

**T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü**

**GİRİT ADASI EKONOMİSİ VE GİRİT GÜMRÜK
GELİRLERİ (1838-1913)**

Doktora Tezi

UĞUR AVCI

Tarih Anabilim Dalı

**İZMİR
2023**

T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

**GİRİT ADASI EKONOMİSİ VE GİRİT GÜMRÜK
GELİRLERİ (1838-1913)**

Doktora Tezi

Uğur AVCI

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Cihan ÖZGÜN

Tarih Anabilim Dalı
Tarih Doktora Programı

ETİK KURALLARA UYGUNLUK BEYANI

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne sunduğum “Girit Adası Ekonomisi ve Girit Gümrük Gelirleri (1838-1913)” adlı doktora tezinin tarafımdan bilimsel, ahlak ve normlara uygun bir şekilde hazırlandığını, tezimde yararlandığım kaynakları bibliyografyada ve dipnotlarda gösterdiğimi onurumla doğrularım.

Uğur AVCI

ÖNSÖZ

19. yüzyıl, Osmanlı Devleti için “en uzun yüzyıl”dı. Yine bu dönemde “dünyanın en küçük kıtası” olarak tanımayabileceğimiz Girit Adası’nda çok fazla isyan çıkmış, Ada halkının bir kısmı, tıpkı Venedik karşısında Osmanlı Devleti’ne yakın davrandıkları gibi bu sefer de Osmanlı’ya karşı Yunanistan’a yaklaşmışlardı. Bunda, dönemim milliyetçilik anlayışı ve Osmanlı’nın Balkanlar’da oldukça fazla sorunla uğraşması etkili olmuştu.

Böylesine kaotik bir ortamda Girit halkı ne durumdaydı? Kendi tarihsel süreçleri göz önüne alındığında hâkimiyetine girdiği devletlerin hemen hemen hepsini beslemeyi başaran bu verimli toprak parçası, “en uzun yüzyıl”a nasıl bir tepki göstermişti? Kaos ortamı Adanın üretimini nasıl etkilemişti? Anakaralardan bir hayli uzak olan, Akdeniz’in ortasında bir yelkenli gemi şaheserliğinde duran Girit, bu siyasî ortam içerisinde ticarî faaliyetlerini nasıl sürdürmeyi başarıyordu? Aslında hem Adada hem de anakarada yaşanan çatışmalara karşılık Girit, gümrükleri vasıtasıyla dünya ile olan entegrasyonunu nasıl sağlamayı devam ettiriyordu? ya da ettirebiliyor muydu? Bütün bu sorular çerçevesinde yapılan okumalar ve arşiv taraması bizleri Girit’in gümrük idaresi ve gümrüklerinin ekonomik potansiyelini çalışmaya itmiştir. Zaten yapılan çalışmalar incelendiğinde Adanın gümrükleri üzerine çok az söz söylendiği, bu yüzden de araştırmacısını/araştırmacılarını bekleyen, kıyıda köşede kalmış bir mücevher gibi parladığını söyleyebiliriz.

Bütün bu soru ve sorunlar ışığında araştırmaya başlanmış, başta Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı bünyesinde bulunan Osmanlı Arşivi’nde konu özelinde belge ve defter grupları incelenmiştir. Bunlar devlet tarafından tutulduğu, onun soğuk ve resmî yüzünü yansıttığı için, çalışma alanı içerisinde Girit’te gitmiş olan resmî görevlilerin veya seyyahların kaleme aldıkları bilgiler ile canlandırılmaya çalışılmıştır. Böylelikle Girit’in gümrük idaresi ve limanları, personeliyle birlikte tekrar canlandırılmaya çalışılmıştır. Avrupa’dan, İngiltere’den, Norveç’ten, Yunanistan’dan gelen gemilere; Kandiye’de üretilen sabunun İstanbul’a veya Malta’ya gidişine; Resmo’da bir çiftçinin topladığı zeytinlerin şehre getirip yağı çıkartılarak Avrupa pazarına sürülmesine ya da Hanya Limanı’na gelen Rusya veya Sisam bandıralı gemilerin ve mürettebatlarının Girit ekonomisine yaptıkları katkının bugün tekrardan hayat bulmasına çalışılmıştır.

Bu noktada birkaç ismi anarak haklarını teslim etmek gerekiyor. Bunların başında sevgili danışmanım Prof. Dr. Cihan ÖZGÜN gelmektedir. İnsanda akademik camianın en iyi danışmanı ile çalışmanın ayrı bir mutluluğu oluyor. Bir danışmandan ziyade arkadaş, abi olmuş, yakındayken veya uzaktayken, yazdıklarıyla veya konuşmalarıyla, sohbetiyle her zaman ufku genişletmiştir. Başım her sıkıştığında yanımda olmuş, engin bilgisi ile yolumu aydınlatmıştır. Engin bilgisinin yanında mütevazı kişiliğiyle her zaman örnek aldığı, öğrencisi olmaktan gurur duyduğum sevgili hocama sonsuz teşekkür ediyorum. Diğer bir isim ise Doç. Dr. Olcay PULLUKÇUOĞLU YAPUCU'dur. Konuya/konulara olan yaklaşımıyla, yorumlarla, kaleme aldığı eserlerle kendisine hayran olmamı sağlamıştır. Yaptığım çalışmaların bir kısmında kendisinden ilham aldım veya “onun gibi yazmalıyım” diyerek kendisini taklit etmeyi denediğim nadir insanlardan bir tanesidir. Bu yüzden farkında olarak veya olmayarak bana kattığı her şey için kendisine çok teşekkür ederim. Bir diğer teşekkür ise Prof. Dr. Tuncay Ercan SEPETCİOĞLU'nadır. Üniversiteye ilk başladığımda danışmanlığımı yapması, hayatımdaki en büyük şanslarından birisidir. O günden bugüne kadar ne zaman başım sıkışsa gönüllü danışmanlığına devam etmiş, yol göstermiştir. En doğru ifade ile hocamın “elinde büyüdüm” ve büyümeye devam edeceğim. Ayrıca akademik dünya içerisindeki ilk yayınlamamı kendisiyle yapmış olmanın mutluluğu ve onurunu her zaman taşıyacağım. Kendisinden çok şey öğrendim. Özellikle akademik dünya içerisindeki heyecanı, konulara farklı açıdan yaklaşması ve en ufak bilgi kırıntısının bile ne derece önemli olabileceği kendisinden öğrendim. Bu yüzden çok teşekkür ediyorum. Teşekkür etmem gereken bir diğer kişi ise Prof. Dr. Aysun SARIBEY HAYKIRAN'dır. Yıllardır yanımda olan, daha doğrusu “yanında büyüdüğüm” hocam, bir anne/abla olarak yaklaşması, yol göstermesi, teşvik etmesi, hiçbir zaman desteğini esirgememesi ve paylaşımcı olması şahsım açısından bulunmaz bir nimet gibidir. Diğer bir isim ise Dr. Öğr. Üyesi Kemal Ramazan HAYKIRAN'dır. Çalışma alanı olarak birbirimize uzak gibi gözüksek de her zaman diyalog halinde olduğumuz, sıkıştığımızda kapısını hiçbir zaman bana kapatmadığı ve sohbetlerinden tıpkı bir ders gibi farklı bilgiler ve bakış açıları kazandığım için kendisine çok teşekkür ediyorum. Dr. Öğr. Üyesi Mehmet BAŞARAN, tanımaktan en çok onur duyduğum insandır. Kendisi sadece benim için değil, hemen hemen bütün öğrencileri için bir “baba” olmuş, öyle anılmıştır. İhtiyaç duyduğum an kapısını

çalabildiğim, engin bilgisinden ve kitaplığından yararlanma fırsatına sahip olduğum için çok şanslıyım. Bu yüzden çok teşekkür ederim.

Sanırım akademik camiada “hoca” konusunda en şanslı isimlerden birisiyim. Bu yüzden hayatımın sonuna kadar hocalarıma her zaman minnettar kalacağım. Ancak bütün bunlar içerisinde en büyük teşekkürü ailem hak ediyor. Hayatım boyunca desteklerini üzerimden hiç çekmediler. Bilmedikleri bir dünya içerisinde her savruluşumda yanımda olup beni ayağa kaldırdılar. Sevincime ortak olup, üzüntümde beni yalnız bırakmadılar. Her zaman yanımda oldukları için başta annem Adile AVCI ve babam İhsan AVCI olmak üzere bütün aileme çok teşekkür ediyorum. İyi ki varlar.

Uğur AVCI
AYDIN/2023

ÖZET

Bu çalışma Osmanlı Devleti'nin önemli bir adası olan Girit özelinde, Baltalimanı Ticaret Antlaşması'nın hemen ardından başlayıp, Adanın Osmanlı elinden çıktığı 1913 yılına kadar geçen süreç içerisinde Girit Adası gümrüklerini ticarî potansiyelini ortaya çıkarmayı amaçlamıştır.

Genel olarak gümrük kurumunu çalışmanın zorlukları bulunmakla birlikte bu tez ile Osmanlı Devleti'nin gümrük idaresinin küçük bir parçasını oluşturmayı ve bütünün yorumlanmasına bir katkı sağlamayı hedefledik. Girit'in ticarî hayatı nasıl olduğu; gümrüklerin ürün yelpazesinin ne kadar geniş olduğu; ithalat ve ihracatta hangi ürünlerin bulunduğu ve hangi ülkelerle ticarî ilişkiler kurulduğu gibi sorularla yola çıkılmıştır. Bu süreç içerisinde Girit'in ekonomik yapısı, üretim ve tüketim anlayışlarını, limanların ithalat ve ihracat potansiyellerini belirlemeyi çalışılmış, ayrıca gümrüklerin Girit ekonomisine ve halkına katkısına da değinilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Genel Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgelerin yanı sıra konsolosluk ve resmî raporlar, seyyahların, görevlilerin, Osmanlı müelliflerinin, istatistiklerin ve gazetelerin aktardıkları bilgiler ile Girit'in 19. yüzyıldaki gümrük kurumu ve sahip olduğu ekonomik potansiyel belirlemeye çalışılmıştır. Böylelikle Girit limanlarına gelen mallar, malları getiren gemilerin menşeleri, ürünlerin değerleri ile 19. yüzyıl boyunca ithalat ve ihracat gelirleri ortaya çıkarılarak Girit gümrüğünün genel bir resmi çizilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Ticareti, Girit Adası, Girit Gümrüğü, İthalat, İhracat.

ABSTRACT

This study aims to reveal the commercial potential of the customs of Crete, an important island of the Ottoman Empire, starting immediately after the Baltalimanı Trade Treaty until 1913, when the island left Ottoman hands.

Although there are difficulties in studying the customs institution in general, with this thesis, we aimed to create a small part of the customs administration of the Ottoman Empire and to contribute to the interpretation of the whole. This study starts with questions such as what the commercial life of Crete was like, how wide the product range of the customs was, which products were included in imports and exports, and with which countries commercial relations were established. In this process, the economic structure of Crete, its production and consumption patterns, the import and export potential of the ports, and the contribution of the customs to the Cretan economy and its people are also addressed. In addition to the documents in the Ottoman Archives of Presidency of Republic of Türkiye Directorate of State Archives, consular and official reports, information provided by travelers, officials, Ottoman authors, statistics and newspapers have been used to determine the customs institution and the economic potential of Crete in the 19th century. In this way, a general picture of the Cretan customs is drawn by revealing the goods arriving at the ports of Crete, the origin of the ships bringing the goods, the values of the products, and the import and export revenues throughout the 19th century.

Keywords: Ottoman Trade, Crete Island, Cretan Customs, Import, Export.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
TABLolar LİSTESİ	x
GRAFİKLER LİSTESİ	xiii
KISALTMALAR.....	xiv
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

TARİHSEL SÜREÇ İÇERİSİNDE GİRİT ADASI VE OSMANLI RÜSÛMAT EMANETİ'NİN KURULUŞU

1.1.Eskiçağlardan Fethine Kadar Girit Adası.....	9
1.1.1.Girit'in Fethi.....	13
1.2.Osmanlı Hâkimiyetinde Girit Adası.....	19
1.2.1. İhtilaller Çağı: Girit'in En Uzun Yüzyılı	25
1.2.1.1.1821 Hellen İhtilali ve Girit Adası	26
1.2.1.2.Hatt-ı Hümayun ve Girit	30
1.2.1.3.İhtilal-i Kebir: 1866 İsyanı	31
1.2.1.4. 1878 İsyanı: Halepa Sözleşmesi.....	37
1.2.1.5. 1885 İsyanı: Siyasî Partilerin Oluşumu ve Parlamenter Sistem	39
1.2.1.6. 1889 İsyanı: Parlamenter Sistemin Lağvedilmesi	40
1.2.1.7. 1896 İsyanı ve Otonom Girit Devleti	42
1.3.Rüsûmat Emaneti Kurulana Kadar Osmanlı Devleti'nde Gümrüklerin Yönetimi ve Gümrük Politikaları.....	46
1.3.1.Osmanlı Devleti'nde Gümrüklerin Yönetim Kadrosunun Oluşturulması	50
1.3.1.1.Kadılar ve Gümrük İşlemleri.....	50

1.3.1.2.Eminlik ve Gümrük Eminliği.....	52
1.3.2.Osmanlı Gümrüklerinde Denetimler	54
1.4.Rüsûmat Emaneti’nin Kuruluşu	56
1.4.1.Merkez Teşkilatı.....	59
1.4.2.Teftiş Kurulu	64
1.4.3.Gümrük Muhafaza Teşkilatı.....	66
1.4.4.Gümrük Kimyahanesi.....	67
1.4.5.Rüsûmat Meclisi	69
1.4.6.Gümrük Hamalları ile İlgili Talimat.....	69
1.7.Osmanlı Devleti’nde Gümrükler ve Gümrük Politikaları	70
1.7.1.Klasik Dönemde Osmanlı Gümrük Politikası	73
1.7.2.Tanzimat ve “Malî” Gümrük Politikası.....	75
1.7.3.II. Meşrutiyet ve “Usul-i Himaye”.....	80
1.7.4.“İktisadî” Dış Ticaret Politikası.....	81
1.7.5.Yeni Gümrük Tarifesi ve Eleştiriler	84
1.7.6.Dış Ticarete Müdahale: İhracat Heyeti	85
1.8.Osmanlı Devleti’nde Gümrük Bölgeleri: Sahil, Sınır ve Kara Gümrükleri.....	86
1.9.Osmanlı Devleti’nde Gümrüklerin Bölümleri.....	90
1.10.Osmanlı Devleti’nde Gümrük Tarifeleri.....	93
1.11.Osmanlı Devleti’nde Gümrük Vergileri.....	99
1.12.Osmanlı Gümrüklerinde Vergi Toplama Usulleri	107
1.13.Gümrüklerde Kaçakçılık, Kurallara İtaatsizlik ve Cezalar.....	113
1.14.Osmanlı Devleti’nde Gümrük Defterleri	115

II. BÖLÜM

BİTKİ KRALLIĞI: GİRİT ADASI’NIN EKONOMİK HAYATI

2.1. Girit Adası’nda Üretim ve Ticarî Hayata Dağılımı	119

2.1.1.Tarım ve Hayvancılık.....	128
2.1.2.Ticaret	134
2.1.3.Sanayi	138
2.1.4.Zeytin ve Zeytinyağı (Zeytinyağı Adası)	146
2.1.5.Sabun	156
2.1.6.Arpa ve Buğday	161
2.1.7.Asma ve Şarap	167
2.1.8.İpek Üretimi.....	177
2.1.9.Diğer Ürünler.....	182
2.1.10.Hayvanlar ve Hayvansal Ürünler	196
2.2. Uluslararası Fuarlar	201
2.2.1.1855 Paris Evrensel Sergisi.....	201
2.2.1.1862 Londra II. Uluslararası Sergi.....	202
2.4. Girit Vilayet Bütçeleri.....	202
2.5.Vergiler.....	209

III. BÖLÜM

GİRİT ADASI'NDA GÜMRÜKLER, İTHALAT VE İHRACAT

3.1. Girit Adası Gümrük İdaresi.....	215
3.1.1. Girit Adası Gümrük İdarelerinde Görev Yapan Memurlar.....	219
3.1.2. Girit Adası Gümrük Oranları.....	236
3.2. Girit Adası'nda Denizcilik Taşımacılığı.....	243
3.3.Girit Limanlarında İthalat ve İhracat.....	245
3.3.1.Hanya Limanı	284
3.3.2.Suda Limanı.....	294
3.3.3.Kandiye Limanı	296
3.3.4.Resmo Limanı.....	312

3.3.5. Aya-Nikola Limanı.....	318
3.4.Sosyal Devlet Anlayışının Bir Uzantısı Olarak Girit Gümrükleri.....	319

IV. BÖLÜM

GÜMRÜKLERİ OLUMSUZ ETKİLEYEN OLAYLAR

4.1. Girit Limanlarında Kaçakçılık	325
4.2. Akdeniz'in Rüzgârları	328
4.3. Korsanlık Faaliyetleri	332
4.4.Doğal Afetler	339
4.4.1.Depremler	343
4.4.2.Yangınlar.....	347
SONUÇ	348
KAYNAKÇA	353
EKLER.....	383
ÖZGEÇMİŞ.....	410

TABLÖLER LİSTESİ

Tablo 1:Rüsûmat Eminleri ve Göreve Başlama Tarihleri	60
Tablo 2:1883-1895 yılları arasında bazı malların fiyatları	135
Tablo 3:1820-1856 yılları arasında yağın kg fiyatının değişimi.....	153
Tablo 4:1841 ile 1856 yılları arasında üretilen zeytinyağı miktarları.....	153
Tablo 5:1841 ile 1856 yılları arasında Girit'te buğday, arpa ve pirinç üretimi	165
Tablo 6:1700 ile 1789 yılları arasında Marsilya ile Osmanlı Devleti arasında gerçekleştirilen ipek ithalatı	178
Tablo 7:1749 ile 1789 yılları arasında Hanya'nın Fransız ipeği ihracatı.....	179
Tablo 8:1841 ile 1856 yılları arasındaki ipek miktarı.....	181
Tablo 9:1841 ile 1856 yılları arasında Girit'te kuru üzüm üretim miktarı.....	183
Tablo 10:Girit'te üretilen ağaç kömürü miktarı ve toplam değeri	188
Tablo 11:1836 yılında yetişen bazı ürünler.....	189
Tablo 12:Girit'in doğu ve batı tarafında yetişen ürünler ve miktarları	190
Tablo 13:1895-96 yılında Girit'ten İstanbul'a gönderilen alkollü ürünler.....	196
Tablo 14:Girit'te yetişen bitkiler ve hayvanların yıllık değerleri.....	203
Tablo 15:1889, 1892, 1893 ve 1895 yıllarında Girit'in gelir, gider ve harcamalar	206
Tablo 16:1875-76 tarihinde Hanya'da görev yapan Rüsûmat İdaresi memurları	225
Tablo 17:1875-76 tarihinde Hanya'da görev yapan Karantina İdaresi memurları	225
Tablo 18:1876-77 tarihinde Hanya'da görev yapan Rüsûmat idaresi memurları	226
Tablo 19:1876-77 tarihinde Hanya'da görev yapan Rüsûmat idaresi memurları	229
Tablo 20:1891-92 yıllarında Hanya'da Deyun-ı Umumiye İdaresi'nde görevli memurlar	229
Tablo 21:1891-92 yıllarında Hanya'da Karantina Dairesi'nde görevli memurlar	230
Tablo 22:1891-92 yılında Resmo Sancağı Rüsûmat Dairesi'nde görev yapan memurlar	232
Tablo 23:1875-76 tarihinde Kandiye Sancağı'nda görev yapan Rüsûmat ve Karantina memurları.....	233
Tablo 24:1891-92 Tarihinde Kandiye Sancağı Rüsûmat Dairesi'nde görev yapan memurlar	234
Tablo 25:1893 yılında Girit'in iskele vergi gelirleri ve giderleri	239
Tablo 26:1836 yılında ürünler, ihraç edildikleri ülkeler ve değerleri	254
Tablo 27:1837 yılında ürünler, ihraç edildikleri ülkeler ve değerleri	255
Tablo 28:19. yüzyılın ikinci çeyreğinde ihracat verileri	258
Tablo 29:19. yüzyılın ikinci çeyreğinde ithalat verileri	260
Tablo 30:1855 yılında Girit Adası'nda bazı ürünlerin ithalat verileri.....	264
Tablo 31:1855 yılında Girit Adası'nda bazı ürünlerin ihracat verileri	264
Tablo 32:1869 yılında Hanya, Suda, Kandiye ve Resmo limanlarına gelen gemi sayısı ve tonaj miktarları	266
Tablo 33:1869 yılında Hanya, Resmo ve Kandiye'nin ithalat ve ihracat verileri.	266
Tablo 34:Girit limanlarından ihraç edilen ürünler, frank cinsinden değerleri ve ihraç edilen ülkeler.....	270
Tablo 35:1890 yılında un ithalatının merkezleri ve değeri.....	271

Tablo 36:1901-1905 yılları arasında Girit'in ihracat ve ithalatın drahmi cinsinden değeri	276
Tablo 37:Girit'in 1901 ile 1906 yılları arasında ithalat ve ihracatın pound cinsinden değeri	276
Tablo 38:1901-1908 yılları arasında Girit'in ihracat ve ithalatın kuruş cinsinden değeri	276
Tablo 39:1901 ile 1905 yılları arasında bazı ürünlerin üretim miktarı ve drahmi cinsinden değeri	278
Tablo 40:1905-1907 yılları arasında ithalat ve ihracatın frank cinsinden değeri ..	278
Tablo 41:1905 ve 1906 yıllarında Girit'ten ithal edilen belli başlı ürünler, değerleri ve ithal edilen ülkeler	280
Tablo 42:1905 ve 1906 yıllarında Girit Adası'ndan ihraç edilen ürünler, değerleri ve ihracatın yapıldığı ülkeler	282
Tablo 43:1906 ve 1907 yıllarında Hanya, Suda, Kandiye ve Resmo Limanlarına gelen yelkenli gemilerin sayısı ve tonajları	282
Tablo 44:1906 ve 1907 yıllarında Hanya, Suda, Kandiye ve Resmo Limanlarına gelen buharlı gemilerin sayısı ve tonajları	283
Tablo 45:1721-1820 yılları arasında Hanya İskelesi'nden alınan gümrük vergileri	287
Tablo 46:1864 yılında Hanya Limanı'na giren gemiler ve milliyetleri	289
Tablo 47:1869 yılında Hanya ve Suda Limanlarına gelen yelkenli ve buharlı gemilerin sayısı ve tonajları	290
Tablo 48:1857 ile 1875 yılları arasında Hanya'nın İngiltere ile olan ticarî faaliyetleri	291
Tablo 49:1889 yılında Hanya Limanı'na gelip giden gemilerin bandıraların ve değerleri	291
Tablo 50:13 Mart 1889-28 Şubat 1890 tarihleri arasında Hanya Limanı'na gelen gemilerin sayıları ve tonajları	293
Tablo 51:13 Mart 1889-28 Şubat 1890 tarihleri arasında Hanya Limanı'na gelen gemilerin sayıları ve tonajları	296
Tablo 52:1864 yılında Kandiye Limanı'na gelen gemilerin bandıraları ve tonajları	300
Tablo 53:1869 yılında Kandiye Limanı'na gelen yelkenli ve buharlı gemilerin sayısı ve tonajları	301
Tablo 54:1/13 Mart 1889-28 Şubat 1890 tarihleri arasında Kandiye Limanı'na gelen gemilerin sayıları ve tonajları	302
Tablo 55:Kandiye Limanı'ndan ihraç edilen emtia ve ihracatın yapıldığı ülkeler	306
Tablo 56:Kandiye Limanı'ndan ithal edilen emtia ve ithalatın yapıldığı ülkeler ..	310
Tablo 57:1905 yılında Kandiye Limanı'na gelen buharlı ve yelkenli gemilerin sayıları ve tonajları	312
Tablo 58:1864 yılında Resmo Limanı'na giren gemiler ve milliyetleri	314
Tablo 59:1869 yılında Resmo Limanı'na gelen yelkenli ve buharlı gemilerin sayısı ve tonajları	315
Tablo 60:1/13 Mart 1889-28 Şubat 1890 tarihleri arasında Resmo Limanı'na gelen gemilerin sayıları ve tonajları	316

Tablo 61:1889 yılında Resmo Limanı'nın ithalat ve ihracat yaptığı ülkeler ve ticarî değerleri	317
Tablo 62:1/13 Mart 1889-28 Şubat 1890 tarihleri arasında Aya Nikola Limanı'na gelen gemilerin sayıları ve tonajları	319

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1:1890 ve 1901 Yıllarında Girit Adası'ndaki Zeytin Ağacı Sayısı	129
Grafik 2:1870-1886 yılları arasında alınan zeytin vergisinin miktarı.....	130
Grafik 3:Régie Company tarafından 1884-1909 yılları arasında toplanan tütün ihracat vergi miktarı	138
Grafik 4:Hanya, Kandiye, Resmo, İsfakiye ve Laşid Sancaklarının gelir ve giderleri	206
Grafik 5:1901-1908 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin İhracat Grafiği	208
Grafik 6:1901-1908 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin İhracat Grafiği	208
Grafik 7:1895 yılında harice çıkan ve kale kapılarından alınan vergi miktarı.....	240
Grafik 8:1700-1789 yılları arasında Marsilya ile Girit arasındaki ihracat hacmi	247
Grafik 9:1749-1788 yılları arasında Marsilya ile Girit arasındaki ithalat hacmi.	248
Grafik 10:1837 yılında Girit'e gelen gemilerin sayısı ve tonajları	251
Grafik 11:1837 yılında Girit'ten giden gemilerin sayısı ve tonajları	251
Grafik 12:1836-1837 yıllarında ürünlerin ihracındaki değişim.....	253
Grafik 13:19. yüzyılın ikinci çeyreğinde ürünlerin ihracattaki dağılımı	256
Grafik 14:1842-1856 yılları arasında Girit'in ithalat ve ihracatının frank cinsinden değeri	263
Grafik 15:1863-1869 yılları arasında Girit'in ithalat ve ihracatının pound cinsinden değeri.....	265
Grafik 16:1873-74 yılında Hanya, Kandiye ve Resmo'nun ithalat ve ihracat değerleri	268
Grafik 17:1873-1874 yıllarında Hanya, Kandiye ve Resmo'nun ithalat ve ihracat grafiği	269
Grafik 18:1901 ile 1908 yılları arasında Kandiye Limanı'nın ithalat ve ihracat hacimleri.....	311

KISALTMALAR

ASOS	Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi
AÜDTCF	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
cwts	“Centum weight”, 100 libre ağırlığına denk gelen bir ağırlık birimidir.
çev.	Çeviren(ler)
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
dp.	Dipnot
DTCF	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
ed.	Editör(ler)
fn.	footnote
haz.	Hazırlayan(lar)
ICANAS	Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi
IRCICA	İslam, Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
m	Metre
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
nşr.	Neşreden(ler)
OMAD	Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi
OSAV	Osmanlı Araştırmaları Vakfı
p.	Paper
pp.	Page to page
s.	Sayfa
ss.	Sayfadan sayfaya
t.y.	Tarih yok
trans.	Translator
trc.	Tercüme
TTK	Türk Tarih Kurumu
yay. haz.	Yayına Hazırlayan(lar)
YKY	Yapı Kredi Yayınları

GİRİŞ

Yeryüzünde insanın, toplumun ve bunlara bağılı olarak devletin gelişmesi için gerekli olan en önemli unsur ekonomidir. Ekonomik düzeyi iyi olan toplumlar, doğru atılımlarla daha hızlı gelişim göstermişlerdir. Bu yüzden ülkelerin ticaret ağları ne kadar genişse, ekonomik güçleri de o kadar fazla olmuştur. Bu noktada devletleri birer insana benzetirsek, maddi durumu iyi olmayan, odak noktası para kazanmak olan insanların yanlış kararlar vermesi¹ gibi devletler de yanlış stratejiler kuracaklardır.

Türkler devletleşmeye başladıkları andan itibaren ticarî hayatın içerisinde bulunmuşlardır. Özellikle Anadolu'ya göç edip burada kurdukları Selçuklu ve Osmanlı gibi devletlerle belirli bir ticarî yapılanmaya da gitmişlerdi. Ayrıca Anadolu üzerinden bazı kilit ticaret yollarının geçmesi, ticarî hayatta belirli oranda söz sahibi olmalarını da sağlamıştı.

Zaman içerisinde bu devletlerin sahip oldukları ekonomi politikaları, ticarî hayatlarının seyrini belirlemişti. Bu politikaların uygulandığı en önemli noktalar gümrükler olmuştu. Osmanlı Devleti'nin uyguladığı “provizyonizm” politikası gereğince dış ticarete bazı sınırlar bulunuyordu. Bu durum kapitülasyonlar ile de desteklenmiş ve “memnu meta” yani ihracı yasak ürünler ortaya çıkmıştı.² Zaman zaman esneklik yaşansa da “memnu meta” uygulaması süreklilik arz etmişti. Buna karşılık iç ticaret daha serbest bırakılmıştı. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar ithalat konusunda halk teşvik edilmiş, ihracat için belirli sınırlar çizilmeye devam edilmişti.³

Gümrükleri, devletlerin ekonomi politikalarının uygulandığı yerlerdi. Bu yüzden gümrükler ve gümrük sistemleri üzerine yapılacak olan çalışmalar, devletlerin ekonomi

¹ Bu konuda yapılmış güncel çalışmalardan birisi için bkz: Sendhil Mullainathan, Eldar Shafir, **Kıtlık**, TÜBİTAK, Ankara, 2019.

² Memnu meta hakkında detaylı bilgi için bkz: Zeki Arıkan, “Osmanlı İmparatorluğu'nda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)”, **Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1991, ss. 279-306.

³ Osmanlı Devleti'nin ticarî hayatta uyguladığı provizyonizm, tradisyonizm ve fiskalizm ilkeleri hakkında detaylı bilgi için bkz: Mehmet Genç, “Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün İlkeleri”, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2013, ss. 39-48.

politikalarının da aydınlatılmasını sağlayacaktır.⁴ Ancak -Osmanlı Devleti özelinde- gümrükler üzerine yeterli çalışmalar yapılmamıştır.⁵

Girit üzerine yapılan çalışmalar sayısal olarak oldukça azdır. Bu yüzden Ada, hâlâ çalışılmayı beklenen bir vaha gibidir. Girit üzerine yapılan özellikle lisansüstü çalışmalar incelendiğinde, sosyal bilimler alanında araştırmaların çoğalması ve çeşitlenmesi oldukça sevindiricidir. Bu noktada değinilmesi gereken iki önemli tez bulunmaktadır. Bunlardan ilki Nuri Adıyeke tarafından kaleme alınan “Hikâyet-i Azimet-i Sefer-i Kandiye” başlıklı yüksek lisans tezidir.⁶ Diğeri ise A. Nükhet Adıyeke tarafından yapılan “Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)” başlıklı doktora tezidir.⁷ Bu iki lisansüstü çalışma Girit üzerine yapılan ilk yüksek lisans ve doktora tezi olma özelliği göstermektedir.

⁴ Gümrük defterleri üzerine yapılan çalışmaları değerlendiren ve Osmanlı iktisat tarihi içerisinde gümrüklerin önemine değinen önemli bir eser için bkz: Linda Darling, “Ottoman Customs Registers (Gümrük Defterleri) as Sources for Global Exchange and Interaction”, **Review of Middle East Studies**, Vol. 49, Issue: 1, 2015, pp. 3-22.

⁵ Osmanlı Devleti’nde gümrük idaresi ve sistemi üzerine az sayıda akademik çalışma ele alınmıştır. Bunlar arasında Kerim İlker Bulunur, klasik dönem gümrük sisteminin kurumsal yapısını ve sistemin işleyişini anlattığı çalışması oldukça önemlidir. Kerim İlker Bulunur, **Osmanlı Gümrük Sistemi (1476-1620)**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2020, (Gümrük Sistemi). Diğer çalışma iste, Turhan Atan tarafından iki cilt halinde kaleme alınmış olup, İslamiyet öncesi dönemden başlayarak Osmanlı Devleti’nin yıkılışına kadar geçen süre boyunca Türkler tarafından uygulanan gümrük sistemi anlatılmıştır. Turhan Atan, **Türk Gümrük Tarihi, Başlangıçtan Osmanlı Devletine Kadar**, Cilt I, TTK, Ankara, 1990 (Gümrük). Turhan Atan, **Türk Gümrük Tarihi, Osmanlı Gümrükleri**, Cilt II, Gümrük Müfettişleri Derneği, Ankara, t.y. (Osmanlı Gümrükleri). Osmanlı maliyesinin geçirdiği dönüşümü ve Rûsûmât Emâneti’ni anlatan eser için bkz: Aslihan Nakiboğlu, **Osmanlı Maliyesinde Süreklilik ve Değişim: Rûsûmât Emâneti**, (Ed. H. Neşe Erim), Gazi Kitabevi, Ankara, 2022.

⁶ Nuri Adıyeke, **Hikâyet-i Azimet-i Sefer-i Kandiye**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1988, (Kandiye).

⁷ Ayşe Nükhet Adıyeke, **Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)**, (Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 1994, (Girit Bunalımı). Adıyeke’nin tezi, daha sonra Türk Tarih Kurumu tarafından kitaplaştırılmıştır. Ayşe Nükhet Adıyeke, **Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)**, TTK, Ankara, 2000, (Girit).

Bu çalışmalar haricinde göç,⁸ cemaat,⁹ antropoloji,¹⁰ mimari,¹¹ dans,¹² edebiyat,¹³ halkbilimi,¹⁴, sosyoloji,¹⁵ müzik,¹⁶ vakıf,¹⁷ ve yemek kültürü¹⁸ gibi oldukça çeşitli konularda lisansüstü tezler yapılmıştır.

⁸ Tuncay Ercan Sepetcioğlu, **Girit'ten Anadolu'ya Gelen Göçmen Bir Topluluğun Etnotarihsel Analizi: Davutlar Örneği**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2011, (Davutlar); Tuncay Ercan Sepetcioğlu, **Cumhuriyetin İlk Yıllarında Girit'ten Söke'ye Mübadele Öyküleri**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın, 2007, (Söke); Metin Menekşe, **Girit Müslümanlarının Zorunlu Göçü: Sevk ve İskân (1897-1913)**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla, 2018.

⁹ Melike Kara, **Girit Kandiye'de Müslüman Azınlık Cemaati (1913-1923)**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin, 2007, (Azınlık Cemaati). Bu eser daha sonra kitap haline getirilmiştir. Melike Kara, **Girit Kandiye'de Müslüman Cemaati 1913-1923**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2008, (Müslüman Cemaati). Melike Kayam, **Azınlıktan Mübadillığe Girit Müslüman Cemaati (1913-1924)**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin, 2022. Zeynep Işık, **Girit'teki Müslüman ve Gayrimüslim Cemaat İlişkilerine Osmanlı Millet Sistemi Çerçevesinden Bakmak**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2023.

¹⁰ Arzu Öztok Akay, **Girit Kökenli Mübadil Kadınlar Üzerine Sosyal Antropolojik Bir Araştırma (Bursa/Tirilye Örneği)**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012.

¹¹ Melis Cankara, **Mubadelenin Sessiz Tanıkları: Lozan Antlaşması ile El Değiştiren Girit-Resmo Yapıları**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2016; Gülhan Aydoğan, **Mudanya Giritli Mahallesi Geleneksel Konutlarının Mimarlık Özellikleri Üzerine Bir Araştırma**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 1994.

¹² Andre Holzapfel, **Structure and Interaction in Cretan Leaping Dances: Connecting Ethnography and Computational Analysis**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018.

¹³ Ayhan Aypak, **Türk Edebiyatının Girit Mübadelesini Anlatan Romanların Tema Bakımından İncelenmesi**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa, 2019.

¹⁴ Fatma Çolak, **Hatay'da Girit Muhacirleri Ağzı**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay, 2021; Zeynep Demirdeler, **Mersin'de Giritli Olmak: Giritli Göçmenlerin Halk Kültürü Üzerine Bir Araştırma**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2019.

¹⁵ Yasemin Akyar, **Giritli Göçmenlerin Sosyolojik Görünümü: Antalya İli Örneği**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2020.

¹⁶ Özcan Abaylı, **İslam Tarihi ve Sanatları Alanında Müzik Ritüelleri: Girit Bektaşılığı Örneği**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış İzmir, 2021; Göktuğ İduğ, **Aydın İli Kuşadası İlçesinde Yaşayan Girit Göçmenlerinde Müzik Yoluyla Giritli Olmak**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2022; Vasfi Çilingir, **Girit Türklerinde Musiki Kültürü**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1997.

¹⁷ Sibel Alaeddinoğlu, **Girit'te Valide Sultan Vakıfları**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2020; Enis Kartal, **Girit'te Abdülkadir Geylani Vakıfları**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2020.

¹⁸ Selma Atabey, **Girit Mutfağının Türk Mutfak Kültüründeki Yeri ve Sürdürülebilirliği**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın, 2022.

Girit hakkındaki literatürün oluşmasında Nükhet ve Nuri Adıyeke'nin çalışmaları tartışılmaz bir gerçektir. Kendilerinden sonra araştırmacı sayısının arttığı bu alanda, yapılan çalışmaların büyük bir kısmı siyasî veya etnik yapıyı ele alıyordu. Adanın doğrudan üretimine yönelik çalışma ise son derece azdı. Girit'in limanlarına ve gümrüklerine neredeyse hiç değinilmemişti. Burada akla gelen ilk ve en önemli soru şuydu: Akdeniz'in ortasında yer alan böylesine bir adanın limanları ve gümrükleri neden çalışmadı?

Girit, coğrafi olarak engebeli yapıya sahip olsa da ekili alanların veriminin yüksek olmasından ve ürün çeşitliliğinin fazla olmasıyla tipik bir Akdeniz özelliği taşımaktadır.¹⁹ Girit dolayısıyla tarihsel süreç içerisinde hiçbir zaman bir devlet veya imparatorluk tasarlamamışlardır. Ancak onlar, devletleri ve imparatorlukları doyurabilecek üretimlerde bulunmuşlardır. “Bitki Krallığı” olarak adlandırabileceğimiz Girit için sanırım en güzel benzetmeyi Edhem Eldem yapmıştır: “dünyanın en küçük kıtası.”²⁰ Böylesine önemli bir alan hakkında yapılan çalışmalar gün geçtikçe artsa da hâlâ nitelik ve nicelik bakımından yetersiz kalıyordu. Aslında Girit, tarih boyunca pek çok değişim yaşamışsa da son 165 yıldır değişmeyen tek şey Ada hakkındaki araştırmaların azlığıdır. Raulin, 1858 yılında kaleme aldığı makalesinde “Akdeniz'deki Malta, Sicilya, Kiklad gibi pek çok adanın oldukça tanındığı, ancak Girit Adası'nın pek fazla araştırılmadığından” yakınmıştır.²¹ Akdeniz ve Ege'deki adalar hakkında onlarca ve yüzlerce bilimsel çalışma yapılmıştır. Ancak Girit Adası neredeyse el değmemiş bir şekilde durmaktadır.

Genel olarak bir Osmanlı gümrük tarihi incelemek oldukça zor hatta imkansızdır. Ancak bölgesel bazı çalışmalarla yapbozun eksik parçaları yerlerine koymak mümkündür. Bu tez de hem kendisinden sonra yapılacak çalışmalara hem de Osmanlı Devleti'nin gümrüklerini anlamamızı sağlamaya yönelik küçük de olsa bir katkı sağlamayı umut ediyor. Bu yüzden tez boyunca, Akdeniz'in ortasında önemli bir ada olan Girit'in ticari hayatı nasıldı? Hangi ülkelerle ticaret yapıyordu? Ülkelerle olan ticaretinin belirleyen ürünler nelerdi? Osmanlı Devleti'nin ticarî hayatına katkısı neydi? Girit

¹⁹ Peregrine Horden and Nicholas Purcell, **The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History**, Blackwell, Oxford, 2000.

²⁰ Edhem Eldem, “Tarih bir adaya sığar mı?”, **Kitap-İlk**, Sayı: 215, Mayıs-Haziran 2015, ss. 19-27.

²¹ V. Raulin, “Description physique de l'île de Crète, itinéraires, population, agriculture et géographie”, **Actes de La Société Linnéenne de Bordeaux**, Tome XXII, 1858, (Crète, itinéraires), p. 110.

ekonomisinin en büyük gelir kaynağı olan gümrüklerden elde edilen kâr ile Adada ne gibi girişimlerde bulunuluyordu? İşte bütün bu sorulara cevap verilmeye çalışılacaktır. Bu sorulardan sonra çalışmanın amacı 19. yüzyılda Girit Adası'nın gümrükleri ve bu kurumun sahip olduğu ekonomik potansiyeli belirlemek olmuştur. Böylelikle Osmanlı taşrasında devlet ve ekonomi ilişkisini sağlayan gümrüklerin malî ve Osmanlı Devleti'nin uzak bir adasında ithalat ve ihracatın kayıt altına alınan gümrüğün ekonomik tarafı yansıtılmaya çalışılmıştır. Ayrıca diğer bir amaç ise Girit'in tüketim alışkanlığını ortaya çıkarmak ve zaman içerisinde geçirdiği dönüşümü saptamaktır.

Girit bir ada olduğu için dış dünya ile olan bağlantısını ticaret ile kuruyordu. Çünkü ticaret, milleti millete, insanı insana bağlar.²² Bu yüzden ticarî hayatı çalışmak, o dönemin insanlarına bağlanmak demektir. Ancak bunun getirdiği bazı zorluklar da bulunuyordu. Anakaradan bağımsız olduğu için ithalat ve ihracat hayatî önem taşıyordu. Ancak İthalat eğilimli ticari yapılanmaları siyasi etmenlerden fazlasıyla etkilenmeye mahkumdurlar. Çünkü herhangi bir siyasi gerginliğin veya savaşın olmadığı dönemlerde ithal mallar ve karşılıklarının ödenmesi sorunsuz işleyebilirken, bir savaş döneminde ithalatın azalması ve buna karşılık olarak iç talep karşılanamayacağından birim fiyatının yükselmesine neden olacaktır. Çünkü ithalat eğilimli yapılanmalara fazlasıyla önem veren ülkelerde üretim refleksleri azalacaktır.²³

19. yüzyıl Girit için hayli karışık bir dönemdi. Özellikle milliyetçilik akımlarının etkisini göstermesinin ardından Adada sürekli ayaklanmalar baş göstermişti. Bu yüzden 19. yüzyıl, Girit için oldukça uzun bir yüzyıl olmuştur. Adadaki ürünlerin büyük bir kısmı -özellikle zeytin- birkaç yılda bir verimsiz dönem geçirdiği için Girit ekonomisi oldukça sarsılıyordu. Aynı zaman Adada kaos ortamının oluşması, Girit'in ithalat ve ihracat dengesini oldukça etkiliyordu. İnsanlar evlerinden, bahçelerinden kaçıyorlar, hayvanları telef oluyor, ürün veren ağaçların bir kısmı yakılıyor, bir kısmı ise zarar görüyordu.²⁴

Bu çalışmada arşiv kaynakları oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Ancak bazı konularda onlarca belgenin aynı noktayı işaret ettiği görülmüştür. Bu yüzden düşünciyi

²² Raymond Williams, **Kültür ve Toplum, 1780-1950**, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 61.

²³ A. Mesud Küçükcalay, **Osmanlı İzmir'inde İthalat İzmir Efrenç Gümrüğü (1818-1858)**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 13-14.

²⁴ A. N. Γιανναρη, **περί της καταστάσεως της εν Κρήτη γεωργίας και εμπορίας συντομος και πρακτικη μελετη**, Εν Χανιωσ, 1906, p. 11.

desteklemek amacıyla onlarca belgeyi peş peşe sıralamaktan kaçınılmıştır. Osmanlı Arşivi içerisinde özellikle Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT.), Hariciye Nezareti İrade (HR.İD.), İrade Eyalet-i Mümtaze Girid (İ..MTZ.GR.), İrade Şura-yı Devlet (İ..ŞD.), Sadaret Eyalet-i Mümtaze Girit Evrakı (A..MTZ.GR.), Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD.), Yıldız Perakende Evrakı, Maliye Nezareti Maruzatı (Y..PRK.ML.), Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y..A...HUS.), Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y..A...RES.) gibi kataloglarda Girit gümrüklerinin işleyişinden görevli personele ve limanların ticarî potansiyeline kadar pek çok bilgi bulmak mümkündür.

Osmanlı Devleti'nin resmî belgeleri haricinde Girit'te görev yapmış olan konsolosların raporları oldukça önemli bilgiler içermektedir. Özellikle Mr. Dennis ve Mr. Frank Hay, Adanın iktisadî yaşamına ve gümrüklerinin ekonomik boyutlarına yönelik oldukça önemli bilgiler aktarmıştır.

19. yüzyılda Girit Adası'na gitmiş, orada bulunmuş, resmî görevlilerle iletişime geçmiş, onlardan doğrudan aldığı bilgileri aktararak Adanın ekonomisi, üretimi, gümrükleri ve limanları hakkında oldukça doyurucu bilgiler veren V. Raulin, T. A. B. Spratt, John Bowring, Robert Pashley, E. Dentu, Selahaddin Bey, V. Cuinet, Henri Fosses, F. W. Sieber, J. Tournefort, Paul Combes ve A. N. Γαυναρής gibi seyyah ve devlet görevlilerinin eserlerine sıklıkla başvurulmuştur.

Yine Osmanlı Devleti'nde eser vermiş olan M. Hüsrev, Ali Tevfik, Hüseyin Kami Hatyevî [Hanyevî] gibi yazarlar ile yine Osmanlı Devleti'nde yayımlanmış olan devletin resmî istatistikleri, Girit Vilayeti'ne ait salnâmeler oldukça önemli bilgiler içermektedir. Ayrıca Girit gümrüklerinin yasal işleyişi bakımından Düstûr'dan oldukça fazla yararlanılmıştır. Ancak inceleme sırasında bazı yazarların verilerinin birebir aynı olduğu gözlemlenmiştir. Muhtemelen hepsi, o dönem için aynı bilgi kaynağını kullanmışlardır.

Mesela Ali Cevad,²⁵ Ali Sâib,²⁶ Binbaşı Hüseyin,²⁷ Binbaşı Mehmed Nasrullah,²⁸ Binbaşı Mustafa Rasim,²⁹ Şemseddin Sami,³⁰ Tüccarzâde İbrahim Hilmi³¹ ve Yağlıkçızâde Rif'at,³² gibi isimlerin Girit'in ekonomik hayatı ve gümrüklerine ilişkin verdikleri istatistikî bilgilerin neredeyse tamamı V. Cuinet ile birebir aynıydı.

Bütün bunların yanı sıra basından yararlanılmıştır. Özellikle Girid, Mecmua-yı Ebuzziya ve Takvim-i Vekayi incelenmiş, Girit'in üretimine ve ticaretine yönelik haber, bilgi ve istatistik yazıları toplanmıştır.

Bu çalışma giriş, dört bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın yapılış sürecinden, karşılaşılan zorluklardan ve konu üzerine yapılmış olan çalışmalardan bahsedilmektedir. “Tarihsel Süreç İçerisinde Girit Adası ve Osmanlı Rûsumat Emaneti'nin Kuruluşu” başlıklı birinci bölümde öncelikle genel bir siyasî tarih bilgisi verilmiştir. Bu kısım, başta konuyla bağımsız gibi gözükmekle birlikte siyasî olaylar ile tezin diğer bölümünde anlatılan üretim, ithalat ve ihracat gibi Girit ekonomisinin iyi ya da kötü olması arasında bir bağlantı kurulmaktadır. Ardından Osmanlı Devleti'nde gümrük/rûsumat kurumunun kuruluşu, işleyişi, tarihsel süreç içerisinde yaşadığı değişimleri ve Osmanlı'da uygulanan gümrük politikaları hakkında bilgi verilmiştir.

²⁵ Ali Cevad, “Girid”, **Memâlik-i Osmâniyye'nin Târih ve Coğrâfya Lugâtı**, Cilt: 3, Kasbar Matbaası, İstanbul, 1316, ss. 659-665; Ali Cevad, “Hanya”, **Memâlik-i Osmâniyye'nin Târih ve Coğrâfya Lugâtı**, Cilt: 1, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet, 1313, ss. 319-321; Ali Cevad, “Kandiye”, **Memâlik-i Osmâniyye'nin Târih ve Coğrâfya Lugâtı**, Cilt: 2, Kasbar Matbaası, İstanbul, 1314, ss. 623-626.

²⁶ Ali Sâib, “Girid Ceziresi”, **Coğrâfya-yı Mufassal Memâlik-i Devlet-i Osmâniyye**, Matbaa-i Ebuzziyâ, Kostantiniyye, 1304, ss. 107-116.

²⁷ Binbaşı Hüseyin, **Memâlik-i Osmâniyye'nin Zirâat Coğrâfyası**, Mihran Matbaası, İstanbul, 1303.

²⁸ Binbaşı Mehmed Nasrullah, Kolağası Mehmed Rüşdü, Mülazım Mehmed Eşref, **Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâneye Mahsus Mükemmel ve Mufassal Atlas**, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul, 1325, ss. 28-31.

²⁹ Binbaşı Mustafa Rasim, **Memâlik-i Mahruse-i Şahane Coğrafiyası**, Tophane-i Amire Matbaası, İstanbul, 1305, ss. 105-111.

³⁰ Şemseddin Sami, “İsfakiye”, **Kâmûs'ül-A'lâm**, Cilt: 2, Mihran Matbaası, İstanbul, 1306, s. 911; Şemseddin Sami, “Hanya”, **Kâmûs'ül-A'lâm**, Cilt: 3, Mihran Matbaası, İstanbul, 1308, ss. 1918-1919; Şemseddin Sami, “Resmo”, **Kâmûs'ül-A'lâm**, Cilt: 3, Mihran Matbaası, İstanbul, 1308, s. 2278; Şemseddin Sami, “Kandiye”, **Kâmûs'ül-A'lâm**, Cilt: 5, Mihran Matbaası, İstanbul, 1314, s. 3698; Şemseddin Sami, “Girit”, **Kâmûs'ül-A'lâm**, Cilt: 5, Mihran Matbaası, İstanbul, 1314, ss. 3851-3857; Şemseddin Sami, “Laşid”, **Kâmûs'ül-A'lâm**, Cilt: 5, Mihran Matbaası, İstanbul, 1314, s. 3968.

³¹ Tüccarzâde İbrahim Hilmi, **Memâlik-i Osmâniyye Ceb Atlası, Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye'nin Ahvâl-i Coğrâfiyye ve İstatistikiyyesi**, Kitabhâne-i İslâm ve Askerî, [İstanbul] 1323, ss. 198-201.

³² Ahmed Rif'at [Yağlıkçızâde], “Girid”, **Lugât-ı Târîhiyye ve Coğrâfiyye**, Cilt: 6, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1300, ss. 81-82; Ahmed Rif'at [Yağlıkçızâde], “Hanya”, **Lugât-ı Târîhiyye ve Coğrâfiyye**, Cilt: 3, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1300, ss. 84-85; Ahmed Rif'at [Yağlıkçızâde], “Resmo”, **Lugât-ı Târîhiyye ve Coğrâfiyye**, Cilt: 3, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1299, s. 292.

“Bitki Krallığı: Girit Adası’nın Ekonomik Durumu” başlıklı ikinci bölümde Girit Adası’nın ekonomik yapısı, bitkisel ve hayvansal üretimi, sanayisi ve alınan vergiler anlatılarak ekonomik hayatı daha da detaylandırılmıştır. Ada ekonomisini ana unsurları olan zeytin, zeytinyağı, sabun, arpa, buğday, ipek üretimi gibi pek çok ürününün yanı sıra hayvan ve hayvansal ürünlerin üretiminden ticaretine kadar detaylı bilgiler verilmiştir. Ayrıca yine bu bölümde dünyada gerçekleştirilen uluslararası fuarlara, buralarda sergilenen ve ödüller kazanan, Girit’ten gönderilmiş ürünlere değinilmiştir.

Tezin üçüncü bölümü Girit Adası’nın gümrüklerine, ithalat ve ihracatına ayrılmıştır. Bu bölümde öncelikle Girit gümrüğü, gümrüklerde görev yapan Müslim ve Gayrimüslim memurlara ve gümrük oranlarına değinilmiştir. Daha sonra Adadaki deniz taşımacılığı anlatılmış, Hanya, Suda, Kandiye, Resmo ve Aya-Nikola limanlarında gerçekleştirilen ithalat ve ihracat hakkında detaylı bilgiler verilmiştir. Limanlara gelen gemilerin menşelerinden tonajlarına, mürettebat sayılarından taşıdıkları yüklere, aynı şekilde adı geçen limanlardan hangi ülkelere ne yükler taşındığına kadar detaylı bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca yine bu bölümde Osmanlı Devleti’ndeki sosyal devlet anlayışının bir uzantısı olarak Girit gümrük gelirleriyle Adadaki memur maaşlarından okul yapımına kadar pek çok konuda yapılan harcamalar anlatılmıştır.

Tezin dördüncü ve son bölümünde ise Girit’in ticaretini olumsuz olarak etkileyen faktörlere değinilmiştir. Bunlar arasında kaçakçılık ve korsanlık gibi insanî faktörlerin yanı sıra limanların kum dolması ve şiddetli rüzgârlardan dolayı gemilerin limanlara girememesi veya deprem ve yangın gibi doğal afetlerden dolayı Adadaki üretimin aksamaması gibi doğa kaynaklı etmenler anlatılmıştır.

Son olarak bu çalışma 19. yüzyılda Girit Adası’ndaki gümrüklerin yapısını, ithalat ve ihracat dinamiklerini tüm yönleriyle ortaya koyma iddiasında değildir. Eksik kalan pek çok nokta doğal olarak bulunacaktır. Bu yüzden amacımız gümrükler konusunda, özellikle Girit Adası gümrükleri konusunda yapılacak olan yeni çalışmalara birer basamak oluşturmaktır.

I. BÖLÜM

TARİHSEL SÜREÇ İÇERİSİNDE GİRİT ADASI VE OSMANLI RÜSÛMAT EMANETİ'NİN KURULUŞU

1.1.Eskiçağlardan Fethine Kadar Girit Adası

Batı'da Krete, Creta, Crête ve Candia³³ Arap dillerinde ise İkrîtiyye, Akrîtiş, İkrîdiş, İkrîtiş gibi isimlerle anılan Girit Adası³⁴ Ege Denizi'nin Akdeniz'e açılan bir kapısı konumunda ve doğu-batı doğrultusunda uzayan bir adadır. Lamartine, Doğuya yaptığı seyahat sırasında uzaktan Girit'i ve İda Dağı'nı görmüş ve Adayı Akdeniz'in ortasında bir yelkenli gemiye benzetmişti.³⁵ “Dünyevî bir cennet, büyümlü bir ada” olan Girit,³⁶ Odeysseia'da “şarap rengi engin denizin ortasında bir kara” olarak betimlenmişti.³⁷ Ancak Ada coğrafi olarak oldukça düzensizdir. Adanın güney kesimi daha dağlıktı. Adeta “deniz boyunca sanal bir duvar” oluşturmakla³⁸ birlikte kuzey kesiminde yer yer ovaların bulunması, bu kesimin tarıma daha elverişli olmasına ve Hanya, Kandiye ve Resmo gibi büyük şehirlerin yine kuzey kesinde yer almasına neden olmuştu. Ayrıca güneyin dağlık olması, limanların gelişmesini engellemişti. Kuzeyde ise arazinin kademeli bir şekilde deniz seviyesine inmesi, Hanya'da bulunan Suda Limanı gibi doğal limanların oluşmasında etkili olmuştu.³⁹

Girit Adası'nın ilk sakinlerinin Küçük Asyalılar olduğu bilinmekle birlikte adanın tarihi M. Ö. 4 binlere kadar gitmektedir. Minos Kültürü olarak anılan kültür, buradan Avrupa'ya ve Batı Anadolu'ya yayılarak Helen kültürünün temellerini oluşturmuştu. M. Ö. 1400'lerde Akhalar ve ardından Dorlar ile başlayan akınlarla Ada, Yunanlıların eline

³³ Tafur, Adaya Kandiye/Candia adının verilmesini şu şekilde açıklamıştır: “Giritli Latinler sadece Kandiye Şehrini bildikleri için tüm krallığa da Kandiye derler.” **Pero Tafur Seyahatnamesi**, çev. Hakan Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2016, s. 85.

³⁴ Piri Reis, Adanın isim kökenine ile ilgili anlattığı hikâyeye göre Ada ıssız bir yerdi. “Girit” adında bir “kâfir” gelip Adaya yerleşmiş ve 100'e yakın şehir ve “mamur karyeler” kurmuştu. Bu yüzden Adaya Girit adı verilmişti. Piri Reis, **Kitâb-ı Bahriye**, Walters Sanat Müzesi Nüshası, W. 658, s. 337a.

³⁵ Alphonse de Lamartine, **Voyage en Orient**, Librairie Hachette, Paris, 1913, p. 87.

³⁶ Henri Castonnet des Fosses, **La Crête et L'Hellénisme**, Ancienne Maison Charles Douniol, Paris, 1897, p. 20.

³⁷ Homeros, **Odyssseia**, çev. Ahmet Cevat Emre, Varlık Yayınlar, İstanbul, 1971, s. 274.

³⁸ Leland Allbaugh, **Crete: Case Study of an Underdeveloped Area**, Princeton University Press, Princeton, 1953, p. 53'ten aktaran Molly Greene, **A Shared World, Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean**, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 2000, (A Shared World), p. 113.

³⁹ Cemal Tukin, “Girit”, **DİA**, Cilt: 14, İstanbul, 1996, s. 85.

geçmişti. Ardından küçük şehir devletleri şeklinde yapılanmaya gidilmişse de M. Ö. 67-66 yıllarında Roma'nın hâkimiyetine girmişti. Roma, Girit Adası'nın statüsünde bir değişiklik yapmamıştı. Fakat zaman içerisinde Adanın korsan yatağına dönüşmesi ve çevreye güvensizlik vermesinin ardından Roma burada var olan Minos ve Dor kanunlarını kaldırmış ve korsanlığı önlemek için de dört oturaktan fazla gemi kullanılmasını yasaklamıştı. Bu dönemden sonra Girit Adası, Romalılar için bir askerî ve iktisadî bir üs olarak kullanılmıştı. Eski askerler buraya yerleştirilmiş ve Adada ziraatın geliştirilmesi sağlanarak, bilhassa Mesara Ovası'ndan elde edilen tahıllar Roma'ya getirilmişti. Girit, Sicilya ile birlikte Roma'nın buğday ambarı konumuna gelmişti.⁴⁰

Roma İmparatorluğu'nun Mısır'ı da hâkimiyeti altına almasının ardından Girit Adası, Berka ve Bingazi Eyaletleri ile birleşerek bir Roma Eyaleti oluşturmuştu. Daha sonra Büyük Konstantin, Adayı Selanik Eyaleti'ne ilhak etmişti. Roma'nın ikiye ayrılmasının ardından Doğu Roma, yani Bizans toprakları içerisinde kalan Ada, Makedonya Eyaleti'ne bağlanarak eyalet içerisindeki altı vilayetten birisi olmuştu.⁴¹

Müslümanlar tarafından Girit Adası'na yapılan ilk akınlar Emeviler Dönemi'nde başlamıştı. Bu akınlar ile genellikle yağma yapılmış ve küçük ölçekli bazı mevkiilerin ele geçirilmişti. Abbasiler Döneminde de akınlar devam etmişse de Adanın tam olarak fethi Halife Me'mun zamanında (813-833) Ebû Hafs Ömer b. İsâ el-Endelûsî tarafından gerçekleştirilmişti. Endülûs'ten sürülen binlerce kişi İskenderiye'ye gelmişlerse de dönemin Mısır valisinin baskıları sonucunda burayı terk etmek zorunda kalmışlar ve kırk parça gemiyle Girit Adası'na gelerek burayı parça parça fethetmeye başlamışlardı. Müslümanların Adayı fethetmelerinin ardından “Rabazulhandak”, yani Kandiye Şehri'ni kurmuşlardı.⁴²

Müslümanların Girit'i ele geçirmesi Doğu Roma için büyük bir kayıptı. Çünkü Girit sadece bir toprak parçası değil, Doğu Akdeniz'deki ticarî faaliyetlerin bir merkez noktasındaydı. Bu yüzden Girit'in elden çıkması, Doğu Roma için Akdeniz ticaretindeki

⁴⁰ V. Raulin, “Description physique de l'île de Crète, itinéraires, population, agriculture et géographie”, **Actes de La Société Linnéenne de Bordeaux**, Tome XXII, 1858, (Description, Crète), p. 384; Tukin, s. 85; Theocharis E. Detorakis, **Geschichte Von Kreta**, Die Übersetzung: Johanna Ribov (Teil 1-5, Teil 7), Gregori Kapandaidakis (Teil 6), Heraklion, 1997, p. 96'dan aktaran Mustafa Yavuz, **Demokratik İhtilaller Çağında Girit**, Belge Yayınları, İstanbul, 2017, s. 18.

⁴¹ Tukin, s. 85.

⁴² Tukin, s. 85.

hâkimiyetini kaybetmesi anlamına geliyordu. Girit'in bu önemi tarih boyunca devam edecek, hâkimiyetinden çıktığı devlet için sadece bir toprak kaybı olmaktan daha fazlasıydı.

Girit Adası'nda Ebû Hafs Ömer'in sülalesinden kişiler 150 yıla yakın hüküm sürmüşlerdi. Bu yüzyıllarda Arap korsanların Mora'ya yapacakları seferler sırasında durak noktası olarak da kullanılmıştı.⁴³ Bu süre boyunca özellikle Kandiye Şehri önemli bir ilim ve kültür merkezi olmuştu. Fakat Bizanslılar 961 senesinde Kandiye fethetmiş ve Ada yönetimi tamamen ele geçirmişti. Girit'in tekrar Bizans yönetimine girdiğinde burada bulunan Müslümanların çoğunluğu adayı terk etmek zorunda kalmışlardı. Kalanlar ise din değiştirerek Hristiyan olmuşlardı. Böylelikle Girit Adası tekrardan tümüyle Hristiyanlaşmıştı. Fakat buna rağmen Adada isyanlar çıkmış ve halk vergi vermekten kaçınmıştı.⁴⁴

IV. Haçlı Seferi sırasında Bizans İmparatorluğu'nda arazi taksimi yapılırken Girit Adası, Montferrat Markisi Boniface'e verilmişti. Ada halkı tümüyle Hristiyan olsa da yönetime sorunlar çıkartmıştı. Markisi ise bu sorunlarla uğraşmamak için Adayı satmaya karar vermişti. Bu haberi ilk Cenevizliler alıp harekete geçmişlerse de kısa süre içerisinde karşılarında rakip olarak Venediklileri bulmuşlardı. Venedikliler, 12 Ağustos 1024 tarihinde 100 bin gümüş karşılığında Girit Adası'nı satın almışlardı. Venediklilerin Girit politikası Romalılarınki ile benzerlik göstermişti. Önce buraya yerli halkının bir kısmını gönderip iskân ettirmiş, ardından sahil şeridinde tahkim çalışmaları yapmışlar ve aynı zamanda da Adanın iç kısımlarında güçlü kaleler inşa etmişlerdi. Her yıl "dük" unvanına sahip bir genel vali atanmış ve maiyetine bir büyük kumandan ile iki müşavir verilmişti. Vali adli işlerle, iki haznedar da malî işlerle sorumlu olmasının yanı sıra gelir ve giderler Venedik senatosu tarafından sıkı kontrolü altında tutulmuştu. Bu dönemde Girit Adası idarî yapılanma olarak Hanya, Resmo, Kandiye ve Estiye bölgelerine ayrılmış, Kandiye genel vali tarafından idare edilirken diğer bölgeler atanan müşavirler tarafından yönetilmişti.⁴⁵ Ancak Ada halkı Venediklilere karşı bir olumsuz bir tutum içerisinde bulunuyordu. Bu yüzden Venedik'in Girit'teki otoritesini sağlamlaştırmak amacıyla

⁴³ Machiel Kiel ve John Alexander, "Mora", **DİA**, Cilt: 30, İstanbul, 2005, (Mora), s. 281.

⁴⁴ Tukin, s. 86.

⁴⁵ Tukin, s. 86; Ersin Gülsoy, "Kandiye", **DİA**, Cilt: 24, İstanbul, 2001, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kandiye>, (8.10.2020), (Kandiye); Pero Tafur Seyahatnamesi, s. 85.

burada bir askerî koloni kurmuş ve 10.000 Venedikliyi Adaya yerleştirmişti. Kaynaklara göre Girit'in nüfusunun 60.000 olduğunu göz önüne alırsak, Adaya yerleştirilen Venediklilerin oranının ne kadar büyük olduğunu görmek mümkündür.⁴⁶

Girit Adası'nda Venediklilerin hâkimiyeti döneminde tahıldan 1/3 oranında vergi alınmıştı. Ayrıca satışa sürülecek tahılın fiyatını da yine onlar belirlemişler ve tahılların ihracını veya başka bir yere naklini gerçekleştirmek isteyen üreticiye de pek çok prosedür uygulatarak üzerlerindeki kontrollerini ve baskılarını sürekli hissettirmişlerdi. Bu işlemler sadece tahılla veya genel olarak tarım ürünleriyle sınırlı kalmamıştı. Hayvanların çoğalmasını da engellemek amacıyla dişi ve erkeklerin bir arada bulunmaları yasaklamıştı. Adada yetişen diğer mahsullerden de ağır vergiler alınmış ve köylülerden her yıl düzenli olarak belirli oranda vergi alınmakla birlikte yıl içerisinde de birçok kez "aidat" adı altında para toplamışlardı. Tafur'un gözlemlerine göre bu uygulamanın amacı Ada halkının refah seviyesini azaltmaktı. Bu ağır vergilerden ve malî yükümlülüklerden etkilenen tek kesim köylüler de değildi. Girit Adası'nda önemli bir kesimi oluşturan Ortodoks Ruhban sınıfı da bu zorluklara maruz kalmışlar, hatta bir dönem Katolik Ortodoks Kilisesi'nin mallarına da el koyulmuştu. Artan malî zorluklar Ada halkında olumsuz etkiler yaratmış ve yer yer isyanlar baş göstermeye başlamıştı. Cenevizlilerin de teşvikleriyle bu isyanlar büyümüş ve Ada geneline yayılmıştı. Fakat Venedikliler her defasında isyanları daha şiddetli bir şekilde bastırmıştı. İsyanlara oranlar bastırılma şiddetinin artması ve Cenevizlilerden beklenen yardımların da gelmeyeceğinin anlaşılması üzerine 14. yüzyılda Girit Adası sakinleri Venedik hâkimiyetini tam olarak kabullenmiş ve isyanlara son vermişlerdi. Bazıları da Adadan göç ederek hayatlarını Mısır'da sürdürmüşlerdi.⁴⁷ 150 yıl gibi uzun bir süreye yayılan bu ayaklanma girişimleri Venediklileri her anlamda malî zorluklara düşürmüştü. Çünkü her isyana karşı asker kullanmak, bu askerleri Adaya getirmek, onlara erzak sağlamak demekti. Ayrıca isyan sırasında hasat yapılmasının gecikmesi veya yapılamaması, hatta belki de toplanan hasatların yağmalanması, zayi olması anlamına geliyordu.

Türklerin Girit ile olan ilişkileri Beylikler Dönemi'ne dayanıyordu. Venedik, Doğu ticaretini Girit Dukalığı üzerinden gerçekleştiriyordu. Türk beyliklerinin de

⁴⁶ Detorakis, p. 157; Yavuz, s. 22.

⁴⁷ Tukin, s. 86; Pero Tafur Seyahatnamesi, s. 85-86.

Venedik ile olan ticarî faaliyetleri doğrudan ya da dolaylı olarak Girit üzerinden yapılıyordu. Venedikliler ile Batı Anadolu'da hâkimiyetlerini süren Aydınoğulları, Menteşeoğulları gibi beyliklerle ticarî ve siyasî ilişkilere giriyorlardı. Bunlara bir örnek vermek gerekirse 1331 tarihinde Girit Dukası Morosini ile Menteşeoğulları Beyi Orhan Bey arasında ticarî bir anlaşma yapılmıştı. Bu anlaşma önce 1337 tarihinde ahitnâme ile yenilenmiş ardından ilerleyen tarihlerde de ticarî antlaşmalar karşılıklı olarak devam etmişti. Aydınoğulları ile de 1337 yılında bir ticaret antlaşması imzalamıştı. Bu etkileşim Türklerin Girit ile olan ilk ilişkileriydi.⁴⁸

Venedikliler, diğer Avrupalı devletler gibi katıldığı Haçlı Seferlerinin masraflarını karşılamak için Girit Adası'ndaki vergilerin oranlarını arttırmıştı. Bu durum da Ada halkını zora soktuğu için 1333, 1342 ve 1363 tarihlerinde tekrar ayaklanmalar çıkmıştı. Bu ayaklanmalar Venediklileri korkutmuştu. Çünkü isyanı bastıramazsa Adanın elden çıkma ihtimali vardı. Venedik'in Adayı kaybetmesi hem Doğu ticareti için önemli bir yeri hem de ticarî hayat içerisinde lüks şarap ticaretini kaybetmiş olacaktı.⁴⁹ Ayrıca Aydınoğulları ve Menteşeoğulları da Ege Denizi'nde etkin bir konumdalardı. Özellikle Aydınoğlu Umur Bey, Ege Denizi'nde gerçekleştirdiği bir seferle Venediklileri bir hayli zora sokmuş ve Girit Adası sularına çeşitli akınlar gerçekleştirmişti. Venedikliler Girit Adası'ndaki karışıklıkları engelledikten hemen sonra 1353 tarihinde Aydınoğulları ile bir antlaşma imzalamışlardı. Bu antlaşma da Aydınoğulları ve Menteşeoğulları'nın Osmanlı Devleti tarafından ortadan kaldırıldığı 1390 tarihine kadar devam etmişti. Yıldırım Bayezid tarafından bölgeye sancak beyi olarak atanan Süleyman Bey, yeni ticarî ve siyasî ilişkileri başlatacak isim olmuştu.⁵⁰

1.1.1.Girit'in Fethi

Beyliklerin ortadan kalkmasıyla artık Osmanlı-Venedik mücadelesi başlamıştı. Karşılıklı yapılan savaşlarda Venedikliler, esir aldıkları Türkleri Girit Adası'na getirmeye başlamıştı. 1430 tarihinde iki ülke arasında imzalanan antlaşma karşılıklı gerginliğin

⁴⁸ Himmet Akın, **Aydınoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma**, Ankara Üniversitesi, DTCF Yayınları, Ankara, 1968; Pero Tafur Seyahatnamesi, s. 86; Ersin Gülsoy, **Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)**, TATAV-Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2004, (Girit'in Fethi), s. 6.

⁴⁹ Greene, A Shared World, p. 56.

⁵⁰ Akın, Aydınoğulları Beyliği; Tukin, s. 86-87.

durmasını ve Venediklilerin Ege ve Akdeniz'deki gücünü sağlamlaştırmıştı. Fatih Sultan Mehmed zamanında karşılıklı ilişkilerin bozulmasının ardından Osmanlı Devleti 1469 tarihinde Girit Adası'na çeşitli akınlar gerçekleştirmişti. Bu akınlar zaman içerisinde de devam etmişti. Özellikle Kanuni Sultan Süleyman'ın İtalya Seferi'nden en fazla etkilenen yer Girit Adası olmuştu. Barbaros Hayrettin Paşa, 1538 tarihinde Kiklad Adaları'ndan sonra Girit Adası'na yönelmiş ve Kandiye önüne gelerek Milopotamo mevkiinden karaya çıkmıştı. Bu bölgede 20 kadar köyü tahrip edip hemen batı tarafında bulunan Resmo'ya saldırmıştı. Ardından donanmayla birlikte batıya doğru devam ederek Hanya'daki Suda Limanı'na doğru hareket etmişlerdi. Limanın hemen girişinde bulunan Apokorono bölgesinden karaya çıkarak buradaki kaleyi ve 60 kadar köyü yağmalamış ve elde ettikleri ganimetlerle birlikte esirler alarak geri çekilmişlerdi. Benzer saldırılar Hanya ve Adanın doğu ucunda bulunan Estiye şehirlerine de yapılmıştı. Osmanlı donanmalarının Girit Adası çevresinde bu kadar rahat dolaşması Venediklileri tedirgin etmiş ve Adadaki askerî birliklerini güçlendirmeye çalışmışlardı. Kanuni zamanında ilişkiler tekrar düzeltilmişse de II. Selim'in tahta çıkmasıyla Venedik için Osmanlı tehlikesi yine oluşmaya başlamıştı. Kıbrıs Adası'nın fethi için yapılan sefer sırasında Girit Adası'na da çeşitli saldırılar gerçekleştirilmişti. 1567 tarihinde Suda Kalesi'ne gece yarısı bir akın yapılmışsa da bir sonuç alınamamıştı. Cezayir tarafından gelen başka bir Osmanlı donanması da Resmo şehrine bir saldırı gerçekleştirmişti.⁵¹ Osmanlı Devleti'nin Akdeniz üzerinde gerçekleştirdiği herhangi bir seferde Girit Adası'na da uğraması ve burayı tahrip etmesinin en önemli nedeni Adanın stratejik olarak önemli bir noktada olmasıdır. Çünkü Doğu Akdeniz'in tam ortasında, Ege Denizi'nin kapısı konumunda ve Akdeniz'de gerçekleştirilecek siyasî veya ticarî herhangi bir hareketlilik için de bir durak noktası oluşturmaktadır. Bu yüzden Osmanlı Devleti'nin Doğu Akdeniz başta olmak üzere bölgedeki hâkimiyetini güçlendirmesi için Girit Adası'nı alması gerekiyordu.

Osmanlı Devleti'nin Girit Adası üzerindeki düşüncelerini Venedikliler de fark etmişler ve buna göre çeşitli önlemler almışlardı. Fakat IV. Murad Dönemi'ndeki

⁵¹ Tükin, s. 86-87.

Avlonya Hadisesi⁵² ve Sultan İbrahim Dönemi'ndeki Sünbül Ağa Olayı⁵³ iki ülke arasındaki çeyrek asır sürecek olan savaşın nedenlerini oluşturduğunu söyleyebiliriz. Artık Doğu Akdeniz'de güç dengeleri değişiyordu ve bu değişimden en fazla etkilenen yine Girit olmuştu. Venedik'in denizlerdeki üstünlüğü azalmaya başlamıştı. Buna karşılık Osmanlı'nın Akdeniz'deki ihracatı da azalıyordu. Çünkü iki devletin de karşısında korsanlar gibi önemli bir sorun vardı. Korsanların yoğun olduğu bir bölgede ticaret yapmak oldukça riskliydi. Bu yüzden Osmanlı için denizlerde yeni bir durak noktasına sahip olmaları gerekiyordu. Gemilerinin sığınabileceği liman sayısı ne kadar fazla olursa, denizlerdeki gücün o kadar artıyordu.

Osmanlı Devleti'nin Girit'i fetih sürecinde mükemmel bir strateji izlemişti. Yapılan bütün hazırlıklar ve ortalığa salınan bütün söylentiler, seferin Güney İtalya'ya yapılacağı yönündeydi. Venedik de bu duruma inanmıştı. Ancak Osmanlı güçleri bir baskın yapar gibi Girit'e yönelmeleri, Detorakis tarafından Osmanlı diplomasisinin büyük bir zaferi olarak değerlendirilmiştir.⁵⁴

Osmanlı güçleri, Kaptan-ı Derya Yusuf Paşa komutasında Hanya tarafından Girit'e ayak basmışlardı. Giritli milisler hiçbir direniş göstermeden geri çekilmişler ve Osmanlı güçleri, Hanya önündeki Aya Todorı Kalesi'ni kontrol altına almışlardı. Ardından 54 gün süren uzun bir kuşatmanın ardından 1645 yılında Hanya Kalesi'ni ele geçirmeyi başarmışlardı.⁵⁵ Fakat Venedikliler Çanakkale Boğazı'nı ablukaya alarak

⁵² Avlonya şehri, 1638 yılında Venedik tarafından saldırıya uğramıştı. 16 kadar Tunus ve Cezayir gemisi bu sırada Avlonya Limanı'na sığınmayı başarmıştı. Ancak Venedikli komutan Marino Capello komutasındaki 30 gemi limana gelerek hem gemileri hem de şehri topa tutmuştu. Bunun sonucunda Osmanlı Devleti ile Venedik savaşının eşiğine gelmişlerdi. Ancak yapılan uzun görüşmeler sonucunda Venedik, tazminat olarak 30.000 duka altın vermeyi kabul etmiş ve iki devlet arasındaki savaş başlamadan bitmişti. Machiel Kiel, "Avlonya", **DİA**, Cilt: 4, İstanbul, 1991, (Avlonya), s. 119.

⁵³ Darüssaade Ağası olan Sünbül Ağa, Mısır'a sürülmüştü. Gemi ile Mısır'a gidecek olan Sünbül Ağa'nın yanında malları, cariyeleri ve seçkin atları ve Medine-i Mükerreme'ye kadı olarak tayin edilen Bursevî Mehmed Efendi ile hacca giden üç bin hacı adayı vardı. Gemi sadece dört topu olduğu için oldukça korunmasızdı. Bu durumu fırsata çeviren Maltalı korsanlar, gemiye saldırarak mallarına el koymuştu. Bu saldırı sırasında Sünbül Ağa, İbrahim Çelebi ve pek çok kişi ölmüştü. Maltalı korsanlar gasp ettikleri gemiyi Hanya Limanı'na getirmişler, gemideki malların bir kısmını Girit valisine hediye etmişler, kalan kısmını ise satmışlardı. Hasan Ali Cengiz, "Osmanlı Kaynaklarında Girit Seferi", **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 9, Sayı: 17, Ocak 2019, s. 107.

⁵⁴ Detorakis, p. 243; Yavuz, s. 27.

⁵⁵ Kâtip Çelebi, fethin öncelik Kandiye'den başlaması gerektiğini savunmuştur. Çünkü Adanın en güçlü kalesi buradaydı. Malta kuşatmasını örnek gösteren Çelebi, "Malta Kuşatması'nı bilselerdi diğer kalelerle uğraşmazlar, doğrudan Kandiye'ye yönelirlerdi" yorumunu yapmıştır. Kâtip Çelebi, **Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr**, (Haz. İdris Bostan), Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2018, s. 161. Ancak Kandiye

Osmanlı Devleti'nin Girit Adası'na takviye kuvvet göndermesini önlediklerinden dolayı savaş uzamıştı.⁵⁶ Mustafa Nuri Paşa'nın deyimiyle Girit Adası "Devlet-i Aliyye'nin ta'lîmhâne-i harbîsi" olmuştu. Her ne kadar Venedikliler bu ablukayla takviye kuvvet gelmesini engellemişlerse de⁵⁷ Ada içerisindeki Osmanlı askerlerinin ilerleyişinin önüne geçememişlerdi. Ancak Adada büyük bir erzak ihtiyacı oluşmuştu. Ayrıca "Hanya Fatihî" olarak adlandırılan Yusuf Paşa üzerine iftira atılmıştı. İftira hafif bir esintiden kasırgaya dönüşmüş ve Paşa'nın idam edilmesiyle sonuçlanmıştı. Yusuf Paşa'dan sonra Osmanlı kuvvetlerinin başına Deli Hüseyin Paşa getirilmişti. Deli Hüseyin Paşa, himayesi altındaki askerler ile gösterdiği gayret sonucunda Kisamo, Apokorono, Granbosa ve Resmo gibi önemli kaleleri ele geçirerek Adanın kuzey batı kesimine hâkim olmayı başarmıştı. Fakat Adanın en önemli ve güçlü bölgesi Kandiye ve çevresiydi. Deli Hüseyin Paşa ve askerlerinin bu kaleyi kuşatma girişimleri bir yerden sonra sonuç vermemiş ve kuşatma girişiminde bir ilerleme kaydedilememişti.⁵⁸ Osmanlı'nın silahları en iyi

Kalesi, Adanın en sağlam kalesiydi. Belki fetih hareketine buradan başlasalardı, Kandiye'yi kuşatamayacaklar ve Girit'in Osmanlı hâkimiyetine girişi daha da ertelenecekti.

⁵⁶ Çanakkale Boğazı'nın kapatılması Girit için olduğu kadar İstanbul için de kötü sonuçlar doğurmuştu. Güneyden İstanbul'a erzak tedarik edilememişti. Goffman'ın deyimiyle "İstanbul kalabalık ve etkili nüfusu aç ve huzursuzdu." Erzak ihtiyacını karşılamak memurlar gönderilmişti. Bu memurlar, panik içerisinde bir yandan meyve ve tahılın peşine düşmüşler, diğer taraftan da başta Fransızlar olmak üzere diğer tüccarlara değerli mal satışını engellemeye çalışmışlardı. Çünkü Venediklilere kolay yoldan ve yüksek fiyattan mal temin edebilirlerdi. Bunun önünü kesmek için, en azından Anadolu'da üretilen malların bir kısmını engellemek için böyle bir yola başvurmışlardı. Daniel Goffman, **İzmir ve Levanten Dünya, 1550-1650**, çev. Ayşen Anadolu, Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2000, s. 118.

⁵⁷ Venedik, Çanakkale Boğazı'nı, dönemin yeni teknolojik ürünlerinden birisi olan kalyonlar ile kapatıyordu. Akdeniz'de yaygınlaşmaya başlayan kalyonlar, yavaş yavaş Osmanlı'nın ilgisini çekmişti. Venediklilerin kalyonlarla Çanakkale Boğazı'nın çıkışını kapatmayı başarmaları, bu yeni gemilerin ne kadar etkili olduğunu göstermişti. Boğazın ablukaya alınması Girit'te yardım bekleyen Osmanlı askerleri için kötü bir durum olsa da ileriye dönük düşünüldüğünde Osmanlı donanması için iyi bir olaydır. Çünkü kalyonların gücünü anlayan Osmanlı, çeşitli görüşmelerden sonra donanmalarındaki kalyon sayısını arttırmak amacıyla ivedilikle yeni kalyonların inşasına başlamıştı. İdris Bostan, "Kadırgadan Kalyona, 17. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Gemi Teknolojisinin Değişimi", **Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 186.

⁵⁸ Kandiye Kalesi'nin kuşatıldığı sırada Venedik'te Seyfi adında ilginç bir misafir bulunuyordu. Seyfi'nin kim olduğu ve ne sıfatla Venedik'te bulunduğu hakkında henüz bilgi sahibi değiliz. Ancak yine de önemli bir zatmış gibi pek çok eyaleti, kenti, kaleyi ziyaret etmiş ve oldukça fazla seyahat etmişti. Bütün bu ziyaretler sırasında Seyfi, iyi niyetini göstermek amacıyla Venedik yönetimine mektup yazmış ve Venedik ile ilgili birçok şeyi övmenin yanı sıra Kandiye Kalesi'ni de "dünyada başka hiçbir hükümdarın sahip olduğuna iddia edemeyeceği eşi benzeri olmayan bir yer" olarak yorumlamıştı. Yazdığı Türkçenin basitliği; kendisi hakkında bilgi vermeyişi ve ayrıca Osmanlı'nın Kandiye Kalesi'ni kuşatması sırasında, bir Osmanlı vatandaşı olduğu düşünülen Seyfi'nin, Kale hakkında böyle ifadeler kullanılması kafalarda oldukça fazla soru işareti uyandırmaktadır. Şimdilik cevabı olmayan bir soru: Kim bu Seyfi? Seyfi hakkında daha detaylı bilgi edinmek için bkz: Maria Pia Pedani Fabris, "A Seventeenth Century Muslim Traveller in Paris", **Quaderni di Studi Arabi**, Vol. 13, Divination magie pouvoirs au Yémen, 1995, (Muslim Traveller), pp. 227-236; Suraiya Faroqhi, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yollara Düşenler, Zanaatkarlar, Köylüler**,

kullandıkları alan kuşatma hareketleriydi.⁵⁹ Ancak karşısında güçlü Kandiye Kalesi vardı. Kalenin yapımına 1462 yılında başlanmış ve tamamlandığında “Doğunun en mükemmel ve ele geçirilmesinin imkânsız kalesi” olarak betimlenmiş,⁶⁰ tüm “Frengistan’ın demir kilidi ve küffar diyarının sağlam direği” idi.⁶¹

Kandiye Kalesi, şanına yakışır bir şekilde Osmanlı’ya karşı direniyordu. Kalenin zaptının oldukça zor olduğunun farkına varan Deli Hüseyin Paşa, padişah’tan aldığı izinle kalenin güneyindeki tepeye yeni bir kale inşa etmişti. Başlarda “Yeni Kale” olarak anılsa da zamanla ismi İnâdiye Kalesi olarak kalmıştı. Bu kale sayesinde Kandiye’yi kontrol altında tutmuştu. Fakat Ada için bir tehlike vardır. Hem Venedik hem de korsanlar yüzünden Adada tahıl sorunu baş göstermeye başlamıştı. Evet, bağ ve zeytinler vardı ve bunlardan yeterince yararlanılıyordu.⁶² Ancak tahıl eksikliği önemli bir sorundu. Kandiye Kuşatması sırasında Osmanlı askerleri tahıl eksikliğinden kaynaklı olarak ekmezsiz kalmışlardı.⁶³ Bu durum kuşatmanın kaderin değiştirebilecek kadar önemliydi. Bu yüzden Anadolu’dan Kandiye Limanı’na 14.875 kilo darı ve 15.000 kilo buğday gönderilmişti. İlk bakışta yardım olarak gönderilen darı ve buğday küçük miktarda gözükebilmektedir. Ancak o yıllarda Fransız gemisiyle bir yıl boyunca Adaya taşınan erzakın üç katına denk geliyordu.⁶⁴

Osmanlı Devleti, kuşatmanın uzaması sonucunda sefaletin artmasını kendi lehine kullanmayı bilmişti. Bir strateji olarak kale içerisinden kaçıp bilgi veren herkes altınla ödüllendirileceği söylentisi yayılmıştı. Böylelikle kaleden çok fazla insan kaçmış ve

Tacirler, Sığınmacılar, Elçiler, 16.-18. Yüzyıllar, çev. Zülal Kılıç, Kiyap Yayınevi, İstanbul, 2016, ss. 143-146.

⁵⁹ Carlo M. Cipolla, **Silahlar ve Avrupa Sömürgeciliği**, çev. Taşkın Temiz, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1998, (Avrupa Sömürgeciliği), s. 57.

⁶⁰ Detorakis, p. 250; Yavuz, s. 32.

⁶¹ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, Cilt: 8, haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Robert Dankoff, YKY, İstanbul, 2003, s. 201.

⁶² Tükin, “Girit”, s. 87; Greene, A Shared World, p. 56-57.

⁶³ Kuşatma sürerken Osmanlı piyasasında en geçerli paralardan birisi Fransızlara aitti. Bu yüzden Girit’teki askerler maaşlarını Fransız Louis’i olarak istemişler ve başka bir para kabul etmemişlerdi. Fransa kralı XIV. Louis döneminde basılan gümüş “ekü”nün 12’de birine “Louis” adı veriliyordu. Para değeri oldukça düşük olan Louis, Avrupa’daki darphanelerde bastırılıyor ve Osmanlı piyasasına sokuluyordu. Çünkü arz fazlaydı. Osmanlı kadınları bu sikkelere sahip olmak istiyorlardı. Onlar için bir nevi gösteriş sembolüydü. Bu yüzden Osmanlı topraklarında, Fransa’daki değerinin neredeyse iki katına talep olunuyordu. Carlo M. Cipolla, **Neşeli Öyküler**, Çev. Tülin Altınova, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, (Neşeli), s. 25-26, 28.

⁶⁴ Greene, A Shared World, p. 74.

içerideki Venedik askerlerinin durumu hakkındaki bilgileri Osmanlı tarafına vermişti. Detorakis, bu dönemde 700.000 altın dağıtıldığını belirtmişti.⁶⁵

Venedik, Girit'e fazlasıyla bağlı bir devlettir. Bir nevi Ada, ülkenin "tahıl ambarı" veya "ekmek sepeti" konumundaydı. Örneğin Lombardiya'daki savaşında Venedik ordusunu Girit'te yetişen tahıllar sayesinde ayakta tutabilmişlerdi. Bu yüzden en son ve en güçlü savunmayı yaptıkları Kandiye Kalesi'ni Osmanlı'ya teslim ederken havaya uçurmamışlardı. Teslim görüşmeleri için Osmanlı heyetinin yanına gelen görevliler dünya üzerinde "hiçbir padişahın sahip olmadığı paha biçilmez bir inci" olarak tasvir ettikleri "dünyada eşi olmayan bir kaleyi teslim etmeye geldiklerini" söylerler.⁶⁶

Artık Girit Adası'nın fethi neredeyse tamamlanmıştı. Adaya Venedik, Toskana ve Papal'dan yardım için donanmalar geliyordu. Ancak bu Hristiyan donanması, Osmanlı gemilerini gördüklerinde, "çan kulelerinin minareye dönüştüğünü, haçların yerini hilallerin aldığını" görünce üzülen "hoşça kal Hanya! Güle güle Hanya!" diyerek "umutsuzluk içinde" yelken açmışlardı. Yine fetih sırasında bir Venedikli general, durumun vahametinin farkına varmıştı. Dawkins, bu generalin "haçların alt üst olduğunu ve Muhammed'in kulelerde dalgalanan yeşil sancağını görmemek için kendini kör ettiğini" aktarmıştır.⁶⁷ Venedik için artık geri dönüş yoktu. Girit, Osmanlı egemenliğine geçecekti. Bu durumu kabullenemeyen bazı Venedik askerleri Adanın iç kısımlarına kaçarak ormanları ve zeytin ağaçlarını yakmaya başlamıştı. Ayrıca neredeyse buldukları bütün hayvanları gemilere yükleyerek Venedik'e götürmüşlerdi. Osmanlı Devleti'nin teslim aldığı Ada korsan gemilerinin bulunduğu yanmış bir yerdi.⁶⁸

Venedik, Girit'ten çekilmesine karşılık, yaptığı antlaşma ile Suda, Granbosa ve Spinalonga kaleleri ile Tinos ve Cerigo [Çuha] adalarındaki egemenliklerini devam ettireceklerdi. Bu kaleler, deniz ticaretini korumak ve Osmanlı Devleti ile girebilecekleri olası bir savaş durumunda Girit'i tekrar ele geçirmek için birer üs olarak görmüşlerdi.⁶⁹

⁶⁵ E. Detorakis, p. 256-257; Yavuz, s. 44. Döneme ait bir istatistikte kalenin fethi sırasında 199.775 gülle ve 111.313 kantar barut harcılandığı yazılmıştır. Ayrıca baş getirenlere 800 kese, yerlilere ise 48.812 kuruş verilmişti. "Mühim bir İstatistik", **Mecmua-yı Ebuzziya**, Cüz: 34, 16 Cemaziye'l-Ahir Sene 1300, s. 1073.

⁶⁶ Greene, A Shared World, pp. 18, 62.

⁶⁷ Peter Mackridge, **The Crete of R. M. Dawkins (1903-1919)**, p. 77, <https://dawkinscrete.mml.ox.ac.uk/pdf/crete-of-rm-dawkins-complete.pdf>, (19.08.2022).

⁶⁸ Joseph de Tournafort, **Tournafort Seyahatnamesi**, çev. Ali Berktaş, (ed. Stefanos Yerasimos), Kitap Yayınevi, 4. Baskı, İstanbul, 2013, s. 18.

⁶⁹ Detorakis, p. 272; Yavuz, s. 47.

Tabii bu duruma ordu içerisinde huzursuzluğa neden olmuştu. Özellikle Yeniçeri ağası Abdurrahman Ağa ve Kul Kethüdası Zülfikâr Ağa kalelerin Venedik’e verilmesine karşı çıkanların başına yer alıyordu.⁷⁰

Köprülü, Venedik ile yapılan antlaşma sonrasında Adadan çekilmeleri için onlara 12 gün mühlet ve bazı mallarını almalarına da izin vermişti. Bunlar arasında 125 büyük, 140 orta boyda top ve sekiz de havan topu vardı. Köprülü bunlara ek olarak sekiz top daha hediye etmişti. Ayrıca kiliselerdeki kutsal kabul ettikleri kişilerin kemiklerini, kutsanmış resimleri ve sandukaları ve Venedik egemenliği boyunca Girit’te bulunan arşivi bulunuyordu. 12 gün sonunda kalede sadece iki Rum papaz, bir kadın ve üç Yahudi kalmıştı.⁷¹

Kandiye Kalesi’nin tamamıyla boşaltılmasının ardından şehre girilmiş,⁷² konakların tamir edilmesi ve şehrin temizlenmesi için ferman çıkarılmıştı. Bunlar yapıldıktan sonra Hanefi Şeyhülislamı artık mukim namazın kılınmasına izin vermişti.⁷³ Venedik Senatosu ise Avrupa’nın tüm saraylarına Kandiye’nin kaybedildiğini ancak 7 Aralık’ta resmî bir şekilde bildirmişti.⁷⁴

1.2.Osmanlı Hâkimiyetinde Girit Adası

Osmanlı Devleti’nin Girit’i fethi sonrasında “islamalet” politikası izlemişti. “Hoşgörü” olarak da adlandırabileceğimiz bu siyaset ile fethedilen bölgedeki halka vergi muafiyeti, dinlerini yaşamalarında özgürlük ve haklarının iadesi gibi ılımlı bir şekilde yaklaşıyordu. Böylelikle var olan devletlerinin baskılarından rahatsız olan bölge sakinleri Osmanlı Devleti’nin yanında yer alıyorlar ve böylelikle fetih süreci ve sonrasındaki kalıcılık daha hızlı ilerliyordu.⁷⁵ Girit halkı da genel olarak Venedik baskısından mustarip oldukları için Osmanlı’nın gelişini büyük oranda sempatiyle

⁷⁰ Evliyâ Çelebi, ss. 188, 191, 193.

⁷¹ Yavuz, s. 47.

⁷² Kandiye’nin fethi sırasında 15 paşa, 25.639 yeniçeri, 786 alaybeyi, 4.963 serdengeçti sipahisi, 22.965 topçu, 29.965 lağımcı şehit olmuştu. “Mühim bir İstatistik”, ss. 1073-1074.

⁷³ Evliyâ Çelebi, ss. 200-201.

⁷⁴ Avise Zorzi, *Die Geschichte der Löwenrepublik*, Buchclub Ex Libris, Venedik 1986, p. 478’den aktaran Yavuz, s. 48.

⁷⁵ Mücteba İlgürel, “İstimâlet”, *DİA*, Cilt: 23, İstanbul, 2001, (İstimâlet), s. 362.

karşılamışlardı.⁷⁶ Hatta Girit'in fetih sürecinde Venedik donanması, Osmanlı'ya gelecek yardımları kesmek amacıyla Ege Adaları'nı kontrol altına almıştı. 10 sene boyunca Venedik baskısına maruz kalan halkın "Venedikliye yem olacağına, Türkler tarafından katledilmek evladı" sözünü bu dönemde söylediği düşünülmektedir.⁷⁷

Girit'in tamamıyla Osmanlı hâkimiyetine girmesinden sonra ilk olarak bir "kanunnâme-i gümrük" oluşturulmuştu. Ancak Greene, bu kanunnâmenin güvenilmez olduğunu ithalat ve ihracatın geçirildiğini belirtmiştir. Örnek olarak da zeytinyağı, peynir ve baldan kanunnâmede söz edilmediğini, ayrıca kahvenin önemli bir ithalat kalemi olmasına rağmen kanunnâme içerisinde yer almadığına dikkat çekmiştir.⁷⁸

Oluşturulan kanunnâmede 13 farklı lüks kumaş tipinden bahsedilmektedir. Bu kumaşların Venedik'ten ithal edilmiş olması muhtemeldir. Çünkü Venedik lüks kumaş konusunda oldukça ustalaşmıştı. 1715 yılında Girit'e gönderilen bir fermanla savaş sırasında Venedik ithalatının yasaklanmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu yüzden Kandiye'deki gümrük eminininden ithal mallara yönelik bir liste istenmişti. Liste içerisinde tekstil üst sırada yer almakla birlikte çoğunluğu "lüks kumaş" kategorisinde 12 farklı tekstil ürünü bulunmaktadır.⁷⁹

İstanbul'un seçkin tayfasının Ada ekonomisi için oldukça hevesli olduklarını belirten Greene, Padişah tarafından Kandiye ve çevresindeki top mermisinin menzili içerisinde kalan bütün toprakları Köprülü'ye verildiğini vurguluyor. Bu arazinin toprağı oldukça verimliydi. Bölgenin tekrar canlanması adına Köprülü yoğun emekler vermiş, arazinin ekilmesi için uğraşmıştı.⁸⁰

Köprülü için işler yolunda gitmemişti. Girit'te yakalanarak tutuklandığı anda limanda denize açılmaya hazır bir gemi bulunuyordu. Geminin içi Paşa'nın kişisel mallarıyla doluydu. Kadı tarafından limana hemen bir görevli gönderilmiş ve malların

⁷⁶ Benzer durum Selanik'in fetih sürecinde de yaşanmıştı. 1430 yılında Selanik'in Osmanlı Devleti tarafından fethine tanıklık eden Johannis Anagnostis, Selanik halkının Venedik baskısından şikayetçi olduklarını, Osmanlı'yı ise adeta bir kurtarıcı olarak gördüklerini aktarmıştır. Johannis Anagnostis, **"Selânîk (Thessaloniki)'in Son Zaptı Hakkında Bir Tarih"** (Sultan II. Murad Dönemine Ait Bir Bizans Kaynağı), trc. ve nşr. Melek Delilbaşı, TTK, Ankara, 1989, ss. 23-29.

⁷⁷ Tournefort, Yerasimos'un önsüzü, s. 18.

⁷⁸ Greene, A Shared World, p. 126.

⁷⁹ Brokar (diba), altın iplikli dokumalar (telli hatayı), saten (atlas), ipekli hare (hare), kadife ve ipek kadife (kemha) bunlardan bazılarıdır. Greene, A Shared World, p. 126.

⁸⁰ Greene, A Shared World, p. 29.

teker teker envanteri tutulmuştu. Envanter listesi oldukça uzundu; 3.250 okka (4.000 kg'dan fazla) üzüm, 650 okka (800 kg'dan fazla) bal ve Cezayir'den getirtilip, boyanması için Sakız'a gönderilen çok sayıda pelerin vardı. Envanterin genişliği Paşa'nın Ada içerisindeki ticarî hayata ne kadar dahil olduğunu bizlere göstermektedir.⁸¹

Greene, Girit Adası'nın fethinin uzamasını Osmanlı'nın düşmanlarını, yani Venedik'i hafife almalarına,⁸² Kunt ise Osmanlı donanmasının Venedikliler karşısında güçsüz kalmasına bağlamıştır.⁸³ Zaten İstanbul'daki Venedik Balyozu Osmanlı'nın Girit'e göz diktiği konusunda uyarılarda bulunmuş, ancak Adayı kolay bir şekilde fethedebilecekleri yanılgısına düştüklerini de eklemiştir. "Ada göze batan bir diken ve yutulmak üzere dilin üzerinde bulunan bir lokma ve Osmanlılar, kolay şekilde ele geçirebileceklerine dair bir tahminle hareket ediyorlar".⁸⁴ Ayrıca Girit halkı, Venedik'i o kadar istemiyordu ki, sık sık ayaklanarak yönetimi zor durumda bırakıyordu. Hatta 27 civarında büyük, bütün adaya yayılan geniş çaplı ayaklanma meydana getirmişti. Venedikli toprak sahiplerinin tutumları ve "açgözlülükleri" Girit halkını, aristokratlarını oldukça zor duruma soktuğu için, ayaklanmaların yanı sıra bu dönemde Adayı fethetme ihtimali olan Osmanlı Devleti tarafında da yer almışlardı. Hatta Osmanlı'yı bu konuda desteklediklerini de söylemek yanlış olmaz. Çünkü Osmanlı Devleti daha öncesinde Kıbrıs ve Rodos'u da topraklarına katmıştı. Giritlilerin de adanın geleceği hakkında Osmanlı'ya yakın durması, Venedikliler tarafından suçlanmalarına neden olmuştu.⁸⁵ Buna rağmen Adanın fethi oldukça uzun sürmüştü.

Girit'te hâkimiyet kurulunca daha rahat/özel bir sistem kurulmuş, idarî, ekonomik ve dinî hayat buna göre düzenlenmişti. Ada için bir kanunnâme hazırlanmıştı.⁸⁶ Sadece bu hazırlığa bakılarak Adanın Osmanlı Devleti için ne kadar önemli olduğu sonucuna varılabilir.⁸⁷ Ancak fethin uzunluğu devleti ve toplumu hem maddî hem de manevî olarak olumsuz etkilemişti. Çeyrek yüzyıla uzanan fetih girişimi özellikle ekonomik olarak

⁸¹ Greene, A Shared World, p. 30.

⁸² Greene, A Shared World, p. 14.

⁸³ Metin Kunt, "Siyasal Tarih (1600-1789)", **Türkiye Tarihi 3 (Osmanlı Devleti 1600-1908)**, (ed. Sina Akşin), Cem Yayınevi, İstanbul, 1997, s. 26.

⁸⁴ Zorzi, p. 465; Yavuz, s. 23.

⁸⁵ Yavuz, s. 24.

⁸⁶ Gülsoy, Girit'in Fethi, ss. 23-24, 27.

⁸⁷ Greene, A Shared World, pp. 22-23.

devleti fazlasıyla olumsuz etkilemişti. Çünkü bu süre boyunca buraya asker takviyesi, buradaki askerlerin ihtiyaçlarının karşılanması, çeşitli kale ve sığınıkların yapılması büyük bir malî kaynak gerektirmektedir. Ayrıca fethin uzaması da Osmanlı Devleti'nin gücünü kaybetmiş izlenimi verdiği için hem halk nezdinde bir çöküntü yaratmış hem de dış siyasette güçsüz devletin güçsüz algılanmasına neden olmuştu. Bu yüzden Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın kumanda ettiği Osmanlı ordusu,⁸⁸ Girit Adası'na gelerek iki buçuk yıl sürecek olan kuşatma girişimine başlamıştı. Kuşatmanın sonucunda 6 Eylül 1669 tarihinde 18 maddelik bir antlaşma imzalanarak Girit Adası teslim alınmıştı.⁸⁹ Bu antlaşmaya göre Spinalonga ile Suda Kaleleri Venediklilerin elinde kalmıştır. Buralar da 1715 tarihli Mora Seferi sırasında Venediklilerin elinden alınmıştı.⁹⁰ Böylelikle Isepo Civran'ın deyiimiyle “En Huzurlu Cumhuriyeti”in başını süsleyen en güzel tacı”nı kaybetmişlerdi.⁹¹

Çeşitli yazarlar, Girit'in henüz Osmanlı hâkimiyetine geçmediği dönemi “Girit Rönesansı” olarak değerlendirdiyordu. Hatta Osmanlı döneminin bu rönesansı bitirdiğini ve büyük şehirleri “Türklerin çoğunlukta yaşadığı çöllere” dönüştürerek yok ettikleri

⁸⁸ Eski bir Celâli olan Katircioğlu Mehmed Bey, Anadolu içerisinde yapmış olduğu çeşitli bozgun ve yağmanın ardından Padişah huzuruna çıkarak af dilemişti. Affın ardından kendisine çeşitli valiliklerde idarî görevler verilmişti. Katircioğlu'nun Karaman'da bulunduğu sırada, İpşir Mustafa Paşa Halep'e vali olarak tayin edilmişti. Merkezden gelen emir ile İpşir, Halep'e giderken Katircioğlu'nu ortadan kaldıracaktı. Fakat bu plan başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Kısa bir süre sonra sadrazam koltuğuna oturan İpşir Mustafa Paşa, Katircioğlu'nu Anadolu'dan uzaklaştırmak için Kaptan-ı Derya Zurnazen Mustafa Paşa emri altında Girit'e göndermişti (1655). Venedik donanması ile giriştikleri savaşta büyük yararlılıklar göstermesi, Katircioğlu'na Karaman Beylerbeyliği kapılarını açmış ve uzun yıllar bu unvanı koruyarak Girit'te görev yapmıştı. Katircioğlu Mehmed Paşa, Serdar Deli Hüseyin Paşa ile birlikte Kandiye Kuşatması sırasında, Venediklilere karşı saldırıları karşısında önemli bir duvar oluşturmuşlardı. Daha sonra kuşatmayı fırsat bilen Venedikliler, Hanya'yı geri almak amacıyla Ada'nın batı kısmına bir akın düzenlemişlerdi. Fakat yine karşılarında Katircioğlu Mehmed Paşa vardı. Katircioğlu burada da büyük bir savunma yaparak Venediklilerin amacına ulaşmalarını engellemişti. Daha sonra Kandiye Kuşatması'na geri dönen Mehmed Paşa, muhasara esnasında gösterdiği yararlılıklarından dolayı Anadolu Beylerbeyliği'ne getirilmişse de 17 Aralık 1668 tarihinde, Kale önünde yaşanan metris savaşları esnasında şehit olmuştur: Mücteba İlgürel, “Katircioğlu Mehmed Paşa”, *DİA*, Cilt: 25, Ankara, 2002, (Katircioğlu), ss. 35-36.

⁸⁹ Girit'in el değiştirmesi, çevredeki pek çok şehirde de çeşitli etkiler yaratmıştı. Bu şehirlerden birisi olan Selanik'te ticarî bir gerileme meydana gelmişti. Tabii ki bunun tek sebebi Girit'in el değiştirmesi olamaz. 1667 yılında Ragusa'da yaşanan büyük depremi de Selanik'i büyük oranda etkilemişti. Tüm bunların yanı sıra Makedonya'daki Serez ve Moşopolis ile Ege Denizi'nin diğer tarafında bulunan İzmir'in yükselişe geçmesi, Selanik'i ticarî açıdan oldukça fazla etkilemişti. Giles Veinstein, “Seküler Bir Paradoks”, *Selânik 1850-1918, “Yahudilerin Kenti” ve Balkanlar'ın Uyanışı*, (yay. haz. Giles Veinstein), çev. Cüneyt Akalın, İletişim Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul, 2001, s. 61.

⁹⁰ Tukin, s. 87.

⁹¹ Stergios Spanakes, “Relazione de Sr. Isepo Civran Tornato di provveditore Generale di Candia”, *Kretika Chronika*, Vol. 21, 1969, (Generale di Candia), p. 429'dan aktaran Greene, A Shared World, p. 4.

yazılmıştır. Ancak Greene bu duruma karşı çıkıyor ve şehirlerin yerle bir edilmediğini belirtiyor. Fakat Girit Rönesansı'nın “Venedik filosunun son kalıntılarıyla birlikte” Adadan “yelken açtığını” kabul ediyor. Çünkü Venedik Döneminde, gündelik/sanatsal ve edebî hayat içerisinde yaşamını sürdüren kişiler Adayı terk etmişlerdi.⁹² Artık Osmanlı'nın elinde neredeyse yeniden dizayn edebilecek bir yaşam alanı vardı.

Girit'in fethi, Osmanlı'da bazı değişikliklere neden olmuştu. Yıllardır süren, adeta bir gelenek haline alan iskân politikası Girit'te uygulanmamış, Adaya büyük çaplı bir göç yaşanmamıştı.⁹³ Adaya Anadolu içlerinden değil, çevre adalardan bazı göçler yaşanmıştı. Daha çok köylü kökenli olan bu göçler⁹⁴ Girit Rönesansı'nın yeniden canlanması önünde bir engel teşkil ediyor olabilirdi. Ayrıca Osmanlı Devleti için yeni bir dönemin başlangıcı olmuştu. Artık savaş sistemi değişmiş, uzun ve masraflı hale gelmişti. Girit'in fethi sonrasında Erdel İsyanı ile başlayan Balkan coğrafyasındaki karışıklıklar Osmanlı için hezeyan sayılabilecek neticeler doğurmuştu. Karlofça Antlaşması'nın imzalanmasına kadar devam eden kaos ortamı, antlaşmadan sonra bir süre sakinleşmişti. Ancak Osmanlı için yeni bir sorun ortaya çıkmaktaydı: Malî sistemdeki aksaklıklar. Bu aksaklıklar zaman içerisinde devamlı hale gelmiş, malî sistem bir süreğen bütçe açığı ile yüzleşmişti.⁹⁵

Girit Seferi, Osmanlı için malî açıdan olduğu kadar gemicilik açısından da bir yenilik olmuştu. Seferin başladığı tarihe kadar Osmanlı donanmasının belkemiği kürekli gemiler, yani kadırgalardı. Bu yüzden 17. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı Devleti Akdeniz'de bir var olma mücadelesinden çok muhafaza politikası sergiliyordu. Ancak denizcilik sektörü gelişim gösteriyordu. Akdeniz'deki İspanya ve Portekiz gibi pek çok

⁹² Greene, A Shared World, p. 8.

⁹³ Osmanlı Devleti'nin Girit'i fetih sürecine bazı tahrirler yapılmıştır. Bu tahrirlerde oldukça fazla Müslümana rastlanılmaktadır. Konu ile ilgili güncel bir çalışma için bkz: Hasancan Eralaca, **Tahrir Defterlerine Göre Girit Eyaleti (1645-1704)**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa, 2021.

⁹⁴ Greene, A Shared World, p. 9.

⁹⁵ Halil Sahillioğlu, “Sıvış Yılı Buhranları”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 27, Sayı: 1-2, 1967, (Sıvış Yılı), ss. 75-111. Bütçede yaşanan bu sorunun çözümü olarak yeni girişimlerde bulunmak yerine aynı sistem içerisinde kalmışlardır. Önce hazineden borçlanma, ardından da taşşış yoluna gidilmişti. Ancak bunlar çözüm olmamıştı. Malî durumu kurtarmak adına bu sefer “ımdadiyye”ye gidilmiş, ülke içindeki zenginlerden iç borçlanmaya gidilmişti. Sahillioğlu, Sıvış Yılı, ss. 87, 95; Yavuz Cezar, “Osmanlı Maliyesinde XVII. Yüzyılın İkinci Yarısındaki “İmdadiyye” Uygulamaları”, **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi**, Sayı: 2, 1984, ss. 69-102. Bütün bu çabalar bir sonuç vermeyince “artık yeni bir şey yapılmalı” düşüncesiyle “malikâne sistemi”ni oluşturmuşlardı, Mehmet Genç, “Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi”, **Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler-Tartışmalar**, Ankara, 1975, (Malikâne Sistemi).

devlet gelişmeyi yakından takip ediyordu. Bu sayede Akdeniz’de yelkenli gemiler olan kalyonlar görülmeye başlanmıştı. Her geçen gün görünürlükleri ve sayıları artan kalyonlar karşısında Osmanlı da kayıtsız kal(a)mamıştı. Girit’in fetih sürecinde Osmanlı donanmasının belkemiğini yine kadırgalar oluştursa da yavaş yavaş kalyona geçiş süreci başlamıştı.⁹⁶ Bu dönemde Tersâne-i Âmire’de ilk defa büyük kalyonlar inşa edilmişti.⁹⁷

Girit Adası’nda, Osmanlı Devleti’nin hâkimiyeti altına alınmasının ardından hem Ada genelinde hem de şehirlerde çeşitli düzenlemeler yapılmıştı. Adanın merkezi Kandiye olarak belirlenerek Hanya ve Resmo da birer sancak haline getirilmiş ve üç sancaklı imtiyazlı bir eyalet oluşturulmuştu. Kandiye ve Hanya’ya vezir rütbesiyle yöneticiler atanmışsa da zaman içerisinde değişiklikler gösterebilmişti. Örneğin Hanya’ya mîrimîranlar, Resmo’ya da vezirler tayin edildiği olmuştur. Her sancak idarî olarak birbirinden ayrılmışsa da bazı zamanlarda tek bir kişinin idaresi altında da toplandığı olmuştur. Özellikle 1770 tarihindeki Mora İhtilali⁹⁸ sırasında iç sancak da Kandiye Valisi Süleyman Paşa’nın yönetimi altında birleştirilmiş ve bundan sonra da Adanın idaresi bu şekilde sağlanmıştı.⁹⁹ Yönetim tek bir elde toplanmış olsa da her sancağa birer kadı ve naipeler atanmış, bunun yanı sıra Adada yerli ahalinin cemaat işlerine karışılmamış ve yerli halkın can, namus ve malları güvence altına alınmıştı.¹⁰⁰ Bu yüzyılda Girit’e gelen Mehmed Haşim Efendi, Kandiye’nin “henüz hakkak elinden çıkmış gibi olduğunu, şehrin taşlarının da “hacer-i Süleymanî”ye benzediğini yazmıştır.¹⁰¹

⁹⁶ İdris Bostan, “Kadırgadan Kalyona, 17. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Gemi Teknolojisinin Değişimi”, **Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 186.

⁹⁷ Wolfgang Müller-Wiener, **Bizans’tan Osmanlıya İstanbul Limanı**, çev. Erol Özbek, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s. 49.

⁹⁸ 18. yüzyılın son döneminde Osmanlı taşrasının durumunu anlayarak doğrudan Mora İhtilali’ni yaşamış olan Süleyman Penah Efendi’nin gözlemleri için bkz: Süleyman Penah Efendi, **Mora İhtilali (1770)**, (haz. Abdullah Zararsız), Akçağ Yayınları, İstanbul, 2018.

⁹⁹ Kalopothakes, 1869 yılına kadar Osmanlı’nın Girit’in hepsine egemen olamadıklarını iddia etmiştir. Ona göre Türkler bu tarihe kadar Adanın iç bölgelerine ve yüksek kesimlere girememişlerdir. Özellikle İsfakiye ve Apokorona’nın dağlık kesimlerinde yaşayan Hristiyan halk, herhangi bir Türk ilerleyişine karşı hemen silahlarına davranıp bölgelerine yabancıları sokmamışlardır. Demetrius Kalopothakes, “Crete, The Island of Discord”, **The Century Magazine**, Vol. VIV, May, 1897 to October, 1897, p. 144.

¹⁰⁰ Tukin, s. 87.

¹⁰¹ Feridun M. Emecen, “İbretnüma-yı Devlet Adlı Eserin Yazarı Mustafa Kesbî midir? XVIII. Yüzyılın Bilinmeyen Bir Tarihçisi Üzerine Notlar”, **Tarih Dergisi-Turkish Journal of History**, Sayı: 71, 2020, (Mustafa Kesbî), ss. 213-214.

1.2.1. İhtilaller Çağı: Girit'in En Uzun Yüzyılı

Detorakis, Girit'in Osmanlı hâkimiyetine girdiği 1669 yılından başlayıp 1821 yılına kadar geçen dönemi “barış dönemi” olarak adlandırmıştır. Ancak 1770 yılında Daskaloyannis Ayaklanması, bu barış dönemi içerisindeki bir kesintidir.¹⁰² Özellikle 1821 ve devamındaki isyanların en önemli nedeni Osmanlı yönetiminden dolayı değil, Fransız İhtilali sonrasında Balkanlarda sık görülen vatan, millet ve özgürlük gibi fikirler ve diğer devletlerin kişisel çıkarları doğrultusunda halkı kışkırtmasıdır.

Girit'te Osmanlı idaresi altında 1821-30, 1841, 1858, 1866-69, 1877-78, 1885-89 ve 1896-97 yıllarında ihtilaller/ayaklanmalar olmuştu. 19. yüzyılda bu kadar sık ayaklanmanın çıktığı Adada ne ekip biçecek fırsat ne de verimli bir toprak kalmıştı. Ortaylı, Osmanlı Devleti için kullandığı “imparatorluğun en uzun yüzyılı” betimlemesi¹⁰³ tam olarak Girit için geçerlidir. Neredeyse bir ayaklanmanın etkileri henüz geçmeden başka bir karışıklık ortaya çıkıyordu.

Daskaloyannis Ayaklanması öncesinde İsfakiye bölgesindeki Giritliler denizcilik alanında önemli ilerlemeler kat etmişti. Ada için önemli sayılacak bir ticarî hayata atılan İsfakiyeliler, ekonomik durumlarının düzelmesiyle birlikte Osmanlı yönetimine baş kaldırmaya başlamışlardı. Ancak ayaklanmanın bastırılmasının ardından İsfakiyelerin denizlerdeki etkisi de azalmıştı. Bu girişimin, barış döneminin sonu olan 1821 yılındaki genel ayaklanmanın ilk kıvılcımlarından birisi olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Eflak-Boğdan'da başlayan hareket hızla Mora'ya ve Girit'e sıçramıştı. Bu da Adada 10 sene boyunca Osmanlı'ya karşı sürececek bir savaş döneminin başlangıcı olmuştu. Yunanistan bağımsızlığını kazandığında sınırları yabancı devletler tarafından belirlenmişti. Ancak bu onların hiç hoşuna gitmemişti. Çünkü bu yeni devletin arazisi Arto-Valos çizgisiyle sınırlandırılmıştı ve çok istedikleri Girit, bu topraklara dahil edilmemişti.¹⁰⁴ Daha sonraları Belçika Kralı olan Coburger Leopold'a yeni kurulan Yunan devletinin başına geçmesi teklif edilmişti. Ancak Leopold, bu devlete tanınan

¹⁰² Detorakis, p. 407; Yavuz, s. 99. Bu ayaklanma hakkında detaylı bilgi için bkz: Yakup Öztürk, **1770 Girit Ayaklanması**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2015, (Girit Ayaklanması).

¹⁰³ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

¹⁰⁴ Akşin, 1988, s. 108.

egemenlik hakkını yetersiz bulmuş, ayrıca Girit'in de topraklara dahil edilmemesini "kabul edilemez" olarak görmüş ve bu teklifi reddetmişti.¹⁰⁵

Akdeniz'in bu karışık ortamında, Napolyon savaşının da etkisiyle deniz ticaretini oldukça olumsuz etkilemişti. Giritli tüccarların bazıları biraz riske girmeyi göze aldıkları vakit ciddi kazançlar sağlamışlardı.¹⁰⁶ Bu savaş ortamında riske giren ticaret gemilerinin önemli bir avantajı vardı, o da silahlı olmalarıydı. Çünkü Kuzey Afrika kıyılarında hâlâ önemli bir korsan popülasyonu bulunuyordu. Bu yüzden ticaret gemileri silahlıydı. Ayrıca şehirler ablukaya alınmış, gemilerin girişine izin verilmiyordu. Bu yüzden bu silahlı ticaret gemileri büyük oranda kaçak ticaret yaparak daha fazla gelir elde etmişlerdi.¹⁰⁷

1.2.1.1.1821 Hellen İhtilali ve Girit Adası

Girit'te çıkan isyanların büyük bir çoğunluğu şiddetle, kanlı bir şekilde bastırılıyordu. Bu da büyük ihtimalle bir sonraki ihtilalin zeminini hazırlıyordu. Çünkü zaman içerisinde bir arada yaşayan, ortak bir kökene sahip olan Girit Ortodoksları ve Müslümanları ayrışmaya başlamıştı. Bu da zaman içerisinde kanlı bir iç savaşa ortam hazırlamıştı.

Girit'te Müslümanlar nüfus olarak daha az kesimi oluşturunuyordu. Ancak toprakların veya zenginliklerin büyük bir kısmı da Müslüman kesimin elindeydi. Fakat bütün Müslümanlarda değil, daha küçük bir grup içerisinde, bey, paşa, ağa gibi Müslümanların daha elit kesimini oluşturan küçük bir grubun elinde toplanmıştı. Bu küçük grup haricindeki diğer Müslümanlar da Hristiyanlar gibi zor koşullarda hayatlarını sürdürüyorlardı.

Osmanlı Devleti'nde eğer önemli bir mevkide değilsen at üzerinde şehirlere giriş yapamıyordun. Resmo'ya gelen Sieber bu duruma şahitlik etmiş, sadece Girit Metropolit'i'nin at üzerinde şehre girebildiğini, onun haricindeki bütün Hristiyanların atlarından inmek zorunda olduğunu aktarmıştır. Ancak at üzerinde şehre girmenin bir

¹⁰⁵ Yavuz, s. 115.

¹⁰⁶ Yavuz, s. 102.

¹⁰⁷ Akşin, 1988, s. 100.

yolu daha olduğunu yazmıştır. Eğer yabancılar şehre girerken bahşış ya da hediye verilerse binek hayvanları ile giriş yapabiliyorlardı.¹⁰⁸

1856 Islahat Fermanı ile kiliselerde çan çalınmasına izin verilmişti. Öncesinde ise sadece tahta tokmak vuruluyordu. Ancak bu durumun bir istisnası vardı ki o da Arkadi Manastırı'ydı. Manastırda çan sesi hiç susmamıştı. Bu yüzden de Arkadi'nin diğer bir ismi de “Çanlı Manastır” olarak anılıyordu. Tahta tokmak geleneği günümüze kadar devam etmişti. Doğudaki kiliselerde hâlâ çan ile birlikte tahta tokmak çalma geleneği devam ediyordu.¹⁰⁹

Girit'te toprakların büyük bir kısmı Müslüman küçük bir zümrenin elinde bulunuyordu. Bu yüzden Müslüman köylüler de Hristiyanlar gibi zorluklar içerisinde yaşıyorlardı. Fakat bu duruma bir çözüm yolu aramamışlardı. Ancak Hristiyan Giritliler böyle düşünmüyorlardı. Onlar hem bu duruma hem de Osmanlı yönetimine başkaldırarak değişim istiyorlardı. Adadaki Müslümanlar da Giritliydi ve Girit bilinci taşıyorlardı. Bu yüzden geçici Girit hükümeti, 1821 İhtilali/Ayaklanması sırasında Müslümanlara destek olmaları amacıyla çağrı yapılmıştı. Bu çağrıda Girit Müslümanları ile Hristiyanlarının aynı evlerde yaşadıklarına, aynı kıyafetleri giyip aynı lisanı konuştuklarına ve aynı cesarete sahip olduklarına değinilmiş, “bu yüzden siz bize katılmak zorundasınız ki biz iyi yurtseverler olarak birlikte yaşayabilelim, (...) siz Anadolu'dan değilsiniz, Arabistan'dan da; sizler Giritlilersiniz”, denilerek Grek kanına sahip oldukları vurgulanarak destekleri istenmişti.¹¹⁰

Mora'da ihtilal başladığında Giritliler biraz çekingen davranmışlardı. Özellikle 1770 yılında, Adanın “isyankâr” kesimi olarak adlandırabileceğimiz İsfakiyelilerin önce ayaklanıp sonra ağır bir yenilgi almaları, onları tereddüde düşürmüştü. Ancak 1819 yılından beri Filiki Eterya'ya katılmış olan Giritliler, Adada bu ihtilal kararı alınması için çok uğraşmışlardı. Ada genelinde bir dizi toplantılar yapmışlardı. Sonrasında Girit Genel Meclisi, 14 Haziran 1821 tarihinde Girit halkı adına bir bildiri yayımlayarak ihtilal hareketinin başladığını duyurmuştu.¹¹¹

¹⁰⁸ Sieber, 2001, s. 45-46; Yavuz, s. 121.

¹⁰⁹ Ortaylı, s. 116.

¹¹⁰ Detorakis, p. 276; Yavuz, s. 124.

¹¹¹ Detorakis, p. 307-309; Yavuz, s. 126.

İhtilal kararından yaklaşık bir yıl sonra, 11 ve 21 Mayıs tarihleri arasında toplanan Girit Genel Meclisi, geçici bir anayasa hazırlayarak kabul etmiş ve bu doğrultuda idarî yapılanmaya başlamışlardı. “Giritlilerin Geçici Anayasası” olarak adlandırılan bu belgenin ilk 11 maddesi, Hellen Ulusal Meclisi’nin 1 Ocak 1822 tarihinde Mora’da kurulduğunu ilan ettiği bağımsız Hellen Cumhuriyeti’nin geçici anayasasından alınmıştı.¹¹²

1821 İhtilali yaklaşık 10 yıl sürmüştü de Giritli Hristiyanların istediği gibi sonuçlanmamıştı. Ancak bu 10 yıl, Adanın hem iktisadî hem de sosyal yapısını oldukça bozmuştu. Özellikle demografik yapısı büyük oranda etkilenmiş, ihtilal son bulduğunda ölümler ve ilticalar ile Ada nüfusu neredeyse yarıya inmişti. 1821 İhtilali öncesinde Adada toplamda 260.000 kişi yaşıyordu. Ancak 1834 yılında bu sayı 129.000’e düşmüştü. Bu nüfusun da 83.000’i Hristiyan, 46.000’i ise Müslümandı. Hanya, Resmo ve Megalo Kastro kalelerinde, 2.000’e yakını Hristiyan olmak üzere 21.000 kişi yaşıyordu. Nüfusun geri kalanı ise kırsal alana yayılmış ve çiftçilik yapıyordu.¹¹³

Girit’teki bu karışıklığa bir son vermesi amacıyla Kavalalı Mehmed Ali Paşa Girit Valiliğine atanmıştı. Kavalalı Adaya geldiğinde genel bir af ilan etmiş ve iki tarafın da silah bırakmasına yönelik çağrıda bulunmuştu. Amacı kendisinden önce olduğu gibi Ada Müslümanları ve Hristiyanları arasında bir ayrıcalık uygulamamaktı. Detorakis’in deyimiyle şiddete alışkın olan Giritliler bu iyimser çağrıya uymamışlardı. Bu yüzden bazı Müslümanlar mal ve mülklerini satarak Anadolu’ya, Hristiyanlar ise Yunanistan’a göç etmişlerdi.¹¹⁴

Bu dönemde Kandiye, Hanya, Resmo ve İsfakiye’de “Saurades” olarak anılan bir meclis kurulmuştu. Mecliste her iki milletten de birer temsilci bulunuyordu.¹¹⁵ Mustafa Naili Paşa’nın doktoru Mösyö Koparal ise bunun “Memleket Meclisleri” olduğunu aktarmıştı. Meclis başkanı daima Mısır’dan gönderiliyordu. Meclis, miras meselesi haricinde bütün davalara bakmakla yükümlüydü. Kararlar oy çoğunluğuna göre alınıyordu. Bu da bizlere meclis başkanının azalardan farklı bir oy hakkı olmadığını

¹¹² Detorakis, p. 317-318; Yavuz, s. 126-127.

¹¹³ Yavuz, s. 129.

¹¹⁴ Detorakis, p. p. 336; Yavuz, s. 132.

¹¹⁵ Detorakis, p. 337; Yavuz, s. 132.

göstermektedir. Azalar başta ömür boyu atanmışsa da sonradan vazgeçilmiş ve halk tarafından iki yılda bir seçilme sistemine geçilmişti.¹¹⁶

Kavalalı'nın Girit yönetimine hâkim olması Ada için oldukça olumlu sonuçlar doğurmuştu. Mesela Venedik döneminden beri ilk defa caddeler, köprüler, su kemerleri yapılmış ve limanlar genişletilmişti. Adanın bütün kiliselerinin tamir edilmesine izin verilmiş, Hristiyanlar ile Müslümanların beraber çalışmalarına teşvik edilmiş, sosyal ve sağlık konularında çeşitli girişimlerde bulunulmuştu. Ayrıca ilk defa iki dilde yayın yapan bir gazete çıkarılmıştı.¹¹⁷ Bu söylemler Girit için fazlasıyla yenilikçiydi. Daha önce Adada böyle imkânları dile getiren dahi olmamıştı. Kavalalı tıpkı Mısır'da yaptığı gibi Adada da halkı, baskıcı ağalardan korumuştur.¹¹⁸

Girit'te Kavalalı döneminde yaşanan diğer bir olay ise Arnavut Jandarmaların Adaya getirilmesi idi. Kavalalı, Ada güvenliğini bu jandarmalar sayesinde sağlamıştı. Ancak Arnavutlar, Adadaki Müslümanların keyfi davranışları ve Hristiyanları ezdiği olaylarda şiddet kullanmaktan geri kalmamışlardı. Eğer şiddet karşısında baş eğmeyen Müslümanlar olursa ya idam edilmiş ya da Granbosa hapishaneye gönderilmişti. Müslümanların maruz kaldığı bu durum beraberinde iki olaya sebep olacaktı: Birincisi Ada Müslümanlarının yavaş yavaş din değiştirerek Hristiyan olmalarına, yani irtidad etmeleri,¹¹⁹ ikincisi ise Müslüman halkın yavaş yavaş şehirlere veya şehirlerin yakınlarına göç etmeleri idi.¹²⁰ Böylelikle Adadaki Müslüman nüfusunda önemli bir azalma meydana gelmişti. Ayrıca kırsal kesimden şehirlere ve şehir yakınlarına göç edilmesi de Adanın tarımsal üretimini olumsuz etkilemişti. Bunun yanında şehirlerin kalabalıklaşması ise sokakların çok fazla kirlenmesine ve devamında ise salgın hastalıkların ortaya çıkmasına neden olacaktı.

Fallmerayer'e göre Girit'teki Hristiyan lehine olan bu durum çok uzun sürmemişti. Kavalalı yavaş yavaş Mısır'daki uygulamalarını Adaya taşımış, arazileri ve

¹¹⁶ Ayşe Nükhet Adıyeke ve Nuri Adıyeke, **Fethinden Kaybına Girit**, Babiâli Kültür Yayınları, İstanbul, 2006, (Fethinden Kaybına), ss. 331-332.

¹¹⁷ Detorakis, p. 337; Yavuz, s. 133.

¹¹⁸ Enver Ziya Karal, **Büyük Osmanlı Tarihi** Cilt: 7, TTK, Ankara, 1983, (Osmanlı Tarihi), s. 18.

¹¹⁹ Girit'te yaşanan irtidad olayları hakkında detaylı bilgi için bkz: A. Nükhet Adıyeke ve Nuri Adıyeke, "Yunan İstani Sırasında Girit'te İrtidad Olayları", **Kebikeç**, Sayı: 10, 2000, (İrtidad), ss. 107-114.

¹²⁰ Leonidas Kallivretakis, "A Century of Revolutions: The Cretan Question between European and Near Eastern Politics", **Eleftherios Venizelos, The Trials of Statesmanship**, Ed. Paschalis M. Kitromilides, Edinburg University Press, Edinburg, 2006, pp. 12-13.

bütün gelirleri devletin malı olarak görmüş, halkı ise adeta gündelikçi olarak görmüş ve düşük ücret karşılığında çalıştırmaya başlamıştı.¹²¹

Mısır yönetiminden şikâyetçi olan 7.000 Giritli Hristiyan, Murne'de bir araya gelerek silahsız bir protesto gerçekleştirmişler, ardından şikâyetlerini dile getiren bir bildiri kaleme almışlardı. Ancak Mısır idaresi bu eylemi şiddetli bir şekilde dağıtmıştı. Protestonun yapılmasında önderlik yapan 41 kişi de idam edilmişti. Hristiyanların bu eylemlerine sempati ile yaklaşan Müslümanlara karşı da zor kullanılmıştı.¹²² Artık Hristiyanlar da Müslümanlar da seslerini çıkartmadan çalışmaya devam ediyorlardı. Küçük ve belirli bir Müslüman grup haricindeki bütün Ada halkı maliyet tarafından eşit derecede ezilmeye devam ediyordu.¹²³

Osmanlı Devleti'nde Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında yaşanan gerginlikler sonucunda aralar açılmaya başlanmıştı. Yüzyıllardır beraber yaşayan bu insanlar zamanla birbirlerine yabancılaşmışlardı.

1.2.1.2.Hatt-ı Hümayun ve Girit

1848 İhtilali'nin etkileri bütün Avrupa'da yayılmıştı. Ancak Girit'te güçlü bir karşılık bulamamıştı. Çünkü Islahat Fermanı ile Osmanlı Devleti sınırlarındaki Hristiyan tebaa ile Müslüman tebaa arasında bir eşitlik oluşmuştu. Artık Hristiyan halkın bireysel hakları ve mülkiyetleri koruma altına alınmış, dinî ritüellerini serbest bir şekilde yerine getirme imkânı bulmuşlar -bu döneme kadar kiliselerde çan çalmak yasak olup, tahta tokmak kullanabiliyorlardı-, böylelikle Girit halkında büyük bir umut yaratmıştı.

Islahat Fermanı ile Osmanlı'da tebaası yabancılara çeşitli haklar tanınmışsa da Girit valileri Fermanın sağladığı hakları Adada pek uygulama taraftarı değillerdi. Bunun ilk örneği Kırım Savaşı sonrasında karşımıza çıkmaktadır. Girit valileri, Kırım Savaşı sonrasında oluşan borç yükünden dolayı Adada yeni vergiler almaya başlamış ve var olan vergilerin oranlarını yükseltmişti. Özellikle bedel-i askerî vergisini büyük oranda yükselterek Hristiyan halkı zor duruma sokmuşlardı. Bu durum 1858 yazında ortaya çıkmıştı.¹²⁴

¹²¹ Yavuz, s. 134-135.

¹²² Detorakis, p. 337, 339; Yavuz, s. 135.

¹²³ Yavuz, s. 135.

¹²⁴ A. N. Adyeke, Girit, s. 120.

Girit halkı valilerin tutumları karşısında şikâyetçilerdi. Haksız vergilerin yanı sıra Ada içerisinde de Hristiyanlara seyahat kısıtlaması getirilmişti. Bu yüzden Hanya'da büyük bir toplantı düzenleyen Hristiyanlar, bir şikâyet bildiril kaleme alıp hem Babîâli'ye hem de yabancı devletlerin konsolosluklarına göndermişlerdi. Dönemin Girit Valisi Veli Paşa bu toplantıyı da şiddet kullanarak dağıtmak istemişti. Ancak Osmanlı Devleti bu sırada Sırbistan ve Karadağ'da çıkan karışıklıklarla uğraşıyordu. Bu yüzden ortalığın daha da karışmasını istemeyen Babîâli, Giritlilerin isteklerini dikkate almış ve ilk adım olarak Veli Paşa'yı valilikten almıştı.¹²⁵

Valinin görevden alınmasının ardından 7 Temmuz 1858 yılında Girit için bir Ferman yayınlanmıştı. Bu fermanla, daha önce şikâyet dilekçesinde dile getirilenlerin dikkate alınacağını, vergilerin uygun hale getirileceğini; şarap ve ağnam vergisinin alınmayacağını, saman öşrünün kaldırılacağını; askerlik bedelinin haksız bir şekilde toplanmayacağını ve özgürlüklerinin kısıtlanmayacağı garantisi verilmişti. Ayrıca Giritli Hristiyanlara silah taşıma yetkisi verilecek ve her iki millet de kendi ihtiyar heyetlerini oluşturma hakkına sahip olacaklardı.¹²⁶

Her ne kadar Hristiyanlara silah taşıma izni verilse de bu sadece kâğıt üzerinde kalmıştı. Çünkü 1865 yılından sonra Hanya'da yaşamaya başlayan Alman yazar Elpis Melena, Ada Hristiyanlarının sadece evlerinde silah bulundurabildiklerini, eğer üzerlerinde taşırlarsa bunun çok büyük cezası olduğunu aktarmıştı.¹²⁷

Yine bu dönemde Girit'te çok sayıda irtidad, yani din değiştirme yaşanmıştı. Özellikle Milopotamo ve Pediada bölgelerinde birçok köy bütünüyle din değiştirmişti.¹²⁸ Böylelikle Ada nüfus grafiğinde milletlerinin nüfusunun dalgalanma yaşamasının neden sadece göçler değil, irtidad yapılmış olması da ortaya çıkmıştır.

1.2.1.3.İhtilal-i Kebir: 1866 İsyanı

Osmanlı Devleti, Girit'teki ayaklanma ile uğraşmasını Sırp'lar kendilerine fırsat bilmişti. Bir yandan Belgrat ve diğer kalelerin kendilerine bırakılmalarını istemiş, diğer taraftan da Karadağ ile anlaşarak bir ayaklanma hazırlıklarına başlamıştı.

¹²⁵ Detorakis, p. 343; Yavuz, s. 144.

¹²⁶ A. N. Adıyeke, Girit, s. 20.

¹²⁷ Yavuz, s. 144.

¹²⁸ Yavuz, s. 144.

1858 yılında yayımlanan fermanla Girit Hristiyanları için ekonomik, sosyal ve siyasal anlamda iyileştirilme sözü verilmişti. Ancak Girit valileri bunun tam tersi girişimlerde bulunmuş, Fermanın maddelerini uygulamaktan özellikle kaçınmışlardı. Bu duruma karşı gelen İsfakiyeliler 1863 yılında bir ayaklanma planlamışlarsa da kısa süre içerisinde bastırılmıştı. Fakat yaz aylarında tekrar bir hareketlilik yaşanmıştı. İsfakiyelilerin bu homurdanmaları 1866 yılında baş gösterecek olan ayaklanmanın hazırlık aşaması olarak görebiliriz. Hanya'nın güneyinde toplanan Hristiyanlar 1858 Fermanında kâğıt üzerinde verilen hakları istediklerini, fakat bunun tam tersi olarak yeni vergiler alındığını, özellikle tuz ve balıktan vergi alındığını anlatan bir dilekçe kaleme almışlar ve Babiâli'ye göndermişlerdi. Babiâli ise bu isteklere birkaç ay sonra ret cevabı vermişti. İstediklerini alamayan Hristiyanlar, belki de askerî bir müdahaleye maruz kalmamak için dağılmıştı.¹²⁹

Giritli Hristiyanlar istediklerini alamayıp olaysız bir şekilde dağılmışsa da 1866 yılında yeniden ve bu sefer Ada genelinde bir huzursuzluk ortaya çıkmıştı. Bu sefer sadece Hristiyanlar değil, Müslümanlar da bu huzursuz ortama dahil olmuştu. Bu huzursuz ortam için iki milletin de birleşmesinin en önemli nedenlerinden birisi olarak iki yıl üst üste kötü mahsul alınması gösterilebilir.¹³⁰ Mahmud Celaleddin Paşa, bu olayı şöyle anlatmıştır: (...) *Girit Adası'nda bulunan mülklerin çoğu Müslümanlar üzerinde ve başlıca ticaret de yine Müslümanlar elinde olmakla beraber, Hanya, Kandiye ve Resmo limanlarından başka limanlar açık olmadığından, ürünler mutlaka bu üç limana getirilerek oralarda satılmak zorundaydı. Bu gibi kısıtlamalar, Hristiyanların ticarî alanda ilerleme arzularına muhalif görüldüğü ve bazı malî vergiler de ağır geldiği gibi, Girit Valisi İsmail Paşa'nın Hristiyanlar hakkında icra ettiği küçük düşürücü uygulamaları ifrata vardırması, hükümetin nüfuzunu gereği gibi zaafa düşürmüş ve Müslümanların endişesine sebep olmuştu.*¹³¹

(...) *Vali zaten aldatılmış ise de Müslümanlar, daima bir fitnenin çıkabileceği beklentisi içinde Hristiyanlardan korktuklarından, onlar bu halde bulundukça eşkıyalık meydanında istedikleri gibi at oynatamayacaklarını biliyorlar; hükümetin*

¹²⁹ Yavuz, s. 149.

¹³⁰ Yavuz, s. 149.

¹³¹ Mehmet Ali Beyhan, "Girit'e Dair Önemli Bir Kaynak: Mahmud Celaleddin Paşa'nın Girit İhtilâli Tarihi", *Sosyoloji Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 22, 2011, (Celaleddin Paşa), s. 148.

*icraatlarından, bazı yeni vergilerden Müslümanların kırılgan ve şikâyetçi olduklarını görüyorlardı. Bunun üzerine, Müslümanlardan nüfuz sahibi ve kolay aldatılabilen olanları ortalarına aldılar. Mevcut vergilerden birtakımının afvı, Adanın ticaret ve servetinin artmasına vesile olacak bazı reformların yapılması isteğinde bulunacaklarından, bu ise İslam ve Hristiyan, bütün Ada halkına menfaat sağlayacağından, o yolda girişilecek teşebbüslerine endişe ve muhalefetle bakmamalarını rica ettiler. Zavallıları çeşitli iki yüzlü oyunlarla aldatıp kendilerine meylettirdiler.*¹³²

Girit'te gerilim artıyordu. Ancak bu gerilim sonucunda ortaya çıkacak olan ayaklanma geri dönüşü olmayan birtakım sorunlar doğurabilecekti. Bu durumun farkına varan Osmanlı Devleti, Yunanlıların Hanya'daki konsolosuna 16 Nisan 1866 yılında bir muhtıra iletti. Muhtırada *bugünkü koşullar altında Girit'te düşüncesizce girişilecek bir ayaklanma Avrupa'da ve Doğuda yıkıcı bir girişim olarak algılanacaktır. Giritliler (...) bu harekete kendilerini kaptırmamak için, hem Avrupa'nın bugünkü durumunun yanlış değerlendirilmesinden hem de öfkeli ve sabırsız kişilerin mantıksız öğütlerinden korunmak zorundadırlar*, açıklaması yapılmıştı.¹³³

Girit'te gerginliğin yükseldiği dönemde İngiliz konsolosu Dickson, her ihtimale karşı Akdeniz'de bulunan İngiliz filosundan bir gemiyi Mayıs ayının ilk günlerinde Girit önlerinde demirlemesini sağlamıştı. Buna karşılık Fransızlar, Suda Limanı'nda bulunan savaş gemisini ise gerginliği artırmamak adına limandan çıkarmıştı. Girit'in her bölgesinden gelen Hristiyan temsilciler 26 Mayıs 1866 yılında hazırladıkları dilekçeyi 27 Mayıs'ta Valiye, ardından da büyük güçlerin konsoloslarına vermişti. Giritli Hristiyanların istekleri basitti. 1858 Ferman'ında kararlaştırılan vergi ve oranlarının alınmasını istiyorlardı. Fermanın sonradan yöneticiler tarafından haksız ve fazla vergiler alınmıştı. Bu da Ada halkını mağdur duruma düşürmüştü. Ayrıca İsfakiye'nin verimsizliğinden dolayı vergiden muaf tutulmasını istemişlerdi. Adada yollar ve köprüler oldukça kötüydü. Ada içi ulaşımın zor olması, iç ticaretin gelişmesini engelliyordu. Bu yüzden yolların ve köprülerin yapılmasını da istemişlerdi. Girit'te bir banka kurulmasını istiyorlardı. Çünkü yağ fiyatı "tefecî" yağ tüccarlarının tekelindeydi. İstedikleri gibi fiyatı

¹³² Beyhan, Celaleddin Paşa, ss. 150-151.

¹³³ Detorakis, p. 347; Yavuz, s. 151.

aşağıya çekme veya mahsulün kötü olduğu dönemde fiyatları istedikleri oranda artırmaları küçük üreticiyi oldukça kötü etkiliyordu. Bu yüzden onları korumak amacıyla bir banka kurulmalıydı. Doğrudan Ada ekonomisini etkileyecek olan en önemli istekleri ise limanların açılmasıydı. Girit'te ihracat ve ithalat Hanya, Resmo ve Kandiye'de bulunan üç büyük limandan yapılıyordu. Bu limanlar haricindeki hiçbir liman açık değildi. Ticaretin sadece üç limanla sınırlandırılması ticaretin gelişmesinin önündeki en büyük engel olmuştu.¹³⁴

Giritli Hristiyanlar Osmanlı padişahından bir cevap bekliyorlardı. Ancak padişah cevabı geciktiriyor, aynı zamanda da Adaya yeni askerler gönderiyordu. Fakat Giritli Hristiyanlar güneyde toplanmaya başlamışlardı. Onları vazgeçirecek tek şey padişahın, isteklerini karşılayacağı yönündeki cevabı olacaktı. Fakat cevap beklendiği şekilde gelmedi. Padişah kendi valisinin yanında yer almış ve Girit'in zaten ayrıcalık ve vergiden muaf bir bölge olduğunu, yeni vergilerin devletin diğer bölgelerine oranla bir denge kurulması amacıyla alındığını belirtmişti. Bu malî denge, ihracat vergisindeki indirim karşılamak amacıyla yapılıyordu. Padişah yollar ve köprüler konusunda haklı olduklarını ama bu isteklerin de böyle toplanarak değil de Adadaki yönetime bildirilmesi gerektiğini, bunların yapımı için de biraz zamana ihtiyaç olduğu söylemişti.¹³⁵

Girit'te çıkan isyan neticesinde Adaya tekrardan Giritli Mustafa Naili Paşa gönderilmişti. Melena, Naili Paşa'nın Adaya gelişi Giritli Müslümanlar tarafından Suda ve Hanya caddelerinde cinayetler işlenerek kutlandığını yazmıştır.¹³⁶

Mustafa Naili Paşa, Adaya ayak basar basmaz isyancıları silah bırakmaya davet etmişti. Fakat isyancılar bunu reddetmişti. Buna karşılık Naili Paşa oldukça sert tedbirler almıştı. Mahmud Celaleddin Paşa, bu tedbirlerin *20-30 sene evvel Girit'te vali bulunduğu sırada meydana gelen isyan hareketlerinde olduğu gibi, Adada mevcut Hristiyanları, isyanda yek-vücut hareket ettikleri saviyle, şiddetle vurup köylerini yakarak boyun eğdirmeye mecbur etmekten ibaret olduğunu* aktarmıştır.¹³⁷

Naili Paşa, silah bırakma çağrısının karşılıksız kalmasının ardından Adanın bütün limanlarını kapatmıştı. Çünkü daha öncesinde ihtilalcilere yardım amacıyla gemilerle

¹³⁴ Yavuz, s. 152-153.

¹³⁵ Yavuz, s. 157.

¹³⁶ Yavuz, s. 162.

¹³⁷ Beyhan, Celaleddin Paşa, ss. 151-152.

hem mühimmat hem de Fransız, İngiliz, Amerikalı, Macar, Polonyalı, Alman ve İtalyan gönüllüleri Adaya getiriliyordu. Naili Paşa'nın bu girişimi ile ihtilalcilere dışarıdan gelecek yardım kesilmişti. Paşa balığı öldürmek için suyu kurutmuştu.¹³⁸

Arkadi Kuşatması, Girit'teki iki topluluk arasında derin yaralar açmış ve büyük bir nefret doğurmuştu. Artık hiçbir şey eskisi gibi olamayacaktı. Çünkü Arapların Girit'i işgaline kadar geri gidildiğinde dahil hiçbir süreçte Arkadi Manastırı'na dokunulmamıştı.

Bu dönemin en önemli olaylarından birisi Sadrazam Âli Paşa'nın Girit'e geliyordu. Paşa, Abdülaziz'in 30 Eylül 1867 tarihli fermanı neticesinde Girit için bir vilayet nizamnâmesi hazırlanmış ve Adaya organik bir statü verilmişti.

Girit Vilayet Nizamnâmesine göre Adanın malî işlerine vilayetlerde defterdarlar, sancaklarda muhasebeciler, kazalarsa ise mal müdürleri bakacaktı.¹³⁹ Yine nizamnameye göre her kazadan halkın seçeceği iki üyenin bulunduğu bir Umumi Meclis oluşturulacaktı. Bu meclis Adanın yol ve köprülerine bakmak, kredi sandıkları kurmak, Adanın ticaret, sanayi ve ziraat işlerini düzenlemek, eğitimini görüşmek ve Adanın gelirinden bir kısmının, ıslahat işleri için Adaya tahsisini sağlamak gibi görevleri vardı.¹⁴⁰

Girit Vilayet Nizamnâmesi'nde vurgulandığı üzere Ada eskiden beri diğer eyaletlerden alınan vergilerden muaftı. Adadan yalnızca aşar, müskirat ve gümrük vergisi ile tuz ve tütün vergisinden sorumlu olacaktı.¹⁴¹

Âli Paşa'nın bu nizamnâme ile yaptığı yenilikler ne yazık ki Adanın tamamında hayata geçirilemeyip, sadece Osmanlı güçlerinin yoğunlukta bulunduğu bölgelerde uygulanmıştı.

II. Abdülhamid tarafından Girit'e gönderilen Mehmed Salâhî, 1889 yılında çıkan karışıklığın sebeplerini araştırırken Âli Paşa'nın Girit'te uyguladığı reformun Müslümanların üstünlüklerine zarar verildiğini belirtmiştir. Salâhî'ye göre Âli Paşa aceleci davranmış ve yanlış yapmıştı. Çünkü Adadaki iki millet arasındaki düşmanlık iyice artmıştı. Böyle bir ortamda nasıl bir sonuç doğuracağını hesaplamadan, gerekli

¹³⁸ Yavuz, s. 163.

¹³⁹ Mehmed Salâhî, **Girid Meselesi 1866-1889**, (haz. Münir Aktepe), Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1967, M. Aktepe'nin Önsözü, s. 13.

¹⁴⁰ Mehmed Salâhî, M. Aktepe'nin Önsözü, s. 14.

¹⁴¹ "Girid Vilayet Nizamnâmesi", **Düstûr**, I. Tertip, Cilt: I, s. 655. Girit Vilayet Nizamnâmesi'nin tam çevirisi için bkz: Erkan Tural, "Bir Belge, Bir Akdeniz Adasının Serencamı ve 1868 Girit Vilayet Nizamnamesi", **Çağdaş Yerel Yönetimler**, Cilt: 14, Sayı: 3, Temmuz 2005, ss. 74-97.

tedbirler alınmadan Hristiyanlara yeni haklar tanınması bir çözüm yolu değildi. Sadece olaylar kısa süreliğin çözülmüş gibi gözükebilirdi.¹⁴²

Ziya Paşa'nın da tam olarak eleştirdiği nokta burasıydı. Ona göre Âli Paşa Girit sorununu askerî deha ile halledemeyeceği için Hristiyanlara yeni haklar vererek halletmeye çalışmıştı. Bu haklar sayesinde Adayı Yunanistan'a bağlama derdinde olan insanlara önemli bir ekonomik ayrıcalık tanınmış oluyordu. Ayrıca Âli Paşa'nın verdiği tavizler, Girit'teki Müslümanların can güvenliğini de tehlikeye atacak olayların da önünü açacaktı.¹⁴³ Ziya Paşa bu noktada Mehmed Emin Âli Paşa'yı Köprülü ile kıyaslamış ve ona "kapıcızâde" olarak seslendiği¹⁴⁴ şu şiirini kaleme almıştır:¹⁴⁵

*Sadı Âli zeman ne yapardı acaba
Köprülüzâde şu hengâmede sağ olsa idi
Kapıcızâde ile farkı budur kim Köprülü'nün
Birisi almıştı diğeri verdi Girit'i.*

Adıyeke, Girit Vilayet Nizamnâmesi'nin hükümlerine uygun olarak oluşturulan Girit Vilayet Meclisi ile Adanın bir "devlet içinde devlet" olduğunu iddia etmişti. Aktepe ve Karal da benzer şekilde Girit'in bir "muhtariyet" kazandıklarını ileri sürmüştü. Ancak Reinkowski, bunun tam tersi olduğunu, Nizamnâme ile Girit'e özgü yeni haklar verilerek Ada üzerindeki egemenliklerini daha da güçlendirdikleri düşüncesini ortaya atmıştır.¹⁴⁶

Türkgeldi, Aktepe ve Karal'dan farklı yaklaşmış, muhtariyet veya otonomi verilmediğini, sadece "cezirenin emr-i idaresi bu suretle ıslâh ve tanzim ve aşayış-i mahalli temin edilmiş" olduğunu vurgulamıştır.¹⁴⁷ Âli Paşa'nın Hristiyanlara verdiği haklar bir tavizden ziyade 1856 Islahat Fermanı'na uygun olarak, Girit'teki iki millet

¹⁴² Mehmed Salâhî, s. 31.

¹⁴³ Namık Sinan Turan, "Osmanlı Politik Eleştiri Geleneğinde Ziya Paşa'nın *Zafernâme*'si", **38. ICANAS Bildirileri**, Cilt: VII (Tarih ve Medeniyetler Tarihi), Atatürk Kültür, Dil ve Yüksek Kurumu, Ankara, 2012, ss. 3189-3190.

¹⁴⁴ Ziya Paşa, Âli Paşa'ya "kapıcızâde" diyerek babasının Mısır Çarşısı'ndaki kapıcılık görevine atıfta bulunarak Paşa'nın yüksek sınıf bir aileden gelmeyişi yüzüne vurmuştur. Kemal Beydilli, "Mehmed Emin Âli Paşa", **DİA**, Cilt: 2, İstanbul, 1989, (Âlî), s. 425.

¹⁴⁵ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Son Sadrazamlar**, Cilt: I, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1982, s. 24.

¹⁴⁶ Yavuz, ss. 195-196.

¹⁴⁷ Ali Fuat Türkgeldi, **Mesail-i Mühimme-i Siyasiye**, (yay. haz. Bekir Sıtkı Baykal), Cilt: III, TTK, Ankara, 1987, s. 29.

arasındaki bir “musavvat” yani eşitlikti.¹⁴⁸ Çünkü Girit Vilayet Nizamnâmesi’nin “kısm-ı sâni (meclis-i idare-i vilayetin suret-i intihab ve vezâifine dairdir)” bölümünün 11. bendinde yürütme yetkisinin sadece valiye ait olduğu belirtilmişti. Vali yetkisini ise kanun ve nizamlar ile belirleyip liva, kaza ve köylerde bulunan mutasarrıf, kaymakam ve ihtiyar meclisleri aracılığıyla uygulamaya koyacaktı.¹⁴⁹ Bu maddeden de anlaşıldığı üzere Adada bir otonom olmayıp, yönetim gücü hâlâ padişah tarafından atanan valiye aitti. 1897 yılında “Österreichische Monatsschrift für den Orient” adlı dergide de benzer tespit yapılmış, nizamnâme ile Girit’e bazı kolaylıklar sağlandığı, ancak bunların “otokrat Müslüman valilerin baskısı nedeniyle teorik aşamadan öteye geçemediği” vurgulanmıştı.¹⁵⁰

Aslında Cebel-i Lübnan Vilayet Nizamnâmesi ile Girit Vilayet Nizamnâmesi karşılaştırıldığında Girit’tekinin ne kadar özgün, Cebel-i Lübnan’dakinin ise “devlet içinde devlet” deyimine daha çok uyduğu görülebilir.¹⁵¹

1866-69 tarihinde çıkan “ihtilal-i kebir” Osmanlı Devleti için büyük bir can ve mal kaybına neden olmuştu. Ayrıca siyasî, askerî ve finansal bakımlardan da çok pahalıya mal olmuştu.

1.2.1.4. 1878 İsyanı: Halepa Sözleşmesi

Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasındaki savaşa doğru ilerleyen çatışmalar, uzun görüşmeler sonucunda ve büyük devletlerin de araya girmesi ile 1881 yılında bir anlaşmayla sonuçlanmıştı. Osmanlı Devleti kıtadan toprak vermek istemiyordu. Bu yüzden yapılan görüşmeler sonucunda ehven-i şer olarak görülen Girit’in verilmesi kararlaştırılmıştı. Kıta üzerinden herhangi bir toprağın verilmemesi için Girit’in hemen doğusunda bulunan Kerpe ve Kaşot adalarının da gerekli olduğunda Yunanistan’a bırakılabilirdi.¹⁵²

¹⁴⁸ Türkgeldi, Cilt: III, s. 160.

¹⁴⁹ “Girit Vilayet Nizamnâmesi”, *Düstûr*, I. Tertip, Cilt: I, s. 672.

¹⁵⁰ Yavuz, s. 202.

¹⁵¹ Cebel-i Lübnan Vilayet Nizamnâmesi hakkında detaylı bilgi için bkz: Cenk Reyhan, “Cebel-i Lübnan Vilayet Nizamnâmesi”, *Memleket Siyaset Yönetim*, Sayı: 1, 2006, ss. 175-184.

¹⁵² Ali Fuat Türkgeldi, *Mesail-i Mühimme-i Siyasiyye*, (yay. haz. Bekir Sıtkı Baykal), Cilt: II, TTK, Ankara, 1987, ss. 405-406, 415.

Osmanlı Devleti Rumeli'den toprak kaybetmemek için gösterdiği çaba sonuçsuz kalmıştı. Çünkü Teselya ve Narda (Arta) bölgelerini elden çıkartmak zorundaydı. Böylelikle istemedikleri halde Rumeli'den toprak kaybetmişlerdi. Girit'in ise ellerinde kalmasının en büyük nedeni İngilizlerdi. İngiltere Adanın Yunanistan'a verilmesine şiddetle karşı çıkmışlardı.¹⁵³

Padişah 16 maddelik Halepa Sözleşmesi'nin yürürlüğe koyarak, Giritli ihtilalcilerin tarafını resmen kabul etmişti. Sözleşmenin 13. maddesi doğrudan Adanın ekonomisine yönelikti. Bu maddeye göre *askerlerin masrafları, gümrük, tuz ve tütün vergileri ile vakıf emlakinin gelir ve gideri hariç tutulmak şartı ile elde edilen net gelirlerin yarısı Osmanlı Hazinesi'ne aktarılacak, diğer yarısı da Adanın kamu hizmetlerine harcanacaktır. Adanın geliri gideri karşılayamaz ve maaşlar ödenemeyecek olursa, o senenin gümrük gelirlerinin yarısına kadar olan meblağ devlet tarafından karşılanacaktır.* Ayrıca 14. maddeye göre Adada kâğıt para kullanılmayacak, memurların maaşları metelik ile ödenecektir.¹⁵⁴

Yukarıda da bahsettiğimiz üzere bazı araştırmacılar 1868 yılında Girit'e "devlet içinde devlet" veya "muhtariyet" verildiği yorumunu yapmıştı. Ancak aynı yazarlar 1878 Halepa Sözleşmesi için de benzer yorumlar yapmıştı. Özellikle Aktepe, "Girit Rumları, Halepa Sözleşmesi ile kendilerine muhtar denilecek kadar serbest bir idâre tarzı sağladığı" yorumunda bulunmuştu.¹⁵⁵ Adıyeke ise bu sözleşme ile Adanın merkez ile olan bağlarının oldukça zayıfladığını ve hem ekonomik hem de sosyal açıdan "diğer vilayetlerden farklı bir gelişme gösterdiğini" vurgulamıştı.¹⁵⁶ Aktepe ve Adıyeke'nin bu yorumları göz önüne alındığında 1868 yılındaki muhtariyet yorumlarının geçersiz olması gerektiği sonucuna varıyoruz. Çünkü eğer 1868 yılında muhtariyetlik verilmişse 1878 Halepa ile nasıl tekrar veriliyor? Bu noktada Türkgeldi'nin yorumları oldukça önem kazanmıştır. Ona göre 1878 Halep Sözleşmesi ile Ada muhtariyetliğe doğru önemli bir adım atmış bulunuyor.¹⁵⁷

¹⁵³ A. N. Adıyeke, Girit, s. 28.

¹⁵⁴ Türkgeldi, Cilt: III, s. 178.

¹⁵⁵ Mehmed Salâhî, M. Aktepe'nin Önsözü, s. 19.

¹⁵⁶ A. N. Adıyeke, Girit, s. 29.

¹⁵⁷ Türkgeldi, Cilt: III, s. 37.

1.2.1.5. 1885 İsyani: Siyasî Partilerin Oluşumu ve Parlamenter Sistem

Bu dönemde Girit’te iki parti ön plana çıkmıştı. Birisi Miçotaki’nin başkanlığını yaptığı liberal Xipoliti partisi -Osmanlı Devleti bu partiye “efkâr-ı müfride” diyor- diğer ise İsihaki’nin başkanlığındaki muhafazakâr Karavanades -bu partiye ise “efkâr-ı mutedile” deniliyor- partisiydi.¹⁵⁸ Bu partiler Hristiyanlar tarafından kurulmuşsa da Müslüman destekçileri de bulunuyordu. Liberal Xipoliti partisi, tüccarların yoğunlukta olduğu, eski rejime karşı, yenileşme peşinde koşan eğitimli ve şehirli, “Girit burjuvası” diyebileceğimiz insanların partisiydi. Özellikle sabun sanayisinde ön plana çıkan bu Hristiyan tüccarlar, bir “Rum Burjuvazisi” oluşturmaya başlamışlardı. Sabun sayesinde ekonomik durumlarını düzeltmişler, Mahmud Celaleddin Paşa’nın deyiimiyle “taş kovuklarında yaşamaktan vazgeçip” “Adanın ekonomik döngüsünde etkili hale gelmeye başlamışlardı”.¹⁵⁹

1885 yılında Şark-i Rumeli’nin Bulgaristan ile birleştirildiği gören Girit Rumları, Yunanistan ile birleşmek için yeniden ayaklanmıştı. Bu durum karşısında Babıâli, Mahmud Celaleddin Paşa’yı ve beraberinde Ahmed Râtib Paşa’yı Adaya göndermiş ve asiler ile tekrar anlaşma yoluna gitmişlerdi. Yapılan görüşmeler sonucunda 24 Temmuz 1887 yılında bir fermanla ve ardından anlaşmanın nüshaları Türkçe ve Rumca yayımlanmıştı. Bu ferman ile Ada halkına daha geniş haklar tanınmıştı. Yayımlanan bu fermanın en önemli maddelerinin şunlar olduğunu belirtmişti:¹⁶⁰

1-Girit gümrüğü hasılatının yarısı, bundan önce ancak ihtiyaç olduğu seneler Adaya bırakılmakta iken, bahis konusu fermanı müteakib, devamlı olarak, her sene iane şeklinde Adanın vilayet sandığına verilecekti.

2-Adanın mahsulünün az olduğu feyizsiz senelerdeki bütçe açığı, mahsulün çok olduğu senelerdeki bütçe fazlasından kapatılarak, artan gelirin yarısı, yine Girit vilayetine ve ancak diğer yarısı Hazine-i Hümayun’a ödenecekti.

Mahmud Celaleddin Paşa’nın 1887 yılında Girit’te görev yaptığı sırada Adadaki memurların çoğunluğunu Hristiyanlar oluşturuyordu. Müslüman memur sayısı 251, Hristiyanlarda ise 346 olmak üzere toplamda 597 memuriyet vardı.¹⁶¹

¹⁵⁸ Türkgeldi, Cilt: III, s. 182-183.

¹⁵⁹ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Fethinden Kaybına, s. 174.

¹⁶⁰ Mehmed Salâhî, M. Aktepe’nin Önsözü, s. 22-23.

¹⁶¹ Türkgeldi, Cilt: III, s. 193.

1.2.1.6. 1889 İsyanı: Parlamenter Sistemin Lağvedilmesi

1880’li yıllar Girit için oldukça kötüydü. Bütçe açıkları had safhaya ulaşmış, memur maaşları ödenemez duruma gelmişti. Ulaşım ise Venedik’ten kalma yollarla sağlanıyordu. Ancak bu yollar zaman içerisinde o kadar bakımsız kalmıştı ki doğru düzgün kullanılamaz olmuştu. Ayrıca 19. yüzyıl boyunca çıkan isyanlarla birlikte yolların ve köprülerin büyük bir kısmı oldukça fazla hasar görmüş olması da olasıdır. Benzer durum Adanın limanları için de geçerliydi ki Mahmud Celaleddin Paşa “Ada’nın Osmanlı Devleti’nin eline geçmesinden beri limanlara bir taş konulmamış” olduğunu, bu yüzden de halkın sıklıkla şikâyet ettiğini aktarmıştır.¹⁶² Zaten Girit’in üç büyük limanı olan Hanya, Resmo ve Kandiye haricindeki limanların kullanılması yasaklanmıştı.¹⁶³ Bütün bu olumsuz etmenler bir araya geldiğinde Adanın ekonomisini oldukça kötü etkiliyordu. Halk, Ada içlerinde ürettiği ürünler şehirlere ulaştırıyordu. Ürünler büyük oranda ellerinde kalıyordu. Zaten fazla ürünü depolayabilecekleri alanları da yoktu. Fazlalık ürün mecburen çürümeye bırakılıyordu. Adanın liberal partisi olan Xipoliti ise alt yapının, yolların düzeltilmeden üretimin ve ticaretin tam olarak geliştirilemeyeceğini savunuyorlardı. Amaçları Girit’in ekonomik olarak daha iyi bir duruma gelmesiydi ve bu yüzden de etkili bir muhalefet politikası izliyorlardı. Ancak Osmanlı yönetimi Karavanades’i, yani muhafazakâr partiyi destekliyordu. Muhafazakâr ise yenilikten ziyade klasik bir şekilde eskiye özlem duyuyorlar ve onu istiyorlardı. Bu durum da Adanın gelişmesine engel oluyordu.

1888 senesinde Girit’te büyük ve karışıklıklarla geçen bir seçim yapılmıştı. Seçim sonucunda Xipoliti partisi çoğunluğu kazanmıştı. Muhafazakârlar bu duruma itiraz etmiş ve Meclis-i Umumi itirazın değerlendirilmesi konusu uzun sürmüş olsa da liberaller belediyenin örgütlenmesi, jandarmanın teşkilatlanması ve banka kurulması gibi pek çok adımı atmışlardı. Meclis ise seçim konusunda yeni bir karar almış, genel ve gizli oy sistemine geçmişti. Bu Girit için bir ilkti. 2 Nisan 1889 yılında tekrar yapılan seçimde muhafazakâr Karavanades partisi oldukça büyük bir yenilgi almıştı. Muhafazakârlar

¹⁶² A. N. Adıyeke, Girit, s. 118.

¹⁶³ Beyhan, Celaleddin Paşa, s. 148.

tekrar duruma itiraz etmişler ve seçimin iptalini istemişlerdi. Hükümete geçen Xipoliti ise onları seçim sonucunu kabullenmeye zorlamış ve tekrar karışıklık çıkmıştı.¹⁶⁴

1888 ve 1889 seçimleri sonrasında Girit'teki karışık ortama çekidüzen vermesi için Mahmud Celaleddin Paşa, yaveri Bahriye Feriki Ahmed Ratib Efendi ve Ayan-ı Sabıka'dan Ali Galip Bey'den oluşan bir ekip Adaya gönderilmişti. Muhafazakârlar, Mahmud Celaleddin Paşa'dan bir dizi istekte bulunmuştu. Bunlar arasında Sartinski Paşa'nın liberallerle birlikte hareket ettiği için görevden alınması, gümrük gelirlerinin Adaya bırakılması, para basma yetkisiyle bir bankasını kurulması, Ada meclisinin aldığı kararların geçersiz ilan edilmesi, memurların görevden alınması, borçlarının ertelenmesi ve tarafsız bir adetle mekanizmasının oluşturulması gibi istekler bulunuyordu. Muhafazakârlar bu isteklerinin arkasından, biraz da aba altından sopa gösterir gibi isteklerinin kabul olması durumunda Yunanistan ile olan birleşme taleplerinden vazgeçeceklerini belirtmişlerdi.¹⁶⁵ Liberaller de benzer isteklerde bulununca vali bazı tavizleri vermek zorunda kalmıştı. Babıâli'ye bu istekleri iletip, bütçe açığının kapatılması için 20.000 lira gönderilmesini ve banknot çıkarmak kaydıyla Ziraat Bankası'nın kurulmasını istemişti. Vali ayrıca bu isteklerin yerine getirilmemesi durumunda Adada çıkacak karışıklıktan kendisinin sorumlu olmayacağını belirtmişti.¹⁶⁶

Karışıklıklar sonrasında Girit'e vali olarak Şakir Paşa atanmıştı. Paşa sert tutumuyla Adadaki karışıklığa kısa sürede son vermişti. 26 Ekim 1889 tarihinde Şakir Paşa'ya gönderilen fermanla Adanın bütçesinde fazlalık çıkması halinde Hazine'ye gönderilmeyip bayındırlık ve eğitime harcanması belirtilmişti. Ayrıca önceki fermanlarda da vurgulandığı üzere güvenlik güçlerinin ikamesi gümrük gelirlerinden sağlanacaktı ve bu gelirler Adanın hazinesine aitti. Girit'in en önemli ürünü olan zeytinin iki yılda bir az ve verimsiz ürün vermesinden dolayı toplanacak öşür için altı senelik süreç göz önüne alınarak ortalama bir fiyat belirlenmesi ve ona göre halktan öşür toplanması gerektiği vurgulanmıştır.¹⁶⁷

İsfakiyeliler 1892 Eylül'ünde bir ayaklanma daha başlatmak istemişlerdi. Ancak bekledikleri olmamış, etkisiz kalmıştı. Birkaç ay sonra, Şubat 1893 yılında ise gizli bir

¹⁶⁴ Türkgeldi, C. III, s. 42.

¹⁶⁵ Yavuz, s. 241-242.

¹⁶⁶ Türkgeldi, C. III, s. 45.

¹⁶⁷ Türkgeldi, C. III, s. 211.

kardeşlik örgütü kurarak Halepa'nın askıya alınmış maddelerinin tekrar yürürlüğe koyulması için bir ayaklanma planlamışlar ve ihtilal önderleriyle politikacıları örgütlerine dahil etmek istemişlerdi. Fakat bu örgüt de tıpkı ayaklanma gibi etkili olamamış, planladıkları eylemleri gerçekleştirememişlerdi.¹⁶⁸

1.2.1.7. 1896 İsyanı ve Otonom Girit Devleti

Girit Adası'nda yaşayan Hristiyanlar bu yeni durumdan yine memnun kalmamışlar, bu sefer de Halepa Antlaşması'nın maddelerinin uygulanmasını istemişlerdir. Bu sefer arkalarında Büyük Devletlerin de desteği de bulunuyordu. Osmanlı Hükümeti bu isteklerini kabul etmiş ve Halepa'ya göre Adanın genel valisi Hristiyan olacağı için 1895 yılı Mayıs ayında Kara Todorî Paşa'yı vali olarak Girit'e göndermişti. Kara Todorî Paşa'nın atanması Girit Hristiyanlarını tatmin etmemiş, karışıklık gün geçtikçe artmıştı. Kara Todorî Paşa Adanın yönetiminin imkânsız hale geldiğini, emrini dinleyen tek bir jandarmanın dahi kalmadığını, bu yüzden herhangi bir olayın sorumluluğunu üzerine almayacağını dile getirerek istifa etmişti. Ayrıca hükümetin kendisine güveninin kalmadığını ve bir an önce görevden geri çağırılması gerektiğini vurgulamıştır.¹⁶⁹

Todorî Paşa'dan boşalan valilik görevine Turhan Paşa getirilmişti. Fakat o da Girit'teki asayişî sağlayamamıştı. Hristiyanlar bu sefer de Ermeni olaylarını fırsat bilmişlerdi. Zaten Ada içerisinde var olan Müslüman-Hristiyan çatışması 1896 yılı Nisan ayında Hanya'da tekrar ortaya çıkmış ve Ada geneline yayılmıştı.¹⁷⁰ Büyük Devletler ise kısa bir süre içerisinde, Mayıs'ın 26'sında filolarını Girit'e göndermişler ve Adadaki karışıklığın önlenmesi için 24 Haziran'da Babîâli'den bir Hristiyan vali atanmasını ve Halepa'nın tekrar uygulanması için 1868 tarihli nizamnâmenin yürürlüğe konulmasını istemişlerdi. Ayrıca Umumi Meclis'in hemen göreve çağrılmasını ve Ada genelinde bir af ilan edilmesi gerektiğini de belirtmişlerdi. Fakat bu istekleri Babîâli üzerinde

¹⁶⁸ Detorakis, p. 375; Yavuz, s. 261.

¹⁶⁹ A. N. Adıyeke, Girit, s. 141-42.

¹⁷⁰ Kalopothakes, bu dönemde Adaya gelen bir kişinin göreceği yıkım ve sefaleti bir daha unutamayacağını yazmıştır. Kalopothakes, p. 148. Ayaklanma sırasında zarar gören kiliseler Osmanlı Devleti tarafından tamir ettirilmiştir. Münir Aktepe (yay. haz.), **Vakanüvis Ahmed Lütî Efendi Tarihi**, Cilt: X, TTK, Ankara, 1993, s. 38.

bekledikleri etkiyi yapmamıştı. Bundan dolayı da 2 Temmuz'da bir nota vererek her türlü uzlaşmanın yapılabilmesi için Adadaki askerî hareketin durdurulmasını istemişlerdi.¹⁷¹

Osmanlı Devleti verilen notanın ardından Girit Umumi Meclisi'ni toplantıya çağırması ve Halepa Antlaşması'nın da uygulanacağını belirtmişti. Fakat Atina hükümeti, Adadaki asileri desteklemeye devam ediyordu ve Büyük Devletlerin bunun önlemek için yaptıkları bütün girişimler de etki etmemişti. Osmanlı Devleti'nin Hariciye Nazırı Tevfik Paşa ile altı devletin elçileri İstanbul'da bir araya gelmiş, Manoussos Koundouros'un liderliğindeki Girit İhtilal Komitesi (Epitropi) tarafından da kabul edilmiş ve Girit'in idaresini belirleyen 14 maddelik Halepa Antlaşması benzeri bir nizamname hazırlayarak 25 Ağustos 1896 tarihinde imzalamışlardı. Bu sözleşmenin 8. maddesinde 1877 yılında yayımlanan fermanda belirlenmiş olan gümrük vergisinin gelirleri Adaya terk ve tahsisini ilgilendiren kararlar tekrar geçerli kılınıp bütün ithalatı rüsumu da Adaya bırakılacaktır. Babiâli, Meclis tarafından kararlaştırılmamış bütçelerden doğan açıkları kendi üzerine alır.¹⁷²

Bütün bu öneriler göz önüne alınarak Girit'in geçici yönetmeliği ve anayasasının temel esaslarını içeren iki bölümlük bir yönetmelik yayımlanmıştı. İlk bölüm dokuz maddeden oluşan "Girit Adası'nın geçici yönetmeliği"; ikinci bölüm ise "geçici yönetmeliğin 8. ve 9. maddeleri dikkate alınması suretiyle hazırlanmış bulunan Girit'in yeni anayasasının temel esasları" başlığında olup altı maddeden oluşmaktadır.¹⁷³

Girit'in en önemli geliri vergiler ve özellikle gümrük vergisiydi. Bu vergiler de Adadaki Osmanlı memurlarının kontrolündeydi. Ancak yeni otonom hükümetin başa geçmesinden hiç de memnun kalmayan bu memurlar, özellikle Kandiye vergi ve gümrük gelirlerini Adaya devretmek istememişlerdi. Bu da karışıklığa ve sonrasında da Girit Müslümanları için büyük felaketlere yol açacak bir süreci başlatmıştı.

Hanya, Resmo ve Estiye bölgelerindeki memurlar bu devir işlemini sorunsuz gerçekleştirmişti. Ancak Kandiye için aynı şeyler yaşanmıyordu. Sir Alfred Biliotti Hanya'dan kalkıp Kandiye'ye gelerek mutasarrıf Edhem Paşa ile görüşmüş ve ona vergi dairelerinde altı pound aylıkla Hristiyan kâtiplerin görevlendirilmesini önermişti. Burada

¹⁷¹ Tükin, Girit, s. 90.

¹⁷² Türkgeldi, C. III, s. 214.

¹⁷³ Yavuz, s. 323-324.

görev yapan Müslüman memurlar ise işlerinden ayrılmalarına rağmen aylıklarını almaya devam edecekleri bir uzlaşma teklifi sunmuştu. Ancak Edhem Paşa bu teklifi reddetmişti.¹⁷⁴

Kandiye’de gerilim yükseliyordu. Ancak askerî anlamda oldukça yetersizlerdi. Bu yüzden gümrük dairesini teslim etmek de oldukça fazla risk taşıyordu. Bu yüzden devir işlemini gerçekleştirecek İngiliz subayı J. Ried, Kandiye’ye gelip Edhem Paşa ile görüşmüş ve heyetin “bir sorun çıkmayacağına dair yemin ettiklerini” aktarmıştı. Ancak beklenen olmamıştı. 6 Eylül günü İngiliz müfrezesi devir teslimi gerçekleştirmek üzere Kandiye’ye gelip vali vekili İsmail Hakkı Bey ile görüşmüşlerdi. Fakat Edhem Paşa “aldığı emirlere aykırı olduğu gerekçesi” ile teslim etmek istememiş ve Osmanlı memurlarını bir direniş gerçekleştirmişti.¹⁷⁵

Bu direniş, önü alınamayan birtakım olaylara peyda olmuştur. Müslümanlar İngilizlerin geldiğini öğrenince liman kapısına toplanmışlardı. Edhem Paşa buradaki kalabalığı dağıtmışsa da halk tekrar liman kapısına doluşmaya başlamıştı. Bunun üzerine Vezir Çarşısı Caddesi’nde bulunan dükkanlardaki Hristiyanlar tarafından Müslümanların üzerine ateş açılmıştı. Ateş altında kalan halk ise liman kapısına doğru koşmaya başlamıştı. Burada da İngiliz piyadeleri bekliyordu. Piyadeler kendilerine karşı bir saldırı olduğunu düşünüp ateş etmeye başlamış ve bazı Müslümanların yaralanmasına neden olmuştu. İki taraftan ateş altında kalan Müslüman halk ise kendisini korumak amacıyla silahlanmaya başlamıştı.¹⁷⁶

Büyük Devletler bu yeni düzenlemeyi Hanya’daki konsolosları aracılığıyla Umumi Meclis’teki bütün Hristiyanlara bildirmiş ve hepsinin koşulsuz kabul ettiği bilgisini almıştı. Aynı durumu Babıâli’den de yapmasını istemişlerdi. Babıâli de hemen çalışmalara başlamış ve Beroviç Paşa’yı Adaya yeni vali olarak atamıştı. Fakat Hristiyanlar bu sükûnet ortamını tekrar bozmak için çalışmışlardı. Girit Adası’nda bulunan bu asileri Yunanistan merkezli ihtilal komiteleri desteklemekteydi. Komitenin desteğiyle birlikte Yunan Kralını Osmanlı’yla savaşıma zorlayacak birtakım girişimlerde bulunmuşlar ve Prens George kumandasında bir Yunan filosu 19 Şubat 1897

¹⁷⁴ Yavuz, s. 333.

¹⁷⁵ Rüştü Çelik, **Kandiye Olayları, Girit’in Osmanlı Devletinden Kopuşu**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012, ss. 35, 48.

¹⁷⁶ R. Çelik, s. 37.

tarikhinde Girit sularına gelmiş, 13 Şubat'ta ise Adaya çıkmışlardı.¹⁷⁷ Prens Georg'un Girit'e ayak basmasını Kazancakis meşhur romanı Zorba'da şu şekilde anlatmıştır:

Krallık gemisi bayraklarla donanmış halde yaklaşıp toplar atıldıktan ve Prens Girit'e ayak bastıktan sonra... Sen özgürlüğe kavuştuğu için tümünden deliren bir halk gördün mü? Hayır mı? Öyleyse, zavallı patronum, kör doğdun, kör öleceksin demektir. Ben bin yıl yaşasam ve etimin yalnız bir lokmacığı kalsa bile, o gün gördüğümü unutmayacağım. Eğer insan gökteki cenneti kendisi seçseydi -ki böyle olması gerek, çünkü cennet bu demektir!- Yaradan'a şöyle derdim ben: Tanrım bırak benim cennetim Frenk üzümeleri ve bayraklarla süslü bir Girit olsun ve Prens Yorgos'un Girit'e ayak bastığı an sonsuza dek sürdün.¹⁷⁸

Adaya çıkan Yunan askerlerinin başında ise Vassos vardı. Vassos Adaya ayak bastıktan üç gün sonra, 16 Şubat tarihinde Girit Adası'nı Yunan kralı adına zapt ettiğini bildiren bir beyannâme yayımlamıştı. Bu beklenmeyen olay karşısında Büyük Devletler Yunanistan'ı uyarmışlardır. Yunanistan ise uyarılara kulak asmayınca Fransız, İngiliz, Rus ve İtalyan zırhlılarından 100'er, Avusturya ve Alman zırhlılarından ise 50'şer kişilik askerî kuvvetler Hanya Limanı'ndan Adaya ayak basmışlardı.¹⁷⁹

Yaşanan iç savaş nedeniyle Ada ekonomisi harap olmuştu. Her iki millettten çiftçilik ve hayvancılık yapanlar büyük zararlara uğramıştı. Bu zararları karşılamak ve Ada ekonomisini düzeltmek Prens Georg'un en önemli vazifesiydi. Koalisyon güçleri Otonom Girit'e bir milyon franklık yapacakları yardımı artırmış, dört milyon franklık bir krediyi hiçbir sorun çıkarmadan Adaya göndermişlerdi. Ancak bu da ekonomiyi yeniden canlandırmak için yeterli olmamıştı.¹⁸⁰

¹⁷⁷ Bu tarihte Adaya gelip Türklere karşı savaşımlar arasında "Helenizm" adında milliyetçi derneği üyeleri de vardır. Bu dernek Atina Üniversitesi'nde felsefe ve hukuk profesörü olan ve politikacılar, ideologlar ve partizanlar üzerinde büyük bir etkisi olan Neoklis Kazazis tarafından 1892 yılında *Helenizmin haklarını araştırmak ve korumak* amacıyla kurulmuştur. Anastasia N. Karakasidou, **Buğday Tarlaları Kan Tepeleri, Yunan Makedonyasında Millet Olma Aşamasına Geçiş Süreçleri 1870-1990**, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 132.

¹⁷⁸ Nikos Kazancakis, **Zorba**, çev. Ahmet Angın, Can Yayınları, İstanbul, 1984, s. 37.

¹⁷⁹ Tukin, Girit, ss. 90-91.

¹⁸⁰ Yavuz, s. 353.

1898 yılında Osmanlı kuvvetleri Girit Adası'ndan çıkartılmıştı. 5 Kasım'da İngiliz yetkililer Adadaki yönetimi devralmış ve gümrüklerin dolaylı katkıları/sermayesi ve kuruluşlarına el koyulmuştu.¹⁸¹

Girit otonom bir özellik kazanmasının ardından Osmanlı Devlet Salnâmeleri'nde, 1899 yılından itibaren sadece bir başlık olarak yer almıştır. Bu durum da Osmanlı Devleti'nin Ada üzerindeki etkisinin fiili olarak son bulduğu anlamına gelmektedir.

1905 yılında Girit Meclis-i Umumiyesi Yunanistan'a bağlanma kararı almıştı. Ancak İtalya Hariciye Nezareti'nde görüşen İngiltere, Fransa ve Rusya sefirleri bu kararı reddetmişti.¹⁸²

Girit'in otonom/muhtariyet kazandığı dönemde merkezden yönetici göndermek yerine, Ada halkından olan kişiler seçilmişti. Örneğin Girit'te belediye sisteminin oluşmasının ardından Müslüman nüfusun yoğun olarak yaşadığı Hanya, Resmo ve Kandiye'ye Müslüman belediye başkan tayin edilmişti. Hanya'da Mehmed Hamitveizades, Resmo'da Yusuf Aliaitsidakis ve Kandiye'de ise Mustafa Deliahmetakis belediye başkanlığına getirilmişti.¹⁸³

Girit Adası, 1 Aralık 1913 tarihinde Hanya'da düzenlenen bir tören ile birlikte Yunanistan ile resmî olarak katılmıştır.

1.3.Rüsûmat Emaneti Kurulana Kadar Osmanlı Devleti'nde Gümrüklerin Yönetimi ve Gümrük Politikaları

Osmanlı Devleti'nin gümrük idaresini ve politikalarını bir bütün içerisinde incelemek oldukça zordur. Bu yüzden dönemlere ayırmak ve parçalar halinde araştırma yapmak, bu zorluğun bir nebze üstesinden gelinmesini sağlamaktadır. Bu amaçla Osmanlı gümrüklerini temel olarak Tanzimat öncesi, Tanzimat Dönemi ve II. Meşrutiyet Dönemi olarak üç bölüme ayırabiliriz. Bu ayırma gidilmesinin neden, bu üç dönem içerisinde teşkilat ve mevzuat bakımından oldukça farklılıklar bulunmasıdır.

¹⁸¹ ADM 116/93, Vol. 2. Telegram No. 107. Biliotti to Constantinople Embassy, 5 November 1898; aktaran: **The British in Crete, 1896 to 1913**, https://britishinterventionincrete.wordpress.com/2016/11/04/ottoman-departure/#_ftn4, (06.06.2021).

¹⁸² BOA, Y..A...HUS., 486/119.

¹⁸³ Yavuz, s. 368.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat öncesinde merkez ve taşra gümrüklerini tek bir çatı altında toplayacak yönetim birimi henüz oluşturulmamış, gümrükler genel olarak Maliye Teşkilatı'na bağlı bir şekilde çalışıyorlardı. Bu yüzden, özellikle taşradaki gümrüklerin kontrolünü ve işleyişini sağlamak amacıyla “bakıkulları” adı verilen görevliler ile gümrük eminleri, kadılar ve yüksek dereceli memurlar görev yapıyorlardı. Gümrüklerden geçen eşyaların incelenmesi ilgili memurlar tarafından yapılması gerekiyordu. Ancak bu dönemde gümrüklere gelen malların değerlerini belirlemek için kimyahaneler henüz kurulmadığı için yabancılar, yabancı uzmanlardan yardım alınıyordu.¹⁸⁴

Gümrükler, Maliye'nin ardından Divan-ı Hümayun bünyesine bağlanmıştı. Mumcu, Divan-ı Hümayun'un üzerinde durduğu en önemli konulardan birisinin gümrük vergileri olduğunu belirtmişti. Bu görev içerisinde kimlerin vergi ödeyeceği, kimlerin vergiden muaf tutulacağı ve vergi yolsuzluğu yaşanması halinde ne tür cezalar verileceği yine Divan'ın görevlerinden birisiydi.¹⁸⁵

Divan-ı Hümayun toplantılarına veziriazam, vezirler, kadiaskerler ve nişancılar asil üye olarak katılırlardı. Asil üyeler haricinde Reisülküttap, kapıcılar kethüdası ve Çavuşbaşı da toplantıda bulunmaktaydı. Fatih Sultan Mehmed'e kadar bu toplantılara padişah başkanlık etmişse de bu dönemde itibaren başkan değişmiş ve veziriazamlar toplantıları yönetmeye başlamışlardır. Divan içerisinde çeşitli iş bölümleri yapılmıştı. Örfi işlerle veziriazam, arazi işleriyle nişancı, hukuk işleriyle kadiasker, mali işlerle ise defterdar ilgileniyordu. Her bölümde alınan kararlar, Ahkam, Tahvil, Ruus gibi çeşitli defterler kaydediliyordu. Bu defterler içerisinde çalışma alanımızı ilgilendiren kısım arazi işleri ile ilgili olanlarıdır. Bu konuları içeren çeşitli defterler olmakla birlikte, en önemli olanı mufassal defterleridir. Adından da anlaşılacağı üzere oldukça ayrıntılı bilgiler barındıran bu defterlerde sancak ve kazalardaki yıllık vergilerin kaydı bulunmaktaydı. Bu vergiler arasında ihtisap, bac, gümrük ve transit gümrük vergileri de yer almaktaydı.

¹⁸⁴ Atan, Osmanlı Gümrükleri, ss. 1-2.

¹⁸⁵ Ahmet Mumcu, **Divan-ı Hümayun**, İstanbul, 1976, ss. 72, 112-113.

Gümrükler ile ilgili olarak genellikle merkezden yapılan iltizam işleri ile ilgili kurallar divanda öncelikle defterdar ve nişancıyı ilgilendiriyordu.¹⁸⁶

Osmanlı Devleti'nde ilk malî teşkilatlanma I. Murad zamanında Çandarlı Kara Halil ve Kara Rüstem'in çalışmalarıyla yapılmıştı. 15. yüzyılın ilk yarısında malî işlerin başına bulunan kişiye “defterdar” denilmeye başlanmıştı. “Defter tutan” anlamına gelen bu yeni memuriyet, devletin bütün malî işlerini yönetmekle sorumluydu.¹⁸⁷ Fatih Sultan Mehmed zamanında yayımladığı kanunnâmeye göre defterdarlar, padişahın malının vekiliydi. Kanunnâme içerisinde defterdarlık makamı başdefterdar ve mal defterdarı olarak ikiye ayrılmıştı. Başdefterdar, özellikle hazine ile ilgili işlerle ilgilenmekteydi.¹⁸⁸

II. Bayezid Dönemi'ne kadar bütün ülkeyi kapsayan tek bir defterdarlık makamı bulunuyordu. Bu dönemde, toprakların da genişlemesine bağlı olarak Başdefterdarlık da denilen Rumeli Defterdarı Anadolu Defterdarı oluşturulmuştu. I. Selim zamanında doğuya doğru genişlemeyle birlikte yeni bir defterdarlık; III. Mehmed Dönemi'nde ise Tuna sahillerindeki haslar için ayrı bir defterdarlık daha kurulmuştu. Ancak bu Tuna defterdarlığı uzun soluklu olmamıştı. Tuna sahillerindeki haslar için bir defterdarlık daha oluşturulmuşsa da uzun soluklu olmamış ve kısa bir süre sonra kaldırılmıştı.¹⁸⁹

Tanzimat öncesi dönemde sistematik bir gümrük yapılanması olmadığı için, gümrük mevzuatı da vergi oranları da bölgeden bölgeye değişim göstermişti. Kapitülasyonların da etkisiyle gümrük vergilerinin yükseltilemediği bir dönemdi. Vergiler de genel olarak “iltizam” usulüne göre toplanıyordu. Gümrük tarifelerinin henüz düzenli olmadığı bu dönemde daha çok kanunnâmelerde vergilen bilgiler doğrultusunda hareket ediliyordu. İlk tespit edilen gümrük tarifesi de Fatih Sultan Mehmed Dönemi'nde uygulanan İkinci Kanunnâme içerisinde bulunmaktadır.¹⁹⁰

¹⁸⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı**, TTK, Ankara, 1988, s. 97; Yusuf Halaçoğlu, **XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı**, TTK, Ankara, 2014, ss. 9-10, 26.

¹⁸⁷ Uzunçarşılı, ss. 319, 325-326; Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, Cilt: I, MEB, İstanbul, 1993, (Tarih Deyimleri) s. 411.

¹⁸⁸ Uzunçarşılı, s. 326.

¹⁸⁹ Uzunçarşılı, ss. 327-329.

¹⁹⁰ Atan, **Osmanlı Gümrükleri**, ss. 3-4.

Bu dönemde iç gümrük vergisi oldukça önemliydi. Fakat her ne kadar Hazine'ye doğrudan yararlı gözükse de iç ticareti engellediği ve ekonomik sorunlara neden olduğu yönünde yorumlamalar yapılmıştır.¹⁹¹

1838 yılında Hazine-i Amire ve Mansure hazinelerinin birleştirilmesiyle Maliye Nezareti kurulmuştu. Nezaretin görevlerinden bir tanesi de gümrük işlemleri ile ilgilenmekti.¹⁹² Tanzimat'ın ilanı sonrasında yapılan revizyon ile gümrükler 1859 yılında Maliye'den ayrılarak Rûsûmat Emaneti adı altında bir araya toplanmıştı. Yeni oluşturulan bu emanet, doğrudan Sadrazamlığa bağlanmıştı. Tuz ve tütün idareleri de bu emanet içerisine dahil edilmişti. Ayrıca, gümrüklerin denetlenmesi için de Gümrük Müfettişliği oluşturulmuştu. Gümrük kaçakçılığıyla mücadele etmek amacıyla Gümrük Muhafaza Teşkilatı kurulmuştu. Böylelikle, Tanzimat öncesi dönemde kolluk kuvvetlerinin yaptığı bu işi, artık yeni muhafızlar yapacak, böylece kolluk kuvvetlerinin yükü azalacaktı. Taşradaki eminlikler ise müdürlüklere çevrilmişti. Böylelikle taşrada pek çok noktada gümrük müdürlükleri oluşturulmuştu. Bütün gümrükler ise 17 farklı Gümrük Nezareti'ne ayrılarak taşra ile merkez arasındaki etkileşim hızlandırılmıştı. Ayrıca yeni nizamnâmeler çıkartılarak gümrük sisteminin belirli bir düzene oturtulması sağlanmıştı.¹⁹³

Yeni kurulan Rûsûmat Emaneti'nin ilk emini ise Kâni Paşa olmuştu. Kâni Paşa, gümrükleri ve memurlarını disipline etmiş, yolsuzlukları engellemişti. Paşa'nın gümrüklere düzen getirmesinden kısa bir süre sonra, 1861 yılında Fransa ile bir Ticaret Antlaşması yapılmış ve ithal mallardan alınan vergi oranı %5'ten %8'e çıkartılmış, ihracat vergisi ise düşürülmüştü. Bu artış, gümrük gelirlerinin %50 oranında yükseleceğini düşündürmüştü.¹⁹⁴

Fransızlarla imzalanan ticaret antlaşması gümrük sisteminde değişiklik yapılmak istenmiş ve himaye politikası tartışmaya açılmıştı. Bu antlaşma sonucunda bir yenilik olarak gümrüklere manifesto uygulamasına koyulmuştu. Yine bu dönemde yapılan düzenlemelerden birisi de iç gümrük vergisinin kaldırılması olmuştu. 1874 tarihinde kaldırılan kara gümrükleri içerisinde alınan iç gümrükler kaldırılmış, deniz yolu ile alınan gümrük oranı ise 1900 yılında %2'ye indirilmişti. Tanzimat öncesi dönemde iltizam usulü

¹⁹¹ Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 4.

¹⁹² Halaçoğlu, ss. 69-72.

¹⁹³ Atan, Osmanlı Gümrükleri, ss. 2, 4.

¹⁹⁴ Karal, Osmanlı Tarihi, s. 229; Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 4.

ile toplanan gümrük vergileri, bu dönemde emanet usulüne çevrilmişti. Gümrük kaçakçılığı ile ilgili de uygulanacak cezalara yönelik nizamnâmeler yayımlanmıştı. Bunlardan birisi 1873 tarihli “Gümrüklerce hile ve huda’nın men’i hakkında nizamnâme” başlığını taşımaktadır.¹⁹⁵

1908 yılında II. Meşrutiyet’in ilanı, Osmanlı gümrükleri için bir “geriye dönüş” anlamına gelmektedir. Çünkü bu dönemde pek çok ülkenin gümrük idarelerinde yaşanan değişim Osmanlı Devleti’ni de etkilemiş ve Rüşumat Emaneti kaldırılmıştı. Böylelikle gümrük sistemi tekrar Tanzimat öncesine geri dönmüştü.¹⁹⁶

Bu dönemin en önemli olaylarından birisi 1914 yılında kapitülasyonların kaldırılması olmuştu. Kapitülasyonların artık Osmanlı Devleti’nin önünde bir engel teşkil etmemesinin ardından yeni gümrük politikaları hazırlanmıştı. 1916 yılında spesifik gümrük tarifesine geçilmişti. 1918 yılında ise Avrupa’daki gümrük kanunları incelenerek yeni ve modern bir Gümrük Kanunu hazırlanmıştı.¹⁹⁷

1.3.1.Osmanlı Devleti’nde Gümrüklerin Yönetim Kadrosunun Oluşturulması

1.3.1.1.Kadılar ve Gümrük İşlemleri

Kadıların yargı görevleri haricinde idarî ve beledî görevleri arasında vergileri toplama görevleri de bulunmaktadır. Halktan alınacak vergileri kadılar toplanıp toplanmadığını kontrol etmekle görevliydi. Bu işlemi ise, iltizama verilmiş olan vergilerin hesaplarının kontrolü ile yapmaktaydılar. Defterler, kadılarının ardından eminler tarafından da sürekli olarak kontrol ediliyordu. Onlara yardımcı olarak ise muhtesibler bulunmaktaydı.¹⁹⁸ Kadılarının yürüttüğü bu göreve verilebilecek örneklerden birisi 1484 tarihinde Bursa kadısının Mudanya İskeleyi’nde vergi toplama işini iltizama almış olan mültezimin hazineye borcunu ödemesini belirtmesi konusundaki belgedir.¹⁹⁹

¹⁹⁵ “Gümrüklerce Hile ve Huda’nın Men’i Hakkında Nizamnâme”, **Düstûr**, I. Tertip, Cilt: 2, ss. 586-596; Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 4.

¹⁹⁶ Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 5.

¹⁹⁷ Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 5.

¹⁹⁸ Mustafa Akdağ, “Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt 13, Sayı: 1-2, 1955, ss. 48-51; Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 17.

¹⁹⁹ Halil İnalçık, “Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler, Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler”, **Belgeler**, Cilt: X, Sayı: 14, Ocak 1980, (Bursa), s. 17.

Diğer bir örneğini ise Dubrovnik ile yapılan ticarete görmekteyiz. Fatih Sultan Mehmed ve II. Bayezid zamanında ayrıcalık tanınan Dubrovnik, I. Selim Dönemi'nde de bu ayrıcalığını sürdürmüştü. 1512 tarihli bir ahitnâme'ye göre Dubrovnik'ten Osmanlı ülkesine getirilecek herhangi bir maldan %2 oranında gümrük vergisi alınacaktı. Ayrıca Dubrovnikli tüccarlar, alacaklarını kadılar üzerinden temin edeceklerdi. I. Selim, 1513 tarihinde yeni bir emirnâme hazırlatarak Bursa'daki kadılara yollamıştı. Bu emirnâme içerisinde en dikkat çekici nokta, gümrükler hakkında yeni düzenlemeler yapılmış olmasıydı. 1513 tarihli emirnâme ile ithalat vergisi %5'e çıkartılmıştı. Bu artış üzerine Dubrovnik, hemen bir elçi göndererek, Fatih Sultan Mehmed zamanında aldıkları 1481 tarihli ahitnâme'yi öne sürmüş ve gümrük vergilerinin, kendi tüccarlarından %2 oranında alınmasını istemişti. Bu istekten sonra Dubrovnik ile yeni bir ahitnâme yapılmıştı. 1563 tarihine gelindiğinde ise gümrükler yeniden revize edilmişti. Düzenleme esnasında Dubrovnik, kendi tüccarlarının İstanbul, Bursa ve Edirne'de sattıkları malların gümrüklerinin haricinde, başka yerlerde satacakları mallara Gümrük Eminlerinin karışmamasını temin etmek için altı ayda bir Hazineye 50.000 akçe vermeyi taahhüt etmişlerdi. Dubrovnik haricinden gelen mallardan %5 gümrük vergisi alınacaktı.²⁰⁰

Ahitnâme-i Dubrovnik metninden anlaşıldığı üzere gümrük emini olan yerlerde eminler, olmayan yerlerde kadıların ilgilendiği gümrük vergileri ile bu vergilerin kaydedildiği defterler, iki-üç ayda bir, gümrük gelirleri ile birlikte merkeze gönderilmişti.²⁰¹

²⁰⁰ Fatih Dalsar, "Bursa Şer'i Mahkeme Sicillerine Göre: Selim I. in Dobrovnik Cumhuriyeti ile Yaptığı Muahede", **Tarih Vesikaları**, Cilt: II, Sayı: 12, Nisan 1943, (Şer'i Makeme), ss. 410-411. Dubrovnikli tüccarlar mallarını, genel olarak İzmir, Foça İskeleyi'nde ülkeye giriş yaparak, Manisa üzerinden Bursa'ya getiriyorlarmış. Bu mallar arasında daha çok kalın kumaşlar, kırmızı boyası ve kâğıt bulunmaktaymış. Dubrovnikli tüccarların getirdiği bu dokuma eşyaları, Bursa'daki yerli dokumacılığın gerilemesine de sebep olmuştu. Ayrıca kendilerine sağlanan tüm bu kolaylıklara karşın, bazı konuları kendi lehlerine fırsata çevirmişlerdi. Osmanlı şehirlerine getirdikleri malları başkasına aitmiş gibi gösterip, al altından satış yapmayı denemişlerdir: Dalsar, Şer'i Mahkeme, ss. 411-412.

²⁰¹ (...)bunların tâcirleri kumaşların ve gayrin satdıkları yerlerde kumaşları ve gayri gerek karadan gelsin gerek denizden gelsin yüzde iki akça hisâb üzere gümrüklerin alub vech-i meşrûh üzere zabt ve defter edüb hâsıl olan akçayı iki üç ayda bir kapuma gönderesiz(...), Dalsar, Şer'i Mahkeme, s. 414.

1.3.1.2.Eminlik ve Gümrük Eminliği

Emin, Arapça kökenli bir kelime olup “güvenilir kişi” anlamına gelmektedir.²⁰² Osmanlı Devleti’nde bu kelime bir unvan, makam olarak ve belirli bir işin sorumluluğu verilen kişileri anlamlandırmak için kullanılmıştı.

Osmanlı idarî yapılanması içerisinde pek çok eminlik makamı bulunmaktaydı. Bu unvan, makamın bulunduğu idarî teşkilata göre şekillenmektedir: şehremini (şehir emini), defter emini, gümrük emini, tersane emini gibi.²⁰³

Şehremini, günümüzde belediye başkanına karşılık gelecek bir makamı ifade etmektedir. Şehreminleri, kontrolü altındaki şehrin neredeyse bütün işlemleriyle ilgilenmek zorundaydı. Bu zorunluluklardan birisi de şehrin vergilerini toplamak vardı. Gümrüklerin bulundukları bölgelerde ise gümrük vergilerini toplamak da yine onların göreviydi.²⁰⁴

Osmanlı Devleti’nde malî teşkilat içerisinde yer alan eminler kendi içerisinde “iskele emini” ve “gümrük emini” olarak ikiye ayrılmıştı. İskele eminlerinin iki temel görevi bulunmaktaydı: vergileri doğrudan toplamak veya iltizam ile vergileri toplayan kişileri kontrol etmek. Temel olarak küçük ölçekli gümrüklerde bulunan iskele eminleri kontrol ettikleri vergiler arasında iltizama verilen ihtisap resmi, bac, geçit vergisi ve gümrük vergisi gibi vergiler bulunmaktaydı. Doğrudan topladıkları vergiler ise öşür ve şarap resmi gibi vergiler ile gümrük resmleri vardı.²⁰⁵

Gümrük eminleri ise iskele eminlerinin tersine daha büyük, ticarî hacmi fazla olan gümrüklerde bulunuyordu. Gümrük vergileri emanet usulüne göre toplanmaya başlandığı dönemlerde gümrük eminleri, belirli bir ücret karşılığında bu görevi ifa etmişti. Gümrük eminleri bu ücret haricinde, gümrükte toplanan vergilerden hiçbir pay almamışlardı.²⁰⁶ Bu durum, Koçi Bey’in IV. Murad’a sunduğu risalede “ne elde ederse, getirip hazineye teslim eder” şeklinde özetlenmişti.²⁰⁷

Gümrük vergilerinin iltizam usulüne göre toplandığı dönemlerde ise gümrük emininin en önemli görevi, mültezimlerin kayıtlarını sürekli olarak kontrol etmektir.

²⁰² Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Aydın Kitabevi, Ankara, 2010, s. 247.

²⁰³ Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 19.

²⁰⁴ Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 19.

²⁰⁵ Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 20.

²⁰⁶ Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 20.

²⁰⁷ Zuhuri Danışman (yay. haz.), **Koçi Bey Risalesi**, MEB Basımevi, İstanbul, 1972, s. 143.

Kontrol sırasında herhangi bir kanunsuzlukla karşılaşıldığı zaman da doğrudan kadıya haber verilerek gerekli işlemlerin yapılması sağlanıyordu.²⁰⁸

Gümrüklerde, Eminler haricinde, onların maiyetinde çalışan naipler, mübaşirler, katipler, mubassırlar, bekçiler, kolcular ve muayeneciler bulunmaktaydı. Gümrük idarî teşkilatı içerisinde naipler, eminlerin yardımcısı konumundaydı. Eminlerin olmadığı zamanlarda veya onlar adına yapılacak işlerde vekalet etme yetkisi bulunmaktaydı.²⁰⁹ Mübaşirler, bazı işleri yapmakla görevlendirilmiş kişilerdi. Bunlara masraf ödemesi yapılmaz, gittikleri yerden “mübaşiriye” adında bir vergi toplayarak, masraflarını buradan çıkartırlardı.²¹⁰

Gümrüklerde yer alan kolcular, kaçakçılığı önlemek veya gümrük gelirlerinin boşa harcanmasının önüne geçebilmek amacıyla, gerekli görüldüğü durumlarda gözetim görevi yaparlardı. Bu gözetim görevi içerisine, limana giren gemiler de dahildi. Mubassırlar ise gümrüklerde arayıcı katiplik yapan kişilere verilen bir unvandı. Muayene memurlar, isimlerinden de anlaşılacağı üzere gümrüğe gelen eşyaların muayenesini yapmakla görevlendirilmişlerdi.²¹¹

Osmanlı Devleti’nde gümrük eminliğinin ne zaman oluşturulduğu ve ilk gümrük emininin kim olduğu henüz araştırmaya açık bir konudur. İnalçık’ın yaptığı çalışmalarda, 1484 tarihinde Bursa’da bir gümrük emininin bulunduğunu öğrenmekteyiz. Bursa Gümrük Emini Mehmed, kâtip olarak Menahim isimli bir şahsı atadığını merkeze bildirmişti.²¹² Beldiceanu ise Fatih Sultan Mehmed zamanında dellalların, gümrük eminleri tarafından kontrol ettiği bilgisini vermiştir.²¹³

Osmanlı Devleti’nde, idarî teşkilat içerisinde henüz gümrük emininin bulunmadığı dönemlerde gümrük vergilerini kadıların topladığını, eminliğin kuruluşunun ardından da ticarî canlılığın düşük olduğu yerlerde ise bu görevi şehremini ve iskele eminleri tarafından yapıldığından bahsetmiştik. Gümrük vergilerinin toplanmasıyla ilgilenen bir diğer kimse de sancak beyleriydi. Beyler, vergileri doğrudan toplamasalar

²⁰⁸ Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 20.

²⁰⁹ Atan, Osmanlı Gümrükleri, ss. 20-21.

²¹⁰ Pakalın, Cilt: II, s. 592.

²¹¹ Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 21

²¹² İnalçık, Bursa, s. 17.

²¹³ Nicoara Beldiceanu, **Recherche sur la ville Ottomane XV. Siecle étude et Actes**, Paris, 1973, p. 7’den aktaran Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 22.

da iltizam usulüyle bu işi gerçekleştiriyorlardı. Bazı zamanlarda bu işleri dizdarlar da yapmışlardır. Özellikle Tuna Nehri ve çevresindeki sınır ve sahillerde iskele vergisi, tuz ve balık resimleri gibi vergilerle birlikte gümrük resimlerini dizdarlar toplamışlardır.²¹⁴

1.3.2.Osmanlı Gümrüklerinde Denetimler

Osmanlı Devleti'nde gümrüklerin denetimi, Tanzimat öncesinde bakıkullarınca yapılmıştı. Zaman içerisinde yeni idarî memurluklar oluşturularak bu denetim mekanizması el değiştirmişti. Tarihsel sürece baktığımız zaman denetim mekanizmasını bakıkullarınca yapılan denetim, eminler tarafından yapılan denetim, kadılar tarafından yapılan denetim, yüksek dereceli memurlar tarafından yapılan denetim olmak üzere dört ana bölüme ayırabiliriz.

Bakıkulu veya bâkikulu kelimesinin Türkçede “bakmak” anlamına gelen “baki” kelimesinden mi, yoksa Arapçadaki “geri kalan” anlamına gelen “bâki” kelimesinden mi geldiği net olarak bilinmemektedir. Başbâki Kulluğu'nun kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir daire haline geldiğini, daha önce defterdarlık bünyesindeki memurlardan ibaret olduğunu söyleyebiliriz.²¹⁵

Bâkikullarının bazı kaynaklarda “ser-gulâm-ı bâki” olarak da adlandırıldığını belirten Emecen, görevlerinin devlete ait gelirleri toplamak olduğunu ifade etmektedir. Doğrudan defterdarlığa bağlı beş daireden birisi olan Başbâki Kulluğu bünyesinde 60 kadar bâkikulu bulunmaktaydı. Hazineye borcu olanlardan borçlarını almakla; zimmetine para geçirenlerin soruşturmalarını ve tahsilatlarını yapmakla görevliydi. Ayrıca zaman zaman diğer maliye memurlarının işlerini ve defterlerini de kontrol etmek amacıyla taşraya da görevlendirildikleri olmuştu. Maliyeye borcunu ödemeyen kişiler bâkikullarınca ev hapsine alınır ve borcun kapatılmasına kadar bırakmazlardı. Örneğin Midilli Nazırı Osman Ağa, zimmetinde 2000 kuruş kalmasından dolayı başbâkikulunun konağında göz altına alınmıştı.²¹⁶

Önemli görevlerde bulunan kişiler, azledilmelerinin ardından mal ve para soruşturması için de başbâkikulları denetimi altına alınmıştı. 1694 yılında bunun bir

²¹⁴ Beldiceanu, p. 55-59'dan aktaran Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 22.

²¹⁵ Feridun Emecen, “Başbâki Kulu”, *DİA*, Cilt: 5, İstanbul, 1992, (Başbâki), s. 126.

²¹⁶ Emecen, Başbâki, s. 126-127.

örneğiyle karşılaşmaktayız. Veziriazam Bozoklu Mustafa Paşa azledildiğinde, kethüdası ve hazinedarı ile birlikte bâkikulu hapsinde tutulmuş ve mallarının ve parasının sayımı ve soruşturması yapılmıştı. Gümrükçü İshak Ağa da hesaplarının görülmesi için başbâkikulunun hapsine koyulmuştu.²¹⁷

Defterdarlık bünyesinde Başbâkikulluğu haricinde, ona benzer bir yapılanma olan cizye veya haraç başbâkikulu da bulunmaktaydı. Bunlar bazı zamanlarda birbirlerinin yerine de bakabilecek kadar iç içe çalışmalarını sürdürmüşler. Mesela 1806 yılında Cizye Başbâkikulu Mustafa Ağa, Başbâkikulu Mehmed Esad Bey'in resmî vekili olarak atanmıştı. Cizye başbâkikullarının görevi, iltizam sahibi olan mültezimlerin paralarını ödemedikleri durumda, olayların takibi yapmaktır.²¹⁸

Başbâkikulluğu, devlet kademesinde ve teşrifatta önemli bir yeri bulunmaktaydı. Bu yüzden devlet içerisinde bu göreve gelmek için çok fazla girişimler yaşanmıştı. 1785 yılında tütün gümrükçüsü olan Mehmed Emin Ağa, başbâkikulu olabilmek için devlete belirli bir paranın yanında ek olarak 7500 kuruş daha vereceğini taahhüt etmişti. Mehmed Emin Ağa, bu göreve önce vekaleten atanmış, vaat ettiği parayı ödedikten sonra da resmî olarak ataması yapılmıştı. Fakat Mehmed Emin Ağa'nın başbâkikulluğu çok uzun sürmemiş, aynı gün görevinden azledilmişti.²¹⁹

Başbâkikulluğu 1833 tarihinde Cizye Başbâkikulluğu ile birleştirilmişti. Bu birleşim çok uzun soluklu olmamıştı. Tanzimat'ın ilanından birkaç yıl önce Cizye Başbâkikulluğu kaldırılmıştı. Tanzimat sonrasında ise bu görevi maliye müfettişliği yapmaya devam etmişti.²²⁰

Gümrüklerde denetim yapan bir diğer görevli de gümrük eminleriydi. Eğer gümrükler emanet sistemine göre vergi toplanması kararlaştırılmışsa vergiler, gümrük eminleri tarafından toplanmıştı. Fakat iltizam usulü var ise, eminler sadece denetim yapmakla görevlendirilmişlerdi. Böylelikle mültezimlerin hesapları devamlı surette kontrol edilmişti. Mukataa ile toplandığında, bu işi mültezimler adına “âmil”ler yapmıştı. Âmiller, ayrıntılı vergi kayıtları tutmuşlardı. Başlarında denetimci olarak yer alan eminler de ayrı bir defter tutmuşlardı. Devlet tarafından yapılan kontrol ve denetimler, bu iki

²¹⁷ Emecen, Başbâki, s. 127.

²¹⁸ Emecen, Başbâki, s. 127.

²¹⁹ Emecen, Başbâki, s. 127.

²²⁰ Emecen, Başbâki, s. 127.

defterin karşılaştırılması sayesinde, kolay bir şekilde gerçekleştiriliyordu.²²¹ Aslında ister emanete ister iltizama isterse mukataaya verilsin Osmanlı Devleti gümrükler üzerindeki her türlü detaya erişmişlerdi.

Osmanlı Devleti’nde gümrüklerin denetiminden sorumlu olan kişiler arasında kadılar da bulunmaktaydı. Kadılar, gerekli olduğu durumlarda eminler veya doğrudan gümrük kayıtlarını inceleme yetkisine sahipti. Gümrük emini ile âmiller arasında bir anlaşmazlık yaşandığı durumlarda da devreye kadılar girmişti. Nitekim 15. yüzyılda İstanbul iskelesinde böyle bir olay yaşanmış, emin ile âmilin uyuşmazlığı kadı huzurunda teftiş olunması belirtilmişti.²²²

Gümrük denetimi için tüm bu görevlendirilmelerin haricinde bir de merkezden “müfettiş” sıfatıyla gönderilen memurlar vardı. Bu müfettişler, karışıklıkların önlenemediği durumlarda, şikayetlerin ardı arkasının kesilmediği veya yolsuzlukların önüne geçilemediği zamanlarda, geniş yetkilerle görevlendirilerek bölgeye gönderiliyordu.²²³

1.4.Rüsûmat Emaneti’nin Kuruluşu

Tanzimat’ın ilanının ardından yapılan düzenlemelerden birisi de gümrüklerin ayrı bir kurum olarak yeniden revize edilmesi idi. 1859 yılında gümrükler Maliye Nezareti’nden ayrılarak, doğrudan Sadrazamlığa bağlı bir kurum olarak “Rüsûmat Emaneti” adı altında kurulmuştu.

“Rüsûm” kelimesi, “resm”in, yani verginin çoğuluydu. Rüsûmat ise rüsûm kelimesinin çoğulu olup devletin gümrük vergileriyle birlikte topladığı bazı vergileri kapsayan bir anlamı vardı.²²⁴

Tanzimat döneminde başta Maliye Teşkilatı olmak üzere pek çok düzenleme yapılmıştı. Bakanlıkların çoğu gelir gider dengelerini malî birimlere bildirmekle yükümlü değillerdi. Bu durum, Osmanlı maliyesinde bazı sorunlar ve açıklar oluşturmuştu. Bunun önüne geçebilmek ve açıkların kapatılabilmesi amacıyla çeşitli düzenlemeler yapılmıştı.

²²¹ Atan, Osmanlı Gümrükleri, ss. 25-26.

²²² Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 26.

²²³ Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 27.

²²⁴ Devellioğlu, s. 1053.

Ayrıca ilk defa yıllık bütçe tahminleri de 1863-64 tarihlerinde oluşturulmuştu. Böylelikle artık bütün bakanlıkların bütçe detaylarını Maliye Nezareti'ne bildirmeleri gerekiyordu.

Malî alanda yapılan yeniliklerin yanı sıra 1859 tarihinde Rûsumat Emanet'inin kurulduğundan bahsetmiştik. Emanetin kurulmasından bir yıl önce, Osmanlı gümrüklerinde uygulanan iltizam usulüne kesin olarak son verilmiş ve emanet usulüne geçilmişti.²²⁵

Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu değişme ve yenileşme ortamının taşraya da uzanması gerekiyordu. Özellikle gümrüklerin uğradığı revizyon sonrasında kurulan emanet sistemi, taşraya da yayılmalıydı. Çünkü gümrükler sistematik bir şekilde ve ortak bir çatı altında birleşmiyorlardı. Ayrıca doğrudan maliyeye bağlılardı. Bunun nedeni, gümrük gelirlerinin doğrudan Hazineye aktarılmasıydı. Fakat Osmanlı gümrükleri sadece paradan ibaret değildi. Ana hedef para olarak hesaplanınca, idarî açıdan oldukça fazla eksiklik bulunmaktaydı. Bu yüzden Rûsumat Emaneti ile birlikte İstanbul Emtia Gümrük Eminliği idarî merkez olarak kabul edilmişti. Bundan sonra gümrüklerle ilgili bütün idarî sorunlara burası bakacaktı.²²⁶

Mart 1859 tarihine gelindiğinde Rûsumat Emanet'indeki sistem oturmaya başlamıştı. İstanbul'da bulunan gümrükler ile birlikte taşradaki sınır, sahil ve kara gümrükleri İstanbul Emtia Gümrük Eminliği'ne bağlanmış ve ilk Gümrük Emni olarak da Kâni Paşa atanmıştı. Taşrada bulunan gümrükler de müdürlüğe çevrilmiş ve eminlerin yerini gümrük müdürlükleri almıştı. Ayrıca taşra oluşturulan 17 gümrük bölgesi de Gümrük Nezareti'ne bağlanmıştı. 1861 yılına kadar devam eden bu uygulamada, taşradaki nezaretler, mevcut büyük gümrük bölgelerinin bulunduğu yerlerde kurulmuş ve başlarına da “gümrük nazırları” atanmıştı.²²⁷

Gümrüklerde yapılan bu revizyon hareketinin ardından memleha, yani tuz müdürlükleri “memleha memurları”na; duhan, yani tütün nezaretleri de “duhan müdürlüğü” olarak yeniden yapılandırılmıştı. Diğer gümrükler gibi memleha ve duhan gümrükleri de 1861 yılında İstanbul Emtia Gümrük Eminliği'ne bağlı 17 gümrük nezareti içerisine dahil edilmişti. Bu iki gümrüğün de dahil olması ile birlikte İstanbul Emtia

²²⁵ Rûsumet Salnâmesi, s. 126.

²²⁶ Süleyman Sûdî, Muktesid, Üçüncü Cilt, s. 65.

²²⁷ Rûsumat Salnâmesi, s. 126-128; Süleyman Sûdî, Muktesid, Üçüncü Cilt, ss. 76-77.

Gümrük Eminliği'nin yönetim alanı oldukça genişlemişti. Bundan dolayı eminlik emanete çevrilerek Rûsumat Emaneti kurulmuştu.²²⁸

Rûsumat Emaneti'nin ilk gümrük emini Kâni Paşa olmuştu. Paşa göreve gelir gelmez ilk yaptığı işlerden birisi, bir gümrük yönetmeliği hazırlamak olmuştu. Ayrıca merkezde bir idare teşkilatı ve muhasebe dairesi oluşturmuştu.²²⁹

Oldukça detaylı hazırlanan yönetmelikte gümrük, tuz ve tütün idareleri ile rûsumat nazırlarının yazışma usulleri dahi belirtilmişti. Buna göre herhangi bir resmî yazışmada doğrudan merkez ile değil de bir üst makam ile iletişime geçilecekti. Yani gümrük idarecileri, gümrük nazırları ile iletişime geçecekler ve yazışmalar gümrük nezaretleri üzerinden yapılacaktı. Bunun yanı sıra gümrük, tuz ve tütün idareleri gelir giderleri ile ilgili bir icmal defteri tutacaklar ve defterler ile ilgili belgeleri gümrük nezaretine göndereceklerdi. Fakat şikâyet gibi olaylar varsa, doğrudan Rûsumat Emaneti'ne iletilecekti.²³⁰

Rûsumat Emaneti kurulmadan önce gümrük memurlarını yetiştirmek için özel bir çaba gösterilmemişti. Daha çok mültezimler, işlerine yarayacaklarını düşündükleri elemanları gümrüklere alıyorlardı. Fakat Kâni Paşa, Rûsumat Emmini olarak atandıktan sonra yaptığı önemli işlerden birisi de buydu. Gümrüklerin kalifiye memura ihtiyaçları vardı. Başka türlü aksaklıkların gideril(e)meyeceğini anlayan Paşa, diğer kurumlardan kendi kurumuna kalifiye eleman sağlamıştı. Ayrıca 12 fasıl, 64 maddeden oluşan bir de nizamnâme oluşturmuştu. Nizamnâme içerisinde ambar işlerinden aynî alıma, memurlardan gümrüklerde alıkonulması gereken eşyalara kadar gümrük işleyişindeki hemen her konuya değinilmiştir.²³¹ Böylelikle devlet içerisindeki bütün gümrüklerin benzer bir sistem içerisinde çalışması sağlanacaktı.

²²⁸ Rûsumat Salnâmesi, s. 126-128; Süleyman Sûdî, Muktesid, Üçüncü Cilt, ss. 76-77.

²²⁹ **Rûsumat Salnâmesi**, s. 127-128; Süleyman Sûdî, Muktesid, Üçüncü Cilt, ss. 76-77.

²³⁰ “Rûsumat Nezaretlerinin suret-i teşkilleri le tayin olunan rûsumat nazırlarının keyfiyet-i memuriyetlerine mütedair talimat”, **Düstûr**, I. Tertip, C. 2 1289 (1873), ss. 546-550.

²³¹ Süleyman Sûdî, Muktesid, Üçüncü Cilt, s. 82; “Dersaadet gümrükleri ile mülhakat gümrüklerinin meamele-i dâhiliyesine dair nizamnâme”, **Düstûr**, I. Tertip, C. 2, 1289 (1873), ss. 621-639.

Bu dönemde yürürlüğe giren nizamnâmelerden birisi de tütün ile ilgiliydi. 1862 tarihli nizamnâme, tütünün tekel statüsünde idare edilmesi ve memurların görevleri ile ilgiliydi.²³²

1.4.1. Merkez Teşkilatı

Rüsûmat Emaneti'nin kurulmasının ardından merkez teşkilat içerisinde 32 idarî birim oluşturulmuştu. Devlet Salnâmesi'nde yayımlanan bilgiye göre bu teşkilat içerisinde Rüsûmat Emîni'nin yanı sıra müsteşar, mektupçu, muhasebeci, müşavir, muavin, cemiyet-i rüsûmiye ve teftiş heyetleri; hukuk ve fen müşavirlikleri; mektubî, tercüme, sicil, evrak, tarife, cemiyet-i rüsûmiye, heyet-i teftişîye, muhasebe, muhasebe-i tahrirat, istatistik, manifesto, tatbik, sergi, vezne, kontrol kalemleri; Galata Emtia-i Ecnebiye Gümrüğü, Meyve Gümrüğü, Dersaadet Emtia-i Dahiliye Gümrüğü, Kereste Gümrüğü nezaretleri ile muhafaza, Sirkeci Merkez-i Rüsûmat ve Maden Kömürü Gümrüğü müdüriyetlikleri bulunuyordu.²³³

Rüsûmat Nezareti'nin kurulmasının ardından Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına kadar geçen süre içerisinde 14 kişi eminlik görevi yapmıştı. Bu kişilerden ilk rüsûmat emîni olan Kâni Paşa, ardından Hasan Fehmi ve Raif paşalar bu göreve üçer kez gelmişlerdi. Abdullah Galip ve Sadık paşalar ise eminlik koltuğuna farklı zamanlarda olmak üzere ikişer kez oturmuşlardı. Ahmed Vefik, Edib İbrahim, Mehmed Sabri, Muhlis Esat, Nazif, Sırrı, Yusuf Ziya ve Zühtü paşalar ise Hüseyin Mecid Efendi, birer kez rüsûmat emînliği yapmışlardı.²³⁴

İsim	Göreve başlama Tarihi
Kâni Paşa (1. Kez)	Ocak 1862
Muhlis Esat Paşa	Mart 1864
Hüseyin Mecid Efendi	Ekim 1865
Kâni Paşa (2. Kez)	Ocak 1866
Ahmed Vefik Paşa	Eylül 1871

²³² “Duhanın suret-i inhisarda idaresi ve memurların vezaifine dair nizam”, **Düstûr**, I. Tertip, C. 2, 1289 (1873), ss. 621-639.

²³³ **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye**, Dersaadet Hicri 1325 (1907), ss. 566-579.

²³⁴ Rüsûmat Salnâmesi, ss. 135-136.

Abdullah Galip Paşa (1. Kez)	Ocak 1872
Yusuf Ziya Paşa	Şubat 1872
Sadık Paşa (1. Kez)	Mayıs 1873
Abdullah Galip Paşa (2. Kez)	Temmuz 1874
Kâni Paşa (3. Kez)	Kasım 1875
Sadık Paşa (2. Kez)	Ocak 1878
Zühtü Paşa	Nisan 1878
Mehmed Sabri Paşa	Ocak 1879
Edib İbrahim Paşa	Mayıs 1880
Raif Paşa (1. Kez)	Nisan 1889
Hasan Fehmi Paşa (1. Kez)	Mayıs 1890
Raif Paşa (2. Kez)	Haziran 1893
Hasan Fehmi Paşa (2. Kez)	Aralık 1895
Nazif Paşa	Ekim 1897
Hasan Fehmi Paşa (3. Kez)	Ekim 1904
Raif Paşa (3. Kez)	Ekim 1907
Sırrı Bey	Haziran 1909

Tablo 1:Rüsûmat Eminleri ve Göreve Başlama Tarihleri

Rüsûmat eminleri içerisindeki en önemli isim Kâni Paşa'dır. Hayatının ilk yıllarına ait çok fazla bilgi bulunmayan Kâni Paşa, kuzeybatı Kafkasya'da, Anapa veya Penza şehirlerinden birisinde dünyaya gelmişti. İstanbul'da, Fransız okulunda eğitim alan Paşa, Babıali'ye Rusça tercüman olarak girmiş, Tırhala'ya mutasarrıf olarak atanmıştı. Devlet kademesinde yükselmeye devam eden Kâni Paşa, Aydın, Bosna, Selanik ve Üsküp gibi şehirlerde valilik yapmış, 1859'da İstanbul Emtia Gümrüğü'ne emin olarak atanmıştı. 1862 tarihinde Rüsûmat Emaneti'nin kurulmasıyla birlikte ilk Rüsûmat Emmini olmuş ve Osmanlı gümrüklerine genel olarak çeki düzen vermişti. Hayatı boyunca 1862, 1866 ve 1875 tarihlerinde olmak üzere toplamda üç kez ve 10 yıldan fazla süreyle rüsûmat emniyeti yapmıştı. Nafia Nazırlığı, Defter-i Hakanî Nazırlığı, Şura-yı Devlet Azalığı ve çeşitli Maliye Nazırlığı görevlerinde de bulunmuştu. Maliye teşkilatı ile ilgili H. 1296 (M. 1879) tarihli nizamnâme'yi yine Kâni Paşa hazırlamıştı. Aslında Kâni Paşa,

nizamnâme konusunda oldukça deneyimliydi. Rûsûmat eminliği yaptığı dönemlerde gümrüklere çeki düzen vermek ve işleyişi sistematik hale getirmek için birçok nizamnâme ve yönetmelikler çıkartmıştı. Bu yüzden Osmanlı gümrüklerinin modernleşmesinin ardından belirli bir düzene oturması, büyük oranda Kâni Paşa sayesinde olmuştu denilebilir.²³⁵

Kâni Paşa'nın Rûsûmat Eminliği'ne atandığı dönem, iltizam usulünün kaldırılmasının hemen ardına denk gelmişti. Eminliğin yeni oluşturulmaya başladığı bu zamanda Paşa, yaptığı düzenlemelerle bir nevi teşkilatın temelini sağlam zeminlere oturmasını sağlamıştı. Gümrüklerde belirli bir sistem oluşturmuş, memurları kontrol altında tutmuş ve oluşturduğu müfettişlik sistemi ile memurları sürekli denetlemişti. Kaçakçılıkların ve yolsuzlukların önüne büyük oranda geçmişti. Yine onun döneminde Fransa ile ticaret antlaşması yapılmış ve ithalat gümrük vergisi %5'ten %8'e çıkartılmıştı. Diğer ülkelerle de gümrük tarife antlaşmaları imzalanmıştı. Bu düzenleme ve antlaşmalar sonucunda gümrük gelirleri artmaya başlamıştı. Gümrük gelirleri, Hazine'nin temel gelirlerinden birisi olduğundan doğrudan Hazine'nin gelirlerinde artış yaşanmasını da sağlamıştı.²³⁶

Kâni Paşa'nın 1864 tarihinde Maliye Nezareti'ne atanmasının ardından ondan boşalan koltuğa, Rûsûmat Meclis Reisi Muhlis Esat Efendi (Paşa) atanmıştı. Meclis reisliğine ise Rûsûmat Muhasebecisi Ahmet Yümni Efendi atanmıştı.²³⁷

Muhlis Esat Paşa'nın kısa süren eminliğinin ardından, daha önce Meclis-i Vala azası olan Hüseyin Mecid Efendi atanmıştı. Fakat onun da Rûsûmat Eminliği uzun sürmemiş ve bir yıl sonra Kâni Paşa ikinci kez bu göreve getirilmişti.²³⁸

Kâni Paşa'nın ikinci kez görevi bırakmasının ardından yerine Ahmed Vefik Paşa atanmıştı. Paşa, daha önce Evkaf Nazırlığı, Divan-ı Muhasebat Başkanlığı ve Anadolu Sağ Kol Müfettişliği gibi önemli görevlerde bulunmuştu. Ahmed Vefik Paşa, 1864 tarihinde Anadolu Sağ Kol Müfettişliği'nin kaldırılmasının ardından emekli olmuştu.

²³⁵ Rûsûmat Salnâmesi, s. 126-128; Mehmet Zeki Pakalın, **Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930)**, Cilt: II, Maliye Bakanlığı Teknik Kurulu Yayını, Ankara, 1978, (Maliye), ss. 256-260, 271-273; İsmail Türkoğlu, "Mehmed Kâni Paşa", **DİA**, Cilt: Ek-2, Ankara, 2019, s. 226.

²³⁶ Süleyman Sûdî, Muktesid, Üçüncü Cilt, ss. 82-83; Karal, Osmanlı Tarihi, s. 229.

²³⁷ **Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi**, (yay. haz. Münir Aktepe), Cilt: X, Ankara, 1988, s. 109; Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 147.

²³⁸ Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi, Cilt: X, ss. 143-144.

Fakat 1871 tarihine gelindiğinde, Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazam olmasının ardından Ahmed Vefik Paşa tekrar aktif görevlerine geri dönmek zorunda kalmıştı. İlk ataması, Kâni Paşa'nın yerine Rûsûmat Eminliği olmuştu. Fakat bu görevi uzun süre gerçekleştirememiş, 29.09.1871 tarihinde atandığı görevi 29.01.1872 tarihinde Sadaret Müsteşarlığı'na atanması ile son bulmuştu.²³⁹

Ahmed Vefik Paşa'nın görevden ayrılmasının ardından yerine Abdullah Galip Paşa atanmıştı. Galip Paşa da bu görevi iki kez -1872 ve 1874- yapmıştı. İlk atandığı yıl Aynı yıl Divan-ı Muhasebat Reisliği ve Maliye Nezareti Müsteşarlığı gibi çeşitli görevlerde de bulunmuştu. Fakat Abdullah Galip Paşa'nın da Rûsûmat Eminliği uzun sürmemişti. Göreve başlamasından bir süre sonra önce Maliye Nazırlığı'na, ardından da Trabzon Valiliği'ne atanmıştı. 1873 tarihinde Defter-i Hakanî Nazırı olmuş; 1874 yılı geldiğinde ikinci kez Rûsûmat Eminliği'ne atanmıştı. Bir yıldan biraz daha uzun süre sürdürdüğü emniyet görevinden 1875 tarihinde Hüdavendigâr Valiliği'ne atanmasıyla ayrılmak zorunda kalmıştı. Aynı yıl Defter-i Hakanî Nazırlığı'na ve 1876 yılında da Maliye Nazırlığı'na yeniden atanmıştı.²⁴⁰

Abdullah Galip Paşa'nın ardından 1872 yılında göreve Yusuf Ziya Paşa gelmişti. Paşa, Divan-ı Muhasebat Reisliği, Maliye Müsteşarlığı ve Nazırlığı gibi çeşitli görevlerde bulunmuştu. Bir yıldan uzun süren emniyet görevi ardından 1873'te Şura-yı Devlet azası, 1874'te tekrar Maliye Nazırı, 1876'da Defter-i Hakanî Nazırı, 1877'te üçüncü kez Maliye Nazırı ve 1878'de de Trabzon Valisi olmuştu.²⁴¹

Yusuf Ziya Paşa'nın ardından göreve Sadık Paşa gelmişti. Bayındırlık olan Mehmed Sadık Paşa, gümrük kökenliydi. Memuriyet hayatına ilk defa İzmir Gümrüğü'nde başlamıştı. Gümrükler ile ilgili düzenlemelerin yapıldığı 1861 tarihinde Selanik Gümrük Eminliği'ne atanmıştı. Ardından unvanı “gümrük nazırı” olmuştu. İlk kez 1873 tarihinde Rûsûmat Emniyeti olan Mehmed Sadık Paşa, bir yıl sonra görevinden ayrılarak, Paris'e gitmişti. Gidiş nedeni ise bir banka kurulması ve Rumeli demiryollarının inşasına, Baron Hirsch tarafından çıkartılan zorluğu halletmekti.

²³⁹ Ömer Faruk Akün, “Ahmed Vefik Paşa”, **DİA**, Cilt: 2, İstanbul, 1989, ss. 146-147.

²⁴⁰ Mehmet Zeki Pakalın, **Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930)**, Cilt: III, Maliye Bakanlığı Teknik Kurulu Yayını, Ankara, 1978, (Maliyet Teşkilatı), ss. 386-387.

²⁴¹ Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmani**, Cilt: 4, (yay. haz. Nuri Akbayan), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 675-676; Pakalın, Maliye Teşkilatı, ss. 366-371.

Dönüşünün ardından 1878 tarihinde Kâni Paşa'nın yerine tekrar Rûsûmat Emîni olmuşsa da aynı yıl görevinden ayrılmış ve başvekilliğe getirilmişti. Fakat bu görevi de uzun sürmemiş, Ali Suavi'nin düzenlediği Çırağan Baskını sonrasında azledilmiş ve bir daha İstanbul'a gelmemek üzere uzaklaştırılmıştı.²⁴²

Sadık Paşa'nın kısa süren ikinci emînlilik görevi sonrasında Zühtü Paşa atanmıştı. Divan-ı Muhasebat Reisliği ve iki kez Maliye Müsteşarlığı yapan Ahmed Zühtü Paşa, emînlilik göreviyle birlikte Maliye Nazırlığını bir arada götürmüştü. Ancak bu iki görevi çok uzun sürmemiş, 1879 yılında emînlikten ayrılmıştı. 1896 tarihine kadar iki kez Maliye Nazırlığı ve bir kez Nafia Nazırlığı yapmıştı. 1896 tarihinde ise Rûsûmat Emaneti bünyesinde oluşturulan bir komisyona başkan olarak atanmıştı.²⁴³

Ahmed Zühtü Paşa'dan sonra Rûsûmat Emînliği'ne getirilen Mehmed Sabri Paşa, bir seneden biraz daha uzun bir süre görev yaptıktan sonra Trablus Valiliğine atanmıştı.²⁴⁴

Mehmed Sabri Paşa'dan boşalan koltuğa Maliye kökenli Edib İbrahim Paşa getirilmişti. 1880 yılına kadar Yemen, Vidin ve Tuna Defterdarlıkları, Maliye Müsteşarlığı, Şura-yı Devlet Azası, Divan-ı Muhasebat Reisliği ve Maliye Nazırlığı gibi görevlerde bulunmuştu. 1880 yılında Rûsûmat Emîni olmuştu. 1884 yılında Maliye Nazırı yapılmışsa da kendi isteğiyle Rûsûmat Emînliği'ne geri dönmüştü.²⁴⁵ Edib İbrahim Paşa, Kâni Paşa'dan sonra Osmanlı gümrüklerinin düzenlenmesinde önemli çalışmalara imza atmış olmasından dolayı gümrük tarihimiz için oldukça önemli bir yeri vardır.²⁴⁶

“Köse” olarak da anılan Raif Paşa, üç kez Rûsûmat Emînliği yapmıştı. 1889 yılında Beyrut Valiliği yaptığı sırada ilk kez Emînlığe atanan Paşa, bir yıl sonra Ticaret Nezareti'ne atanmıştı. 1893 tarihinde tekrar Rûsûmat Emînliği'ne atanmış, iki yıl sonra Halep Valiliği'ne atanmasıyla bu görevinden ayrılmıştı. 1907 yılında ise üçüncü kez Rûsûmat Emîni olmuştu. Bu dönemde yaptığı en önemli işlerden birisi Sir Richard Crawford'u davet etmek olmuştu. Çünkü Sir Crawford önemi bir İngiliz Gümrük

²⁴² Kemal Beydilli, “Sâdık Mehmed Paşa”, **DİA**, Cilt: 35, İstanbul, 2008, (Sâdık), s. 398.

²⁴³ Pakalın, Maliye Teşkilatı, ss. 435-437.

²⁴⁴ Rûsûmat Salnâmesi, s. 135.

²⁴⁵ Mehmed Süreyya, Cilt: 1, s. 318.

²⁴⁶ Rûsûmat Salnâmesi, s. 155; Pakalın, Maliye Teşkilatı, s. 449.

Müşaviri idi ve II. Meşrutiyet Dönemi'nde Osmanlı gümrükleri üzerine önemli çalışmalar yapmıştı.²⁴⁷

Adliye Nazırı olan Hasan Fehmi Paşa, Raif Paşa'nın ilk iki Rûsûmat Eminliği arasında görev yapan kişiydi. Üç kez Rûsûmat Eminliği yapan Hasan Fehmi Paşa, Raif Paşa'nın 1895 tarihinde Halep Valiliği'ne atanmasının ardından tekrar Eminliğe getirilmişti. Üçüncü eminliği ise 1904 tarihinde gerçekleşmişti.²⁴⁸

1904 yılında Rûsûmat Mektupçuluğu'na atanan Sırrı Bey, 1909 yılında Raif Paşa'nın yerine Rûsûmat Eminliği'ne atanmıştı. Aynı yıl yapılan düzenlemeler sonucunda Rûsûmat Emaneti'nin kaldırılıp, gümrüklerin ise Maliyeye bağlanması üzerine, ilk Rûsûmat Müdür-i Umumisi olarak görevine devam etmişti.²⁴⁹

1.4.2. Teftiş Kurulu

Osmanlı Devleti, gümrüklerde yaptığı revizyon sonrasında oluşturduğu kurullardan birisi de teftiş kuruluydu. İsminden de anlaşılacağı üzere bu kurul, gümrükleri denetlemek ve işleyişin aksamasını engellemek üzere oluşturulan bir kuruldur.²⁵⁰

Teftiş kurulunun oluşturulmasında en çok etkilenen kısım kaçakçılar olacaktır. Çünkü, gümrüklerde sürekli denetimlerin gerçekleşmesi, merkezin elinin sürekli buralarda hissediliyor olması, kaçakçılık yapacak olan kişiler ile bunlara göz yuman, rüşvet alan memurların önüne geçilmesini sağlayacaktı. Kısacası teftiş kurulunun oluşması gümrüklerde yapılan kaçakçılık faaliyetlerini azaltacaktı.²⁵¹

Teftiş kurullarının kuruluşundan itibaren uygulama kısmında ne denli hayat bulduğu ne yazık ki tam olarak bilinmemektedir. Fakat Ahmet Esat Ben'im, yaptığı araştırmasında teftiş usullerinin hazırlanması ve tam olarak işlevlik kazanmasının Edip

²⁴⁷ Rûsûmat Salnâmesi, s. 135. Sir Richard Crawford'un Osmanlı Devleti'ndeki faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bkz: Nehir Yılmaz, **Osmanlı Rûsûmat Müşaviri Sir Richard Crawford (1909-1914)**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2021. Osmanlı Devleti'nin gümrük uygulamalarında yabancı uzmanların rolü için bkz: Birten Çelik, "Osmanlı Gümrüklerinde 19. Yüzyıl Son Döneminde Yapılan Reformlar ve Yabancı Uzmanlar", **XVIII. Türk Tarih Kongresi**, Cilt: III, TTK, Ankara, 2018, (Yabancı Uzmanlar), ss. 189-190.

²⁴⁸ Rûsûmat Salnâmesi, s. 135; Mehmed Süreyya, Cilt: 4, s. 819.

²⁴⁹ Rûsûmat Salnâmesi, s. 136.

²⁵⁰ Rûsûmat Salnâmesi, ss. 126, 128.

²⁵¹ Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 152.

Efendi'nin Rûsûmat Eminliği yaptığı dönemde, Alman Gümrük Müşaviri Bertram'ın çalışmaları ile gerçekleştiğini aktarmıştır.²⁵²

Gümrüklerde birbirlerinden farklı görevlerde farklı müfettişler yer alabiliyordu. Mesela gümrüklerde muayene müfettişi vardı. Bu müfettiş, eşyanın muayenesi sırasında görevli olan kişiye nezaret ederdi. H. 1323/M. 1905 tarihli Devlet Salnâmesi'nde Heyet-i Teftiş-i Rûsûmiye'de görevli 13 memur bulunmaktaydı. Bu memurlar şunlardı: Reis, Dersaadet Gümrükleri Müfettişi (iki kişi), Müskirat-ı Zecriye Gümrüğü Müfettişi, Merkezi Dersaadet olmak üzere Beyrut ve İskenderun Rûsûmat Nezaretleri Müfettişliği, Umumi Muamelat-ı Rûsûmiye Müfettişi, Müfettiş-i Umumi Muavini, Müfettiş (20 kişi), Muayene Katibi Müfettişi (iki kişi), Sirkeci Gümrüğü Müfettişi, Cezayir-i Bahr-i Sefid, Şimendifer Gümrükleri Müfettişi, Beyrut Gümrükleri Müfettişi, Tahkik Memuru. Bu listeden anlaşılacağı üzere 1905 tarihinde, teftiş kurulu içerisinde, farklı isimler altında 34 memur bulunmuştu.²⁵³

Gümrük Teftiş Kurulu'na ilişkin 1906 yılında bir nizamnâme yayımlanmıştı. "Rûsûmat-ı Heyet-i Teftişiyesi veaifine dair nizamnâme" adı ile yayımlanan bu kanuna göre Rûsûmat Emaneti'nin merkez dairelerinden birisi olarak teşkil edilen teftiş kurulunun başkanı "irade-i seniyye" ile atanacak ve kurulda yeterli kadar müfettiş bulunacaktı. Bu müfettişler, görevlendirildikleri gümrüklerin teftişini yapmakla görevliydi. Ayrıca teftiş kurulu reisi de gerekli durumlarda İstanbul Gümrüklerinde kontrole gidecekti. Müfettişler, kıdem, alanlarında yeterlilik, deneyim ve bilgilerine göre üç gruba ayrılmıştı. Aralarındaki bu fark, doğal olarak alacakları ücretlere de yansiyacaktı. Gümrüklerde yapılacak teftişler ilk olarak bulunan para ve eşyanın sayımı ile başlardı. Ardından muayene kısmına geçilerek eşyaya kıymet biçilmesi sırasında yapılan işlemler incelenirdi. Daha sonra bütün kayıtların bulunduğu manifesto defterleri ile birlikte ambar, aktarma ve muayene defterleri incelenirdi. Bunlar haricinde gümrük muhafaza memurlarının, yayımlanan nizamnâmeye göre işlerini yapıp yapmadıkları, ithalatı yasak olan malların gümrüklerden geçirilip geçirilmediği ve kaçakçılık için gerekli önlemlerin alınıp alınmadığı kontrol edilirdi. Teftiş sonrasında müfettişlerin

²⁵² Ahmet Esat, "Gümrüklerimizde Ecnebi Mütahassıslar", **Gümrük Rehberi**, Sayı: 331, s. 3177'den aktaran Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 152.

²⁵³ Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanliyye, H. 1323 (1905), s. 522.

memurları rapor etme hakkı vardı. Eğer müfettiş, gümrük memurlarının ilişkisinin kesilmesini veya görevden alınmasını istiyor ise bir rapor hazırlayarak Rûsûmat Emaneti'ne gönderirdi. Hakkında rapor hazırlanan kişi başka bir kurum tarafından atanmışsa, bu kuruma bilgi verilir, fakat soruşturma yine de Emanet tarafından yürütülürdü. Teftişlerin bitmesinin ardından hazırlanan raporlar Rûsûmat Emaneti'ne gönderilirdi. Emanet, bu raporları Teftiş Kurulu Başkanlığına iletir, Başkanlık ise görüşünün belirterek raporları tekrar Emanet'e geri gönderirdi.²⁵⁴

1.4.3.Gümrük Muhafaza Teşkilatı

Gümrüklerde polis ve jandarma haricinde bir muhafaza teşkilatı oluşturulduğundan bahsetmiştik. Gümrüklerin düzenlenmesi ve Rûsûmat Emaneti'nin oluşturulmasının ardından kara ve deniz gümrüklerinde birer muhafaza teşkilatı oluşturulmuştu. Fakat bu yeni teşkilatın işleyişi hakkında henüz bir düzenleme yapılmamıştı. Rûsûmat Muhafaza Nizamnâmesi'nin çıkması için 1900 yılına kadar beklenilmesi gerekecekti.²⁵⁵

Yayımlanan nizamnâme'ye göre muhafaza memurları, tıpkı muayene ve ambar memurları gibi gümrük başmüdürlükleri, gümrük müdürlükleri veya gümrük başmemurluklarının maiyetlerinde görev yapıyorlardı. Bu memurların temel olarak görevi ticareti yasak olan malların ihracat ve ithalatını engellemek; gümrük vergisi kaçakçılığının önüne geçmek, gümrüklere gelen giden malların kontrollerini yapmaktı. Kısaca gümrüklerdeki kaçakçılığı engellemektir.²⁵⁶

Gümrük muhafaza memurları, yakaladıkları kaçak malları gerekli işlemleri yaptıktan sonra eşyanın sahibini, taşıyanı ve taşıma aracını, yakınlarda bulunan bir gümrük idaresine, yoksa zabıta merkezine teslim eder ve karşılığında bir belge alırdı. Bu belgede, malın cinsinin ne olduğu ve ne kadar olduğu, sahibinin kim olduğu, taşıyan kişi, taşıma aracının türü ve ilgili kişinin kimliği yazılırdı.²⁵⁷

²⁵⁴ “Rûsûmat Heyet-i Teftişiyesi vezaifine dair nizamnâme, 29 Muharrem 1324 ve 12 Mart 1322 (1906)”, **Düstûr**, I. Tertip, Cilt: 8, ss. 467-469.

²⁵⁵ “Rûsûmat Muhafaza Nizamnâmesi”, **Düstûr**, I. Tertip, C. 7, Ankara 1941, s. 413.

²⁵⁶ “Rûsûmat Muhafaza Nizamnâmesi”, s. 413.

²⁵⁷ “Rûsûmat Muhafaza Nizamnâmesi”, s. 423.

Tanzimat ve sonrasında yaşanan gelişmelerin ardından gümrük vergilerinin artması, daha fazla kaçakçılık faaliyetleri yaşanmasına neden oluyordu. Bu yüzden muhafaza memurların önemi daha da artmaktaydı. Muhafaza memurlarının kaçakçılığa karşı daha fazla savaşmaları gerektiği içinden teşkilat yapılarının güçlü olması gerekiyordu. Bu yüzden de muhafaza teşkilatına Duyun-ı Umumiye'den ödenek sağlanmıştı.²⁵⁸ Muhafaza teşkilatının şekil almasından sonra burada görevli olan memurlara, 1884 yılında çıkan bir emir ile gümrüklerde görevli kantarcı ve kayıkçılarla birlikte emekli olma hakkı tanınmıştı.²⁵⁹

1.4.4.Gümrük Kimyahanesi

Gümrüklerden geçen eşyaların arasından genellikle sıvı maddeler, ilaçlar ve alkoller de bulunmaktaydı. Bu tür maddelerin kontrolü için kimyasal tahliller gerekli olduğu için muayene memurları tarafından yapılamamaktaydı. Bu eksiklik sonucunda gümrüklerde bir kimyahane kurulmasına karar verilmişti.

Osmanlı Devleti'ne ait gümrüklerde kimyahanelerin kurulmasından önce kontrolleri Fransız kimyahaneleri yapmıştı. Fakat bu tarihte yürürlüğe konan “Eşya-yı Tıbbiye teftiş memurlarının vezaifine dair nizamnâme” ile kimyasal tahliller bundan sonra milli bir sağlık kuruluşuna verilmişti. Tahlillerin yapılabilmesi için Galata Gümrüğünde bir muayenehane oluşturulmuştu. Fakat yeni oluşturulan bu kurulun çalışma alanları oldukça sınırlıydı. Bu yüzden 1895 tarihinde yeni bir yönetmelik çıkartılmış, kimyagerlerin tahlil usullerinden görevlerine kadar her şey daha net bir biçimde açıklanmıştı. Fakat burada da bir sorun vardı. Tahlilleri ordu görevlileri veya Mekteb-i Tıbbiye'den hocalar yapıyordu. Bu yüzden de sık sık aksaklıklar yaşanıyor veya tahlil süreleri uzuyordu. 1899 tarihinde çıkartılan yeni bir nizamnâme ile buralarda görev yapanların askerlik ile ilişkileri tamamıyla kesilmiş ve sadece gümrük kimyahanelerinde çalışmaları sağlanmıştı.²⁶⁰

1899 yılında çıkartılan nizamnâme 24 madde halinde düzenlenmiş ve ne tür malların tahlillerinin yapılacağı açıklanmıştı. Gümrük kimyahanesi nizamnâmede

²⁵⁸ Halim Aylot, **Türkiye'de Zabıta**, Ankara, 1947, s. 850'den aktaran Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 156.

²⁵⁹ Pertev Duru, “Gümrük Muhafazanın Morfolojisi”, **Gümrük Bülteni**, Cilt: XI, Sayı: 132, ss. 465-466'dan aktaran Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 156.

²⁶⁰ Ahmet Esat Ben'im, “Gümrük Kimyahaneleri”, **Gümrük Rehberi**, No. 840, ss. 14032-14038.

“Dersaadet Gümrük Tahlilhanesi” olarak geçmekte ve içerisinde beş kimyager ile iki doktor görevliydi. Benzer uygulama taşra gümrükleri için de geçerliydi. Şayet kimyahanesi olmayan taşra gümrüklerinde bu işlemler belediye doktoraları tarafından yapılacaktı. Gümrüklerdeki kontrol işlemleri şu şekilde yapılmıştı: Öncelikle, gümrüğe gelen eşya, muayene memurunca kontrol edilecek ve gümrük defterine yazılacaktı. Ardından eşyanın sahibi huzurunda görevli tarafından bir miktar numune alınacaktı. Bu işlem için mal sahibinden hiçbir ücret talep edilmeyecekti. Fakat gümrük kimyahanesinden çıkan tahlil sonucunu beğenmezse, ikinci kez tahlil için Mekteb-i Tıbbiye’ye göndertirebilirdi. Bu durumda tahlil için para ödemesi gerekiyordu. Mekteb-i Tıbbiye’de yapılan tahlilin sonucu eşya sahibinin beyanıyla uyuşursa alınan ücret geri verilir ve gümrük tarifesi bu tahlil üzerinden hesaplanırdı. Fakat tahlil sonucu gümrük kimyahanesindeki ile bir olursa, alınan ücret geri iade edilmezdi.²⁶¹

1899 nizamnâmesinin hayatı çok uzun olmamıştı. Altı yıl sonra yürürlükten kaldırılmış ve yeni bir nizamnâme yayımlanmıştı. Yeni nizamnâme ile kimyahanelerde değişikliğe gidilmişti. Bundan böyle bir başkimyager, üç kimyager ve bir bakteriyolog görev yapacaktı. Galata Emtia-i Ecnebiyye Gümrüğü’nde de bir şube açılacak ve burada da üç kimyager bulunacaktı. İstanbul haricinde İzmir, Selanik, Trabzon, İşkodra, Beyrut, İskenderun ve Basra Limanlarında da birer kimyager bulunması gerekiyordu. Gümrüklerde görev yapacak olan kimyagerlerin Osmanlı vatandaşı olması, kimyagerlik diplomasına sahip olması ve Mekteb-i Tıbbiye hocalarının bulunduğu bir sınavdan geçmesi gerekiyordu.²⁶²

Gümrüklerde yapılacak tahlil işlemleri için eşya sahibi ile birlikte görevli memur, maldan üç adet numune alması gerekiyordu. Bu numunelerden birisi tahlil için memurda kalacak, diğer eşya sahibine verilecek ve üçüncüsü de gümrük idaresinde kalacaktı. Şayet eşya sahibi tahlil sonucunu beğenmez ise, 30 gün içerisinde bir dilekçe ile yeniden başvuru yaparak ikinci kez tahlil yapılmasını isteyebilirdi. Bu durumda ilk tahlili yapan kimyager ile birlikte bir başkimyager ve eşya sahibinin önerdiği bir kimyager ile birlikte,

²⁶¹ “Gümrüklerce vaki olan muayene-i sıhhiyyeye dair olupp, mer’iyet-i ahkamına irade-i seniyye helafet-penahi şeref-sudur buyrulmuş olan nizamnâme”, 14 Şubat 1315 (1899), **Düstûr**, I. Tertip, Cilt: 7, Ankara 1941, ss. 375-379.

²⁶² “Gümrüklerce icra edilecek muayene-i sıhhiye nizamnâmesi”, 20 Mayıs 1321 (1905), **Düstûr**, I. Tertip, Cilt: 8, Ankara 1943, ss. 245-250.

Rüsûmat Müdüriyeti tarafından atanan bir memurun önünde tekrar tahlil yapıldı. Bu ikinci tahlilin sonucunun belirlenmesi için, kimyagerlerin üçte ikilik bir çoğunluk yakalaması yeterli oluyordu. Tahlil sonucunda eşyanın, ticareti yasak olan bir mal olduğu anlaşılır ise, hemen sahibine bildirilerek eşyanın yurt dışına çıkartılması istenirdi.²⁶³

1.4.5.Rüsûmat Meclisi

Rüsûmat Emaneti'nin merkez teşkilatında emin, müsteşar ve üç muavinden başka bir müfettiş-i umumi ve diğer elemanlarla birlikte Cemiyet-i Rüsûmiyye adı ile bilinen bir meclis vardı. Başlangıçta meclis bir reis ve altı üyeden oluşmaktaysa da zamanla artış gerçekleşmişti.²⁶⁴ 1896 tarihinde Rüsûmat Meclisi'nin iki reis ve 22 üye olmak üzere toplamda 24 personelden oluşmaktaydı.²⁶⁵ Zamanla üye sayısı artış göstermiş ve toplamda 47 üyeye ulaşmışlardı. Fakat üye sayısı fazla görülmüş ve yine eski sisteme geri dönülerek meclis, bir reis altı üyeden oluşturulmuştu.²⁶⁶

1.4.6.Gümrük Hamalları ile İlgili Talimat

Gümrüklerde eşyaların taşınması için görevli olarak hamallar bulunmaktaydı. Gümrük hamalları olarak adlandırılan bu görevlilerin de düzenleri, gümrüklerdeki sayıları ve alacakları ücretler bir talimatla bildirilmişti. 1907 tarihinde yayımlanan bu talimata göre hamallar, kethüda vekili, kesedar ve kolbaşı yönetimi altında görevliydi. Gümrük hamallarına belirli bir sıra numarası verilmiş ve bunlar bir deftere kaydedilmişti. Sıra numarası olmayan hamallar ise herhangi bir iş yapamayacaklardı.²⁶⁷

Gümrük hamalları, taşıdıkları eşya karşılığında alacakları ücret belirlenmişti. Bunun haricinde herhangi bir ücret alamazlardı. Bu eşyalar bazen gümrük içerisinde bir yere taşınabiliyordu, bazen de tüccarların mağazalarına kadar götürülebiliyordu. Eğer tüccarların dükkanlarına mal götürürlerse alacakları ücretler değişiyordu. Talimatta belirtilen diğer bir ücret politikası ise eşyaların aktarma veya transit esnasında hamalların

²⁶³ “Gümrüklerce icra edilecek muayene-i sıhhiye nizamnâmesi”, ss. 245-250.

²⁶⁴ Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 160.

²⁶⁵ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanliyye*, H. 1312 (1896), ss. 440-442.

²⁶⁶ “Cemiyet-i rüsûmiyye azasının tenzil-i adliyyeyle heyet-i teftişiyeye rüsûmiyyenin lağvu hakkında irade-i seniyye, 19 Temmuz 1324 (1908)”, *Düstûr*, 2. Tertip, Cilt: 1, ss. 39-40.

²⁶⁷ *Dersaadet Gümrükleri Hamallarına Mahsus Talimat*, Matbaa-i Ahmed İhsan, İstanbul, 1323, ss. 1-11.

yaptığı işlerdi. Gümrük içerisinde yaptıkları her bir iş için ayrı bir ücretlendirme yine bu talimatla belirlenmişti.²⁶⁸

1.7.Osmanlı Devleti’nde Gümrükler ve Gümrük Politikaları

Tanzimat’a kadar Osmanlı topraklarında, şer’i ve örfî hukuk ilkelerine göre amediye, reftiye, mürûriye, bac, ihtisabiye, kalemiye, ruhsatiye, kantariye gibi değişik adlarla vergiler alınmıştı. Bu vergiler bazı bölgelerde yük ve denk üzerinden, bazılarında ise kıymeti üzerinden alınmıştı.²⁶⁹ Bu vergilerden bac, ihtisabiye, kalemiye, ruhsatiye ve kantariye rûsûmat-ı dahiliye, yani iç gümrük vergileriydi. İç gümrükler çeşitli isimler adı altında II. Meşrutiyet’e kadar varlıklarını korumuşsa da son şekli “teçhizat-ı askeriye ianesi” 1909 Bütçe yasasıyla kaldırılmıştı.²⁷⁰ Ülke sınırlarına veya limanlarına gelen ithal mallardan alınan amediye, ihraç mallarından alınan reftiye, transit geçiş vergisi olan mürûriye ise dış gümrük (rûsûmat-ı hariciye) vergileridir. Abdurrahman Vefik’in hazırladığı “Tekâlif Kavâidî” adlı eserinde Osmanlı gümrük çeşitleri hakkında bilgi vermiştir. Osmanlı Devleti sınırları içerisinde bir iskeleden diğer bir iskeleye ya da bir şehir veya kasabadan, kara yolu ile sevk edilen ticarî maldan gümrük vergisi alındığı; eğer sahilde bulunan gümrüklerden alınıyorsa “sevahil gümrüğü”, sınır boylarında bulunanlardan alınıyorsa “hudut gümrüğü” ve ülke içinde bulunanlardan alınıyorsa “kara gümrüğü” adı verildiğini yazmıştır.²⁷¹

Avrupa’da dahili gümrükler 18. yüzyıldan itibaren kaldırılmaya başlanmış ve 19. yüzyıla gelindiğinde tamamıyla ortadan kalkmışlardı. Fakat Osmanlı Devleti’nde 20. yüzyılın başlarına kadar gümrüklerin varlığını görmekteyiz. Çünkü Osmanlı’nın, 19. yüzyılın sonlarına kadar ticarî siyaseti ile gümrük siyaseti iç içe geçmiş durumdaydı.²⁷²

²⁶⁸ Dersaadet Gümrükleri Hamallarına Mahsus Talimat, ss. 1-11.

²⁶⁹ Zafer Toprak, **Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, (Milli İktisat), s. 178.

²⁷⁰ “1325 senesin muvazene-i umumiyye kanunu-1 Ağustos 1325”, **Düstûr**, II. Tertip, Cilt: 1, s. 443; Toprak, s. 178.

²⁷¹ Toprak, Milli İktisat, s. 178.

²⁷² Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlılar’da Gümrük (2. Bölüm)”, **DİA**, Cilt: 14, İstanbul, 1996, (Gümrük), s. 263.

Bu yüzden eksiksiz bir Osmanlı ticaret ve sanayi tarihini yazabilmek için gümrük siyasetinin tam olarak bilinmesi gerekmektedir.²⁷³

Osmanlı Devleti'nde gümrüklerinde uygulanan amediye, reftiye, müruriye gibi vergilerin belirlenmesinde genel olarak “ad valorem” yani malın gümrüğe geldiği zamanki fiyat, değeri üzerinden hesaplanarak alınmıştı. Fakat bu sistem de tüccarlar ve gümrük memurları arasında oldukça fazla soruna neden oluyordular. Çünkü eşyanın değeri konusunda her zaman anlaşmazlıklar yaşanıyordu ya da tüccarlar küçük oyunlarla malların değerini değiştirebilecek girişimlerde bulunuyorlardı. Mesela değerli malları, değersiz malların içerisinde gümrükten geçirmeye çalışıyor, kumaş toplarının metrajını değiştiriyorlar ve kapitülasyonlara dayanarak da denklemleri kontrol için çözülmesine itiraz ederek gümrük kaçırabiliyorlardı.²⁷⁴ Bundan dolayı da 18. yüzyıldan sonra bu durumda düzenlemeye gidilmiş ve belirli gümrük tarifeleri oluşturulmuştu. Bu tarifelere göre malın değerine göre belirlenen tarifeler üzerinden vergi alınmıştır.²⁷⁵

Osmanlı Devleti'nde gümrük teşkilatının oluşturulmasında jeopolitik durumu göz önüne alınmıştı. Bundan dolayı temel olarak sahil, kara ve sınır gümrükleri şeklinde teşkilatlanılmıştı. Kara gümrüklere genel olarak iç ticaret için uygulanılmakla birlikte sahil gümrükleri hem iç hem de dış ticarete yürürlüğe koyulmuştu. İstanbul, İzmir, Antalya, Selanik, Beyrut, Trabzon ve Kefe gibi önemli liman kentleri dış ticaretin yanı sıra deniz taşımacılığında da oldukça etkili olduklarından dolayı iç ticaret için de önemli liman ve gümrük merkezleri olmuşlardı. Büyük liman kentlerinin yanında bazı küçük kentlerde de sahil gümrükleri bulunuyordu. Bağdat, Belgrad, Bursa, Diyarbakır, Edirne, Erzurum, Halep, Şam ve Tokat gibi büyük şehirlerin haricinde bazı küçük şehirlerde de kara gümrükleri bulunmaktaydı. Bütün bu küçük gümrükler genellikle yakınlarında bulunan büyük gümrüklerin kontrolü altındaydı. Buralara bir ferman gönderilmesi veya iltizama verilmesi halinde yalnızca büyük gümrüğün ismi yazılır, daha küçük olanlar için “ve tevâbii gümrükleri” ifadesi kullanılmıştır. Özellikle Tanzimat'tan sonra ihtiyaçtan dolayı yeni gümrükler kurulmuş ve yeni memurlar tayin edilmiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından, özellikle Balkanlar'da yaşanan toprak kayıplarından sonra yeni

²⁷³ Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlı Gümrük Kayıtları”, **Osmanlı Araştırmaları**, Cilt: 1, Sayı: 1, 1980, (Gümrük Kayıtları), s. 219.

²⁷⁴ Sahillioğlu, İzmir Limanı, s. 53.

²⁷⁵ Kütükoğlu, Gümrük, s. 263.

gümrük noktalarının kurulması gerekmiştir. Bu yüzden, daha önceden gümrük bulunmayan ama ticarî trafiğin artmasından dolayı ihtiyaç oluşan yerlerde yeni gümrükler kurulmuş ve memur, kâtip ve kolcular tayin edilmiştir. Örnek vermek gerekirse 1885 Mayıs'ında Selanik, Beyrut, Kal'a-i Sultaniyye ve Preveze müdürlükleri, Girit, Erzurum Nezaretleri dahilinde yeni mubassır, muhammin, arayıcı, kâtip, kolcu, iskele ve manifesto memurlukları, hatta hamallık kadroları açılmıştı. Gümrüklere uğrayan tüccarlar vergilerini ödediklerinde kendilerine “edâ tezkiresi” verilerek gidecekleri diğer gümrüklerde tekrar vergi ödemeleri önlenmeye çalışılmıştır. Fakat yine de bazı karışıklıklar çıktığı olmuştur.²⁷⁶

Sahil gümrüklerinde sistem biraz daha farklı işlemekteydi. Tüccarın getirdiği maldan alınacak vergi çıktığı gümrükten değil de vardığı sahil gümrüğünden alınacağı için, ilk başta kendisine malın cinsini ve miktarının kaydedildiği bir ilmühaber kaimesi verilir, varıldığı büyük gümrükte bu ilmühaber kaimesi yetkililere verilir, verginin ödenmesinin ardından ilmühabere işlenirdi. Böylelikle tüccar geri döndüğünde gümrük yetkililerine ilmühaber işlenmiş halini göstererek vergisin ödediğini kanıtlardı. Bu sistemin amacı, malı büyük gümrüklere getirdiğini söyleyerek küçük gümrükten bedelsiz ayrılıp farklı ve kaçak yolları kullanarak malları elinden çıkartmasını önlemektir. Fakat alınan önlemlere rağmen bu tür olaylar fazlasıyla yaşanmaktaydı. Zaman içerisinde yasa dışı satışların önüne geçmek için 1857 yılında çıkartılan Mahreç Nizamnamesi ile birlikte gümrüğün artık çıktığı yerden alınması esası benimsenmiştir. Rayice bırakılan malların ise vergisi kara gümrüklerinde ödendikten sonra liman şehrine geldiğinde fiyatın burada daha fazla olması durumunda aradaki fark tüccardan, ilk tahsil edilen resim ise kara gümrükçüsünden alınmaya başlandı.²⁷⁷

Tanzimat'ın hemen ardından kurulan muhdes kara gümrükleri varlıklarını çok uzun bir süre koruyamamış ve 1843 yılında kaldırılmışlardır. Sadece “kadim” olarak anılan, eskiden beri var olan gümrükler bırakılmıştı. Fakat bu durum sahil ve kara gümrüklerinin aleyhine bir ortam yaratmıştı. Çünkü sahil ve kara gümrüklerinin yakınında bulunan yerlerin mahsul ve mamulleri %8 gümrük vergisi öderken diğerleri bundan tutulmuştu. Diğer taraftan *1862'de %8 olarak tespit edilen ihracat gümrüğü*

²⁷⁶ Kütükoğlu, Gümrük, s. 263.

²⁷⁷ Kütükoğlu, Gümrük, s. 263.

oranları 1869'da %1'e indirildiği halde iç ticarete alınan resmin oranının %8 olarak sabit tutulmuş olması ve ham maddesine gümrük ödenmiş bir mamul için %2 ile 6 arasında olmak üzere yeniden gümrük alınması, bazı yerlerde ham maddesine ödenen gümrüğe itibar olunmayıp ilk defa resim alınır gibi %8 tahsil edilmesi, zaman zaman %16'ya varan oranlarda resim ödenmesi durumunu ortaya çıkarıyordu. Mal fiyatlarındaki artış karşısında gümrük resimlerinin düşük kaldığı düşüncesiyle 1862'de yapılan tarife yerine, 1866'dan başlayarak malların rayiç fiyatları üzerinden %8 gümrük alınmaya başlanması, dahili ticarete ve sanayiye daha büyük bir darbe oldu. Bu yolla hazine gelirinin arttırılması düşünülürken tam aksi meydana geldi ve %10 civarında bir eksilme görüldü. Bütün bu olaylardan sonra 13 Mart 1874'ten itibaren geçerli olmak üzere tütün, enfiye, müskirat ve tuz hariç tutulmak üzere kara gümrükleri kaldırılmış; sahil gümrükleriyle Tuna ve kolları, Timuk, Drina ve Sava gibi üzerlerinde gemi trafiği olan ve denizlerle bağlantılı nehirler üzerinde bulunan gümrüklerin vergi oranları %2'ye düşürülerek 1910 yılına kadar varlıklarını korumuşlardır. Çünkü bu nehirler dış ticaretin başlangıç ve bitiş noktaları olması, yabancı gemilerin dış ticaret haricinde Osmanlı limanları arasındaki taşımacılıkta da hayli faal rol oynamalarından dolayı bu gümrükler yaşamlarını uzatmışlardır.²⁷⁸

Harici sınır gümrüklerinde Osmanlı Devleti sınırlarında bulunan müstemenler, yani güvence altındaki yabancı tüccarlar ilk gümrükler malları üzerinden vergilerini vermekle birlikte eğer malları satılmadığı takdirde başka bir yere götürüldüklerinde tekrar gümrük vergisi ödememişlerdi. Sadece İstanbul'a gidecek malların gümrükleri, buraya vardığı zaman ödenmişti.²⁷⁹

H. 1216, M. 1801-1802 tarihli belgede Rusya, Nemçe ve İngiltere ile yapılan tarifelerin bildirildiği belgede Kandiye, Hanya ve Resmo şehirleri de bulunmaktadır.²⁸⁰

1.7.1.Klasik Dönemde Osmanlı Gümrük Politikası

18. yüzyılın ikinci yarısında gelinceye kadar Osmanlı Devleti'ndeki ticarî trafik şu şekilde işlemekteydi: İhraç edilecek mallar yerli tüccar tarafından iskeleye getirilerek

²⁷⁸ Kütükoğlu, Gümrük, ss. 263-264.

²⁷⁹ Kütükoğlu, Gümrük, s. 264.

²⁸⁰ BOA, C..ML., 459/18641.

iç gümrüklerini öderdi. Buradan malı alacak olan yabancı tüccar ise %3 oranında reftiye vergisi ödeyerek malları teslim alırdı. Daha sonra yabancı tüccarlar, yerli tüccarları aradan çıkartarak malları, direkt olarak üretildikleri yerlerden temin etmeye başlamışlardı. Yerli tüccarın ortadan kalkmasının doğal bir sonucu olarak gümrük vergileri azalmıştı. Çünkü iç gümrük vergisi ödenmiyordu. Yabancı tüccarların, kapitülasyonlardan dolayı, sorumlu oldukları tek vergi %3'lük reftiye vergisiydi. Gümrük bölgelerinin en önemli gelir kaynaklarından birisi olan gümrük vergilerinin azalması, mahalli sahaları etkilediği kadar, Devlet hazinesini de etkilemişti. Bu yüzden 1802 Nizamnâmesi ile yabancı tüccarlar, yerli tüccarların öteden beri ödemek zorunda oldukları iç gümrük vergisi ile yükümlü tutulmuşlardı.²⁸¹

İthal mallarda ise yabancı tüccarlar tarafından getirildiğinden masdariye haricinde bütün vergilerden muaf tutuluyordu. Her mal için ayrı ayrı belirlenen ithal gümrük vergisi başlangıçta %5 olarak belirlenmişse de zaman içerisinde %3'e kadar düşürülmüştü. 18. yüzyılın sonlarında tarife defterleri düzenlenmişti. Bu defterler içerisinde ise ithal mallar ve alınacak vergiler kayıtlıydı. Defterlerin 14 yılda bir yenilenerek güncel tutulmaları gerekiyordu. Çünkü zaman içerisinde malların fiyatları değişiyordu. Fiyatlarda yaşana bu dalgalanmalar, alınan vergi oranlarını da etkilemişti. Hatta yüzyılın sonlarına gelindiğinde, maldan alınan vergilerin gerçek oranı oldukça düşmüştü. Bu düşüşler devlet hazinesini olumsuz etkilemişti. Bu olumsuzluğu ortadan kaldırmak için ise damga, ihtisabiye, kalemiye gibi çeşitli vergiler eklenmişse de, kapitülasyonlardan dolayı uygulama aşamasında oldukça zorluklar yaşanmıştı.²⁸²

Osmanlı Devleti'nin ihracat politikası provizyonizm ilkesine dayanmaktaydı. Bu yüzden tahıl, pamuk, pamuk ipliği gibi bazı temel maddelerin ihracatı yasaktı. Bu tür mallar ancak özel izinlerle ihraç edilebilmişse de 1823 tarihinden itibaren bazı ürünlerin ihracı tezkereye bağlanmıştı. Mesela 1826 yılında palamut İstanbul'a getirilip, şehirdeki debbağların ihtiyaçlarının karşılanması için arta kalanlar ihraç edilebilecekti. Bunun için de 1827 yılında bir memuriyetlik oluşturularak İzmir'e bir memur atanmıştı. Bu memur, arta kalan palamutları ihraç edecek tüccara tezkere vermekle görevliydi. Aynı

²⁸¹ Toprak, Milli İktisat, s. 178.

²⁸² Toprak, Milli İktisat, ss. 178-179.

usul daha sonra mazı, kök boya, kuru incir, zeytinyağı, yün ve balmumuna da uygulanmıştı.²⁸³

Tanzimat öncesi ticareti kısıtlayan diğer bir yöntem ise “yed-i vahid” idi. Yed-i vahid, önce afyona, ardından ipek, tahıl, zeytinyağı, pamuk, tiftik, yapağı gibi ürünlere uygulanmıştı. Bu ürünlerin toplanması görevini, bölgede bulunan ihtisab nazırına verilmiş; nazır da alım satım yetkisini, elinde mühürlü tezkere olan yerli ve yabancı tüccarlara verirdi. Tezkereli tüccarlar öncelikle malın üretildiği yere gider ve doğrudan üreticiden satın alırdı. Ardından bulunduğu bölgenin merkezine gelerek burada ödemesi gereken rüsumunu öderdi. Malın satımı yasak ise öncelikli olarak İstanbul’a sevk edilir, eğer yasak değilse yabancı tüccarlara satılırdı. Bu dönemde malların fiyatı, devlet tarafından asgarî düzeyde tutulmuştu. Bu da üretimin önemli miktarda azalmasına neden olmuştu. Örneğin yıllık afyon üretimi 250.000 çeki iken, yed-i vahid uygulandıktan sonra 70-80.000 çekiye düşmüştü.²⁸⁴

1.7.2. Tanzimat ve “Malî” Gümrük Politikası

Osmanlı Devleti’nin dış ticaretinin temel ilkeleri Tanzimat’ın ilanına kadar kapitülasyonlar ekseninde belirlenmişti. 1838 yılında imzalanan Balta Limanı Ticaret Antlaşması’ndan sonra yabancı ülkelerle çeşitli ticarî sözleşmeler imzalanmış; ayrıca ticaretin en etmenlerinden olan gümrükler konusunda çeşitli düzenlemeler yapılmıştı.²⁸⁵ Balta Limanı’ndan sonraki dönemde, 1846 yılına kadar hayat bulan ticaret antlaşmalarıyla yed-i vahid usulüne son verilmiş ve ihraç mallardan alınan iç gümrük vergileri kaldırılmıştı. Bu doğrultuda, ihraç edilecek olan mallardan, iskele girişinde %9 ve gemiye yüklenişte %3 olmak üzere toplamda %12 oranında vergi; ithal mallardan ise karaya çıkartıldığında %3, satılış gerçekleştiğinde de %2 olmak üzere toplamda %5 oranında vergilendirme yapılmıştı. Transit mallardan ise sadece %3 oranında vergi alınacaktı. Fakat gerek ithalat gerekse ihracattan iki parçada vergi alma usulü değiştirilmiş ve ithal maldan doğrudan %5, ihraçtan ise %12 oranında tek seferde vergi alınmaya başlanmıştı. Balta Limanı Antlaşması gereğince her yedi yılda bir taraflar bir

²⁸³ Toprak, Milli İktisat, s. 179.

²⁸⁴ Kütükoğlu, Münasebetler, s. 87-88; Toprak, Milli İktisat, s. 179.

²⁸⁵ Bu dönemde, Osmanlı Devleti’nin yabancı devletler ile yaptıkları ticaret antlaşmaları için bkz: **Mecmua-i Muahedat**, Cilt: 1, 1. Cüz, Hakikat Matbaası, Dersaadet, 1294.

araya gelerek bu antlaşmayı yenileyecekler, bir nevi güncel tutacaklardı. Fakat bu kural uygulanamamış, tarafların bir araya gelmesi için aradan 20 küsur yıl geçmesi gerekecekti. 1860-61 yıllarında bir araya gelerek yeni bir ticaret antlaşması imzalanmasının ardından ithalat vergisi %8, ihracat vergisi ise her yıl %1 oranında düşürülecek ve en son %1 oranı sabit kalacak, transit vergisi önce %2 oranında alınacak, yedi yıl sonra ise bu vergi de %1'e düşürülecekti.²⁸⁶

1860-61 tarihinde imzalanan antlaşmanın süresi 28 yıl olarak belirlenmişti. İmzacı taraflar, herhangi bir değişikli önermek için antlaşmanın 7., 14. ve 21. yıllarını beklemek zorundaydı. Fakat bu yıllarda verilen öneriler de ne kadar karşılık bulabilecekti? Babıâli, 1880 yılında tarifelerin yükseltilmesini istemişse de bir sonuç alamamıştı. Bu istek, ancak 27 yıl sonra, 1907 yılında hayat bulacak ve ihraç gümrükleri %11'e yükseltilecekti.²⁸⁷ 1860-61 tarihli antlaşmanın hemen ardından İstanbul Emtia Gümrüğü'nde bir kodifikasyona gidilerek gümrüğün ismi Rüsûmat Emaneti'ne çevrilmiş ve tüccarlara kolaylık sağlaması açısından da sözleşmelerde yer alan tarifeler yayımlanmıştı. Bu tarifeler içerisinde yer almayan mallardan alınacak vergiler ise yeni memurlar görevlendirilmişti.²⁸⁸

Kullanılmakta olan *ad valorem* usulünde fiyat hareketlerini izlemek oldukça olduğu ve gümrük vergi oranlarının düştüğünden dolayı “sıklet ve adede müstenid” spesifik tarifelere geçilmesine karar verilmişti. İlk kez 1881 yılında gündeme gelen bu tarifeye göre Babıâli, Avrupalı devletlere gönderdiği bir nota ile transit gümrük vergisinin kaldıracağını, ancak onlar %20'yi geçmemek üzere seçici (spesifik) bir gümrük politikası uygulayacağını haber vermişti. Bu nota doğrultusunda Almanya ile 26 Ağustos 1890 tarihinde bir ticaret antlaşması imzalanarak, mal türlerine göre düşük oranlara belirlenmiş ve elde edilen ortalama gümrük vergisi geliri ithal malı değerinin %11'ini aşmamıştı. Benzer antlaşmalar diğer ülkelerle de imzalanmak istenmişse de Osmanlı Devleti'nin önüne sürekli olarak kapitülasyonlar engeli çıkmıştı. Bundan dolayı da serbest dış ticaret ilkelerine ters düşeceği gerekçesiyle spesifik tarife uygulamasına yanaşılmamıştı.²⁸⁹

²⁸⁶ Toprak, Milli İktisat, ss. 179-180.

²⁸⁷ “%3 gümrük resmi munzamı hakkında düvel-i sittei muazzama ile imza olunan itilâfname”, **Düstûr**, I. Tertip, Cilt: 8, s. 692.

²⁸⁸ Toprak, Milli İktisat, s. 180.

²⁸⁹ Toprak, Milli İktisat, s. 181.

Avrupalı devletler he ne kadar Osmanlı Devleti'nin uygulamak istediği bu spesifik gümrük politikasını kabul etmemiş olsalar da gayet iyi bildikleri bir yöntemdi. Çünkü İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya ve Rusya gibi büyük ülkeler bu gümrük politikasını uygulamaktaydı. Mesela İngiltere, 1846 yılına kadar ülkesine tahıl ithalini yasaklamıştı. Keza Fransa ve Almanya pamuk ipliği ve bez dokuma gibi maddelerin ithaline uzun yıllar yasak koymuştu. Avusturya 1833'te hazırladıkları gümrük tarifesine göre 69 kalem malın ithalatını yasaklamış, 1600 adet mala da ağır gümrük vergileri getirmişti. Rusya da aynı tarihte 300'den fazla malın ithalatını yasaklamıştı. 1879 yılından itibaren ise koruyucu dış politika tüm Avrupa'yı sarmış, ülkeler birbirleriyle yarışırçasına ithalat gümrüklerini arttırmışlardı.²⁹⁰

Osmanlı hazinesinin en önemli kaynaklarından birisi gümrük gelirleriydi. Toprak, Meşrutiyet Dönemi iktisatçılarının, Tanzimat yönetimi için “malî bir gümrük siyaseti” amaçladığını belirttiklerini aktarmakta; serbest dış ticaret politikasıyla gümrük gelirlerini optimumda tutabileceklerini ve bu durumun devlet için önemli bir gelir sağlayacağını belirtmişti.²⁹¹ Tekin Alp ise İktisadiyyat Mecmuası'nda yazdığı makalesinde, II. Meşrutiyet'e kadar hükümetin temel kaygısının hazine gelirini arttırmak olduğunu ve bundan dolayı da gümrük politikalarının tamamının malî kaygılarla yapıldığını belirtmişti. Ayrıca gümrük tarifeleri oluşturulurken de ne tüketici korunmuş ne de üretici teşvik edilmişti.²⁹²

Ahmet Mithat'a göre serbest dış ticaretin uygulanması için devletler arasında dengeli ilişkiler bulunması gerekiyordu. Bu durum Avrupa'da geçerliydi ki o coğrafyada bile tam olarak dengeli bir ilişki yoktu. Ancak Osmanlı Devleti'nin siyasi ilişkileri bu kadar dengeli değildi.²⁹³

Ahmet Mithat'ın serbest dış ticaret hakkında fikir ortaya atmakla kalmıyor, bu politikayı savunanların neden yanlış bir düşünceye sahip olduklarını da açıklamaya çalışıyordu. Serbest bir ticareti savunanların buluştukları ortak düşünce şuydu: Eğer dış ticaret serbestliği olmazsa Avrupa'da sanayi anlamında yaşanan gelişmeler kıta dışarısına

²⁹⁰ Toprak, Milli İktisat, ss. 181-182.

²⁹¹ Toprak, Milli İktisat, s. 182.

²⁹² Tekin Alp, “Yeni Gümrük Tarifesi”, **İktisadiyyat Mecmuası**, Yıl: 1, Sayı: 28, 15 Eylül 1332, s. 1.

²⁹³ François Georgeon, “Ahmed Midhat'a Göre Ekonomi-Politik”, **Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930, Seçilmiş Makaleler**, çev. Ali Berktaş, YKY, İstanbul, 2006, s. 153; Ahmed Midhat, **Ekonomi Politik**, Kırkanbar Matbaası, İstanbul, 1296, ss. 130-131.

çıkamayacaktır. Bu da başta Osmanlı olmak üzere diğer ülkelerin sanayi anlamında gelişmesini engelleyecektir. Ancak Ahmed Mithat bunun tam tersi geçerli olacağını vurguluyor. Çünkü Osmanlı sanayisi ile Avrupa sanayisi arasında önemli bir fark vardı. Avrupa'nın Osmanlı ticarî hayatında rahat hareket etmesi bu farkın kapanmaması anlamına geliyordu. Bundan dolayı dış ticarete serbestlik olursa aradaki fark kapanmaktan ziyade daha da açılacaktı. O yüzden ki geri kalmışlığın önüne geçmek için yapılması gereken en doğru hareket bir korumacı gümrük tarifesi geliştirilmesiydi. Tarife içerisinde ilk dikkat edilmesi gereken nokta ise Osmanlı toplumunun yararına göre gümrük vergisinin değiştirilebilir olmasıdır. Yani lüks mallardan yüksek vergiler alınırken ekonominin gelişmesi için gerekli olan ürünlerden, mesela fabrikalar için lazım olan makinelerden daha düşük gümrük vergisi, hatta vergi muafiyeti uygulanmalıdır.²⁹⁴

Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı aydınları arasında liberal politikalar daha da yaygınlaşmaya başlamış, ticaretin serbestliğini savunmuşlardı. Bu düşüncenin önde gelenleri Sakızlı Ohannes Paşa ve Portakal Mikael Paşa olmuşlardı ki, Ohannes Paşa'nın "Medayi-i İlm-i Serveet-i Milel" isimli eseri bu düşüncenin temel eserlerinden birisi olmuştu.²⁹⁵ Onlara göre gümrüklerin kaldırılması gerekiyordu.²⁹⁶

Ülkede liberalizmin gitgide yaygınlaşmaktadır. Ancak her düşünce kendi muhalifini oluştururdu. Bu yüzden liberalizmin karşısında bir grup oluşmaya başlamıştı. Muhaliflerin öncüsü olarak sayabileceğimiz Kazanlı Akyiğitzade Musa Bey, aynı zamanda Sakızlı Ohannes Paşa'nın öğrencisiydi. Bu yüzden ki muhalifi olduğu konuyu en iyi bilenlerden olduğunu söylersek yanlış olmayacaktır.²⁹⁷ Musa Bey, Friedrich List'ten oldukça etkilenmiştir. Rus sosyalist literatüründen de oldukça etkilenen

²⁹⁴ François Georgeon, "Ahmed Midhat'a Göre Ekonomi-Politik", s. 154; Ahmed Midhat, ss. 133-134.

²⁹⁵ Eser, bir grup araştırmacı tarafından "Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde" serisi içerisinde yeniden yayımlanmıştır. Sakızlı Ohannes Efendi, **Mebâdi-i İlm-i Servet-i Milel**, (yay. haz. Filiz Dıñoğlu, Hamdi Genç, M. Erdem Özgür), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2015.

²⁹⁶ Şerif Mardin, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadî Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 628.

²⁹⁷ Akyiğitzade Musa'nın, hocası Ohannes Paşa'nın desteklediği, Adam Smith ve Jean Baptiste Say çizgisindeki iktisadî anlayışı eleştirdiği eseri için bkz: Akyiğitzade Musa, **İlm-i Servet Veyahud İlm-i İktisat**, (yay. haz. Gökçen Coşkun Albayrak, Hamdi Genç, Saim Çağrı Kocakaplan), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016.

Musa Bey, zamanında Namık Kemal ve Ahmed Mithat'ın edebî bir terminoloji ile açıkladıkları olayları iktisadî kavramlara dökmüştür.²⁹⁸

Muhallif kesimin diğer bir önemli ismi ise Yusuf Akçura idi. Türk Yurdu Mecmuası çevresinde gelişen sanayileşme fikri, Akçura'nın Rus kökenli Parvus'un klasik iktisat eleştirilerini barındıran makalelerini çevirmesiyle daha da çoğalmıştı. Böylelikle korumacılık fikri ön plana çıkmaya başlamış ve destekleyicisi çoğalmıştır.²⁹⁹

Ahmed Mithat'ın yed-i vahid'e karşı çıkması ve serbest bir ticareti savunmasının en önemli nedeni tekelciliği engellemek ve ürünün kalitesini artırma isteğidir. Ona göre bir köyle sadece tek bir kişi et satabiliyorsa bu etin kalitesinin kimse sorgulayamaz. Hatta satıcı bozulmaya yüz tutmuş etleri bile satabilir. Ancak rekabet ortamı oluştuğunda etin kalitesi artacaktır. Herkes daha taze et getirecek ve onu satmaya çalışacaktır. Bu yüzden Ahmed Mithat'a göre bir rekabet ortamı oluşturulması malların daha kaliteli ve ucuza satılmasını sağlayacaktır.³⁰⁰

Ahmed Mithat, Fransa ile Belçika arasındaki ticaretten örnek vererek, sıkı bir gümrük politikasının kaçakçılığı doğurduğunu vurguluyor. Bu dönemde Fransa ile Belçika arasında sıkı bir gümrük politikası uygulanıyordu. İki tarafın gümrük defterleri incelendiğinde Fransa ile Belçika arasında 10.000 pastav çuka ihraç edildiği, ancak Belçika defterlerinde bunun yarısının kayda geçtiğini gören Ahmed Mithat, 5.000 pastav çukanın kaçak yollarla ülkeye sokulduğunu vurgular. Böylelikle sıkı bir gümrük politikası yüzünden kaçakçılığın ülke ticaretiyle hemen hemen aynı konuma geldiğini görmekteyiz. Bu yüzden diyor Ahmed Mithat, ticaret serbestliği uygulanırsa bu gibi *fenalıkların* hiçbirisi yaşanmayacaktır.³⁰¹

Fransa ile Osmanlı arasındaki ticaret Levant ve Barbarie terimleri altında açıklanabilir. Bu terimlerden Levant, Doğu Akdeniz bölgesini, Barbarie/Barbary ise Kuzey Afrika ülkelerinde oluşum göstermektedir.³⁰²

²⁹⁸ Mardin, s. 628-629; Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet Döneminde İktisadi Düşünce", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, (İktisadi Düşünce), s. 636.

²⁹⁹ Toprak, İktisadi Düşünce, ss. 637-638.

³⁰⁰ Ahmed Midhat, ss. 72-77.

³⁰¹ Ahmed Midhat, ss. 87-88.

³⁰² Serap Yılmaz, **La Soie dans les relations commerciales entre la France et l'Empire Ottoman au XVIIIe siècle (1700 à 1789)**, (Thèse de Doctorat), Université de Paris-Sorbonne (Paris-IV), Paris, 1985, p. 12.

1.7.3.II. Meşrutiyet ve “Usul-i Himaye”

II. Meşrutiyet Döneminde milliyetçiliğin bir göstergesi olarak ele alınan fikirlerden birisi de “usul-i hümaye” idi. Milli ticaret fikrini destekleyen Ticaret-i Umumiyye Mecmuası, 19. yüzyılın iktisadî fikri olan “serbestî-i müdahale” fikrinin giderek gerilediğin, 20. yüzyılda ise Osmanlı Devleti’nden başka hiçbir Avrupa devletinin bu iktisadî fikre bağlı kalmadığını belirtmişti. Mecmuaya göre himayecilik fikri 19. yüzyıldaki milliyet fikirlerinin aniden büyümesinden kaynaklanmıştı. *Her millet kendi örf ve lisandaşlarını aynı hudud-ı siyasî içerisinde toplanmış, milli mefkûreleriyle muayyen bir gayeye doğru yükselmiş görmek istiyordu. Ayrıca her devlet, milli bir varlık oluşturmak için milli bir iktisat oluşturması gerektiğini anlamıştı.*³⁰³

Toprak, serbestî-i ticaret/usul-i himaye tartışmalarının, mevzunun teorik yönü olduğunu, uygulamada ise hemen hemen herkesin spesifik tarife usulü üzerinde birleştiğini belirtmişti. Bu dönemde iktisat üzerine kafa yoran kesim kendi içerisinde ikiye ayrılmıştı. Bir taraf koruyucu dış ticareti savunuyor ve spesifik tarifelerin, ülke ekonomisini gümrük duvarlarıyla dış rekabete karşı koruma aracı olarak görmüştü. Diğer kesim ise, serbest dış ticareti savunanlar, *bu ilkeye ters bir tutum içerisinde olan ülkelere karşı spesifik tarifelerinin bir misilleme aracı olarak kullanılabileceğini* noktasını vurgulamışlardı. Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi, Osmanlı dış ticaretinin kapitülasyonların boyunduruğu altında olduğunu; Babîâli’nin gümrük rüsumunu istediği gibi yükseltip düşüremediğini; buna karşılık Osmanlı mallarına mahreç ya da Pazar olabilecek ülkelerin ağır gümrük koyarak Osmanlı Devleti’nin ihracatını sınırladıklarını yazmıştı. Ayrıca gazeteye göre, liberal bir ülke olan ve liberalizmi her fırsatta dile getiren İngiltere bile bazı mallara yüksek gümrük vergisi koyarak Osmanlı mallarına fiilen kapılarını kapatmıştı. Ticaret Odası’na göre Babîâli, yabancı devletlerle spesifik tarife esaslı üzerinden ticaret sözleşmeleri imzalarsa, karşılıklı gümrük indirimlerine gidebilirdi.³⁰⁴

³⁰³ Toprak, Milli İktisat, s. 182.

³⁰⁴ Toprak, Milli İktisat, ss. 182-183.

1.7.4.“İktisadî” Dış Ticaret Politikası

II. Meşrutiyet Dönemi basınında sanatkârların, dış rekabete karşı korunması gerekliliğini sürekli vurgulandığını belirten Toprak, Halka Doğru dergisinden aktardığı üzere halkın çok çalıştığını, fakat ülkede Avrupa etkisinin ve Avrupalıların çoğaldığından bahsediliyordu. Hatta onları, insanı için için yiyip bitiren bir mikroba benzetiyorlardı. Yazar, Avrupalıların ülkedeki etkisinin kırılmasının yolu olarak yolu olarak da gümrük vergilerinin arttırılması gerektiğini yazmışsa da bunun olamayacağını da hemen arkasına eklemişti. Çünkü yazar *ulu hükümdarımız, Fransa kralı ayağına düştüğü sırada bazı haklar ihsan etmişti* demiş ve ardından gelen diğer padişahların da bu durum daha da genişlettikleri; devletin zayıfladığı dönemde de isimlerinin *muahede* olduğunda bahsetmiş ve *o ihsanlarımız ellerimizi bağladılar* cümlesiyle de içinde bulundukları zor koşulları kelimelere dökmüştü.³⁰⁵

Osmanlı Devleti’nde II. Meşrutiyet ve yakın yıllarda desteklenen koruyucu dış politika fikri teorik bir tabana da oturtulmuştu. Alman ekonomist Friedrich List’in ortaya attığı bu fikre göre devletler kendilerini gümrük duvarlarıyla çevreleyip iç pazarını, sanayileşmesini güçlendirmesi gerekiyordu. İngiltere gibi büyük ve küresel bir iktisadî yapıya ve pazara sahip devletler karşısında henüz kendisini geliştiremeyen devletler “infant industry” yani bebek sanayi olarak kalacakları için uluslararası siyasette yok olacaklardır. Bu görüşler Osmanlı Devleti’nde ancak I. Dünya Savaşı esnasında hayat bulmaya başlayacak ve kısmen sanayileşmeye yönelik iktisat politikaları uygulanacaktır.³⁰⁶

Her ne olursa olsun Babiâli’nin gündeminde spesifik tarifeler bulunuyordu. Almanya ile 1890 yılında imzalanan ticaret antlaşması da bu gündemin bir sonucuydu. II. Meşrutiyet’in ardından da Avusturya ile bir “tarife usulü” protokolü imzalanmıştı. 1911 yılı bütçe görüşmelerinde Maliye Nazırı Mehmed Cavid, gümrük vergisinin eşyanın ağırlığı üzerinden alınacağını söylemişti. Çünkü fiyatları sürekli denetlemek, o dönem için neredeyse imkansızdı. Tek çözüm yolu da malların ağırlığı üzerinden

³⁰⁵ Toprak, Milli İktisat, s. 183.

³⁰⁶ Toprak, Milli İktisat, s. 183.

vergilendirilmesi gibi gözükmekteydi. Ancak bu şekilde alınacak vergilerle açık kapatılabiliirdi. Fakat bunun da karşısında bir engel olarak kapitülasyonlar çıkacaktı.³⁰⁷

I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinin ardından neredeyse bütün ülkeler List'in işaret ettiği gümrük duvarlarının arkasına çekilmiş, koruyucu politikaları öne çıkartmıştı. Osmanlı Devleti'nin de "milli iktisat" adı altında izlemesi gereken iktisadî yol da bu olması gerekiyordu ki tekrar karşılımları kapitülasyon engeli çıkmıştı. Osmanlı Devleti'nin iktisadî olarak ayağa kalkması, "infant industry"den büyümesi, güçlenmesi için yapması gereken tek bir şey vardı: kapitülasyonları kaldırmak. Bunun farkına varan Babıâli, 9 Eylül 1914 dünü kapitülasyonlar tek taraflı olarak kaldırdığını ilan etmiş ve hemen ardından da gümrük vergisini %15'e çıkartmıştı.³⁰⁸ Birkaç ay sonra, Haziran 1915 tarihinde ise, savaş süresi boyunca ithalat gümrükleri %30'a yükseltilmişti.³⁰⁹ 1916'nın Mayısına gelindiğinde ise dış ticaret politikasında büyük bir değişim yapılmış, Aynîzâde Hasan Tahsin'in başkanlığını yaptığı ve Rûsûmat Müdür-i Umumisi Sırrı Bey, Ticaret Müsteşarı Edhem Bey ve Hariciye Nezareti Umur-ı İdariyye Şubesi Müdürü Suad Bey'den oluşan bir komisyon Osmanlı gümrük sisteminde kökten bir değişiklik yaparak *ad valorem* kaldırmış ve Gümrüklerce Sıklet-i Eşya Üzerinden Resim Ahzı Hakkında Kanun ilan edilerek spesifik gümrük politikasına geçilmişti.³¹⁰ Komisyon başkanı Aynîzâde, Babıâli'nin gümrük politikasında sadece "malî nokta-i nazarı" takip ettiğini, yeni gümrük tarifesiyle "ziraat ve sanayi-i mahalliyeyi himaye etmek" amacını güttüklerini, ancak, ülkenin "sanayiye olan istidadını göz önünde bulundurarak topyekûn bir koruyucu politikaya başvurmaktan kaşındıklarını" belirtiyordu.³¹¹

1916 Mart'ında çıkan kanunla, Eylül ayından itibaren gümrük vergilerinin eşyanın sıkletine göre alınması kararlaştırılmıştı. Bunun için 30 bölümden oluşan 773 tarife numarası ve 1193 istatistik pozisyon içeren bir katalog yayımlanmıştı. Böylece *ad valorem* sisteminde olduğu gibi, alınacak vergilerde değer kaybı yaşanmayacaktı. Ancak,

³⁰⁷ Toprak, Milli İktisat, ss. 183-184.

³⁰⁸ "Gümrük resminin tezyidi hakkında kanun-ı mukavvat, 7 Eylül 1330", **Düstûr**, II. Tertip, Cilt: 6, s. 1276-1277.

³⁰⁹ "İthal resminin tezyidi hakkında kanun-ı muvakkat, 18 Mayıs 1331", **Düstûr**, II. Tertip, Cilt: 7, s. 610.

³¹⁰ "Gümrüklerce sıklet-i eşya üzerinden resim ahzı hakkında kanun ve merbut tarife-i umumiyye, 10 Mart 1332", **Düstûr**, II. Tertip, Cilt: 8, s. 778-852; Milli İktisat, s. 184; Uğur Avcı, "Mülkiyelilerin "Baba"sı: Aynîzâde Hasan Tahsin (1876-1962)", **Anasay**, Sayı: 23, 2023, s. 175.

³¹¹ Milli İktisat, s. 185.

savaşı izleyen ilk iki yılda ithal fiyatlarının %23 ve %25 dolaylarında artması yükseltelen vergi oranlarını kısa sürede aşındırmıştı.³¹²

Aynîzade Hasan Tahsin, *ad valorem* gümrük sisteminin sakıncasını şöyle açıklıyordu: *Her nevi eşyanın kıymetini suret-i sahihede tayin ve takdir hususundaki imkânsızlık nazar-ı dikkate alınınca gümrüklerde elyevm cari olan usul-i mezkûrenin selameti kendiliğinden tezahür eder. Çünkü takdir-i fiyat için alakadaranın beyannameleri ile iktifa edilse ve hatta orijinal faturalar ibrazı usul ittihaz edilse bile gazine-i hükümet için yine bir teminat-ı kaviyye mevcut değildir.*³¹³

Yeni gümrük kanununun gerekçesinde hammaddeleri ülkede bulunan ve üretimi kolay olan malların himaye edileceği, ithal olunacak benzerlerine ağır vergiler konduğu belirtiliyordu. Gelişme olanağı olan ve doğmakta olan sanayi kolları dış rekabetten korunacaktı. Temel ihtiyaçları karşılayan mallara, halkı güç durumda bırakmamak için, ılımlı bir ithal vergisi konmuştu. Talebi karşılayabilecek ölçüde üretilebilmesi zaman gerektiren mallar için, ileride gerektiği ölçüde yükseltmek koşuluyla, düşük bir vergi saptanmıştı. Tarımsal üretim dış rekabete karşı tümüyle korunmuştu. Kaçakçılığı kolay olan mücevher ve benzeri mallardan çok düşük bir vergi alınıyordu.³¹⁴

Yeni gümrük politikası sekiz yıl olarak tasarlanmışsa da Meclis-i Mebusan, dost ülkelerle gümrük antlaşmaları yapmadan ve savaş sonrası oluşacak iktisadî düzenin belirsizliğinden bu süreyi uzun bularak üç yıla düşürmüştü. İttihatçılar için yeni gümrük politikası, siyasal açıdan diğer devletlere karşı bağımsızlığın, kendi deyimleriyle “harice karşı istiklal-i iktisadiyyemizin” kazanılması açısından oldukça önemliydi. Bu durum, Osmanlı’da iktisadî açıdan bir değişim yaşandığını da göstermektedir. Çünkü Osmanlı iktisadî düşüncesi öteden beri malî kaygılarla, fiskalizm ilkesi çerçevesinde oluşmuştu. Bu da vergi mükellefi kişilerin uzun vadede ödeme güçlerini azaltarak, ülke ekonomisinin çöküşe doğru gerilemesine neden olacaktı. Yeni ve milli iktisat politikasıyla birlikte vergi mükelleflerinin, vergilerini ödemeleri için elleri güçlendirilmişti. Böylelikle hem “infant

³¹² Toprak, Milli İktisat, s. 184.

³¹³ Aynîzade Hasan Tahsin, “Gümrük Tarifeleri”, **İktisadiyyat Mecmuası**, Yıl: 1, Sayı: 1, 8 Şubat 1331, s. 4.

³¹⁴ Aynîzade Hasan Tahsin, ss. 3-5.

industry” gelişecek hem de, dolaylı yolda dahi olsa, Hazinesinin doluluğu sağlanaraktı. İktisadî hayattaki olumlu etkiler de ülke ekonomisini günden güne güçlendirecekti.³¹⁵

1.7.5.Yeni Gümrük Tarifesi ve Eleştiriler

Avrupalı devletlerin önemli bir kısmı gümrük politikalarını değiştirerek, korumacı bir siyaset izlemeye başlamıştı. Osmanlı Devleti de bu politikalara ayak uydurarak, List’in düşünceleri doğrultusunda hareket etmiş ve milli bir iktisat politikasına geçmişti. Bu geçiş Avrupalı devletler için büyük bir olumsuzluk yaratmıştı. Her ne kadar aynı gümrük siyasetini takip ediyor olsalar da onları için önemli bir pazar alanı kapanıyordu. Bu durumdan hoşnut olmayan ülkeler, basın yoluyla, sık sık Osmanlı karşıtı propagandalar üretiyorlardı. Hatta bu milli politikanın Osmanlı ekonomisini oldukça kötü bir duruma sürükleyeceğinden bile bahsetmişlerdi. Avrupalıların eleştirdiği ürünlerden birisi şekerdi. Osmanlı Devleti, şeker ithalatına %30-40 oranında vergi koymakla birlikte halkını şeker yetiştirme ve fabrikalar kurma konusunda teşvik etmişti. Bu girişime karşılık Avrupa’daki bazı camialardan, Osmanlı topraklarının iklimsel etkilerinden dolayı pancar ekiminin mümkün olmayacağı yönünde raporlar yayımlanmıştı. Buğday, kokoroz, arpa, pirinç gibi ürünlere konulmuş olan %25 ilâ 60 oranları arasındaki vergi ise ülke tarımını bozacağını ve Osmanlı çiftçilerinin her türlü mahsulü bırakıp, sadece bunları ekeceği düşünceleri de yayılmaya çalışılıyordu.³¹⁶

Avrupalı devletler arasında, Osmanlı’nın “milli iktisat” politikasını destekleyenler de olmuştu. Bunlardan birinin Almanya olduğunu aktaran Toprak, Almanya Türk Yurdu Türk-Alman İktisadî Sorunları Genel Sekreteri Dr. Carl Anton Schaefer’in Osmanlı politikalarını desteklediğini belirtiyordu. Dr. Schaefer, bütün desteklerinin yanı sıra eleştirilerini de sakınmamıştı. Pirinçten alınan %32 oranındaki gümrük vergisinin fazlalığını, Osmanlı Devleti’nin henüz, yeterli oranda pirinç üretmediğini ve uzun yıllar boyunca da üretemeyeceğini belirtiyordu. Ayrıca petrolden alınan %40 oranında verginin de benzer sebeplerle fazla olduğunu vurgulamıştı. Ona göre Osmanlı topraklarındaki petrol yatakları uzun yıllar boyunca değerlendirilemeyecekti. Dr. Schaefer’in karşı çıktığı

³¹⁵ Toprak, Milli İktisat, ss. 186-187.

³¹⁶ Toprak, Milli İktisat, s. 188.

bu iki ürünlerdeki vergi oranları düşürülmediği müddetçe, tüketici üzerinde olumsuz etki bırakacaktı.³¹⁷

İttihatçılar ise Dr. Schaefer'in eleştirilerine karşı çıkmıştı. Toprak, bütün düzenlemelerin halk için yapıldığı, halkın da devleti için bazı fedakarlıklar yapması beklendiğini aktarmıştı. Hatta İttihatçılar, pirinç özelinde örnek vermek gerekirse, Konya Ovası'nda "numune pirinç tarlaları" oluşturarak, Dr. Schaefer'in söyleminin aksine, kısa süre içerisinde ülke ihtiyacını karşılayacak oranda pirinç üretilbileceğini savunmuşlardı. Ayrıca Rüşumat Müdür-i Umumisi Sırrı Bey de gümrük vergilerinin azamî oranda tutulduğunu, ülkeler arası yapılacak ticaret sözleşmeleri doğrultusunda, mütekabiliyet esasına göre yeniden düzenlenebileceğini belirterek, devletler arasında yapılabilecek yeni anlaşmalar için de açık kapı bırakmıştı.³¹⁸

1.7.6.Dış Ticarete Müdahale: İhracat Heyeti

Savaş yılları, Dr. Schaefer'in öngörülerinin doğruluğunu ortaya çıkartmıştı. Sadece Osmanlı Devleti değil, Avrupa devletlerinin bir kısmı da iktisadî ilişkilerde zorluklar yaşamış, hatta bazı ülkelerde devletler ihracata doğrudan müdahale ederek belirli malların ihracatını yasaklamıştı. İttihatçılar ise tezkere usulüne benzer birtakım önlemler almışlardı. Yine bu dönemde önlerindeki örnek ülke Almanya olmuştu. 14 Eylül 1916 tarihinde kanun-ı muvakkatla³¹⁹ ve ardından yayımlanan nizamnâme³²⁰ ile bir İhracat Heyeti kurulmuştu. İhracat Heyeti'nin başkanlığını İstanbul'da bulunan Ticaret ve Ziraat Nezareti'nden yetkili bir kişi yapacaktı. Heyetin üyelerinin yarısını Vekiller Heyeti, diğer yarısını da tüccarlar seçecekti. Heyetin Osmanlı taşrasındaki yansımaları ise tâli heyetler oluşturacaktı. Tâli heyetler, mülkî birim idare meclisinin seçilmiş bir üyesi ve yörenin seçkin bir tüccarı tarafından oluşturularak, bölgedeki en yüksek mülkiye memurunun başkanlığında toplanacaktı. İhracat Heyeti, ihraç mallarını iki başlık altında

³¹⁷ Toprak, Milli İktisat, s. 189.

³¹⁸ Toprak, Milli İktisat, s. 190.

³¹⁹ "Dersaadette bir ihracat heyeti teşkili hakkında Kanun-ı muvakkat, 1 Eylül 1332", **Düstûr**, II. Tertip, Cilt: 8, ss. 1285-87.

³²⁰ "İhracat Heyeti teşkiline mütedair 16 Zilka'de 1334 (1 Eylül 1332) tarihli kanun-ı muvakkatın tatbikatı hakkında nizamnâme, 12 Eylül 1332", **Düstûr**, II. Tertip, Cilt: 8, ss. 1305-1310.

toplamış ve ihraç edilecek ürünler için birer vesika alınmasını zorunlu tutmuştu. Bu vesikayı verecek kurum da yine kendileriydi.³²¹

İhracat Heyeti, Meclis-i Mebusan içerisinde tartışmalara yol açmıştı. Çünkü Osmanlı Devleti, iktisat politikalarını değiştirmişti. Fakat bu heyet ile birlikte dış ticaret, doğrudan devletin denetimine giriyordu. Bu durum, liberal bir dış politikaya ters düşmekte, Devleti, Tanzimat öncesindeki politikalara yönetmekteydi. Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Şeref Bey, savaş bittikten sonra da Babiâli'nin ithalat ve ihracat politikalarını kendi milli iktisat görüşleri doğrultusunda tutmak zorunda kalacaklarını; İhracat Heyeti'nin ise gelecekte oluşturulacak yeni müessesenin bir basamağı olduğunu vurgulamıştı. Konuşmasına dayanak noktası olarak da 1917 Ekim Devrimi'nin hemen ardından Ukrayna'da gerçekleştirilen dış ticaret örgütlenmesini almıştı. Maadin Umum Müdürü Celal Bey de Mustafa Şeref Bey ile benzer fikirleri destekliyordu. Celal Bey, olaya para politikası üzerinden bakıyor ve Osmanlı lirasının değerini korumak için Devletin, barış döneminde, en azından ihracat ile ithalat arasında bir denge oluşana kadar denetim altında tutması gerektiğini yazmıştı.³²²

1.8.Osmanlı Devleti'nde Gümrük Bölgeleri: Sahil, Sınır ve Kara Gümrükleri

Osmanlı Devleti, sınırları içerisindeki gümrükleri sahil, sınır ve kara gümrükleri olarak üç bölüme ayırmıştı. Bu ayrımı yaparken oluşturdukları isimlendirmelerde fazlasıyla standart ve açık olmuşlardı. Bu doğrultuda ülke sınırlarında bulunan gümrüklere sınır gümrükleri; deniz kenarında, sahillerde bulunan gümrüklere sahil gümrükleri; ülke içerisinde bulunan ve kara ulaşımı ile geçilen gümrüklere de kara gümrükleri adını vermişlerdi.³²³

Bu isimlendirmeden yola çıkarak gümrüklerin işlevlerine kolayca ulaşabiliriz. Sınır gümrükleri, Osmanlı'nın ithalat ve ihracatını sağlayan gümrüklerdi. Buralar sayesinde Osmanlı Devleti ile uluslararası ticaret sistemine dahil olmuş; devletler ile kendi ülkesi arasındaki ticarî ilişkileri yine sınır gümrükleri üzerinden yürütmüştü. Sahil

³²¹ Toprak, Milli İktisat, s. 190.

³²² Toprak, Milli İktisat, s. 191.

³²³ Süleyman Sûdî, **Defter-i Muktesid**, Birinci Cilt, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul, 1307, (Muktesid), s. 23-24. Süleyman Sûdî'nin üç ciltlik eseri Mehmet Ali Ünal tarafından genel bir çeviriyle yayımlanmıştır. Süleyman Sûdî, **Osmanlı Vergi Düzeni (Defter-i Muktesid)**, (yay. haz. Mehmet Ali Ünal), Fakülte Kitabevi, Isparta, 2008 (Vergi Düzeni).

gümrükleri, bulundukları konumlardan dolayı ticarî yelpazeleri daha genişti. Sınır gümrükleri gibi ithalat ve ihracat için önemli bir konumda bulunmalarının yanı sıra ülke içerisindeki ekonomiye de katkı sağlamıştı. Osmanlı Devleti sınırları içerisinde, kara yoluyla gitmenin masraflı ve meşakkatli olduğu durumlarda veya iç ticaretteki temin süresini kısaltmak istenildiği zamanlarda sahil gümrükleri kullanılmıştı. Kısaca bir liman şehrinden başka bir liman şehrine mal taşıma işlemlerini yapardı. Kara gümrükleri ise ülke içerisinde yapılan ticareti kontrol altında tutmaktaydı.

Osmanlı Devleti'nde gümrük sistemi ilk olarak sınır ve sahil gümrükleri şeklinde oluşturulmuştu. Fakat zaman içerisinde hâkimiyet alanının genişlemesiyle birlikte bunlara kara gümrükleri de eklenmişti. Böylelikle ithalat ve ihracat haricinde iç gümrük vergisi de ortaya çıkmış oluyordu.³²⁴ Ancak kara gümrükleri Tanzimat Dönemi'ne kadar işlevliğini sürdürmüştü. Fakat iç ticaret vergisinin kaldırılmasının ardından 1874 tarihinde kara gümrükleri tarihin tozlu rafları arasındaki yerini almıştı.

Gümrükler denildiğinde akla sadece ihracat ve ithalattan veya ticarî etkileşimden oluşan vergiler gelmektedir. Osmanlı Devleti'nde bu durum biraz daha farklıydı. Osmanlı gümrükleri bu ticarî vergilerin haricinde kantar vb. gibi farklı vergiler de tahsil etmişlerdi.³²⁵

Sahil gümrüklerinde yapılan vergilendirmeye örnek olarak 16. yüzyıla ait Trabzon İskelesi Kanunnâmesi'ni gösterebiliriz. Kanunnâmeye göre kara tarafından Müslüman veya Hristiyan olması fark etmeksizin, kumaş getiren tacir malı Trabzon'da satarsa %3, gemi ile başka yere gönderirse %4 vergi ödemek zorundaydı. Kumaş gemi ile başka bir yerden Trabzon'a gelirse, rayiç değeri üzerinden %4 vergi ödemesi gerekiyordu. Gelen mal, kantarla ölçülebiliyorsa, bir akçe "kantar hakkı" alınırdı. Tacir, karadan kumaş getirip, keten bezi alıp gittiği vakit hem alıcıdan hem satıcıdan %3 oranında vergi alınırdı. Trabzonlu bir tüccar, elinde bulunan keteni, yine şehirde bulunan başka birisini satarsa bundan vergi alınmazdı. Fakat bu kişi keteni alıp karadan başka bir yere gitmeye kalkarsa bir akçesi alınırdı. Bunlar haricinde gemi ile Trabzon'a şarap getirilmesi durumunda, eğer

³²⁴ **Rüsûmat Salnâmesi**, Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaası, Dersaadet, 1330, s. 124-126. Salnâmenin Türkçe transkripsiyonu için bkz: H. Neşe Erim, Aslihan Nakiboğlu (yay. haz.), **Gümrük Yıllığı: Rüsûmat Salnamesi**, Gümrük ve Ticaret Bakanlığı, Ankara, 2015.

³²⁵ Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 28.

şaraplar karaya indirilip satılırsa, fıçı başına 25 akçe alınırdı. Eğer şarap gemiden indirilmeyecekse, yine fıçı başına 15 akçe alınırdı.³²⁶

Ülke genelinde kara gümrüklerin hepsinde alınacak vergi açısından bir standart bulunmuyordu. Trabzon'da, malın rayiç değeri üzerinden vergi alınırken Tokat'ta daha çok denk veya yük gibi ölçüler üzerinden vergi alınmıştı. Tokat gümrüğünün Trabzon'dan diğer bir farkı ise sadece Tokat'a gelen maldan vergi almasıydı.³²⁷

Yukarıda verilen gümrük çeşitleri haricinde hemen her devlet için bazı önemli gümrük bölgeleri bulunmaktadır. Roma'dan itibaren pek çok devlette ana ticaret yolları üzerindeki eyaletlerde çeşitli gümrük bölgeleri oluşturulmuştu. Bu gümrük bölgelerinin merkezlerini de yakınlarındaki bir liman, sınır karakolu veya bir idarî yapılanma oluşturuyordu. Osmanlı Devleti'ne gelene kadar çeşitli düzenlemeler yapılmışsa da devletlerden miras olarak kalan bu yapılanmanın bir kısmı varlığını sürdürmüştü.

İran'dan gelen ipek tüccarlarının izleyecekleri ticarî yol belliydi. İran-Bursa arasındaki kervan yolunda tüccarlar ilk vergilerini Tokat'ta, ikinci vergilerini ise Bursa'da ödüyorlardı. Bursa'da bulunan İpek Hanı da İranlı tüccarlara ayrılmıştı. Fakat zaman içerisinde bu ticaret yolu değişerek biraz daha ilerlemişti. İzmir ve limanının gelişmesi bu ilerlemede önemli bir yere sahipti. 17. yüzyıla gelindiğinde İran'dan gelen ipek tüccarları önce Tokat'ta bir vergi ödüyor, ardından Bursa'ya gelip burada da bir vergi ödüyorlardı. Bu ticaret yolunun uzayarak İzmir'e kaymasının doğal bir sonucu olarak da tüccarlar Bursa'dan İzmir'e geliyor ve burada da üçüncü bir vergi ödemek zorunda kalıyorlardı.³²⁸ İzmir'den, Ege Denizi'ne açılan kapıda ise ticaretin kontrol noktaları ise Çeşme, Eski Foça ve Yeni Foça Limanlarıydı.³²⁹

Tokat, Bursa ve İzmir ekseninde örnekle açıklandığı üzere gümrük vergileri, her gümrük bölgesinde bir kez alınırdı. Mesela Tokat gümrük bölgesi özelinde açıklamak gerekirse, bu bölge içerisinde başka bir şehre giden üründen tekrar vergi alınmazdı. Ancak Bursa gümrük bölgesine geçtiği zaman yeni bir vergiye tabi tutulmuştu. Bu düzeni sağlamak amacıyla çeşitli gümrük bölgeleri oluşturulmuştu. Örneğin Karadeniz dört

³²⁶ Tayyip Gökbilgin, "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Belleten*, Cilt: XXVI, Sayı: 102, Nisan 1962, ss. 198-299.

³²⁷ Süleyman Sûdî, *Muktesid*, Birinci Cilt, ss. 32-33.

³²⁸ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Cilt: I (1300-1600), (Ed. Halil İnalçık, Donald Quataert), Eren Yayıncılık, İstanbul, 2001, (Sosyal), s. 245.

³²⁹ İnalçık, *Sosyal*, s. 246.

bölgeye ayrılmıştı. Güneybatı kıyılarından Varna-Sinop arasında bulunan kısım İstanbul Gümrük Bölgesi;³³⁰ Sinop'tan Trabzon'a kadar uzanan kısım Sinop Gümrük Bölgesi;³³¹ kuzeydoğuda Çerkezistan'a kadar uzanan bölge Kefe Gümrük Bölgesi;³³² kuzeybatıda ise Akkirman Gümrük Bölgesi bulunmaktaydı.³³³ Tuna üzerinde bulunan bazı iskeleler Tuna ile Karadeniz arasında bir transit bölge oluşturdıkları için Akkirman Gümrüğüne dahil edilmişlerdi. Bu gümrükte ayrıca Cankerman, Kili ve Bender de bulunmaktadır. Karadeniz'den gemilerle gümrüğe getirilen mallar arasında şarap, kumaş, baharat, canlı hayvan, at, et balık, un ve köle bulunmaktaydı.³³⁴

Belirlenen gümrük bölgelerinde, Fatih Sultan Mehmed'e kadar sadece denizden gelen mallardan vergi alınıyordu. Bu dönemde gümrükler ile ilgili yasa değişmiş, denizden veya karadan gelen mallar fark etmeksizin hepsinden vergi alınmaya başlanmıştı. Bu uygulama ancak II. Bayezid Dönemi'ne kadar sürdürülebilmişti. Bu dönemde Arabistan ile Bursa arasında gidip gelen tüccarlar tarafından yapılan yoğun şikayetler sonucunda bu uygulamaya son verilmişti. Karadan gelen mallardan vergi alınmayacaktı. İstisna olarak, bu malları yabancı tüccarlar ithal ederlerse vergiye tabi olacaklardı.³³⁵

Gümrük vergileri hükümet temsilcisinin veya gümrük mülteziminin belirlediği değer üzerinden hesaplanıyordu. İthal edilen malların değerinin tespit edilebilmesi için de yerel piyasalardaki fiyatlara bakılıyordu. Fakat bu durumda da tüccarlar ile gümrük görevlileri arasında bazı anlaşmazlıklar çıkıyordu. Bundan dolayı Avrupalı devletler daha uzun bir tarife sisteminin uygulanmasını istemişlerdi.³³⁶

³³⁰ Kocakaplan'ın İstanbul gümrüğünün özellikle 18. yüzyılına odaklandığı önemli eseri için bkz: Saim Çağrı Kocakaplan, **18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve İstanbul Gümrüğü**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017.

³³¹ 17 ve 18. yüzyıllarda Sinop gümrüğü hakkında detaylı bilgi için bkz: Hakan Aliusta, "Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında XVII-XVIII. Yüzyıllarda Sinop Gümrüğü Gelir-Gider Muhasebesi", **Muhasebe ve Denetime BAKIŞ**, Sayı: 69, Mayıs 2023, ss. 291-320.

³³² 15. yüzyılın son çeyreğinde Kefe gümrüğü hakkında detaylı bilgi için bkz: Halil İncalcık, **The Customs Register of Caffa, 1487-1490**, Vol. 1, (ed. Victor Ostapchuk), Ukrainian Research Institute, Harvard University: Sources and Studies on the Ottoman Black Sea, Cambridge, 1996, (Caffa).

³³³ Akkirman gümrüğü hakkında detaylı bilgi için bkz: K. İlker Bulunur, "Osmanlı Dönemi Karadeniz Ticaret Tarihine Bir Katkı: Akkirman Gümrüğü (1505)", **Omeljan Pritsak Armağanı**, (ed. Mehmet Alpargu, Yücel Öztürk), Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya, 2007, (Akkirman Gümrüğü), ss. 525-581.

³³⁴ İncalcık, Sosyal, s. 246.

³³⁵ İncalcık, Sosyal, s. 247.

³³⁶ İncalcık, Sosyal, s. 249.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat öncesindeki önemli sahil gümrükleri arasında İzmir, İskenderun, Beyrut, Bağdat ve Basra gibi liman şehirleri bulunuyordu. Kara gümrükleri arasında ise Aydın, Bursa, Kütahya, Halep ve Şam gibi şehirler vardı.³³⁷

Osmanlı ülkesine gelen seyyahlar hem toplum hem de devlet hakkında dışarıdan bir göz olarak önemli bilgiler aktarmıştı. Fransız Seyyah Jean-Baptiste Tavernier Osmanlı'ya yaptığı seyahatte devleti çeşitli açılardan anlatmıştır. Tavernier'in devlet içerisinde dikkatini çeken hususlardan bir tanesi gümrükler olmuştur. 17. yüzyılda İzmir, Kuşadası, Halep, Tokat ve Erzurum gibi şehirlerin gümrükler konusunda önemli merkezler olduğunu yazmıştır. Özellikle İzmir gümrüğünün padişah için önemli bir gelir kaynağıdır. Kuşadası Limanı'na Mısır'dan pirinç, kahve, yün ve keten, Selanik'ten bez ithal edilirdi. Tavernier'in dikkat çektiği bir nokta ise Kuşadası gümrüğünün oldukça büyük ve güçlü bir yer olmasına karşın, gümrük memurlarının görevlerini kötüye kullanmamalarıdır.³³⁸

Bütün bu gümrük noktalarının yanı sıra Osmanlı Devleti'nin belki de en önemli gümrük noktası İstanbul'du. Tanzimat öncesinde 13 gümrük bölgesi bulunan şehirde malların geliş noktalarına göre ayrı gümrük bölgeleri bulunuyordu. Örneğin buğday yüklü gemiler Unkapanı İskelesi'ne, pirinç ve arpa gemileri İhtisap İskelesine, Fransa'dan gelen mallar Kireçkuyusu Gümrüğü'ne indiriliyordu. Bunlar haricinde bir yere mal indirilmesi yasaktı.³³⁹

1.9.Osmanlı Devleti'nde Gümrüklerin Bölümleri

Tanzimat öncesindeki dönemde Osmanlı gümrüklerine dışarıdan gelen mallar antrepo, çardak yani gümrük binası, kapan ve kervansaray gibi bölümlere koyularak vergilendirilmesi buralarda yapılıyordu. Benzer uygulamaları Tanzimat'ın ilanından sonra yabancı devletlerle yapılan antlaşmaların satır aralarında da görebilmekteyiz. Ülke dışından gelen mallar öncelikle ambarlara yerleştirilecek, burada bütün işlemler yapıldıktan sonra gümrükten çıkartılabilecekti.³⁴⁰

³³⁷ Süleyman Sûdî, Muktesid, Birinci Cilt, s. 33.

³³⁸ J.B. Tavernier, **XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyâhat**, çev. Ertuğrul Gültekin, Tercüman, İstanbul, 1980, (İran'a Seyâhat), ss. 29, 51-54.

³³⁹ Süleyman Sûdî, Muktesid, Birinci Cilt, s. 94-96; Ahmed Refik, **Hicrî On Birinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100)**, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931, (İstanbul Hayatı), s. 11.

³⁴⁰ Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 35.

Osmanlı Devleti'nde gümrüklerdeki bölümlerden birisi antrepo idi. Antrepo terimi, gümrüklere gelen ticarî malların saklandığı yeri ifade etmektedir. Gümrük mevzuatı içerisinde ise, gümrük idaresinin denetiminde bulunan, “yabancı menşeli malların belirli bir süre içinde gümrük giriş vergileri ödenmeksizin konulduğu kapalı yerleri” ifade etmektedir.³⁴¹

Ülke dışından gelen mallar antrepolarda tutulduğu süre boyunca herhangi bir ücret alınmazdı. Ancak burada bulunan eşyalar ithal ürün olarak satışı gerçekleştirilecekse, ithalat gümrük resmine tabi tutulurdu. Eğer eşya ithal ürün olarak satışı gerçekleşmeyecek ve antrepodan alınarak başka bir yere götürülecekse herhangi bir ücret alınmazdı.³⁴²

Antrepolar, limanların yakın çevrelerine konuşlandırılmışlardı. Böylelikle limanlara gelen mallar buralara kolaylıkla indiriliyor ve gümrük vergi işlemleri buralarda yapılıyordu.

Gümrüklerde eşyaların koyulduğu yerlerden birisi de çardaklardı. Çardakları, gümrük binaları şeklinde özetleyebiliriz. Çardak köken olarak “çartak” kelimesinden gelmektedir. Çartak ise “dört kemer” anlamına geliyordu. Bir dönem gümrük olarak da kullanılan çardaklar, belirli bölgelerde isim olarak varlıklarını uzun yıllar sürdürmüşlerdi.³⁴³

Çardakların bulunduğu yerlerin başlarında çardak eminleri vardı. Eminlerin yanında ise görevli olarak naip ve kâtipler de çalışmaktadır. Çardaklara gelen mallardan ihtisap resmi, bac, âmediyye, reftiyye, kantar ücreti, mizan resmi, ruhsatiye ve resm-i munzam gibi vergiler tahsil edilmişti.³⁴⁴

Gümrüklerdeki bölümlerden bir diğeri de “kapan” idi. Farsça kökenli bir kelime olan kapan, yiyecek ve giyecek gibi eşyaların toptan satıldığı yerlere adını vermektedir. Unkapanı, Yağkapanı, Balkapanı gibi yerleşim yerleri isimlerini bu şekilde almışlardır. Yağ, bal, un, erzak ve hububat gibi mallar kapan, mizan, mengene ve çardak gibi yerlere getirilir ve buralarda görev yapan emin ve naipler tarafından vergileri hesaplanarak tahsilleri yapılırdı.³⁴⁵

³⁴¹ Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 36.

³⁴² Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 36.

³⁴³ Pakalın, Tarih Deyimleri, s. 325.

³⁴⁴ Pakalın, Tarih Deyimleri, s. 325.

³⁴⁵ Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 37.

Akgündüz'ün aktardığına göre, tarihi tam tespit edilememesine rağmen XVI. yüzyılın ikinci yarısı içerisinde yazıldığı düşünülen İstanbul Kapan Yasaknâmesi'ne göre, kapana getirilen mallardan bac vergisi alınacaktı. Ayrıca bu malların başka yerlerde satılmaları yasaklanmıştı.³⁴⁶

1476 tarihli İstanbul Gıda Maddeleri Gümrük Kanunnâmesi'ne göre İstanbul'a sadece Edirnekapı, Topkapı ve Yenikapı'dan gelen buğday, arpa ve darı gibi mallar doğrudan kapana getirilecekti. Bu kapanlar haricinde hiçbir gıda maddesi İstanbul'a sokulamayacaktı. Kapanlardan gelen mallardan ise %4 gümrük vergisi alınacaktı. İçlerinden sadece un için Müslüman tüccardan %2, Gayrimüslimden %3 oranında gümrük vergisi alınacaktı.³⁴⁷

Kervansaraylar, ticaret şehirlerinde ve işlek bölgelerde, oradan gelip geçen yolcuların barınmasını, kervanların dinlenmesini ve mallarının muhafazasını sağlayan yapılardır.³⁴⁸

Türklerin devlet kurdukları hemen her bölgede varlığını görebildiğimiz kervansaraylar, Osmanlı Devleti zamanında da önemlerini korumuştur. Özellikle İstanbul'da pek çok yeni kervansaray da yapılmıştır. D'Ohsson, İstanbul'da oldukça fazla han ve kervansaray olduğunu, buraların, yolcuların dinlenmek ve eşyalarını muhafaza etmek için kullandığı yerler olarak tarif etmiştir. Hatta kervansarayların büyük bir kısmını, kullanım özelliği bakımından birer antrepoya benzetmiştir.³⁴⁹

İlk bakışta kervansarayların gümrüklerden bağımsız bir özelliği varmış gibi görünse de bazı bölgelerde gümrük vazifesi görmüşlerdi. Örneğin Fatih Sultan Mehmed Dönemi'nde, Amasya, Tokat, Rumeli gibi yerleşim yerlerinden Bursa'ya gelen ibrişimler kervansaraylara konulacak ve ancak vergileri ödendikten sonra buradan dışarı çıkartılabilecekti.³⁵⁰

³⁴⁶ Ahmed Akgündüz, **Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri**, Cilt: I, OSAV, İstanbul, 2006, ss. 445-446.

³⁴⁷ Atan, Osmanlı Gümrükleri, ss. 37-38.

³⁴⁸ Pakalın, Cilt II, s. 245

³⁴⁹ Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 38.

³⁵⁰ Atan, Osmanlı Gümrükleri, ss. 38-39.

1.10.Osmanlı Devleti’nde Gümrük Tarifeleri

Tarife kelimesi Arapça kökenli olup hem Türkçeye hem de Batı dillerine buradan geçmiştir. Kelimenin kökeninin hakkında iki farklı görüş bulunmaktadır. Bunlardan ilki Endülüs’ün güneyinde bulunan Tarife şehrinden geldiği yönündedir. Bu şehir günümüzde İspanya’nın güneybatı ucunda, Cebelitarık Boğazı’nın tam ortasında bulunmaktadır. Buradan geçen gemilerin yükü üzerinden “sefain-i aşer” adıyla, onda bir oranında vergi alınıyordu.³⁵¹ Diğer bir görüş ise Arapça “bildirmek” anlamına gelen “tarif” kelimesinden geldiğidir.³⁵²

Gümrük Tarifesi olarak geçerliliğini koruyan bu terimle ithal veya ihraç edilen maldan alınacak vergilerin miktar ve oranlarını listesi anlaşılmaktadır.³⁵³ Gümrük tarifelerinin oluşturulmasının iki amacı bulunmaktadır: 1-Devlete gelir sağlamak, 2-Yerli sanayiye yabancı malların rekabetine karşı korumak.³⁵⁴

Osmanlı Devleti’nde gümrüklere ilişkin ilk hükümleri kanunnâmelerde görmektediriz. Fatih Sultan Mehmed’in İstanbul’u fethetmesinin ardından hazırlattığı İkinci Kanunnâme’de gümrükler ile ilgili oldukça geniş bilgiler bulunmaktadır. Kanunnâme içerisinde yemiştan, kumaştan, tuzdan, pirinçten ve esirlerden alınacak vergilerin miktarları belirtilmişti. Ayrıca Eflak’tan İstanbul’dan ve Frenk’ten her ne çeşit mal getirilirse getirilsin %2 oranında vergi alınacağı ve köylerde satılacak bütün mallardan “bac” alınmayacağı da vurgulanmıştır.³⁵⁵

Fatih Sultan Mehmed, kanunnâme haricinde, 1476 tarihinde İstanbul ve Galata Gallatı Gümrüğü Kanunnâmesi yayımlanmıştı. Sekiz maddeden oluşan bu kanunnâmede buğday, arpa, un, şire ve davar gibi mallardan alınacak vergi oranları Müslüman ve Gayrimüslime kadar detaylı bir şekilde belirlenmişti. 1481 tarihinde 16 maddeden oluşan Gümrük Kanunnâmesi yayımlanmıştı. Maddeler sancak bazlı olmayıp bütün Osmanlı ülkesini kapsayacak şekilde düzenlenmişti. Bu özelliğinden dolayı, kendisinden sonra yapılacak kanunnâmeler için temel yapı teşkil etmişti. 16 madde içerisinde karadan veya denizden gelecek mallardan alınacak vergiler ayrı ayrı belirtilmiş ve malların cinsine göre

³⁵¹ Atan, Osmanlı Gümrükleri, ss. 59-60.

³⁵² Süleyman Sûdî, Muktesid, Üçüncü Cilt, ss. 103-105.

³⁵³ Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 60.

³⁵⁴ Süleyman Sûdî, Muktesid, Üçüncü Cilt, ss. 105, 107.

³⁵⁵ Ömer Lütfi Barkan, “XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları”, **Kanunlar**, Cilt: 1, İstanbul, 1943, ss. 394-395. Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 65

alınacak oranlar veya akçe miktarları -mesela bir fıçı şaraptan 67 akçe alınacak- detaylı olarak belirtilmişti.³⁵⁶

Kanuni zamanında düzenlenen kanunnâmede ise yün, bal, yağ, kumaş, bez, iplik, kalay, kurşun, soğan, balık, pirinç, şarap, tahta, esir gibi mallardan alınacak vergi miktarları belirtilmişti. Ayrıca Eflak, Frenk ve Dubrovnik gibi yerlerden gelecek her türlü maldan %2 oranında vergi alınacaktı.³⁵⁷ İki kanunnâmenin gümrük ile ilgili kısımları incelendiğinde, zaman içerisinde çok fazla değişiklik olmadığı görülmektedir.

1763 tarihine gelindiğinde İzmir Meyve Gümrüğü tarafından hazırlanan özel bir tarife yayımlanmıştı. “İzmir Limanı İhracat Gümrüğü ve Tarifesi” olarak adlandırılan bu tarife, fiyatları artan, değişmeyen ve azalan başlıkları olmak üzere üç kısım halinde düzenlenmişti. Tarifenin oluşturulma amacı, o dönemde İzmir’den ihraç edilebilecek malların belirlenmesiydi. Sahillioğlu’nun yayımladığı bu tarife içerisinde yer alan maddeleri şu şekilde kategorilere ayırmıştır: balmumu, hallaçlanmamış pamuk, ham pamuk, yapağı, siyah, sarı ve boz tiftik, mazı palamudu, kök boya, kitre, şap, nişadır ve göz taşı ham madde; incir, kuru üzüm (rezaki, siyah ve kuşüzümü), hurma ve susam gıda maddesi; ravend, mahmudiye otu, afyon, safran, anason, salep tıbbî bitkiler; Yemen kahvesi ve tütün keyif verici maddeler; beyaz ve renkli pamuk ipliği, tiftik ipliği, meşin, sahtiyan yarı mamuller; pamuklu dokumalar, İzmir’de dokunan çit, yorgan yüzü, yorgan, Müslim mendiller, yünlü dokuma olarak kilimler, seccadeler, sabun, masa örtüsü olarak kullanılan seccadeler de mamuller.³⁵⁸

Modern döneme gelindiğinde Osmanlı gümrüklerinde vergiler kıymet ve spesifik sistem üzerinden alınmaya başlanmıştı. Kıymet sisteminde eşyanın malî açıdan değeri üzerinden belirlenerek alınmıştı. Spesifik Sistemde ise eşyanın ağırlığı, ölçüsü ve uzunluğu gibi fizikî özelliklerine göre belirlenen bir sistemdir.

Kıymet ve spesifik sistemlerinin daha rahat anlaşılması için örnek üzerinden anlatmak oldukça yerinde olacaktır. Bir tüccar, bir top kumaş ithal edecektir. Kıymet sistemine göre vergisi, bu top kumaşın uzunluğuna bakılarak, metre başı fiyatından toplam değeri hesaplanır ve alınacak vergi bu toplam fiyat üzerinden belirlenir. Spesifik

³⁵⁶ Atan, Osmanlı Gümrükleri, ss. 67-69.

³⁵⁷ Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 66.

³⁵⁸ Halil Sahillioğlu, “1763’de İzmir Limanı İhracat Gümrüğü Tarifesi”, **Belgelerler Türk Tarihi Dergisi**, No. 8, Mayıs 1968, (İzmir Limanı), ss. 53-54.

sisteme göre aynı tüccar, aynı top kumaşı ithal etmeye kalkıştığında, kumaşın uzunluğu ölçülür ve alınacak vergi bu uzunluk üzerinden hesaplanırdı.³⁵⁹ Yani kıymet sisteminde malî değer, spesifik sistemde ise fizikî boyutları göz önünde tutulurdu. Fakat ithal edilecek eşyanın değeri olduğundan az gösterilmesi halinde alınacak vergi de doğal olarak azalmaktadır. Bu yüzden kıymet sistemi her türlü kötü kullanıma oldukça açıktır. Zaten gümrüğe gelen her türlü malın değerini birebir tespit etmek oldukça güç bir durumdur. Kaldı ki Osmanlı Devleti içerisinde bölgeden bölgeye bile malın değeri değişim gösterebilmektedir.

Kıymet sistemi kadar spesifik sistemin de eksik tarafları bulunmaktadır. Gümrük vergisi fizikî özellikleri üzerinden belirlendiği için pahala değerli fakat fizikî olarak az yer kaplayan mallardan düşük vergi alınmasına, fiyatı düşük olup boyutu büyük olan eşyalardan da fazla vergi alınmasına neden olmaktadır. Ayrıca ürün fiyatı değerlendirilmesine karşılık boyutları değişmeyeceği için, alınacak vergi miktarı da aynı kalacağından önemli bir gelir kaybı yaşanmasına da neden olmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde uygulanan kıymet sistemi genelde ülkelerle yapılan antlaşmalar çerçevesinde belirlenen bir oran üzerinden alınıyordu. Gümrüğe gelen malların değeri de uzmanlar tarafından önceden belirlenmiş ve defterlere kaydedilmiş oluyordu. Bu tarife defterleri her ülke için ayrı ayrı tutuluyordu. Kayıtlar yedi veya 14 yılda bir güncelleniyordu. Bu süre içerisinde bir malın değeri artmışsa bile gümrüklerdeki defterler güncellenmediği için alınacak vergi miktarı değişmiyordu.³⁶⁰ Eğer defterler içerisinde malın değeri bulunmuyor ise rayice bırakılmış sayılıyordu. Bu durumda da değerini gümrük memuru belirliyordu. Gümrük memurları ile tüccarlar arasındaki anlaşmazlıklar da en fazla rayiç belirleme esnasında çıkmıştı. Memur rayici olduğundan fazla belirlemesi, tüccara ek malî yük oluyordu.³⁶¹

Osmanlı Devleti'nin gümrük tarifelerini belirleyen bir diğer unsur da kapitülasyonlar olmuştu. Venedik ile Aydınogulları ve Menteşeoğulları beylikleri ile başlayan ticarî imtiyazlar, Osmanlı'nın devletleşme sürecinde de devam etmişti. Mesela 1390 tarihinde Venedik'e verilen ahitnâmeye göre Venedik, Girit, Ağrıboz, Modon ve

³⁵⁹ Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 61.

³⁶⁰ Süleyman Sûdî, Muktesid, Üçüncü Cilt, ss. 104-105.

³⁶¹ Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 63.

Koron'dan gelecek tüccarlara, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde ticarete yapabileceklerine dair bir garanti verilmişti.³⁶²

Osmanlı, devletleşme sürecini tamamlanmasının ardından verdiği kapitülasyonlarla Hristiyan dünyada kendisine müttefik bulmaya çalışmıştı. Ancak yine de gümrük gelirleri devlet için oldukça önemli olduğu için, bu kapitülasyonların uygulanmasına oldukça fazla hassasiyet gösteriyordu. Ayrıca kapitülasyonların yenilenme ihtimalleri, o dönemin padişahının imzasına kaldığı için, her padişaha değişiklik yapma hakkı da tanınmış olmaktaydı.

Kapitülasyonlar sayesinde yabancı tüccarlar İzmir, Halep ve Galata'da geniş bir hareket sahasına sahiptiler. Fakat buraların haricinde serbestçe ticaret yapabilmelerine rağmen bazı limanlar ile çevresindeki mahalle ve kervansaraylarda ikamet edebiliyorlardı.³⁶³

Osmanlı Devleti ilk kapitülasyonu 1352 tarihinde Cenova'ya, siyasi nedenlerle vermişti. 30 küsur yıl sonra, 1387 yılındaki yenilenmesinin ardından Cenovalı tüccarları, Pera'da yapacakları ithalat ve ihracatta gümrükten muaf tutmuştu. Fakat mallarının değerine göre %8 oranında pazar vergisi ödemeleri gerekiyordu.³⁶⁴ Daha sonra Venedik ve Floransalılara verilen kapitülasyonlarla ticaret canlandırılmış ve hatta Venedik'te bir Türk ticaret merkezi dahi oluşturulmuştu.

Fransa'ya ise 1535 tarihinde ilk defa verilen kapitülasyonlar 1569, 1581, 1597, 1604, 1675 ve son olarak 1740 yıllarında tekrarlanmıştı. Başlarda bir hükümdarın iktidarı süresince geçerli olan kapitülasyonlar, 1740 tarihinden itibaren ömür boyu geçerliliği olacak şekilde verilmişti. 1535 yılındaki ilk kapitülasyonlara göre ticareti yasak olan mallar dışında her eşyanın alım-satımı serbest bırakılmıştı. Eğer Fransız tüccarlar Osmanlı toprağında 10 yıl boyunca ikamet ederlerse, tüm vergilerden muaf tutulacaklardı. İki ülke, birbirinin tebaasından aynı oranda vergi alacaklardı. Fransız gemileri Osmanlı topraklarına geldiği vakit, İstanbul Limanı'nda bir kez kontrol edilecekti. Kontrol sonrasında "hüccet resmi"ni ödemelerinin ardından bir daha herhangi bir limanda kontrol edilmeyeceklerdi. Fakat Çanakkale Boğazı'ndan çıkarken ikinci bir

³⁶² Melek Delilbaşı, "Ortaçağ'da Türk Hükümdarları Tarafından Batılılar'a Ahidnâmelerle Verilen İmtiyazlara Genel Bir Bakış", **Belleten**, Cilt: XLVII, Sayı: 185, Ocak 1983, s. 101.

³⁶³ İnalçık, Sosyal, s. 240.

³⁶⁴ İnalçık, Sosyal, ss. 276-277.

kontrole tabi tutulacaklarsa da burada müruriyye ödemeyeceklerdi. 1740 tarihinde ömür boyu olacak şekilde verilen kapitülasyona göre ise eğer Osmanlı tüccarı Fransa'ya mal götürürse, ondan masdariye vergisi alınmayacaktı. Osmanlı Devleti'ne Fransa'dan gelen mallardan bir kez vergi alınacak, uğradığı bütün limanlarda yeniden vergilendirilmeye tabi olmayacaklardı. Ayrıca, eğer Fransız tüccarlar veya Fransa bayrağı taşıyan gemiler altın ve gümüş gibi değerli madenler taşıyorlarsa, bunlardan vergi alınmayacaktı. Yanlarında bulunan Fransa paralarının da Osmanlı parasına çevirmeleri zorunluluğu bulunmamaktadır. Son olarak, Osmanlı tebaası, eğer bir iskeleden başka bir iskeleye mal sevkiyatı sırasında Fransız gemilerini kullanmak isterlerse, bunlara karşı çıkılmayacaktı.³⁶⁵

İngiltere, henüz Osmanlı Devleti ile doğrudan ticarî ilişkiler kurmadığı dönemlerde Venedikli ve Floransalı tüccarları aracı olarak kullanıyor, Osmanlı pazarına onların vasıtasıyla giriyordu. İngiltere'nin zaman içerisinde Akdeniz ticaretine yayılmak istemesinin doğal bir sonucu olarak Osmanlı Devleti ile ticarî ilişkiler kurması zorunlu hale gelmişti. Bu amaç doğrultusunda Osmanlı Devleti ile temasa geçen ilk İngiliz tüccar Anthony Jenkinson olmuştu. 16. yüzyılın ortalarında kurulan Moskova Kumpanyası'na üye olan Jenkinson, 1553 yılında Kanuni'den aldığı fermanla Osmanlı toprakları içerisinde ticaret yapma hakkı elde etmişti.³⁶⁶ Daha sonra 1580 tarihinde üç İngiliz tüccar da Osmanlı sınırları içerisinde ticaret yapma konusunda benzer haktan yararlanmışlardı. Yapılan çalışmaların ardından bir yıl sonra Turkey Company kurulmuştu. Bu kumpanyadan önce Venedikliler tarafından kurulmuş bir şirket daha bulunmaktaydı. 1592 tarihine bu iki kumpanya birleşerek Levant Company (Levent Kumpanyası) adında yeni bir şirket kurulmuştu.³⁶⁷

İngilizler, 1601 tarihli ahitnâme ile Osmanlı topraklarında serbestçe ticaret yapma hakkı elde etmişlerdi. Barut, harp malzemeleri ve taşınması yasak olan mallar haricine her türlü ticarete serbestlerdi. İngiliz tüccarlar Osmanlı'ya getirdikleri veya götördükleri altın kuruş için vergi ödemeyeceklerdi. Getirdikleri mallardan bir kez gümrük vergisi

³⁶⁵ Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 52-54.

³⁶⁶ Orhan Burian, "Türk-İngiliz Münasebetlerinin İlk Yılları", *AÜDTCF Dergisi*, Cilt: IX, Sayı: 1-2, 1951, s. 6.

³⁶⁷ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri I (1580-1838)*, Ankara, 1974, (Münasebetler), ss. 9-15.

alınacak, başka limanlara uğradıkları vakit, her seferinde yeni bir gümrük vergisi ödemeyeceklerdi. 1675 tarihinde ahitnâmeye yeni maddeler eklenmişti. İskenderun ve Halep'te ithal ve ihraç mallarında farklı vergilendirme yapılmıştı. Londra çuka, kazzaziye çuka, tavşan kürkü, kalay ve kurşun gibi ithal mallarının yanında ham bez, sahtiyan, pamuk ipliği, mazı ve ipek gibi mallar da ihraç ediliyordu. Mesela Londra çukanın ithalinde İskenderun'a 10 para, Halep'te 80 para alınıyordu. Ankara ve Beypazarı'nda sof ve tiftik ipliği alındığında %3 gümrük haricinde bac-ı ihraciyye ödemeyeceklerdi. İstanbul, İzmir, İskenderun, Kıbrıs gibi Osmanlı limanlarına uğrayan İngiliz gemileri 300 akçe selametlik resmi ödeyeceklerdi. Bu ahitnâme İngilizlerle yapılan son anlaşma olmuştu.³⁶⁸

Osmanlı Devleti büyük oranda 7 ilâ 14 yıl süren çeşitli ticarî antlaşmalar imzalıyordu. Bu doğrultuda İngilizlerle ilk antlaşma 1794-95 tarihinde imzalanmıştı. Bu antlaşma 1801 ve 1820 tarihlerinde yenilenmişti. Fakat 1801 tarihli antlaşmanın ancak 1806 yılında uygulamaya koyulmuştu. Çünkü Fransızlarla da bir antlaşma yapılacaktı ve o beklenmişti.³⁶⁹

1820 tarihli tarife antlaşmasının süresi 1834 tarihinde dolmuştu. Fakat tekrar yenilenmemişti. Çünkü Osmanlı Devleti bazı gümrük vergilerini arttırmış, İngilizler de buna karşılık, bazı ürünlerde yed-i vahidin kaldırılmasını istemişlerdi.³⁷⁰ Yapılan görüşmeler sonrasında 1838 tarihinde Baltalimanı Antlaşması imzalanmış ve 1839 tarihinde tarifeler ancak yürürlüğe girmişti.³⁷¹

19. yüzyılın başında Sicilya ile bir tarife antlaşması imzalanmıştı. Bu antlaşmaya göre ithal mallardan alınacak vergiler top, çift, deste, düzine, kantar, sandık ve varil gibi ayrı ayrı birimler halinde gösterilmişti. Eşyaların değerleri belirtilmediği için kıymet üzerinden %3'lük bir vergi alınacaktı. Defterlerde malların cinslerine göre bir sıralaması

³⁶⁸ Kütükoğlu, Münasebetler, s. 23-33.

³⁶⁹ Mübahat S. Kütükoğlu, "Tanzimat Devri Osmanlı-İngiliz Gümrük Târifeleri", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 4-5, Ağustos 1973-1974, (Gümrük Târifeleri), s. 336.

³⁷⁰ Yed-i vahid, 1826 yılında yürürlüğe giren bir uygulamadır. Devlet, kömür, palamut, hububat, afyon, zeytin gibi bazı ürünlerin ihracını kendi kontrolüne almıştı. 1838 Baltalimanı Antlaşması ile de bu uygulama ortadan kalkmıştı. Yed-i vahid hakkında detaylı bilgi için bkz: Mehmet Genç, "Yed-i Vâhid", **DİA**, Cilt: 43, İstanbul, 2013, (Yed-i Vâhid), ss. 378-383.

³⁷¹ Kütükoğlu, Gümrük Târifeleri, s. 336-339.

yapılmamıştı. Fakat alınacak verginin çeşitli paralardaki karşılıkları belirtilmişti. Mesela kuruş 120 akçe, florin 50 para ve Venedik lirası 30 akçe üzerinden işlem görecekti.³⁷²

1.11.Osmanlı Devleti’nde Gümrük Vergileri

Osmanlı Devleti, halkı Müslüman, zımmî, harbî ve müstemen olmak üzere dört temel sınıfa ayırmıştı. Bu sınıf içerisinde zımmîler İslam uyruğundan olan ve Müslüman olmayan kimseler; harbîler ticaret için İslam ülkesine gelen, fakat Müslüman olmayan kimseler; müstemenler ise Osmanlı Devleti sınırları içerisinde oturan ve Müslüman olmayan kişilerdi. Müstemenler eğer bir yıldan uzun süre Osmanlı sınırları içerisinde kalırlarsa zımmî sayılırlar ve cizye ödemekle mükellef olurlardı.³⁷³

Osmanlı Devleti’nde alınan vergiler şer’i ve örfî olarak iki temel esasa göre belirlenmişti. Gümrük vergileri de “zekât-ı âşır” sayılarak şer’i vergiler içerisinde yer almaktaydı. Bu durum fetvalara da yansımış, tüccarın ödediği verginin zekât yerine geçeceği belirtilmişti. Fakat zımmîler ile harbîlerin zekât vermekle mükellef olmamalarından dolayı, onlardan alınan vergiler de cizye olarak sayılmıştı.³⁷⁴

Müslümanlardan %2,5, müstemen ve zımmîlerden %5 ve harbîlerden ise %10 oranında vergi alınıyordu. Osmanlı Devleti’nin kuruluş dönemlerinde de gümrük vergisinin benzer şekilde alındığına dair çeşitli bilgiler bulunmaktadır.³⁷⁵

Gümrük vergilerinin her ne kadar şer’i vergiler içerisinde olduğu belirtilmişse de Osman Gazi Dönemi’nde alınan ilk gümrük vergilerinden olan bac-ı pazar vergisi, şer’i hükümlerden değil de padişahın emirleri doğrultusunda alındığından dolayı örfî vergiler içerisinde yer alacağı yorumunu yapanlar da olmuştu.³⁷⁶ Eldem ise gümrük vergilerinin, yabancı devletlerle ticaret antlaşmalarının imzalandığı dönemlere kadar zekât şeklinde ve şer’i kurallara göre alındığını belirtmişti.³⁷⁷ Bu bilgilerden yola çıkarak Osmanlı Devleti’nde alınan vergilerin başlangıçta ve genel olarak şer’i hükümlere göre

³⁷² Şerafettin Turan, “Osmanlı Devleti ile İki Sicilya Krallığı Arasındaki Ticaretle İlgili Gümrük Tarife Deftterleri”, **Belgeler**, Cilt: IV, Sayı: 7-8, 1969, ss. 82-83.

³⁷³ Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 71.

³⁷⁴ Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 78.

³⁷⁵ Süleyman Sûdî, Muktesid, Birinci Cilt, s. 37.

³⁷⁶ Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 79.

³⁷⁷ Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik**, TTK, Ankara, 1994, s. 250.

belirlendiğini söyleyebilmekle birlikte, başlarda istisnai olmakla birlikte zamanla örfî bir hal almıştı.

Osmanlı Devleti'nin gümrük politikası sadece ithalat ve ihracata yönelik değildi. Osmanlı Devleti sınırları içerisinde bulunan bir limandan başka bir limana veya bir şehirden başka bir şehre mal götürmek için de “iç gümrük” adı verilen bir vergi ödenmesi gerekiyordu.³⁷⁸

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren varlığını gösteren iç gümrük vergisinin ülke genelinde belirli bir sistematiği olmamıştı. Vergi oranları zaman içerisinde, bölgeden bölgeye hatta ismen bile değişime uğramıştı. Sûdî, bu değişimin nedenini, Osmanlı'daki vergi sisteminin merkezi değil de bölgesel olmasına bağlamıştı.³⁷⁹

İç gümrük vergisi, gümrük bölgelerine gelen eşyalardan bir kez alınıyordu. Eğer mallar, bu gümrük bölgesi içerisinde başka bir yere götürülecekse, ikinci kez vergilendirilmiyordu. İstanbul Gümrük Bölgesi ise, bulunduğu coğrafi konumdan dolayı Avrupa ile yapılan ticaretlerde ana transit merkezi konumundaydı.³⁸⁰

İç gümrük vergisi, Tanzimat Dönemi'ne Hazine için önemli bir gelir kaynağı teşkil etse de ülke içi ticareti olumsuz da etkilemişti. Çünkü üretilen mallar, ticarî amaçla başka bir yere sevk edileceği takdirde, iç gümrük vergisine tabi tutulacaklardı. Burada değinilmesi gereken başka bir vergi de ihtisap vergisi idi. Çünkü iç gümrük vergisi ile karıştırılabilecek bir vergidir. İç gümrük vergisi, bir malın ticarî amaçlarla başka bir yere, başka bir gümrük bölgesine sevkiyatı sırasında alınan vergiydi. İhtisap vergisi ise, malın, üretildiği yerde satılmasından, tüketilmesinden alınan bir vergiydi.³⁸¹ Bu vergileri bir örnek üzerinden açıklamamız gerekirse; bir mal, İzmir gümrük bölgesi sınırları içerisinde üretilip, yine burada tüketilirse ihtisap vergisi alınırdı. Eğer bu mal Urfa gümrük bölgesine götürülüp satılırsa, iç gümrük vergisi alınırdı.

Osmanlı Devleti, iç gümrük teşkilatını, iç ticaretin yoğun olduğu bölgelerde ve özellikle limanları merkez alarak geniş daireler şeklinde düzenlemişti. Bu bölgeler

³⁷⁸ Abdüllatif Şener, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Reformları”, **150. Yılında Tanzimat** (ayrı basım), Ankara, 1992, s. 264.

³⁷⁹ Süleyman Sûdî, Muktesid, Üçüncü Cilt, s. 28-29.

³⁸⁰ İnalçık, Sosyal, ss. 245-246.

³⁸¹ Süleyman Sûdî, Muktesid, Üçüncü Cilt, s. 39.

arasında İstanbul, İzmir, Selanik, Edirne, Belgrad, Trabzon, Erzurum, Diyarbakır, Halep, Şam ve Bağdat gibi liman ve şehirler iş hacmi yüksek olan yerlerdi. Bunlar haricinde daha küçük ölçekli veya ikinci basamak olarak adlandırabileceğimizi Sofya, Filibe, Teselya, Urfa ve Tokat gibi şehirler gelmekteydi. Daha küçük şehir ve kasabalarda ise gümrük bulunmamasına karşın, bac merkezleri vardı.³⁸²

İç gümrük vergilerinde belirli bir sistematığın olmadığını, daha çok bölgesel nitelikte olduklarını aktarmıştık. Yine de merkezî bir niteliğin hiç olmamasından söz etmek yanlış olacaktır. Çünkü gümrük merkezlerinde ortak olarak dikkat edilen kısım, malın niteliği değil, tüccarın dini ve vatandaşı olduğu ülke olmuştu.³⁸³

Anadolu içerisinde önemli iç gümrük merkezlerinden birisi Tokat'tı. Çünkü 17. yüzyıldan itibaren doğudan batıya veya kuzeyden güneye ya da tam tersi istikamette gerçekleşecek ticaretlerin neredeyse tamamı Tokat'tan geçmekteydi.³⁸⁴ Aynı yüzyılda diğer önemli bir iç gümrük noktası da Erzurum'du.³⁸⁵ Tavernier'in aktardığı üzere burada gümrük formaliteleri hem fazlaydı hem de diğer ülkelerin gümrüklerine göre daha zordu. Kervanlar Erzurum'a geldiklerinde gümrük memurlarınca inceleniyor, şehirden ayrılırken de yeniden denetime tabi tutuluyorlardı. Tüm bu sıkı kontroller, buradaki gümrüğün oldukça önemli olduğunu bizlere göstermeye yeterli olacaktır. Ayrıca Tavernier'in özellikle dikkat çektiği kısım da Erzurum gümrüğündeki memurların hiçbirisinin görevini kötüye kullanmadığıydı.³⁸⁶

Osmanlı Devleti'nde bazı eyaletlerin "mümtaz vilayetler" olarak ayrı tutulmalarından dolayı buralarda alınan iç gümrük vergileri de diğerlerine göre farklılık teşkil etmişti. İstanbul, Selanik, Edirne, Kavala, İzmir, Samsun ve Trabzon gibi iskelelere gelecek olan mallardan alınacak vergiler, eşyaların çıkış yaptığı gümrüklerden değil de bu iskelelerin bulunduğu gümrüklerden alınacaktı. Bu duruma bir örnek vermek gerekirse, Yeni Bosna ve Sofya'dan Edirne'ye gelecek olan malın gümrüğü normalde

³⁸² Mehmet Genç, "Osmanlı Devleti'nde İç Gümrük Rejimi", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, (İç Gümrük), ss. 786-787.

³⁸³ Genç, İç Gümrük, s. 787-788.

³⁸⁴ Mehmet Genç, "17-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat", **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, 10. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2013, (Tokat), ss. 269-288.

³⁸⁵ Erzurum gümrüğü hakkında detaylı bilgi için bkz: H. Neşe Erim, **Osmanlı Doğu Ticareti: 18. Yüzyılda Erzurum Gümrüğü**, Libra, İstanbul 2019.

³⁸⁶ J. B. Tavernier, İran'a Seyâhat, ss. 28-29.

Yeni Bosna ve Sofya'nın içerisinde bulundukları gümrüklerde alınıyordu. Fakat Edirne mümtaz vilayetler içerisinde bulunduğu için, buraya gelecek malın gümrüğü Edirne'de alınacaktı.³⁸⁷

Osmanlı Devleti'nde amediyye, reftiyye ve müruriyye olmak üzere üç çeşit harici gümrük vergisi bulunuyordu. Amediyye, denizden veya karadan ülke sınırındaki gümrüklere getirilen mallardan alınan vergilerdi. Günümüzdeki "giriş gümrük vergisi"nin Osmanlı Devleti'ndeki versiyonudur. Refiyye, Osmanlı topraklarından satılmak üzere yabancı bir ülkeye götürülen mallardan alınan vergidir. Müruriyye ise "transit gümrük vergisi" olarak özetleyebileceğimiz bir şekilde, sadece gümrüklere uğrayıp, hiçbir satış yapma amacı olmayan tüccarlardan alınan vergilerdi.

Osmanlı Devleti'nde gümrük vergisi haricinde liman, kantar, ihtisap, dellâliye, kahve, tütün, masdâriye ve esir vergisi gibi pek çok farklı vergi de alınıyordu. Liman vergisi Selçuklulardan beri alınmakta olup, ülke dışından Osmanlı limanlarına getirilen, şarap gibi belirli malları kapsıyordu. 1476 tarihli İstanbul Gümrük Kanunnâmesi ile İstanbul ve Galata Gümrüğü Kanunnâmelerinde vurgulandığı üzere, özellikle şaraptan, normal vergiler haricinde her fiçı başına 12 akçe de liman resmi alınmıştı.³⁸⁸

Kantar Resmi veya resm-i kantar, isminden de anlaşılacağı üzere gümrüklere gelen yağ, bal ve benzeri tartılan mallardan alınan örfî bir vergiydi. Çeşitli kanunnâmelerle bu verginin oranları belirtilmişti. Örnek olarak 1716 tarihli Mora Vilayet Kanunnâmesi'ni incelediğimizde, kantar resminin alıcı ve satıcıdan birer akçe olarak belirlendiğini öğrenmekteyiz.

Kanunname-i Ali Osman'da alınacak vergi miktarları şu şekilde belirlenmişti: *Sabun yükünden beş akçe; ceviz ve karanfil yükünden 20 akçe; badem yükünden dört akçe; elma yükünden 12 akçe; bal yükünden bir akçe, zeytin yükünden iki akçe, Kilis bardağı yükünden iki akçe; çanak, testi yükünden iki akçe.*³⁸⁹

İhtisap resmi, belediye vergisi özelliği taşısa da damga, mizan, bac-ı pazar gibi isimler adı altında, pazar ve panayır yerlerinden, yani malın üretildiği yerde tüketilmesi sonucunda alınan bir vergi türüydü.³⁹⁰ Muhtesib adı verilen kişiler tarafından toplanan bu

³⁸⁷ Süleyman Sûdî, Muktesid, Üçüncü Cilt, s. 37.

³⁸⁸ Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 99.

³⁸⁹ Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 100.

³⁹⁰ Süleyman Sûdî, Muktesid, Üçüncü Cilt, ss. 38-39.

vergi, başlarda zekât oranı olan 1/40 oranında alınıyorsa da zaman içerisinde değişime uğramış ve eşyanın cinsine göre farklı oranlarda alınmaya başlanmıştır.³⁹¹

İhtisap resmi, başlarda gümrük idareleri tarafından toplanmıştı. Zaman içerisinde gümrüklerde ayrılmış ve İhtisap Nezareti bünyesine verilmişti. Böylelikle taşradaki ihtisap vergisini toplama işi muhassıl adı verilen memurlar yapmaya başlamıştı. İhtisap Nezareti, bir süre sonra Şehir Emaneti'ne çevrilmişti.³⁹² Bu yüzden ihtisap resmi, belediye vergisi özelliği taşıdığı söylenmiştir.

Bir diğer vergi türü de dellâliye'dir. Dellâl, bir malı başkası adına, belirli bir komisyon alarak satışını gerçekleştiren kişiye verilen unvandır. Diğer bir deyim ile, mal satışına aracılık yapan kişidir. Dellâliye ise, bu aracılık sonucunda yapılan ticarete dellâlin aldığı paraya verilen isimdir.³⁹³

Hemen her ticarî ilişkinin sınırları kanunnameler ile çizildiği gibi dellâllık için de bir kanunnâme oluşturulmuştu. 1477 tarihli İstanbul ve Galata Dellâllık Kanunnâmesi'ne göre hangi maldan ne oranda dellâliye alınacağı belirtilmişti. Ayrıca gümrük vergisine tabi olan eşyalardan da dellâliye alınacağı yine bu kanunnâmede yazılmıştı.³⁹⁴

Gümrüklerde alınan vergilerden bir tanesi de *bidat-ı kahve* vergisiydi. Osmanlı İstanbul'una kahvenin gelmesi ve kahvehanelerin açılması 16. yüzyılın sonlarını bulmuştu. Halep'ten gelen Hâkem ve Şam'dan gelen Şems isimli kimseler tarafından açılan İstanbul'un ilk kahvehaneleri, zamanla popüler olmaya başlamıştı.³⁹⁵ Şehirde kahve tüketimi oldukça yaygınlaşmıştı. Hatta bu durum bazı din adamlarını rahatsız etmiş ve kahvenin kavrularak kömür gibi yapıp içilmesinin haram olduğunu söylemişler ve bu konuda fetva dahi istemişlerdi. III. Murad zamanında kahvehanelerin yasaklanması bile kahve tüketiminin azaltamamıştı. Hatta bu dönemde yasakların devamlılığını sağlamak adına kahveden önce bidat adında bir vergi, daha sonra da bidat-ı kahve adıyla gümrük vergisi alınmaya başlanmıştır. Fakat bu önlemler de kahve tüketiminin önüne

³⁹¹ Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 100.

³⁹² Süleyman Sûdî, Muktesid, Üçüncü Cilt, ss. 38-39.

³⁹³ Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 101.

³⁹⁴ Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 101.

³⁹⁵ İstanbul kahvehaneleri hakkında detaylı bilgi için bkz: Cem Sökmen, **Eski İstanbul Kahvehaneleri**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2013.

geçememişti. Sonunda az kavrularak içilecek kahvenin haram olmadığı konusunda fetvalar verilmişti.³⁹⁶

Kahveden alınan bu vergiler, zaman içerisinde devlet için önemli bir gelir kaynağı oluşturmuştu. Hatta bu gelirlerin çoğalması sonucunda, neredeyse bir yüzyıl süren kahve yasakları 18. yüzyılda sona ermiş ve İstanbul'a daha fazla kahve gelmeye başlamıştı.³⁹⁷

Gümrüklerde alınan ek vergilerden bir tanesi de tütün vergisiydi. Amerika'nın keşfiyle birlikte Avrupa'da yaygınlaşan tütün, Osmanlı Devleti'ne de hemen hemen aynı dönemde gelmişti. Kahve gibi tütünün de kullanımı Osmanlı toplumunda oldukça yaygınlaşmasının ardından kullanımına kısıtlamalar ve hatta yasaklar getirilmişti. Çünkü İstanbul, Cibali'de çıkan yangın oldukça büyümüş ve Aşıkpaşa, Sultan Selim, Unkapanı, Zeyrek, At Pazarı ve Saraçhane'ye kadar yayılmıştı. Bu büyük yangının çıkış nedeninin ise içilen tütünden kaynaklandığı ileri sürülmüş ve kahvehanelerle birlikte tütün kullanımı da yasaklanmıştı. Fakat bu yasaklar kahve gibi tütün tüketiminin azalmasında etkili olmamıştı.³⁹⁸

Osmanlı Devleti'nde tütün yetiştirilmeye ne zaman başlandığına dair henüz net bir veri olmamasına rağmen, 17. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu ve Rumeli'de oldukça yaygın olduğunu aktaran Kütükoğlu, ilerleyen dönemlerde tütünden iki tür vergi alındığını belirtmiştir. Bu vergilerden birisi, tütün hasadı sonrasında çiftçiden alınan "tütün dönüm vergisi" idi. Diğeri ise ticareti gerçekleştiğinde tüccarların ödediği tütün gümrük vergisi idi.³⁹⁹

18. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti'nden Avrupa'ya gönderilen tütün ihracatı oldukça artmıştı. Bu artış sonrasında ihracatı yapılan tütünden alınan gümrük vergisinde artış yaşanmıştı. Özellikle İstanbul, Selanik, Gümülcine, Kavala ve Golos İskelelerine getirilen tütünlerden okka başına belirli miktarlarda vergi alınıyordu. Eğer Osmanlı tütünleri gemiler ile Avrupa'ya götürülecekse, gümrük vergisinin haricinde satın alanlardan ikişer para resm-i miri alınmıştı. Tüccarlar tütün ihracatını sadece belirli

³⁹⁶ Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 102.

³⁹⁷ Ahmed Refik, **Eski İstanbul**, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1931, (İstanbul), ss. 36-39.

³⁹⁸ Atan, Osmanlı Gümrükleri, ss. 103-104.

³⁹⁹ Mübahat S. Kütükoğlu, "Tütün Zer'iyye Resmi ve Dış Tesirlerle Kaldırılması", **VIII. Türk Tarih Kongresi**, Cilt: II, TTK, Ankara, 1981, (Tütün), ss. 1429-1430.

limanlardan yapabilecekti ve resm-i miriyi ödemedен tütünleri gemilere yükleyemeyecekti. Eğer bu vergiyi vermemek için belirlenmiş iskeleler dışında bir yerden gemilere tütün yüklemesi yapılırsa, yakalandıkları zaman resm-i miri vergisi iki kat olarak alınacaktı.⁴⁰⁰

Tütünün ihracına her ne kadar müsaade edilmişse de ithalatı devlet etliyle kesinlikle yasaklanmıştı. Hatta devletler ile yapılan ticaret antlaşmalarının tamamında ithalatı yasak olan iki maddeden birisi tütündü. Tütün ithaline getirilen bu yasak, devletin tütün üzerinde bir himaye politikası uyguladığını bizlere göstermektedir.⁴⁰¹

Masdâriyye vergisi başlarda zecriyye ile aynı tür vergilerdi. Fakat masdâriyye başta şarap olmak üzere daha çok alkol ürünlerinden alınmaktaydı. Fakat zaman içerisinde masdâriyyenin içeriği genişlemiş ve içki dışındaki ürünlerden de alınmaya başlanmıştı. H. 1104 M. 1692 tarihli gümrük tarifesine göre “her nevi kumaş, bez ve ketenden yüz akçede bir akçe resm-i masdâriyye; kantar ile tartılıp satılan eşyadan her kantar için bir buçuk akçe resm-i masdâriyye-i kantar; Karadeniz’den gelen kenevir bezinin her topundan ikişer akçe resm-i masdâriyye-i kenevir; Galata’da ve buraya bağlı olan yerlerde satılan camlardan bir sandık cam için altmış akçe resm-i masdâriyye-i cam” vergileri alınacaktı.⁴⁰²

Osmanlı Devleti’nin ilk zamanlarından itibaren var olan vergilerden birisi de esir vergisiydi. Esir vergisi ilk kez I. Murad zamanında alınmıştı. Savaşlar sonrasında ele geçirilen esirlerden alınan bu verginin oranı 1/5’ti. Çünkü esirler savaş ganimeti sayılıyorlardı ve İslam hukukuna göre de savaş ganimetlerinden 1/5 oranında vergi alınıyordu. Pençik Kanunnâmesi de bu doğrultuda oluşturulmuştu. 1510 tarihli Pençik Kanunnâmesi, esirlerin pazarlarda satılması ile ilgili hükümler barındırmaktadır.⁴⁰³ Fatih Kanunnâmesi’ne göre esir ticaretinde hem alandan hem de satandan ikişer akçe vergi alınacaktı.⁴⁰⁴ Semendre Vilayeti Kanunu’nda ise Engürüs’ten Semendre’ye gemi ile getirilen esirden 25 akça vergi alınacaktı. Eğer esir azat edilir ve geri dönerse, ondan da 25 akçe vergi alınacaktı. Ayrıca kaptan da 25 akçe almaktaydı.⁴⁰⁵ 1548 tarihli Şam Vilayet

⁴⁰⁰ Ahmed Refik, İstanbul, s. 40.

⁴⁰¹ Atan, Osmanlı Gümrükleri, ss. 104-105.

⁴⁰² Ahmed Refik, İstanbul Hayatı, s. 13-16.

⁴⁰³ Atan, Osmanlı Gümrükleri, ss. 107-108.

⁴⁰⁴ Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 109.

⁴⁰⁵ Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 109.

Kanunnâmesi'nde 15. Madde esir ve esir pazarlarıyla ilgiliydi. Bu maddeye göre esir pazarlarına getirilen esirlerden 30 akçe vergi alınmaktaydı. Fakat esiri satın alandan vergi alınmayacaktı.⁴⁰⁶ Osmanlı Devleti'nde esir pazarları 1847 tarihinde ortadan kaldırılmıştı. Devletler arasında imzalanan çeşitli antlaşmalarda bazı maddeler esirlere ayrılmıştı. Fakat Osmanlı Devleti 1889 tarihinde çıkarttığı bir kanun ile zenci esir ticaretini tamamen yasaklamıştı. Bu yasağa uymayanlar da hapis ile cezalandırılacaktı.⁴⁰⁷ 1933 tarihinde ise kanunlaşarak esir ticareti tamamıyla yasaklanmıştı.⁴⁰⁸

Esirlerin pazarlarda alınıp satılmasından dolayı başlarda bu vergi, alandan ve satandan iki akçe olarak belirlenmişti. Her ne kadar esirler pazarlarda satılıyor olsa da diğer pazar mallarından farklı tutuluyordu. Pazardan alınan herhangi bir mal eğer tekrar satılırsa, bundan vergi alınmazdı. Fakat pazardan satın alınan bir esir, başkasına satıldığı zaman tekrar vergilendirmeye tabi tutulmuştu.⁴⁰⁹ Esirlerin pazarlarda satılması oldukça geç bir tarihe, 1847 yılına kadar devam etmişti. Bu tarihte yapılan bir düzenleme ile esir pazarları kaldırılmıştı. Bu döneme kadar esir ticaretinde en hareketli yer İstanbul olmakla birlikte Belgrat, Bağdat, Şam, Erzurum, Kahire, Medine, Halep ve Sofya da önemli esir ticareti merkezlerinden birisiydi. İstanbul'un fethiyle birlikte esir pazarları Haseki'de kurulmaya başlanmıştı. 17. yüzyılda Çemberlitaş'taki Tavuk Pazarı civarına taşınmış ve 1847 tarihine kadar da burada işlevini sürdürmüştü. İstanbul başta olmak üzere pek çok şehirde kurulan esir pazarları haricinde esir ticareti yapmak yasaktı.⁴¹⁰

Esirlerden, ticaret haricinde de vergi alınmıştı. Esir sahibi kişiler arasında Müslümanlara bir ayrıcalık tanınıyor ve bu vergilendirme dışında tutuluyordu. Rum ve Ermeni gibi Gayrimüslim esir sahibi kişilerden yılda 180 akçe resm-i miri ve 20 akçe de hüddamiye vergisi alınmıştı. Bu vergilerin toplanma görevi, gümrük eminleri tarafından iltizama verilerek yapılmıştı. Her esirin ve cariyenin, efendileri tarafından azat edilme hakları bulunmaktaydı. Bu durumda da bir vergi verilmesi gerekiyordu. İtıkânâme-i resmi adı verilen bu vergi, esir veya cariyeye sahibinin mal varlığına göre farklılık gösteriyordu.

⁴⁰⁶ Barkan, Kanunlar, s. 221-223.

⁴⁰⁷ “Üsesara-yı Zenciye Ticaretinin Men'ine dair kanun, 4 Kanun-u evvel 1305 (1889)”, **Düstûr**, I. Tertip, Cilt: 6, Ankara 1939, ss. 486-489.

⁴⁰⁸ “Esaretin men'i hakkındaki 25 Eylül 1926 tarihli mukaveleye iltihakımıza dair kanun”, **Düstûr**, III. Tertip, Cilt: 14, ss. 1333-1336.

⁴⁰⁹ Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 106.

⁴¹⁰ Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 108.

Eğer kişi zengin ise azat vergisi olarak 50 akçe, fakir ise 40 akçe ıtknâme-i resm ödemesi gerekiyordu.⁴¹¹

1.12.Osmanlı Gümrüklerinde Vergi Toplama Usulleri

Osmanlı Devleti gümrük vergilerini toplama sistemini zaman zaman değiştirmiş olmakla birlikte genel olarak özel şahıslar tarafından toplanmıştı. Aynı durum sadece Osmanlı’da değil, bazı büyük devletlerde de bulunmaktaydı. Mesela Fransa’da bu sistem Fransız İhtilali ile, Japonya’da ise 1870 yılında sistem değişikliğine gidilene kadar gümrük vergileri şahıslar aracılığıyla toplanıyordu.⁴¹²

Osmanlı Devleti’nde vergilerin toplanma sistemi zamanla değişim göstermesine rağmen temel olarak üç ana sistemden oluşuyordu: 1-Emanet usulü, 2-İltizam usulü, 3-Mukataa usulü. Bunlar haricinde, bir vergi toplama çeşidi olmamakla birlikte verginin nakden değil de aynî olarak ödenmesi vardı. Gümrük vergileri de diğer bütün vergiler gibi bu üç aşamayı yaşamıştı.

Emanet usulünde vergi, devlet tarafından atanan memurlar tarafından toplanıyordu. Bu memurların bulunduğu dairenin başındaki kişiye “emin” adı veriliyordu. Osmanlı Devleti’nin ilk başlarında, gümrük vergilerinin tahsili için emanet usulü uygulanmışsa, Fatih Sultan Mehmed dönemi sonrasında değişiklik yapılmış ve iltizam usulüne geçilmişti.

Osmanlı Devlet hazinesi için gümrük vergileri, cizye, madenler ve tuzla gelirleri gibi farklı vergi türleri her zaman önemli bir gelir kaynağı olmuştu.⁴¹³ Osmanlı’nın topladığı diğer vergilerin aksine gümrük vergileri her zaman doğrudan merkeze, Devlet Hazinesi’ne gönderilmişti.⁴¹⁴

Osmanlı’da gümrük vergileri, eminlerin bulunduğu yerlerde onlar tarafından toplanıyordu. Şayet emin yok ise bu görev kadıya bırakılıyor ve kadı tarafından kontrol ediliyordu.⁴¹⁵ Emanet usulünün avantajı, vergileri, devletin resmî memurları tarafından toplanıyor olmasıydı. Bu memurların belirli bir bilgi ve yetişmişlik düzeyinde olmaları

⁴¹¹ Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 106.

⁴¹² Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 111.

⁴¹³ Mustafa Nuri Paşa, **Netayic’ül-Vukuat**, Cilt: I-II, (yay. haz. Neşet Çağatay), TTK, Ankara, 1980, s. 71.

⁴¹⁴ Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 112.

⁴¹⁵ Dalsar, Şer’i Mahkeme, ss. 413-414.

hem devletin hem de halkın yararına olmuştur. Memurlar tarafından toplanan vergiler, doğrudan devlet hazinesine aktarılıyor olması, devletin gümrük gelirinde herhangi bir kesinti yaşanmamasını sağlıyordu. Diğer taraftan bu memurlar, mükelleflerin de çıkarlarını gözeterek devlet ile tüccar/halk arasında sıkı ve güven bağı oluşturuyorlardı.⁴¹⁶

Her ne kadar emanet usulü, devlet için doğrudan yararlı gibi gözükse de bazı sorunları olmaktadır. Mesela vergilerin nakdî değil de aynî ödenmesi durumlarında bu sorunlar ortaya çıkmaktadır. Osmanlı gümrükleri uzun bir dönem vergilendirme sistemini kıymet esası üzerine kurmuştu. Ayrıca tüccarların, getirdikleri malların değerlerini gümrüklere beyan etme gibi bir zorunluluğu henüz yoktu. Bu yüzden kıymet belirleme işi gümrük memurlarına bırakılmıştı. Memurların, malın değerini olduğundan fazla belirlemeleri halinde tüccarın ödeyeceği vergi miktarı da artıyordu. Emanet usulü bu açıdan, tüccar ile gümrük memurları arasında sık sık sorunlar çıkmasına neden olmuştu. Bunun haricinde diğer bir sorun da tüccarın vergisini nakdî değil de aynî olarak ödemesiydi. Aynî olarak, yani mallarının bir kısmını vergi olarak bırakıldığı zaman da gümrüklerde yer, depolama sorunu ortaya çıkmıştı. Nakdî ödemeye yapamayan tüccarların çoğalmasının doğal bir sonucu olarak gümrüklerde biriken malları saklamak veya korumak için daha fazla alana ihtiyaç duyulacaktı. Bu da gümrüklerde yer sorununu ortaya çıkartmıştı.

İltizam sistemi, belirli bir bölgenin vergi toplama işinin devlet tarafından, bir bedel karşılığında kişilere verilmesidir. Bu sistemde iltizamın başında “mültezim” adında kişiler bulunmaktaydı.⁴¹⁷

İltizam sisteminin çalışma usulü temel olarak şu şekildedir: Mültezim devletten belirli bir bölgenin vergisini toplamak için izin istiyor ve buna karşılık toplanacağı verginin miktarı konusunda devlette bir taahhütte bulunuyor. Örneğin Yemiş İskelesi’nin iltizamını isteyen kişi Defterdar’a giderek “eskiden beri yüz bin akçe” vergi toplandığını fakat kendisinin “iki yüz bin akçe vererek” bu iskelenin iltizamını almak istediğini söylüyor.⁴¹⁸ Devletin bunu kabul etmesi halinde bu kişi, Yemiş İskelesi’nin vergisini

⁴¹⁶ Atan, Osmanlı Gümrükleri, ss. 112-113.

⁴¹⁷ Mehmet Genç, “İltizam”, *DİA*, Cilt: 22, İstanbul, 2000, (İltizam), s. 154.

⁴¹⁸ Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 114.

toplamakla görevlendiriliyor. Eğer topladığı vergi 200 bin akçenin üzerinde olur ise, aradaki fark mültezimin geliri oluyor.

Tabii ki mültezimler her zaman vaat ettikleri meblağda vergi toplayamamışlardı. Böyle durumlar mültezim, devlete borçlu kalıyor ve devlet tarafından gönderilen resmî bir memura borcunu ödemesi gerekiyordu. Bunun bir örneğiyle 1484 tarihinde Bursa’da karşılaşyoruz. Mudanya İskeleyi’nin mültezimi olan Mustafa Maverdi, vaat ettiği verginin daha azını toplayarak hazineye borçlu kalmıştı. Bursa kadısına gönderilen fermanla Mustafa Maverdi, 53.978 akçelik borcunu İskender adındaki kişi teslim etmesi istenmişti.⁴¹⁹

İltizam süresi çok uzun tutulmuyor ve birkaç yıllık olarak veriliyordu. Ayrıca devlet, ödemenin yapılmasını garanti altına almak için mültezimlere, belirli periyotlarda ödeme yapılmasını şart koşuyordu. Böylelikle hazineye belirli dönemlerde toplu para akışı sağlanıyordu.⁴²⁰

İltizam sistemi ilk olarak sınırlı sayıdaki vergi türü için uygulanmakla birlikte zamanla, neredeyse bütün vergi çeşitlerinin toplanmasında kullanılmaya başlanmıştı.

İltizam sisteminin avantajlı yanları bulunmaktaydı. Öncelikle devlet belirli bir vergi miktarını garantiye almış oluyordu. Mültezim, toplamayı önerdiği miktarı vergilerden elde edemese bile devlete borçlu kalıyor, böylelikle bu paranın en azından büyük bir kısmının hazineye gireceği neredeyse garanti altına alınıyordu. Diğer taraftan gümrük vergilerinin aynî olarak alınması durumunda devlete büyük yararı dokunuyordu. Verginin aynî olarak alınması durumunda gerekli olan personel ve saklama alanı devlet tarafından değil de mültezim tarafından sağlanıyordu. Böylelikle devlet bu yükü kendi üzerinden mültezimin omuzlarına bırakıyordu.⁴²¹

İltizam sisteminin tüm bu avantajlarına karşılık dezavantajları da bulunmaktaydı. Mesela mültezimler, gelirlerini arttırmak için fazla vergi toplayabiliyorlardı. Bunun yanı sıra iltizama verilen gümrüklerde ticarî trafik ne kadar yoğunlaşırsa toplanacak vergi miktarı doğru orantıda artacağı için mültezimler tarafından gümrük oranları düşürülebiliyordu. Böylelikle buralardaki gümrüklerden daha fazla mal sevkiyatı

⁴¹⁹ Halil İncalcık, “Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler”, **Belleter**, Cilt: XIII, Sayı: 17, 1988, (Bursa Kadı), s. 17.

⁴²⁰ Genç, İltizam, s. 155.

⁴²¹ Genç, İltizam, s. 156.

yapılabilmesi amaçlanmıştı. Ayrıca tam tersi bir uygulama da yapılmış ve vergiler kıymet usulüne göre belirlendiği için bazı malların değeri olduğundan fazla da gösterilmişti.⁴²²

Yaşanan tüm bu olumsuzluklar, mültezimlerin sıklıkla şikâyet edilmelerine neden oluyordu. Osmanlı Devleti belirli bir yerden sonra iltizam sisteminde bazı düzenlemeler yapmış ve mültezimlere kefil sistemi getirmişti. İltizama aday olan kimseler kefilsiz ihaleye giremiyorlardı. Kefiller de genel olarak sarraflar oluyorlardı. Bu yüzden bazı zamanlarda “kuyruklu senet” adıyla anılan bir imtiyazlı senet verilerek hazine sarraflığı oluşturulmaya başlanmıştı. Devlet, mültezimleri bu sarraflar üzerinden kontrol ediyor ve yine ödemelerini bu sarraflar aracılığıyla alıyorlardı. İltizam taksitlerinin ödenmesi sırasında sarraflar “harç-ı ferman” adıyla bir harç ödemeleri gerekiyordu. Ayrıca iltizam bedelinin tamamının ödenmesi halinde “reddiye-i temessük” adıyla anılan son bir harç daha ödemeleri gerekiyordu.⁴²³

Osmanlı gümrüklerindeki diğer bir uygulama ise “mukataa”dır. “Kesilmiş” anlamına gelen mukataa, hazineye ait bir arazinin belirli bir bedel karşılığında ve sınırlı süreli olarak kiraya verilmesi anlamında kullanılan bir teknik terimdir. Osmanlı Devleti’nde vergi sisteminin içerisinde değişik anlamlarda kullanılmakla birlikte emanet ve iltizamın belirlenen bir miktarda vergi toplanması sistemine de mukataa deniyordu. Kısacası, devletin gelirleri anlamına gelmektedir.⁴²⁴

Koçi Bey, gümrük ve madenler gibi bazı yerlerin kiraya verilmesine mukataa dendiğini; gümrükler ile iltizamların bir yıllık gelirlerinin defterlerde tutulduğunu belirtmiş ve bu defterleri tutanlara da “mukataacı” denildiğini yazmıştır.⁴²⁵

Mukataalar Hazine-i Amire dairesine bağlıydılar. Her mukataanın başında “emin” unvanı verilen devlet memurları bulunmaktaydı. Eminlerin esas görevleri, başında bulundukları mukataaların belirlenen yıllık kazanç miktarının altına düşmesini önlemektir. Eminler, görevleri başına eğer “ulufe” karşılığında gelmişlerse “ber vech-i emanet” olarak atanırlardı. Fakat mukataadan elde edeceği geliri “kesime” alırsa, yüklendiği miktarın üzerine çıkacak her kuruş kendisine kalırdı.⁴²⁶

⁴²² Atan, Osmanlı Gümrükleri, ss. 115-116.

⁴²³ Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 116.

⁴²⁴ Atan, Osmanlı Gümrükleri, ss. 118-119.

⁴²⁵ Danışman, s. 135; Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 119.

⁴²⁶ Mustafa Akdağ, **Türkiye’nin İktisadi ve İctimai Tarihi**, Cilt: II (1453-1559), Cem Yayınları, İstanbul, 1974, s. 280.

Osmanlı Devleti, yoğun ticarî ilişkilerde bulunduğu devletlerle karşılıklı anlaşmalar yaparak yıllık gümrük vergileri belirlemişti.⁴²⁷ “Yıllık Ödemeli” olarak adlandırdığımız bu sistemde anlaşma yapılan ülkenin vatandaşlarından ek olarak hiçbir gümrük vergisi alınmamıştı. Dubrovnik ile yapılan antlaşma sonucunda bu kuralların hayata geçtiğini görebiliriz. 1365 tarihinde yapılan antlaşma gereğince Dubrovnik, Osmanlı Devleti’ne her yıl 500 duka altın ödeyecekti. Bu aynı zamanda Osmanlı tarihindeki ilk maktu gümrük vergisidir.⁴²⁸

Osmanlı’da gümrük vergileri her zaman nakdî olarak alınmamıştı. Bazı durumlarda, özellikle tüccarların vergiyi ödeyebilecek nakit paraları bulunmadığı zamanlarda aynî olarak ödüyorlardı, yani mallarının bir kısmını gümrük vergisi olarak gümrük idaresine bırakıyorlardı. Diğer taraftan gümrük memurunun malın değerini yüksek hesaplaması tüccara fazla vergi yükü bineceği için, bu gibi durumlarda da tüccarlar vergilerini aynî olarak ödeme yoluna gitmişlerdi. Daha çok 17. yüzyılda itibaren yaygınlaşan bu usul bazı antlaşmalarda da yer almıştı. Örneğin 17. yüzyılın sonlarında ve 18. yüzyılın ilk yarısında İngiltere ve Fransa ile girilen ticarî ilişkilerde belirli kurallar belirlenmişti. Eğer bu ülkelerden Osmanlı Devleti sınırlarına gelen tüccarlardan fazla vergi almak için gümrüklerde malları olduğundan daha değerli gösterilirse, bu tüccarlar vergilerini aynî olarak ödemekte serbesttiler.⁴²⁹

Tanzimat’ın ilanının sonrasında yayımlanan bazı nizamnâmelerle aynî usulün belirli bir sistematığa oturtulması sağlanmıştı. H. 1275/M. 1859 tarihli Sevahil ve Kara Gümrükleri ile Kadim Kara Gümrükleri Hakkında Nizamname’de, malların rayiç değeri üzerinden tüccar ile gümrük memurları anlaşmadığı durumlarda verginin aynî olarak ödenebileceği belirtilmişti.⁴³⁰ Bundan üç yıl sonra çıkartılan Dersaadet Gümrükleri ile Mülhakat Gümrüklerinin Muamele-i Dahiliyesine dair Nizamnâme’nin 35. maddesinde aynî vergi olarak alınan malların ambarlarda hangi koşullar altında saklanması gerektiği ve satılması durumunda neler yapılacağı ile ilgili bilgiler yer almaktadır.⁴³¹ 1907 yılına

⁴²⁷ Danışman, s. 135.

⁴²⁸ Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 117.

⁴²⁹ Atan, Osmanlı Gümrükleri, ss. 120-121.

⁴³⁰ “Sevahil ve Kara Hududu Gümrükleri ile Kadim Kara Gümrükleri Hakkında Nizamname”, **Düstûr**, I. Tertip, Cilt: 2, 1289 (1873), s. 557.

⁴³¹ “Dersaadet Gümrükleri ile Mülhakat Gümrüklerinin Muamele-i Dahiliyesine Dair Nizamname”, **Düstûr**, I. Tertip, Cilt: 2, 1289 (1873), s. 573.

yayımlanan Muamelat-ı Rüşumiyyeye dair talimatta gümrük vergisinin aynî olarak alınabileceği belirtilmişti.⁴³² Bundan bir yıl sonra yayımlanan genelgede, aynî eşyaların koyulduğu ruloların, yani kapların ağızlarının kurşun mühür ile mühürlenmesi gerektiği ile ilgili bir maddenin olması, aynî sistemin henüz terk edilmediğin göstermektedir.⁴³³ Nitekim 1909 yılında 233 genel sayı ile yayımlanan yazıda da aynî sistemin devam ettiğini görebiliyoruz. Bu genelgeye göre eğer tüccar ile gümrük memuru anlaşamazsa ya tüccar malın faturasını ibraz etmek zorundadır ya da vergisini aynî olarak ödeyecektir.⁴³⁴ Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesinin ardından Osmanlı Devleti, ordunun ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla gümrük vergilerini 1915 tarihinde %30'a çıkartmış ve verginin yarısının aynî olarak alınması kararını vermişti.⁴³⁵

Gümrük vergisinin aynî olarak alınması bazı durumlarda tüccara lehine olduğundan bahsetmiştik. Çünkü gümrük memuru tarafından eşyanın gerçek değerinin daha üstünde bir değer hesaplanması vergiyi arttıracaktı. Bu durumda malın bir kısmını bırakmak, bu yüksek vergiyi ödemekten daha kârlı olabiliyordu. Bu durum her ne kadar tüccarın lehine olsa da devletin aleyhine bir olaydı. Çünkü tüccardan vergi olarak alınan malların saklanması, korunması devlet için ek bir yük oluyordu. Ayrıca alınan şeyler durdukça bozulabilecek ürünlerse bu başlı başına bir sorundu. Çünkü vergi olarak alınan mallar ambarda bozulacak ve satılamayacaktı. Bu da alınan verginin durduğu yerde erimesi anlamına gelir. Ayrıca aynî olarak alınan mallar, gümrüklerde biçilen yüksek fiyatlara satılamaması durumunda hazinesinin gelir kaybetmesine neden olacaktı.

Diğer bir sorun ise piyano veya herhangi bir makineden alınması gereken %12 oranındaki vergiyi aynî olarak tahsil etmekteydi. Bir piyanoyu düşündüğümüzde %12'lik kısmını almak için parçalarına ayırmak gerekmektedir. Bu da piyanonun işlevsiz hale gelmesine neden olur. Bu gibi durumlarda tüccarların, getirdikleri malları gümrük idaresi tarafından ve vergilendirme amacıyla kendi belirledikleri fiyattan satın almalarını isteme hakkı bulunmaktaydı. Vergilendirmede yaşanan bu güçlüklerden dolayı aynî sisteme zamanla son verilmiş ve ödemenin sadece nakit olarak yapılmasına karar verilmişti.

⁴³² “Muamele-i Rüşumiyyeye Mahsus Talimat-ı Mahsusa”, 1 Şubat 1322 (1907), **Düstûr**, I. Tertip, Cilt: 8, s. 651.

⁴³³ **Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası, 1324-1325 (1908-1909)**, Cilt: I, İstanbul, 1341, s. 105-106.

⁴³⁴ **Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası**, s. 143.

⁴³⁵ “İdhalat Resminin Tezyidi Hakkında Kanun-ı Muvakkat”, **Düstûr**, II. Tertip, Cilt: 7, s. 610.

Toprak mahsullerinden istisnai olarak vergi aynî olarak alınmaya devam edilmişti. Bu uygulama sadece Osmanlı Devleti ile sınırlı kalmamış, Avrupalı devletlerde 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar; Japonya’da 1870 tarihine kadar devam etmişti. Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasından bir yıl sonra aşar vergisi ile birlikte aynî usul de kaldırılmıştı.⁴³⁶

1.13.Gümrüklerde Kaçakçılık, Kurallara İtaatsizlik ve Cezalar

Osmanlı gümrüklerinde kaçakçılık ile ilgili ilk zamanlarda genel bir kanun bulunmuyordu. Bu yüzden gümrük bölgelerinde cezalar memurların tercihinine kaldığı için farklılık göstermesi oldukça normaldi.

Araştırmacılar tarafından gümrüklerde yapılan kaçakçılığın pek çok sebebi üzerinde durulmakla birlikte, buluştukları ortak nokta vergiden kaçmaktı. İlk zamanlarda gümrük vergilerinin %3 ilâ 5 arası gibi düşük oranlardaydı. Ancak yine de kaçakçılığın hiç yapılmadığını ne yazık ki söyleyemeyiz. Dalsar’ın yaptığı araştırmada, 1521 tarihinde Bursa’da zimmîler, harbîlerin mallarını kendi malları gibi sınırdan geçirdiklerini tespit etmiştir. Çünkü bu dönemde Bursa gümrüklerinde harbîlerden vergi alınırken, zimmîlerden alınmıyordu. Kaçakçılığın tespitinin ardından Bursa gümrüklerinde zimmîlerden de vergi alınmaya başlanmıştı.⁴³⁷

Tüccarlar, Osmanlı ülkesine getirdikleri mallarını gümrük iskelelerine değil de yakınlarında bulunan, daha küçük ve resmî görevlinin olmadığı iskelelere çıkartarak gümrük vergisinden kaçmaya çalışmışlardı. Ayrıca Ege Adaları’ndaki küçük gümrük iskelelerine uğrayıp, buradaki görevlilere rüşvet vererek aldıkları edâ tezkeresi ile birlikte geldikleri büyük gümrüklerde, tezkereye ibraz ederek herhangi bir gümrük vergisi ödemedi mallarını karaya çıkartabiliyorlardı. Osmanlı Devleti, bu olayları tespit etmiş ve hemen önlem almıştı. 1722 tarihinde yayımlanan bir emr-i şerif ile tüccarlar artık gerekli belgeleri İstanbul, İzmir ve onlara bağlı büyük gümrüklerden temin edebilecekler; Ege Denizi’nde yapılacak ticaret için İzmir Gümrüğü merkez olarak seçilerek, İzmir

⁴³⁶ Atan, Osmanlı Gümrükleri, ss. 122-123.

⁴³⁷ Fatih Dalsar, **Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa’da İpekçilik**, İstanbul, 1960, (İpekçilik), s. 272’den aktaran Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 128.

Gümrük Emni'nin atayacağı memurların ve katiplerin bulunmadığı iskelelerde gümrük vergisi tahsil edilemeyecekti.⁴³⁸

Gümrüklerde uygulanan cezalardan birisi de zapt ve müsadereydi. Tüccarlar, gümrüklere getirdikleri eşyanın tamamını görevlilere ibraz etmesi gerekmekteydi. Eğer bir kısmını saklar ve bulunursa, çeşitli cezalara çarptırılırdı. Bunlardan birisi eşyanın zapt ve müsadere edilmesidir. Bu durum çeşitli kanunlarda da belirtilmişti. Örnek olarak Bursa Gümrük Kanunu ile İstanbul ve Galata Gümrük Kanunu'nu gösterebiliriz. Ayrıca İstanbul ve Galata Gümrük Kanunu'nda belirtildiği üzere, belirli ürünlerin getirilecekleri muayyen limanlar haricinde bir yere indirilmeleri durumunda da müsadere edileceklerdi. Yine 1476 tarihli İstanbul ve Galata Gallatı Gümrük Kanunnâmesi'nde, müsadereenin sadece eşyaya değil, onu getiren taşıta da uygulandığını görmekteyiz. Örneğin şire zamanında şire getiren arabacılar, amillere haber vermeden şireleri evlerine götürür ve yakalanırlarsa şirelerle birlikte arabaları ve öküzlerine de el konulacaktı.⁴³⁹

Kaçakçılığın cezalarından birisi de verginin iki kat alınmasıydı. Trabzon Vilayet Kanunnâmesi'nde yer alan bu usul, daha önceleri, Trabzon özelinde, yakalanan kaçak kumaştan iki kat gümrük vergisi alınmakla birlikte mal, müsadere edilmiyordu. Bu kanun ile birlikte artık malın tüccara geri verilmeyip müsadere edilecekti.⁴⁴⁰

Gümrüklerde uygulanan cezalardan birisi de teşhircilikti. Gümrüklere gelen gemilere amilden izinsiz ne mal yüklenir ne de gemilerden mal indirilirdi. Fatih Sultan Mehmed Dönemi gümrük kanunnâmelerine de geçen bu kurala göre, şayet gemi kaptanı böyle bir girişimde bulunur ve yakalanırsa, burnuna bir kıl takılıp şehirde gezdirilirmiş.⁴⁴¹

Teşhirciliğin haricinde bir de dayak ve sakal kesme cezası vardı. Osmanlı Devleti'nde, deniz kenarında yalı sahipleri, devletten izin almadan deniz yolu ile hububat satamamaktaydı. Şayet izinsiz bir şekilde satış yapar ve yakalanırsa alacağı cezalardan birisi de dayak ve sakal kesme cezasıydı.⁴⁴²

Kurallara uymayanlara verilecek cezaları haricinde bir de belirsiz cezalar vardı. Bunlar kanunlarda "hakkında geline" şeklinde belirtilmiş olmakla birlikte, cezanın içeriği

⁴³⁸ Mübahat S. Kütükoğlu, "Ahidnâme (Türk Tarihi)", **DİA**, Cilt: 1, İstanbul, 1988, (Ahidnâme), s. 539.

⁴³⁹ Atan, Osmanlı Gümrükleri, ss. 129-130

⁴⁴⁰ Gökbilgin, s. 298-299.

⁴⁴¹ Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 130.

⁴⁴² Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 131.

tam olarak yazılmamıştı.⁴⁴³ Büyük ihtimalle cezanın şekli, uygulayacak memurun insafına bırakılmıştı.

1.14.Osmanlı Devleti’nde Gümrük Defterleri

Osmanlı gümrüklerinde mufassal, icmal, teslimat, bakaya ve muhasebe defterleri bulunuyordu. Bu defterler ile gümrüklerin genel işleyişi ve ticarî kapasitelerini istatistiksel olarak ortaya çıkarmak mümkündür.

Mufassal defterleri genel olarak gümrük vergisinin alındığı tüccar veya tüccarların isimleri, malın cinsi, miktarı ve alınan verginin tutarı yazılır ve her günün tarihi atılarak aylık veya yıllık olarak hazırlanırdı. Sahil gümrüklerinde bu bilgilere ek olarak malı getiren geminin cinsi, taşıdığı bayrak ve nereden geldiği, gemi kaptanının ismi gibi ayrıntılara da yer verilmişti. Birkaç gemi kaydından örnek vermek gerekirse, gelen olarak sefine kaydına rastlanılmakla birlikte Antalya’da sandal; İskenderiye’de sünbeki, fırkata; İzmir’de pulaka, şeytiye veya sentine; Samsun’da çekeleve, pergende, çekdirme, tombaz, çifte, lotka gibi gemi tipleri görülmektedir. Ayrıca giden gemilerin nereye gittikleri kaydedilmemekle birlikte gümrüğe gelen gemilerin nereden geldikleri ve hatta aktarma yaptıkları yerler varsa buralar da kayda geçmişti. Burada dikkat edilmesi gereken başka bir kısım ise alınan gümrük vergisinin sadece Osmanlı lirası olmadığıdır. Devlet içerisinde farklı ve yabancı paraların da kullanılıyor olmasından dolayı burada alınan gümrük vergisinin hangi para ile alındığı da kayda geçmektedir. Erzurum veya Bursa gibi büyük kara gümrüklerinde küçük farklılıklar da görülmekte, alınan verginin bazı zamanlarda amediye ve reftiye olarak ayrı ayrı kaydedildiği de olmuştu. İşte bu defterler ve içerdiği bilgiler sayesinde, bir gümrükten geçen malların neler olduklarını, tüccarlarının mezhep ve milletini, elde edilen kazancın ne kadar olduğunu tespit edebiliyoruz.⁴⁴⁴

Tespit edilen ilk mufassal defteri, 1 Cemaziyelahir 967-15 Cemaziyelevvel 968 (28 Şubat 1560-1 Şubat 1561) tarihleri arasındaki kayıtların bulunduğu Antalya Gümrük Defteri’dir. Bu deftere göre Antalya’ya 33’ü sefine ve sekizi sandal olmak üzere 41 gemi yük boşaltmıştı. Bu gemilerden 23’ü Mısır ve dördü ise Trablus’tan gelmişti. 29 sefine,

⁴⁴³ Atan, Osmanlı Gümrükleri, s. 131.

⁴⁴⁴ Kütükoğlu, Gümrük Kayıtları, s. 220; Kütükoğlu, Gümrük, s. 267.

24 sandal olmak üzere toplamda 53 gemiye ise Antalya gümrüğünden mal yüklenmişti. Gelen mallar arasında çoğunluğu siyahîlerden oluşan gulam ve cariyelerin yanı sıra pirinç (erz), manda derisi (cild-i camus), keten, tülbent, destmal; gidenler arasında ise halı, kilim, afyon, ceviz (koz), palamud, badem, kirpas bulunmaktadır.⁴⁴⁵

İskenderiye Gümrük Defteri ile Gümrük-i Kebir-i İzmir defterleri farklı tarzlarda tutulmuştur. İskenderiye Gümrüğü'ne gelenler defterde Rum'dan (Anadolu), Girit'ten, Efrenk (Avrupa) vilayerlerinden olmak üzere üç kategoriye ayrılmıştır. Bunlara ek olarak ise "Reşid'den gelen darıların gümrüğü" başlığı açılmıştır. Giden ürünler ise Efrenk ve Rum olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Gümrük-i Kebir-i İzmir'de ise karadan gelen mallar için ayrı bölüm oluşturulmuştur.⁴⁴⁶

Milletlere ait gümrük tarifeleri değiştiğinde gümrük defterlerinde bu durum vurgulanarak kayda geçmektedir. Mesela H. 1247/M. 1831-32 tarihinde Rus tebaasında olan tüccarların gümrüklerini artması sonucunda H. 1251/M. 1835-36 İzmir Efrenç Gümrüğü'ndeki defterlerde Rus tüccarlarının yanında "fazla-i tarife" yazılarak artış belirlenmişti. Defterlerin sonunda ise bütün masrafların neler olduğunu ayrı ayrı kalemler halinde yazılmıştı. Bazılarında daha detaylı olmaklar birlikte temel olarak şu dört grupta toplanabilir:⁴⁴⁷

- a) Mutfak masrafları ve hademe ulûfeleri,
- b) Gümrük kirası,
- c) Gümrük Emininin maaşı,
- d) Gümrüğün mutad olan çeşitli masrafları.

Avrupalı devletlerin Osmanlı içerisinde bulunan konsoloslarının da gümrük defterlerini yakından takip ederek raporlar hazırladığını belirten Kütükoğlu, bu defterlerinin tamamının günümüze ulaş(a)madığını, bu yüzden Avrupa arşivlerinde bulunan raporlar ile Osmanlı Devleti'nin gümrükler üzerindeki malî durumunu daha iyi çizilebileceğini vurgulamıştır.⁴⁴⁸ Fakat konuya daha iyimser bir açıdan yaklaşarak, gümrük defterlerinin tamamının günümüze ulaşamadığını değil de henüz tasnif

⁴⁴⁵ Kütükoğlu, Gümrük Kayıtları, s. 221.

⁴⁴⁶ İzmir Efrenç Gümrüğü hakkında detaylı bilgi için bkz: Küçükkalay, 2013.

⁴⁴⁷ Kütükoğlu, Gümrük Kayıtları, s. 223.

⁴⁴⁸ Kütükoğlu, Gümrük, s. 267.

edilemeyen belgeler arasında bulunduğunu düşünmek daha olumlu olacaktır. Bu durumun bir benzerini, Osmanlı Devleti'nin ikinci nüfus sayımı olarak anabileceğimiz 1844 tarihli sayımını defterlerinin günümüze ulaşmadığı onlarca yıl boyunca düşünülmüştür. Bu sayımın sonuçları için ise, 19. yüzyılın ortalarında Osmanlı topraklarında seyahat eden gezginlerin eserlerinden toparlanarak kullanılmıştır. Ancak 2010'larda yapılan tasnif esnasında bu defterler bulunmuş ve araştırmacıların kullanımına sunulmuştur.

İcmal defterleri, mufassal defterlerde bulunan bilgilerin toparlanarak hazırlanan aylık veya yıllık kayıtların yer aldığı defterlerdir. Bu defterler daha çok genel durumu görebilmek için kullanılmaktadır. Çünkü mufassal defterlerdeki gibi detaylı bilgilerden ziyade, günlük veya aylık toplam durumları görmemizi sağlıyorlardır.⁴⁴⁹ Bu defterlerde öncelikle merkez, yani büyük gümrüğün hasılatları yazılıp, ardından ona bağlı, mülhak gümrüklerin hasılatlarına kaydedilmiştir. Toplam hasılatlardan masraflar çıkartılarak hazineye teslim edilecek tutar ve toplam tutarın İstanbul'a ne zaman ve hangi yolla ödeneceği de ayrı ayrı belirtilmiştir.⁴⁵⁰

Teslimat, Bakaya Defterleri, gümrüklerde toplanıp hazineye gönderilen fiyatların bulunduğu defterlerdir.⁴⁵¹ Bu defterlerin en önemli özelliği, gelirler yetmediği veya gümrük emirlerinin değiştiği zamanlarda var olan mali durumların kayıtlarının hepsi bu defterlerde bulunmaktadır. Bazı zamanlarda hesabının tam olarak kapatılabilmesi yaşanan aksaklıklardan dolayı birkaç seneyi bulmaktadır. Bu aksaklıklar sırasında ödenen taksitlerin nerede kaldığı, ne zaman ve hangi yolla ödendiği bilgilerinin hepsine teslimat, bakaya defterlerinden ulaşabilmekteyiz.⁴⁵²

Muhasebe defterleri icmal defterlerine benzemekle birlikte daha fazla ayrıntı içeren defterlerdir. Birkaç yıllık olarak hazırlanan bu defterler büyük gümrüklere bağlı olan emanet ve iltizamla idare edilen bütün gümrüklerle diğer rûsûmat hesapları takip edilebilmek mümkündür.⁴⁵³

⁴⁴⁹ Kütükoğlu, Gümrük, s. 267.

⁴⁵⁰ Kütükoğlu, Gümrük Kayıtları, s. 225.

⁴⁵¹ Kütükoğlu, Gümrük, s. 267.

⁴⁵² Kütükoğlu, Gümrük Kayıtları, s. 225.

⁴⁵³ Kütükoğlu, Gümrük, s. 267.

⁴⁵⁵ Kütükoğlu, Gümrük, s. 268.

II. BÖLÜM

BİTKİ KRALLIĞI: GİRİT ADASI'NIN EKONOMİK HAYATI

2.1. Girit Adası'nda Üretim ve Ticarî Hayata Dağılımı

Dünyanın en küçük kıtası olan Girit, bulunduğu konum itibarıyla her zaman denizci milletlere ev sahipliği yapmıştı. Özellikle Hanya ve Kandiye'de iyi denizciler yetişiyordu. Bu durum Girit'te bir atasözünün doğmasına da neden olmuştur: Girit'te köyde bir çocuk doğduğunda bir kadirga kölesi, şehirde bir çocuk doğduğunda bir denizci doğar.⁴⁵⁶ İyi denizlerin yetiştiği şehirler, Adanın kuzeyinde bulunuyordu. Bu bölge güneyine nazaran daha düz ve ovalık bir alan olduğu için tarıma da elverişliydi. Ancak Tott, bu bölgenin toprağının “kötü” olduğunu vurgulamış ve “kuzey kıyısının kötü bir toprağın verebileceği tarımı fazlasıyla” sağladığını belirtmiştir.⁴⁵⁷ Ayrıca başta Hanya ve çevresinde tarlaların düzensiz ve bakımsız bir durumda olması da toprağın verimini azaltıyordu.⁴⁵⁸

Tüm bu olumsuz görüşlere rağmen, Girit'in sınırlı sayıdaki ekim alanları büyük devletleri dahi besleyecek kadar verimli olmuştu. Bu yüzden tarihsel süreç içerisinde her zaman tüccar akımına uğramıştı. Hatta Venedik döneminde özellikle İngiliz tüccarların yoğunlukta olduğu Adada, İngiltere'nin ilk konsolosluğu da açılmıştı. İngiliz Kral VIII. Hanry tarafından Censio di Balthazar 1522 yılında İngiltere'nin ilk konsolosu olarak Girit'e atanmıştı.⁴⁵⁹ Adaların genelinde eskiçağlardan itibaren varlığını koruyan iki unsur vardır: zeytin ve bağcılık. Ada ekonomisi için her zaman önemli yer teşkil eden bu iki ürün, zaman içerisinde bazı değişiklikler göstermişti. Balta bunun sebebini “yabancı egemenlerin kolonyalist politikaları ve bunun sonucu olarak karşımıza çıkan iç talep” olarak yorumlamıştır. Venedik döneminde Girit'te zeytine yönelik bir teşvik politikası vardı. Bunun nedenlerinden birisi Serenissima Cumhuriyeti'ni, Apulia'da üretilen

⁴⁵⁶ Stergios Spanakes, “Relazione del Nobile Uomo Zuanne Mocenigo ritornato provveditore generale del regno di Candia presentata nell'eccellentissimo consilio 17 Aprile 1589”, **Mnemeia tes kretikes istorias (Monuments of Cretan history)**, Herakleion, 1940, (Nobil Uomo), p. 23'ten aktaran Greene, A Shared World, p. 144.

⁴⁵⁷ Baron de Tott, s. 315.

⁴⁵⁸ Tournefort, s. 62.

⁴⁵⁹ Andrea Kopasi, “Girit'in Ahval-i Umumiye ve Tarihiyesi”, **Mecmua-yı Ebuzziya**, Cüz: 76, 15 Şaban 1315, (Girit'in Ahval-i Umumiyesi), s. 1424.

zeytinyağına bağımlılıktan kurtarmaktı. Diğer bir neden ise 16. yüzyılda bağcılıkta yaşanan sorunlardı. Bağcılıkta yaşanan zorluğu zeytin ile telafi etmeye çalışmışlardı. Böylelikle Ada ekonomisinin zarar görmesi en aza indirmek amaçlanmıştı. Ancak zeytin üretimi uzun soluklu bir iş olduğundan Venedik'in bu politikası ancak Osmanlı döneminde meyvelerini verecekti. Özellikle 18. yüzyılda zeytinyağı ticaretinin merkezleri adalardı. Girit başta olmak üzere Kıbrıs ve diğer Ege adaları, Avrupa'ya ithal edilen zeytinyağının ana üretim merkezleriydi. Avrupa, uzun bir süre en önemli hammaddelerini Akdeniz bölgesinden sağlamıştı. Avrupa tekstili için gerekli olan ipek, buradan gidiyordu. Ardından şarap bu ticaret içerisine dahil olmuştu. Avrupa'nın büyük çoğunluğu Akdeniz şarabını içiyordu. Bu serinin son ürünü ise zeytinyağı olmuştu. Özellikle Marsilya, sabun yapımı için gerekli olan zeytinyağını Girit ve diğer adalardan temin ediyordu. Ancak bir yüzyıl sonra, Mora ön plana çıkmaya başlamıştı. Artık Marsilya'nın ihtiyacı daha Avrupa içerisinden karşılanmaya başlanacaktı.⁴⁶⁰

Avrupa'nın önemli üretim merkezlerinden olan Marsilya'nın ilgisinin Girit'ten kuzeye doğru kayması, Ada için bir ilk değildi. Kendi tarihsel süreci içerisinde ekonomisini oldukça sarsacak iki büyük ilgi kaybına uğramıştı. Bunlardan ilki İngiliz ve Hollandalılar tarafından baharat ticaretinin Akdeniz'den uzaklaştırılıp Avrupa'nın kuzeyine doğru kaydırılmasıydı. İkincisi ise bununla bağlantılı olarak ticarî trafiğin azalması ve böylelikle Girit limanların ve gümrüklerinin ticaret hacimlerinin küçülmeye başlamasıydı.⁴⁶¹

Osmanlı hâkimiyeti sonrasında Girit'in ticarî hayatının çeşitliliğine yönelik bilgiler ne yazık ki azalmaya başlamıştı. Bu dönem öncesinde Girit'e gelen bütün seyyahlar burasını zengin bir ada olarak tarif ediyorlardı.⁴⁶² Greene'nin vurguladığı üzere bu dönemde ticarete tek bir ürün hâkim değildi. Ancak Osmanlı, Venedikliler gibi belirli raporlar tutmamışlardı. Ticarî hayatta ürün çeşitliliğin fazla olması ve raporların eksikliği önemli bir handikap oluşturuyordu.⁴⁶³

⁴⁶⁰ Evangelia Balta, "Ege'nin Ada Dünyası (15-19. Yüzyıllar)", **Akdeniz Dünyası, Düşünce, Tarih, Görünüm**, (ed. Kudret Emiroğlu, Oktay Özel, Eyüp Özveren, Süha Ünsal), İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 91.

⁴⁶¹ Greene, A Shared World, p. 116.

⁴⁶² Ergün Özsoy, **XVI. Yüzyıl Alman Seyahatnamelerine Göre Akdeniz**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010, s. 169.

⁴⁶³ Greene, A Shared World, p. 122

Girit'in tarımsal politikasını iki bölüme ayırmak mümkündür: 1) Ticarî faaliyet için yapılanlar, 2) Ada içi tüketim amacıyla yapılanlar. Ticarî faaliyetlere yönelik olarak daha çok zeytin, zeytin yağı, bağcılık ve tahıl üretimi ön plana çıkmıştı. Ada halkının kendi ihtiyaçları için ise daha çok meyve ve bazı sebze üretimleri örnek olarak gösterilebilir. Ancak halkın günlük ihtiyacı sadece meyve ve bazı sebze üretimiyle sınırlı değildi. Adada Müslüman veya Gayrimüslim, şehirli veya kırsal kesimde fark etmeksizin hemen her evin küçük de olsa bir bahçesi vardı. Bu bahçelerde sınırlı da olsa enginar, limon ve nar gibi ürünler yetiştirilmişti.⁴⁶⁴ Ayrıca bu bahçelerde üzüm de yetiştiriliyordu. Bu üzümlerle ev halkının yıllık ihtiyacı olan sirke ve şarap tarzı ürünler de yine ev içerisinde yapılıyordu.⁴⁶⁵

Yukarıdaki tarım politikasının yanı sıra Girit'te yetişecek ürünlerde sadece çevresel faktörlerle değil, siyasî etmenler, halkın yaşayış biçimleri, devletlerin kendi düşünceleri de etkiliydi. Bin yıl içerisinde Girit'in çehresi pek çok kez değişim yaşamıştı. Gerek uzun 16. yüzyıl gerekse Adadaki hâkim güçlerin değişmesi sonucunda uçsuz bucaksız tahıl tarlaları yerini üzüm bağlarına veya zeytinliklere dönüşmüştür.⁴⁶⁶ Girit'in üretim biçiminde yaşanan bu değişimin en önemli siyasî faktörü Venedikliler olmuştu. Ada halkının Venedik baskısına karşı direnmesi sonucunda devlet tarafından ağır bir şekilde cezalandırılmış, Ada harap bir hale getirilmişti. Hatta tarım arazileri iyice daraltılmış, hayvan sayısında bile sınırlandırmaya gidilmişti. Bu yüzden Girit'e ayak basan Tafur, Adanın "bir zamanlar oldukça zengin" olduğunu vurgulaması, o dönemdeki durumunun oldukça kötü olduğu izlenimini vermektedir.⁴⁶⁷

Girit'i ziyaret eden hemen herkes Venediklilerin yaptıkları baskıları dolaylı yoldan da olsa dile getirmiştir. Ancak bu durumu en net bir şekilde Combes açıklamıştır: "zengin bir ülkede yoksul bir nüfus". Girit'in Doğu Akdeniz'de onurlu ve belki de imrenilecek bir yere sahip olması gerekirken, can ve mal güvenliğinin bulunmamasından dolayı fakir kalmaya mahkûm olmuştu.⁴⁶⁸

⁴⁶⁴ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, *Kısa Girit Tarihi*, ss. 148-149.

⁴⁶⁵ Evangelia Balta, Yücel Dağlı, "Evliyâ Çelebi'ye Göre Mora Yarımadası ve Girit'te Bağcılık ve Şaraplar", *Evliyâ Çelebi Konuşmaları/Yazılar*, (haz. Sabri Koz), YKY, İstanbul, 2011, ss. 103-127.

⁴⁶⁶ Stalish, Venetian Period, p. 266.

⁴⁶⁷ Pero Tafur Seyahatnamesi, s. 27.

⁴⁶⁸ Paul Combes, *L'île de Crète, étude géographique, historique, politique et économique*, Paris, 1897, pp. 122-124.

Böylesine zengin bir toprağa ve kültüre sahip olan Girit'in ekonomisi belirli dönemler içerisinde kavramsallaştırılabilir. Örneğin 16. yüzyılda gelişen bir şarap ekonomisi hakimdi. Bir sonraki yüzyılda ise “black hole” hakimdi, yani borçlar büyümeye başlamıştı. Greene'e her ne kadar Osmanlı hâkimiyeti sonrasında Ada ekonomisinin gerilemeye başladığını belirtse de⁴⁶⁹ ekonomideki bu bozulmanın Venedik Dönemi'nden itibaren belirli aralıklarla yaşandığını biliyoruz.

1570 ile 1720 yılları arasında Girit ekonomisinin bir döngü içerisinde olduğunu vurgulayan Greene, 1720'den sonra oluşan ekonominin 16. yüzyıldan ne farklı ne de bu yüzyılla aynı olduğunu belirtmiştir. Yaşanan bu ekonomik döngünün sebebi ise kârlı ihracata odaklanma, yerel seçkinlerin piyasayı teşvik etmesi gibi belirli çevresel ve sosyal faktörlere bağlanıyordu. Döngünün 16 ve 18. yüzyıllardaki ekonomik girişimlerde her zaman tarımsal bir tutarlılık görülmektedir. Şarap, zeytinyağı ve arkasından peynir, Adanın ticarî hayatında her zaman önemli bir noktadadır.⁴⁷⁰

1715 yılına kadar Girit'te üç bölgenin Venedik hâkimiyetinde olmasından dolayı Ada çevresinde çeşitli sorunlar çıkartıyordu. Bu yüzden Ada çevresinde taşınacak herhangi bir eşya Fransız gemileriyle yapılıyordu. Çünkü Venedikliler Osmanlı gemilerine zorbalık yapsalar da Fransız bandıralı gemilere karışamıyorlardı. Bu yüzden Adaya atanan vali ve ekabiri bile Fransız gemileriyle gelmekteydi. Vali, İstanbul'a göndereceği herhangi bir şey için yine Fransız bandıralı gemileri kullanıyordu.⁴⁷¹

1715 yılına kadar Doğu Akdeniz'de yaşanan istikrarsızlıklar nedeniyle Girit'in zenginliği tam olarak sömürülemedi. Ancak 18. yüzyıldan itibaren bölge ticaretinden yararlanmak için iyi bir konumdaydı. Yüzyılın ortalarında Girit ile Fransa arasındaki ihracat %50 oranında artmıştı.⁴⁷²

18. yüzyılda Fransa ile ticarî ilişkiler oldukça iyi noktaya ulaşmışken Girit'in ticaretinde dominant ürün şaraptan zeytinyağına doğru kaymaya başlamıştı. Girit, Venedik için bir “Şarap Adası”ydı. Bu durum Osmanlı için “Zeytinyağı Adası”na doğru evrilmişti. Bu değişim genel olarak İslamiyet ile, alkolün haram olmasıyla açıklanmıştı. Ancak Greene bu görüşe şiddetle karşı çıkmıştır. Venedik'in batı ve “gelişmiş”,

⁴⁶⁹ Greene, A Shared World, p. 110.

⁴⁷⁰ Greene, A Shared World, p. 110.

⁴⁷¹ Greene, A Shared World, pp. 75-76.

⁴⁷² Greene, A Shared World, pp. 7, 137.

Osmanlı'nın ise doğu ve “geri kalmış” olarak ezbere konuşulmasını ve buradan yola çıkarak Venedik ve Osmanlı dönemlerinde şarap ve zeytinyağı gibi keskin ayrımlar yapılmaması gerektiğini vurguluyor.⁴⁷³ Klasik bir söylem olarak Osmanlı'nın Müslüman olmasından kaynaklı olarak şarabı geri plana ittiğini söylemek yanlış olur. Hemen her konuda ilk akla dinî düşünceler gelmemelidir. Ülke genelinde ve hatta padişahlar arasında dahi içki tüketilmektedir.⁴⁷⁴ Burada biraz da geleneksel tarihyazımı etkili olmuştur. Osmanlı ve Venedik veya Yunan dünyasını, şarap ve yağ dikotomisini, bunların parçalanma fikirlerini ticarî alana yaymak oldukça kolay olmuştur. Ancak gözden kaçan nokta şudur ki 16. yüzyılın sonundan itibaren Adada zeytin ağacı ekimi yaygınlaşmaya başlamıştı. Hatta 1589 yılında Mocenigo “bağcılıkla ilgili yasakların” çoğalması sonucunda “zeytin ağacı dikiminin arttığını”, bunun önüne geçilmezse “tıpkı bağcılıkta olduğu gibi” zeytincilik de “buğdayın büyümesine müdahale edeceğini” vurgulamıştı.⁴⁷⁵

Tüm bu etmenlere rağmen aslında zeytin oldukça riskli bir üründür. Zeytin ağacının dikilip büyümesi ve ürün verecek bir konuma gelmesi en az 15 sene sürmektedir. Buna rağmen Girit ekonomisinin temeli zeytin ve ondan elde edilen ürünlerle oluşturulan sanayi sektörüdür. Zeytin pek çok tarımsal ürün gibi bir yıl bol bir yıl az mahsul veriyordu. Yıllık üretilen yağ miktarlarından bu dalgalanmayı çok net bir şekilde görebilmekteyiz. 1886-87 yılında 55 milyon kg yağ üretilirken bir sonraki yıl neredeyse dört kat düşüş göstermiş 12 milyon kg üretim olmuştu. Bu yüzden Girit ekonomisinde sürekli bir dalgalanma söz konusu olacaktır.⁴⁷⁶

19. yüzyıl Girit için “ayaklanmalar çağı” olarak adlandırılabilir. Bu yüzyılın ilk yarısında, 1821 ayaklanmasında nüfusun yarın fazlası ya ölmüş ya da göç etmişti. Bunun doğal bir sonucu olarak Adadaki tarım azalma eğilimi gösterecekti. Mehmed Ali Paşa'nın vali olarak atandığı dönem ve sonrasında Ada eski refah seviyesine kavuşmaya başlamıştı. Hatta Raulin'in tabiriyle “Girit bir yenilenme çağına girmişti”. Eski tarlalar tekrar ekime başlanmış, zeytin ve dut ağaçları ile asmalar dikilmeye başlanmış, ipek haricindeki bütün ürünlerden alınan vergiler kaldırılmıştı. Göçenlerin geri gelmesi ve

⁴⁷³ Greene, A Shared World, pp. 118-119.

⁴⁷⁴ Osmanlı Devleti'ndeki içki üretimi ve kullanımı hakkında bkz: Derviş Tuğrul Koyuncu, **Osmanlı İmparatorluğu'nda İçki Üretimi ve Tüketimi**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2020.

⁴⁷⁵ Spanakes, Nobil Uomo, p. 185; Greene, A Shared World, p. 119.

⁴⁷⁶ A. N. Adıyeke, Girit, s. 106-107; Cuinet, p. 546.

evliliklerin artması sonucunda nüfus tekrar kendisini toparlamaya başlamıştı. Artık yüzyılın ortasında 160.000 olan Ada nüfusunun sekizde yedisi tarımla uğraşıyordu. Böylelikle Adanın yıllık üretimi 15 milyon frankı buluyordu. Ancak yine de tüketim için gerekli olan mahsulün sadece üçte ikisini üretebiliyordu. Geri kalan kısmını dışarıdan alması lazımdır.⁴⁷⁷

19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Adanın refah düzeyi tekrar değişmeye başlamıştı. Mehmed Ali Paşa'nın başta kaldırdığı vergiler geri gelmiş, halktan tekrardan vergi toplanmaya başlanmıştı. 1854 ve 1855 yıllarında ürünlerden alınan toplam vergi 16.381.205 dolar/3.603.856 frank'tı. 1856 ve 1857 yıllarında ise vergi miktarı oldukça artış göstermiş, 22.489.170 dolar/4.947.617 frank olmuştu.⁴⁷⁸

Girit yönetimi, isyanlardan olmuşuz etkilenen tarımsal üretimi tekrar artırmak için çeşitli girişimlerde bulunmuşlardı. Bu doğrultuda İstanbul, İzmir ve Sakız'dan ziraattan anlayan çiftçileri Adaya getirmiş ve Ada halkını bilgilendirmiştir. Başta pamuk olmak üzere dut, kiraz, armut, elma, fındık ve vişne üretimine başlanmış, çekirdeksiz üzüm ve incir yetiştirmek amacıyla halka fidan dağıtılmıştı.⁴⁷⁹ Adada toplanan vergilerdeki artışlar, tarımı geliştirmek amacıyla yapılan bütün bu girişimlerin olumlu sonuçlar verdiğini bizlere göstermektedir.

19. yüzyılın ortalarında İstanbul'dan Akdeniz'e gönderilecek olan buğday için gemi arayışı başlamıştı. 8.000 ila 25.000 kile arası değişen buğdayları 19 Nemçe tüccar gemisi izn-i sefine aldı. Ancak Nemçeli kaptanlar her zaman anlaştıkları fiyata tamah etmiyorlardı. Bazı durumlarda havanın şartlarını veya denizin durumu gibi doğal olayları bahane ederek alacakları ücreti artırmaya çalışıyorlardı. Böyle durumlarda ise Devlet tarafından yapılan anlaşma bozuluyordu. 1847 Aralık'ında böyle bir olayın yaşandığını öğreniyoruz. Nemçeli kaptan, İstanbul'dan Girit'e gidecek buğday için, çeşitli bahaneler öne sürerek olması gerekenden çok daha yüksek bir fiyat sunmuştu. Ancak fiyat fazla

⁴⁷⁷ Raulin, Description Crète, p. 392; V. Raulin, "L'île de Crète, Géographie, histoire, conquête, administration, état religieux, population, sol, climate, règne végétal, production, commerce, etc.", **Revue De L'Orient, de L'Algerie et des colonies bulletin de la Société Orientale de France**, Année: 18, No: III, Mars 1860, (Crète, histoire), p. 206; V. Raulin, "L'île de Crète, Géographie, histoire, conquête, administration, état religieux, population, sol, climate, règne végétal, production, commerce, etc.", **Revue De L'Orient, de L'Algerie et des colonies bulletin de la Société Orientale de France**, Année: 18, No: IV, Avril 1860, (Crète, production), p. 332.

⁴⁷⁸ Raulin, Crète, production, p. 333.

⁴⁷⁹ **Takvim-i Vekayi**, 28 Mart 1864.

bulunmuştu. Çözüm ise Tersane-i Amire'den geldi. Tersane, Nemçeli kaptan yerine hemen yeni bir gemi tahsis etmiş ve Girit'e gidecek olan buğday, bu gemi ile gönderilmiştir.⁴⁸⁰

Mehmed Ali Paşa'nın valiliğinin ilk yıllarında imar faaliyetlerine ağırlık verdiği için çiftçinin cebinde para kalmadığını belirten Raulin, 1836-1837 yıllarında zeytinyağının verimsiz olmasından dolayı ekonominin sıkıştığını belirtmiştir. Ancak zaman içerisinde durum düzelecekti.⁴⁸¹

Özellikle Rumlar toprak satın almaya başlamışlardı. Hatta bunun için büyük krediler çekmişlerdi. Fransız Konsolos Mr. Hitier, "Rum köylülerinin kendi mülklerine bir parça daha eklemek için yapamayacakları şey yoktur", demiştir. Türkler ise yüksek ücretleri gördükleri zaman topraklarını satmaya başlamışlardır.⁴⁸²

Raulin, Adada yaptığı gözlemler sonucunda tarım oldukça düzensiz, baştan savma yapıldığına sık sık vurgu yapmaktadır. Toprağın çok verimli olmasına rağmen çiftçilerin özensizliğinden dolayı yeterli verim elde edilemiyordu. Örneğin Kandiye'de sadece Ekim ayında ilk yağmurlara birlikte ekim işlemlerinin yapıldığını belirtmiştir. Ayrıca Ada genelinde hiç gübre kullanımı da yoktur.⁴⁸³

Diğer önemli bir nokta da taşıma kısmında yaşanan zorluklar. Çünkü Raulin, mahsul, tarladan harmana taşınırken bir kısmının yollarda kaybolduğunu gözlemlemiştir.⁴⁸⁴

Girit'in güneybatısında bulunan İsfakiye, bölge ticaretinin bir kısmını elinde bulunduruyordu. Özellikle Daskalogiannis, yani Ioannis Vlachos ve dört kardeşi, babalarından devraldıkları gemiler ile bölgenin en etkin tüccarlarındandı.⁴⁸⁵

Girit, genel olarak dışarıya göç veren bir adaydı. Ayaklanmaların yaşanması, halkın belirli kesimlerinin yakın ülkelere göçüne neden oluyordu. Zaten 19. yüzyılın

⁴⁸⁰ Arif Kolay, "İstanbul'un İaşesinde Deniz Ulaşımının Önemi", **VIII. Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu Tebliğler Kitabı**, İstanbul Yayınları, İstanbul, 2006, s. 190.

⁴⁸¹ Raulin, "Crète, itinéraires, p. 127.

⁴⁸² Raulin, "Crète, itinéraires, p. 128.

⁴⁸³ Raulin, Crète, histoire, pp. 207-208.

⁴⁸⁴ Raulin, Crète, histoire, p. 208.

⁴⁸⁵ Daskalogiannis, Avrupa'da eğitim almış, iyi eğitilmiş ve İsfakiye'den başlayıp bütün Adaya yayılan isyana öncülük etmiştir. Hakkında detaylı bilgi için bkz: Yakup Öztürk, "The First Rebellion against the Ottoman Authority: Narratives and Sources", **Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies**, Sayı: 53, 2019, (Ottoman Authority), p. 200.

sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında özellikle Anadolu coğrafyasında çok fazla göç yaşanmıştır. Ancak tersine göç yaşandığını da görmekteyiz. Hacı Abdurrahman ve Hacı b. Abdullah isimlerinde iki tüccar, Rodos'tan kalkıp ticaret amacıyla Girit'e yerleşmişler ve kahve ticareti yapmışlardır.⁴⁸⁶

Venedik ile ticari ilişkilerde bazen sıkıntılar çıkıyordu. Bunlardan birisi Giannakes'ti. Giannakes iki arkadaşıyla birlikte bir nevi şirket kurmuşlardı. Şirketle birlikte Venedik'e çeşitli ticarî ürün sevkiyatı yapıyordu. Bu ürünlerin başında zeytinyağı geliyordu. Venedik'ten bir kişi, bu üçlü gruba, Adalarından keten tohumu ve peynir almak için 3.000 kuruş vermişti. Ancak bu ticareti nasıl güvence altına alacaklardı? Üç arkadaş aldıkları para ile bir daha Venedik'e geri dönmeyebilirlerdi veya bundan sonra ticaret için başka şehirlere gidebilirlerdi. Böylelikle Venedikli verdiği 3.000 kuruşu beklemekten başka bir şey yapamazdı. Venediklinin aklına bir nevi "ticarî rehin" fikri gelmişti. Üç arkadaştan Giannakes'i mallar gelene kadar kendi yanında tutmuştu. Venediklinin bu düşüncesi işine yaramıştı. Ancak Giannakes için aynı şeyleri söylemek hiç de doğru olmaz. Girit'e giden iki arkadaşı bir daha geri dönmemişti. Bunun karşılığında Venedikli, Giannakes'i hapse attırmıştı.⁴⁸⁷

1881 yılında yapılan nüfus sayımı sonucunda Girit'te yaklaşık 55.000 kişi tarım ve ziraatla geçiniyordu. Tarım ile bağlantılı istatistikî veriler 19. yüzyılın ikinci yarısında neredeyse hiç değişim göstermemiştir.⁴⁸⁸ Yüzyılın sonunda Adadaki 15.000 km²'lik alanın da toplamda 9.500 km²'lik kısmı ekilebilir araziydi. Ancak bunun sadece %0.10 oranlık kısmı ekilmişti.⁴⁸⁹ Yapılan tahrirlerde de Adanın en büyük ve verimli ovası olan Mesara haricinde çok sayıda boş arazi kayda geçmişti.⁴⁹⁰ Bu kayıtlar bizlere, Adanın oldukça verimli topraklarının önemli bir kısmının kullanılmadığını göstermektedir.

Amerika'nın Atina Başkonsolosu George Horton, Girit'in oldukça verimli ve hem tarımsal hem de ticarî açıdan oldukça önemli bir yer olduğunu özellikle belirtmiştir.

⁴⁸⁶ Greene, A Shared World, p. 100.

⁴⁸⁷ Greene, A Shared World, p. 129, fn. 86.

⁴⁸⁸ A. N. Adıyeke, Girit, s. 106.

⁴⁸⁹ Karpat, Osmanlı Nüfusu, s. 255.

⁴⁹⁰ Ayşe Nükhet Adıyeke ve Nuri Adıyeke, **Osmanlı Dönemi Kısa Girit Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021, (Kısa Girit Tarihi), s. 142.

Horton'a göre eğer Girit'e doğru bir şekilde yaklaşılsa dünyanın bahçelerinden bir tanesi olabilirdi.⁴⁹¹

Girit'in ithalatını başlıca pamuk ipliği, çeşitli giyim eşyaları, tarım ürünleri, fıçı yapımı için ahşap, işlenmiş metaller, ilaçlar, tabaklanmış deri, şeker, kahve, çanak çömlek, esparto vb. gibi ürünler oluşturuyordu. İhracatını ise zeytinyağı, tarım ürünleri, ağaç ve kestane, badem, hayvan, sabun, peynir, şarap ve likör ile ipek kozaları gibi ürünler oluşturuyordu. Adada ipek kültürüne verilen önem oldukça artmıştır. Koza ve ham ipek ihracatındaki sürekli artış Giritlilerin ihracata başladıklarını göstermektedir.⁴⁹²

Girit Adası'nın ticarî hayatının canlı olmasından kaynaklı olarak piyasada yabancı paralar da bulunuyordu.⁴⁹³ Özellikle Fransa, İngiltere ve Avusturya paralarının haricinde az sayıda Yunan parası da etkileşime dahil olmuştu.⁴⁹⁴

1896-98 yıllarında Girit'te yaşanan kaos ortamı, tarımsal üretimin neredeyse durma noktasına gelmesine sebep olmuştur. Çünkü isyan ortamından kaçmak isteyen halk, köylerini terk ederek daha çok şehir merkezlerine akın ediyordu. Bu durum Adanın tarımsal ve ticarî faaliyetlerine büyük bir darbe indiriyordu.⁴⁹⁵ Üretim yapması gereken insanlar topraklarını terk etmişti. Topraklar kendi hallerinde, boş bir şekilde bekliyordu. Girit'in ise tarım dışında hemen hemen hiçbir hayat kaynağı yoktu.⁴⁹⁶ Bu yüzden köylerin boşalması ve şehirlerin kalabalıklaşması Adanın ekonomik olarak oldukça sert darbeler almasına neden oluyordu. Hatta 20. yüzyılın başlarında ekonomik olarak durma noktasına gelmişti. 1905 yılında Pol Molla, yazdığı bir mektupta Adadaki ticaretin durduğunu ve "her şey hemen hemen perişan bir vaziyette" olduğunu yazmıştır.⁴⁹⁷

Köylülerin şehirlere yığılmasının bir sonucu da sağlık açısından olacaktı. Kapasitesinden fazla insanı barındırmaya çalışan şehirlerde erzak yetersizliği ortaya çıkacak ve pislik oranı artacaktı. Halkın yeterince beslenememesi sağlıklarını bozacaktı. Sokaklardaki çöplerin artması da çeşitli hastalıkların oluşmasına neden olacaktı. Tüm bu

⁴⁹¹ "Comercial Crete", p. 11.

⁴⁹² "Comercial Crete", p. 11.

⁴⁹³ 1880-85 yılları arasında bir Osmanlı lirası 117 kuruş, bir İngiliz Lirası 129 kuruş 20 para, bir Fransız Lirası 103 kuruş ve bir Gümüş Mecidiye 21 kuruş 20 para değerindedir. A. N. Adıyeke, Girit, s. 111.

⁴⁹⁴ A. N. Adıyeke, Girit, s. 111.

⁴⁹⁵ A. N. Adıyeke, Girit, s. 279.

⁴⁹⁶ A. N. Γαυραπή, p. 8.

⁴⁹⁷ Charles Molette, **Pol Molla'nın Hikâyesi, Giritli Bir Müslüman'ın Fransa'da Papaz Oluşu**, çev. Musa Doğan, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2018, s. 114.

etkiler bir araya geldiğinde Adada yeni bir salgın hastalığın ortaya çıkma ihtimali bulunuyordu.

2.1.1.Tarım ve Hayvancılık

19. yüzyıl Osmanlı Devleti için önemli bir yüzyıldı. Tarımın geri kaldığını fark ettikleri ve geliştirmek amacıyla birtakım girişimlerde bulunulan bir dönemdi. Bu amaçla Ziraat Meclisi kurulmuştu. Fakat ziraat ile ilgilenen kişilerin modern tarım politikalarını ve tekniklerini takip etmemelerinden dolayı Ziraat Meclisi, ki bir dönem Nezaret de olmuştu, sık sık yer değiştirmişti.

Osmanlı Devleti genelinde uygulanan tarımı geliştirme politikası Girit'te de etkili olmuştu. Adadaki tarım arazilerinin büyük bir kısmı Müslümanların elindeydi. Bunların büyük bir kısmı da mülk sahibiydiler. Girit'te 1881 yılında yapılan sayıma göre 40.795 kişi ziraatla hayatlarını idame ettiriyorlardı. Ayrıca 8.000 çoban ve 6.500 tarım işçisi eklendiğinde sayıları 55 bine yaklaşıyordu.⁴⁹⁸ 20. yüzyılın ilk yıllarında Adadaki 165.000 erkeğin %80'i çiftçilikle uğraşıyordu. Giannari bu yüzden ihtiyaç sahibi insanın çok az olduğuna değinmiştir.⁴⁹⁹

Adıyekeler, 19. yüzyılın ikinci yarısında Girit'inde hemen hemen hiç değişmeyen iktisadî verilerden bahsetmişlerdir. Bu durumu da Adanın ekonomik faaliyetlerinde herhangi bir canlılık olmadığının kanıtı olarak göstermişlerdir.⁵⁰⁰ Benzer bir durumu Mehmet Genç, Osmanlı'nın geneli için yaşamıştı. İstatistikî veriler birbirlerini sürekli olarak tekrar ediyordu. Fakat bu tekrar iktisadî olarak canlı olmadığının göstergesi sayılamayacağını da belirtmişti. Birbirini tekrar eden sayılar ticarî hayatın cansızlığını değil, defter tutmadaki problemi gösterir.

Girit'in tarım alanındaki en önemli ürünü zeytin ve zeytinin yan ürünleri oluşturmuştu. Zeytin ağacının mahsul verebilmesi için en az 15 yıl gerekiyordu. Buna rağmen Ada zeytincilikten vazgeçmemişti. Zaten zeytin kalitesi diğer bölgelerdeki zeytinlere oranla daha iyi bir konumdaydı. Fakat pek çok tarım ürünü gibi zeytinde de bir sene oldukça verimli olup, diğer sene verimsiz geçebiliyordu. Bu yüzden zeytin ve yan

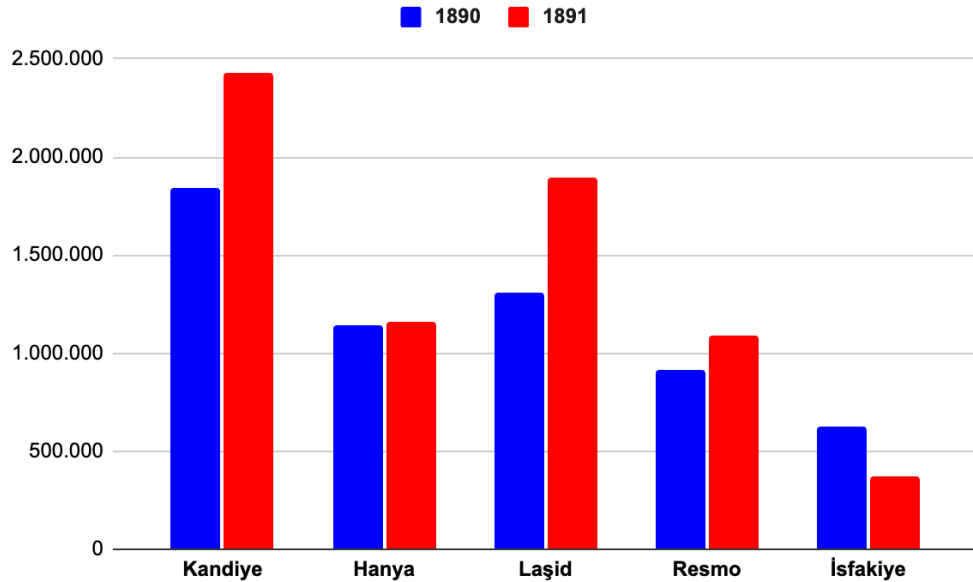
⁴⁹⁸ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 257.

⁴⁹⁹ A. N. Γιανναρη, p. 7.

⁵⁰⁰ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 257.

ürünlerinden elde edilecek gelirden de dalgalanmalar yaşanıyordu. Mesela 1886-87 yılında toplam 55 milyon kilogram yağ üretilmişken bir sonraki sene 12 milyon kilografa düşmüştü.⁵⁰¹ Arada 4,5 kat gibi büyük bir fark vardı. Zeytinin kendisinin ve yağının haricinde sabun ve çekirdeklerinden de pirina yapılarak kullanılıyordu. Kısacası bir üründen dört-beş farklı ürün elde edilebiliyordu.

1890'lı yıllarda bir vergi düzenlemesi yapılarak Girit'teki zeytin öşrünün ağaç başına alınması zorunlu kılınmıştı. Osmanlı Devleti'nin Ada özelinde zeytincilik konusunda teşviklerde bulunması Girit'teki zeytin ağacı sayısının da önemli oranda artmasını sağlamıştı. Bu düzenlemeyle yapılan sayımda altı milyona yakın mahsul alınan zeytin ağacı tespit edilmişti. Bu da Adadaki zeytin ağacı sayısının Venedik döneminden itibaren yaklaşık olarak 10 kat arttığını göstermektedir. Ancak ürün alınan ağaçlar haricinde henüz mahsul vermemiş, yetismekte olan ağaçlar ve yabani zeytin ağaçları bu sayıya dahil değildi. Çünkü ağaçtan vergi alabilmeleri için zeytin veriyor olması gerekiyordu.⁵⁰² 1890 yılında Girit Adası'nda 5.827.204 zeytin ağacı bulunuyordu. 10 yıl içerisinde bu ağaç sayısı 6.943.320'ye yükselmişti. Ancak Adadaki ayaklanmalar sırasında bu ağacın 1.062.776'sı mahvedilmişti.⁵⁰³

Grafik 1:1890 ve 1901 Yıllarında Girit Adası'ndaki Zeytin Ağacı Sayısı

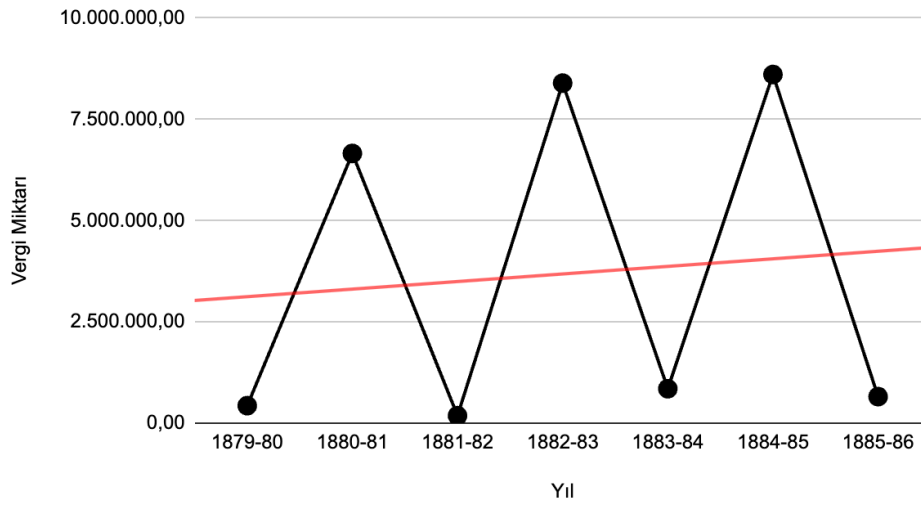
⁵⁰¹ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, ss. 257-258.

⁵⁰² A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 258.

⁵⁰³ *Salnâme-i Vilâyet-i Girid*, H. 1310/M. 1892-1893, Matbaa-yı Vilâyet-i Girid; A. N. Γιανναρη, p. 12.

1879-1885 yılları arasındaki süre içerisinde sadece zeytinyağından alınan vergiyi bir grafiğe döktüğümüzde, kısa süre içerisinde yaşanan büyük dalgalanmaları rahatlıkla görebiliriz. Verimli yıllarda vergiler bir hayli artarken verimsiz dönemlerde oldukça düşmüştü. Ancak dikkatli bakıldığında, trend çizgisi, ağaç sayısı ile doğru orantılı olarak her zaman yükseliş eğilimindedir.

Zeytin Vergisi

Grafik 2:1870-1886 yılları arasında alınan zeytin vergisinin miktarı

19. yüzyılda Girit'te sanayi alanında gelişmeler de olmuştu. Yeni teknikler kullanılarak zeytin üç kez sıkılabiliyordu. Böylelikle daha fazla miktarda yağ alınabiliyordu. Üçüncü sıkımdan elde edilen yağ ile sabun yapılmış, kalanı ise pirina yapılarak yakacak olarak kullanılmıştı. 1892-93 tarihli salnâmeden elde edilen bilgilere göre yüzyılın sonlarında Girit'te yağ üretimi artmıştı. Zeytinden $\frac{1}{4}$ oranında, yani 100 kilodan 25 kilo yağ alınabiliyordu.⁵⁰⁴

Mehmed Ali Paşa, Girit'te valilik yaptığı dönemde imalathaneleri vilayet tekeline almıştı. Zaten ilkel bir şekilde yağ üreten bu imalathanelerde üreticiler, yağlarını sıkırma karşılığında vilayete de belirli miktarda vergi ödemek zorunda kalıyorlardı. Paşa, özel imalathane kurmaya kesinlikle izin vermemişse de valiliği bıraktıktan sonra Giritliler

⁵⁰⁴ **Salnâme-i Vilâyet-i Girid**, H. 1310/M. 1892-1893, Matbaa-yı Vilâyet-i Girid, s. 248.

kendi imalathanelerini açmaya başlamışlardı.⁵⁰⁵ Bu sayede Adadaki imalathane sayısı çoğalmıştı. Yüzyılın son çeyreğinde 42.902 han, 1.553 dükkân ve 3955 yağ kârhanesi bulunuyordu.⁵⁰⁶

Aynı yüzyılda Girit sanayisinde ön plana çıkan diğer bir fabrika da yağ üzerineydi. Kayıtlarda 3.955 yağ kârhanesi bulunuyordu. Bu yağ fabrikalarının bir kısmında hammadde ortak olmasından dolayı hem yağ hem de sabun üretimi yapılıyordu.⁵⁰⁷

19. yüzyılda Girit'in en önemli ihraç ürünleri zeytinyağı ve sabundu. Daha çok Anadolu'da alıcı bulan ürünlerden Kandiye ve Resmo sabunlarının en önemli alıcısı İstanbul'du. Payitahtın yıllık ihtiyacı olan dört-beş milyon sabunun neredeyse yarısı Girit'ten gidiyordu. 1890 yılında Adanın ihracatı toplam 55 milyon franktı. Bunun 13 milyon ile dörtte birlik gibi büyük bir kısmını zeytinyağı oluşturmuştu. Aynı yıl Kandiye Limanı'ndan yapılan toplam ihracat 8.116.000 franktı. 2.950.000 franklık kısmını ise zeytinyağı oluşturmuştu.⁵⁰⁸

Girit'in en büyük zeytinyağı alıcısı Fransa'ydı. Hatta özellikle Marsilya ve Trieste şehirleriydi. Çünkü buralar sanayileşme alanında öne çıkmaya başlayan şehirlerdi. Özellikle Marsilya, Fransız sabunlarının büyük bir kısmının üretim merkeziydi. Bu yüzden kaliteli Girit zeytinyağlarını alıyorlar ve fabrikalarında sabuna dönüştürüyorlardı.⁵⁰⁹ Adanın en kaliteli sabunlarını üreten Kandiye'nin ürünleri en yüksek fiyattan Trieste'ye satılıyordu.⁵¹⁰

Bu yüzyılda sabun gibi zeytinyağı da önce İstanbul'un ihtiyacını gidermişti. Ancak ondan sonra ticarî hayatta yer bulabiliyordu. Hatta Babıâli'den Girit yönetimine sık sık uyarılar gönderilerek İstanbul'un ihtiyaçları karşılanmadan zeytinyağı ticaretine başlanılmaması hatırlatılıyordu. Payitahtın ihtiyaçları karşılanmasının ardından ülke içerisinde Selanik ve İzmir limanları; ülke dışında ise İskenderiye, Odessa ve Londra limanları Girit'in zeytinyağı ihracatının en önemli noktalarındandı.⁵¹¹

⁵⁰⁵ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 258.

⁵⁰⁶ **Salnâme-i Vilâyet-i Girid**, H. 1293/M. 1876-1877, Def'a 2, Matbaa-yı Vilâyet-i Girid, ss. 100-101.

⁵⁰⁷ **Salnâme-i Vilâyet-i Girid**, H. 1293/M. 1876-1877, ss. 100-101.

⁵⁰⁸ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 261.

⁵⁰⁹ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 261.

⁵¹⁰ Hüseyin Kami Hatyavî [Hanyavî], **Girid Tarihi**, Cild-i Evvel, Mühendis Oğlu Ohannes'in Matbaası, Dersaadet, 1288, s. 69; Bowring, p. 159.

⁵¹¹ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 261.

Girit'in zeytinden ve yan ürünlerinden elde ettikleri kazancın, diğer ürünlere nazaran fazla olması, devlet ve hatta Ada hazinesine önemli bir gelir kaynağı oluşturmuştu. Halepa Kararnamesi'nin imzalanmasından sonraki dönemde, 1874-1884 yılları arasında verimli yıllarda yaklaşık 8.500.000 kuruş, verimsiz yıllarda ise yaklaşık 650 bin kuruş olmak üzere 10 yılda toplam 9.150.000 kuruşluk vergi geliri sağlamıştı.⁵¹²

Girit'te tarım haricinde hayvancılık da önemli oranda gelişmişti. Çünkü Adanın toprakları oldukça verimliydi. Bundan dolayı otlak ve meralarda kolaylıkla hayvan yetiştiriliyordu. Bu hayvanlardan elde edilen süt ve yağ ürünleri ise yine Ada ekonomisini önemli katkılar sağlamıştı. Örneğin 1894-95 yılında yıllık olarak 9.300.000 kilogram süt, 224.490 kilogram yağ, 96,467 kilogram peynir, 356.490 kilogram da yün elde edilmişti. Bunlarında haricinde arıcılık ve ipekçilik de Ada içerisinde önemli bir yer kaplamıştı.⁵¹³

Girit'in koyunları ve rahvan atları oldukça ünlüydü. 19. yüzyıl sonunda Adada toplam 700 bin koyun, 200 bin keçi, 40 binin üzerinde eşek, 12 bin katır, yedi bin at bulunduğu kayda geçmişti. 1894-95 yılına ait istatistiğe göre Girit'te bulunan evcil hayvan sayısı 3.500.000'di.⁵¹⁴

Girit'in sularında balıkçılık ve sünger avcılığı da oldukça yaygın bir meslekti. Kıyı kesimde yaşayan halkın en önemli geçim kaynağı balıkçılıktı. Hatta, daha önce de bahsettiğimiz gibi Adaya özgü "iskaro" (Scarus Creticus) adı verilen lezzetli bir balık türü de bulunmaktaydı. Ayrıca Spinalonga kıyılarında, özellikle suyun içindeki demir ve taşların arasında bulunan ve güçlükle çıkartılan "daktilyus" adı verilen istiridye ise oldukça kıymetliydi.⁵¹⁵ Ancak 1864 tarihli raporda Girit'te istiridye bulunmadığı, dönemin valisi bir girişimde bulunarak dört ton istiridye sipariş edip ve Suda Körfezi'ye diğer sahillere bunları yerleştirdiği yazmaktadır. Amacı Ada çevresinde istiridye potansiyeli oluşturmaktır.⁵¹⁶

⁵¹² A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 261.

⁵¹³ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 262.

⁵¹⁴ Kemal H. Karpat, **Ottoman Population 1830-1914**, The University of Wisconsin Press, Madison, Wisconsin, 1985, (Ottoman), p. 223.

⁵¹⁵ Kopasi, Ahval-i Umumiye, s. 1242; A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 262.

⁵¹⁶ "Crete. Report by Mr. Consul Frank Hay on the Trade of the Island of Crete for the Year 1864", **Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty's Consuls**, Harrison And Sons, London, 1865, p. 284.

Girit'te zeytine bağı olarak gelişen sanayi ve ticaret sektörü oldukça önemli bir yer teşkil etmişti. Bu iki sektörde çalışan kişi sayısı azımsanamayacak orandaydı. Adıyekelerin aktardığı üzere 1894-95 yılında Adada ticaret ve sanayi sektöründe çalışan kişi sayısı 65.800'dü. Aynı sektörde Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerindeki nüfus-çalışan oranlarıyla kıyaslandığında Girit'in, devlet içerisinde yedinci sırada yer aldığını vurgulamışlardı.⁵¹⁷

Girit'in diğer bir önemli ürünü ise şaraptı. Hatta bazı markaları günümüze kadar varlığını korumuştı. 19. yüzyılın sonlarında Adada, bir yılda yaklaşık olarak 3.200.000 litre şarap üretilmişti. Bunun büyük bir kısmı ise Fransa, İtalya, Avusturya ve Anadolu'ya gönderilmişti. Aynı yüzyılın sonlarında Girit'te 31'i şehirlerde, 12'si kazalarda olmak üzere toplam 43 adet içki fabrikası bulunuyordu.⁵¹⁸ 1876 tarihli Girit Vilayet Salnâmesi'ne göre Ada içerisinde 59 tabakhane, 428 un değirmeni, 130 fırın, 25 ipek çarhı, 12 içki fabrikası ve iki adet de silahhane bulunuyordu. Ayrıca, pamuk ve ipek üretimine dayalı olarak çarşaf ve havlu takımlarıyla, battaniye ve kilim yapımı da az sayıda ve yöresel olarak gerçekleştiriliyordu. Girit'in en önemli ithalat ve ihracat merkezi olan Suda Limanı'nda ise miriye ait olarak çalışan ve tersane çalışmalarını destekleyen toplam yedi adet tesviyehane, kalıphane, demirhane, kazganhane, marangozhane, dökümhane ve bıçkı atölyesi vardı. Ayrıca Apokoron'da 19. yüzyılın sonlarında faaliyetlerine devam eden bir tuzla da bulunmaktaydı.⁵¹⁹

Veriler her ne kadar Girit'in ticarî hayatının canlı olduğuna dair izlenimler uyandırır da genel olarak tam tersi durum yaşanmıştı. Adada sürekli isyanlar çıkmaktaydı. Can güvenliği olmayan halk yeterli miktarda ürün yetiştiremiyordu. Zaten tarım ürünleri belirli yıllarda verimli oluyordu. Bu yüzden elde veriler daha çok isyanın olmadığı ve tarımsal üretimin verimli yıllara ait olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

1896 yılı öncesinde zeytin üretimi ve ihracatı ile üzüm ve yan ürünleri üretim ve ihracatı önemli oranda düşüş göstermişti. Aynı yıl Girit Meclisi'nin Müslüman üyeleri tarafından gönderilen bir şikâyetnameden öğrendiğimiz üzere, çoğunluğu Müslümanlara ait olan zeytin ağaçları ve yağhanelerin bir kısmı veya tamamı yakılmıştı. Buna bağlı

⁵¹⁷ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 262.

⁵¹⁸ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 262.

⁵¹⁹ **Salnâme-i Vilâyet-i Girid**, H. 1292/M. 1875-1876, Def'a 1, Matbaa-yı Vilâyet-i Girid.

olarak Ada ticaretinde zeytin ve ona bağı olan ürünlerde önemli oranda düşüş yaşanmıştı. Muhtemel olarak bu düşüşün uzun sürdüğünü söylemek yanlış olmaz. Çünkü bir zeytin ağacının yetişmesi için en azından 15 yıla ihtiyaç vardı. Zaten iki yıl sonra, 1898 yılında da benzer bir olay yaşanmıştı. Kandiye Olayları⁵²⁰ olarak tarihe geçen ayaklanmada, özellikle Kandiye civarındaki pek çok zeytinlik tahrip edilmişti.⁵²¹

2.1.2. Ticaret

Girit'in geleneksel ticarî hayatı hiçbir dönemde bırakılmamıştı. Arap egemenliği altındayken de Venedik veya Osmanlı yönetimine girdiğinde de aynı gelenek sürdürülmüştü. Kent ve kasabalarda hafta pazarları kurulmuştu. Ayrıca şehirlerde toplanan çeşitli üretim ve hizmet sektörleri de iç piyasa için oldukça önemliydi. Adıyekeler, vergi bilgilerinden yola çıkarak Adada zeytinyağı, sabun, taze zeytin, şarap, portakal, kuru üzüm, badem içi, harnup, palamut, kestane, ladin, ipek ve koza, peynir, darı, yapağı, bal, sebze ve meyvelerin iç ticarete en çok tercih edilen ürünler olduklarını belirlemişlerdi. Adanın iç ticaretini ayakta tutan en önemli etmen de iskeleler arasında gerçekleştirilen deniz ticareti olmuştu.⁵²²

Girit basını, yerel ve genel haberleri vermenin yanı sıra bazı ürünlerin rayiç bedellerini de halka duyuruyordu. Bu haberlerin çoğunluğu Hanya'da bulunan gazetelerde yer aldığı için daha çok Hanya pazar fiyatları olduğu vurgulanmıştı. Adıyekeler, 1883-1895 yılları arasında Adada en çok kullanılan zeytinyağı ve sabun dışında bazı ürünlerin pazar fiyatlarını şu şekilde olduğunu aktarmıştır.⁵²³

Malın Cinsi	Miktarı	Fiyatı
Hınta	1 kıyye: 1,282 kg	1 kuruş
Şair	1 kıyye: 1,282 kg	27 para – 1 kuruş
Un (Üç kalite olarak)	1 kıyye: 1,282 kg	1,25 para – 2 kuruş
Şeker	1 kıyye: 1,282 kg	2,13 para – 4,27 kuruş
Pirinç	1 kıyye: 1,282 kg	2,20 kuruş

⁵²⁰ Kandiye Olayları hakkında detaylı bilgi için bkz: R. Çelik, 2012.

⁵²¹ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 263.

⁵²² A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 264.

⁵²³ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 264.

Kahve	1 kıyye: 1,282 kg	7 – 15 kuruş
Gaz	1 sandık	30- 40 kuruş

Tablo 2:1883-1895 yılları arasında bazı malların fiyatları

Bu yıllar arasında pazar fiyatlarında pek fazla değişim olmasa da bazı ürünlerde fiyat farklılıkları yaşanmıştı. Mesela Hanya'da bir mestas zeytinyağı pazarda 35-40 kuruş arasında değişen fiyatlara satılmıştı. Sabun ise bir kantarı 120 ilâ 150 kuruş arasında değişim göstermişti.⁵²⁴

İç ticarete genel olarak piyasada bu ürünler bulunurken dış ticarete farklı ürünlerin yer aldığı gözlenmektedir. Zeytinyağı ve sabunun dışında şarap, narenciye, peynir, ham ipek, çam kabuğu ihraç ürünlerinin belli başlıları arasındadır. Ayrıca Adaya özgü olan ve ilaç sanayisinde hammadde olarak kullanılan diktamos, yani Girit otu da ihraç ürünleri arasında yerini almıştı. İthalatta ise daha çok işlenmiş maddeler bulunmakla birlikte buğday, şeker, kahve, tütün ve pirinç ön plana çıkmıştı. Ayrıca demir ile diğer madenler, silah ve kibrite kadar pek çok ürün ihracat içerisinde yer almıştı. Genel olarak Hanya, Kandiye ve Resmo limanlarından gerçekleştirilen ihracatın gelirleri, o yıl zeytin hasadının durumuna göre değişiyordu. Eğer zeytin verimli yılındaysa gelirler artıyor, verimsiz yılındaysa oldukça büyük oranda azalıyordu. Girit'in 1889-1890 yıllarında bir yıllık ithalat 75 milyon kuruş, ihracatı ise 45 milyon kuruştı.⁵²⁵

Girit'in en önemli sorunu liman kapasitelerinin yetersizliği idi. Venedik zamanında inşa edilen limanlar 19. yüzyıla kadar kullanılmaya devam edilmişti. Bu yüzden gelişen deniz teknolojisine ayak uyduramamışlardı. Oldukça eski ve küçük olan bu limanlara büyük posta ve ticaret gemileri yanaşamamıştı. Bu durumun açıkça örneğini Pol Molla'nın mektuplarında görüyoruz. Girit'teki kardeşi Pol Molla'ya gönderdiği mektupta limanların oldukça küçük ve rüzgârlı olduğunu, bu yüzden posta gemilerinin birkaç gün açıkta beklemek zorunda kaldığını yazmıştı.⁵²⁶ Buradan anlaşıldığı üzere limanlar oldukça küçüktü. Ayrıca Akdeniz ve Girit'in çevresi rüzgârlı olmasından dolayı gemilerin limanlara yanaşmakta fazlasıyla zorluklar yaşadığı hatta bazı durumlarda

⁵²⁴ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 264.

⁵²⁵ A. N. Adıyeke, Girit, s. 113; A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 265.

⁵²⁶ Molette, s. 173.

yanaşmadığı da söylenebilir. Zaten arşiv belgelerinde de karşılaşılan bir durum olarak limanların sık sık kum dolmaktaydı. Eğer bu durumun önüne geçilemezse limanların tamamıyla işlevsel hale geleceği aktarılmıştı. Bu yüzden Girit'e bir tarak gemisi alınması istenmişti.

Girit'in en büyük limanı Hanya'nın hemen batısında yer alan Suda Limanı'ydı. Suda ve içerisinde bulunan tersane Ada için askerî ve ticarî açıdan oldukça önemli olmasına rağmen ancak 1893 yılında tamir ve bakımı gerçekleştirilebilmişti.⁵²⁷ Bu kadar geç bir tarihte ancak tamir edilmesinin çeşitli nedenleri olması gerekiyor. Fakat bu nedenleri bulamıyoruz, varsayımdan öteye gidemiyoruz. Belki Ada bütçesi olmadığı için tamir edilemiyordu, belki de Osmanlı için fazla işlek olmaması veya önemli, büyük bir liman olmamasından dolayı tamiri geciktirilmişti.

Türkler arasında tütün tüketimi oldukça fazlaydı. Ayrıca Amerikan İç Savaşı sonrasında küresel piyasada elle sarılan sigaraların popülaritesi artmıştı. Bu yüzden Türk tütünü için inanılmaz bir pazar olacaktı. Ancak şirket pazar için bir tekel oluşturamayacaksa da ülke içerisindeki tek sigara üreticisi olacaktı.⁵²⁸ Fakat Türk tütünler halka yetmiyordu. Özellikle Girit'te 19 ve 20. yüzyıllarda sadece Resmo'da yetişen tütünler kaliteliydi.⁵²⁹ Ancak Ada'nın ihtiyacını karşılayamıyordu. Suriye ve Galos tütünü oldukça yaygındı. Adayı gezen Sieber, 12 yaşındaki erkek çocukların genelde sigara içtiğini aktarıyor. Kadınlar arasında sigara kullanımı oldukça azdı. Ancak tütünün ticaretinde bazı sıkıntılar ortaya çıkıyordu. Adadaki tütün üretimine belirli oranda izin veriliyordu. Ancak pipoların büyük çoğunluğu Suriye tütünü ile doluydu. Bu yüzden Ada halkının ihtiyacını dahi karşılayamıyordu. Suriye ve Yunanistan'a bağlı Galos'tan önemli miktarda tütün ithal ediliyordu. Galos'tan ithal edilen tütünlerden alınan verginin %50'si Girit'e aitti. Fakat Tütün Rejisi'nin bu vergiye el koyması, Ada için önemli bir gelir kaybına neden olmuştu. Tütün ticaretinden tüccar %40 oranında ikramiye alıyordu. 1896 yılında Girit valiliği merkeze başvurarak Reji İdaresi'nin el koyduğu vergilerin geri alınmasını istemişti. Ancak tütün Galos'tan özel bir anlaşmayla geliyordu. Eğer tütünün

⁵²⁷ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, *Kısa Girit Tarihi*, s. 265.

⁵²⁸ Murat Birdal, *The Political Enocomy of Ottoman Public Debt, Insolvency and European Financial Control in the Late Nineteenth Century*, I. B. Tauris Publishers, London, 2010, p. 132.

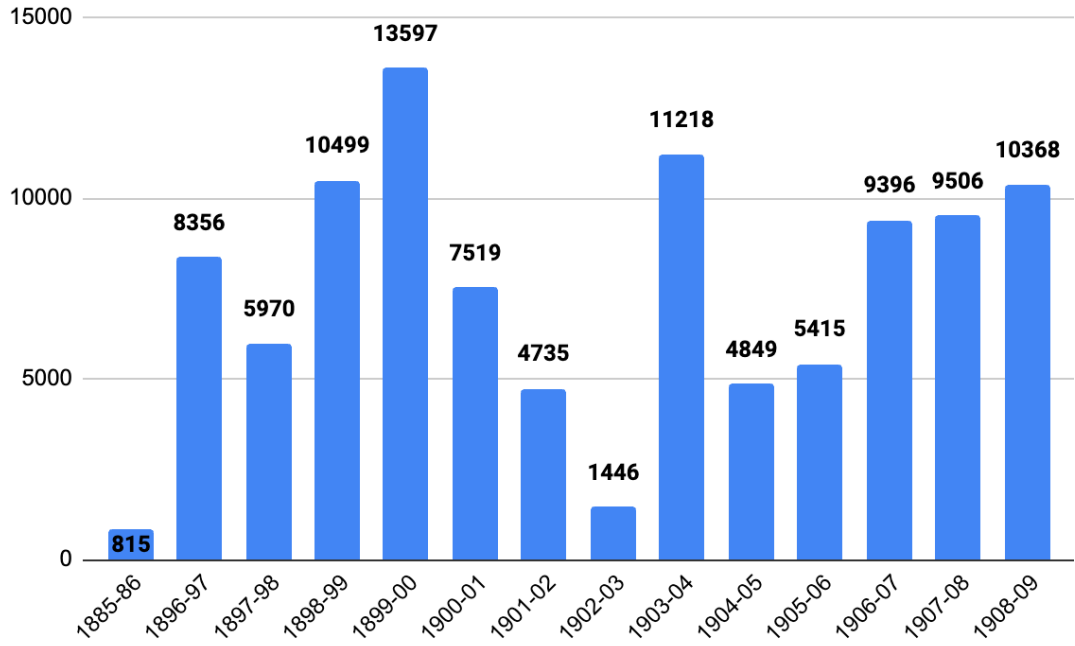
⁵²⁹ Henri Castonnet des Fosses, *La Crète et L'Hellénisme*, Ancienne Maison Charles Douniol, Paris, 1897, p. 15; *Girid, Mazisi, Hali, İstikbali*, Cilt: 1, Matbaa-yı Ebuzziya, Kostantiniyye, 1328, s. 23.

Adaya girmesi yasaklanırsa, Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde de sorunlar çıkacaktı. Bu yüzden Bab-ı Âli, Duyun-ı Umumiye ve Reji İdaresi arasında yapılan görüşme sonucunda Galos'tan tütün ithaline devam edilmesini, ancak tüccarların aldıkları ikramiye'nin kaldırılmasına, verginin ise tamamıyla Devlet Hazinesine aktarılmasına karar verilmişti.⁵³⁰

Muharrem Kararnamesi ile Duyun-ı Umumiye tuz ve tütün gelirlerini resmî olarak üzerine almıştı. 1883 yılında Duyun-ı Umumiye ve Osmanlı hükümeti, Ottoman Bank, Crédit Anstalt of Vienna ve Berlin Bleichröder Bank gruplarıyla tütün tekeli için 30 yıllık bir imtiyaz müzakeresi başlamıştı. Bu görüşmeler sonucunda “Régie Company” olarak bilinen “Societe de la Régie cinteéressée des Tabacs de l'Empire Ottoman” (Memalik-i Şahane Dühanları Müşterek'ül Menfaa Reji İdaresi) kuruldu. Şirket çeşitli imtiyazlar elde etmiş, Doğu Rumeli hariç Osmanlı topraklarındaki tütün satışı için temel hakkı Régie Company'ye verilmişti. Ancak tütün aşarı, Osmanlı'nın borcu bitene kadar Duyun-ı Umumiye aitti. Régie'nin tütün tekeline sahip olmamasına karşın ihracatı yapılacak ürünlerin şirket depolarından gönderilmesi gerekiyordu. Ayrıca Mısır, Samos, Tunus, Karadağ, Sırbistan, Romanya, Girit, İran ve Doğu Rumeli'ye yapılacak ihracattan alınan vergileri de alacaktı. Bunun yanı sıra Osmanlı'daki tek tütün üreticisi olacak, diğer tütün fabrikaları kapatılacaktı. Bu yüzden vergi miktarı oldukça farklılık göstermiş, bazı durumlarda %50'den fazla bir oranda artış veya azalma gerçekleşmişti.⁵³¹

⁵³⁰ BOA, ŞD., 579/9; Sieber, p. 15-17; A. N. Adıyeke, Girit, s. 119; A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 265.

⁵³¹ Birdal, pp. 131-132, 135-136, 154.

Grafik 3: Régie Company tarafından 1884-1909 yılları arasında toplanan tütün ihracat vergi miktarı

2.1.3. Sanayi

Girit sanayisi oldukça sınırlıdır. Zamanına göre oldukça geri kalmış olan Adanın sanayi sektörü uzun yıllar yenileşme yaşamamış, 19. yüzyılda dahi hâlâ eski sistemlerle çalışıyorlardı.⁵³² Keçi ve koyun gibi küçükbaş hayvanların sütünden peynir yapılması, zeytinin yağının çıkarılması, birkaç sabun fabrikası ve tabakhane, ipeğin eğrilmesi ve birkaç çanak çömlek imalathanesi haricinde bir sanayi kuruluşu denebilecek yerler bulunmamaktadır.⁵³³

Girit'in ana sanayi, yağ ve sabun üretimidir. Adadaki ilk sabun fabrikaları 1720'lerde Kandiye ve Hanya'da kurulmuştur.⁵³⁴ Bunun öncesinde Marsilya ve Provence tarafından satın alınan zeytinyağları sabun haline getirilip Adaya geri satılıyordu.⁵³⁵ Fransız sabununun rekabetine rağmen Girit sabunu dış piyasada kendisine pazarlar bulmuş ve Adanın en önemli ihracat kalemlerinden birisi haline gelmişti.⁵³⁶ Kandiye'de

⁵³² Kopasi, Girit'in Ahval-i Umumiye, s. 1427.

⁵³³ Fosses, p. 88.

⁵³⁴ Greene, A Shared World, p. 137.

⁵³⁵ Tournefort, s. 61.

⁵³⁶ Detorakis, p. 390; Yavuz, s. 224.

15⁵³⁷ ve Hanya ve Resmo kasabalarında yedişer tane olmak üzere 29 sabun fabrikası vardı.⁵³⁸ Girit sabunu, Doğu Akdeniz'in her yerinde, özellikle de Kandiye'nin sabunu çok değerlidir.⁵³⁹ Ancak fabrikalar peşlerinde çeşitli sorunlar da getirmiştir. Örneğin bazı fabrikalar bölgelerindeki bütün yağlara el koymayı denemişlerdir. Bu yüzden tüccarlar yavaş yavaş işlerini bırakmak zorunda kalmışlardır. Hanya'daki fabrikaların büyük bir çoğunluğu Yahudilere aitti.⁵⁴⁰

Girit'i ziyaret eden Baron de Tott, Ada içerisinde sabun sanayinin fazla gelişmemiş olduğunu söyler. Hatta *tüketicinin yakınlığına rağmen* satın aldıkları yağları Marsilya'ya gönderdiklerini ve burada sabun yaptırıp bir kısmını İstanbul'a sevk ettiklerini belirtir.⁵⁴¹

1821 ayaklanmasından önce Adada hemen hemen her köyde, yani 237 köyün 234'ünde zeytinyağı çıkartmak amacıyla değirmen bulunuyordu. Ancak isyan sonrasında durum değişmiştir. 1832 yılında sadece 106 değirmen kalmıştı.⁵⁴² Bunun haricinde isyan sonrasında Adadaki fabrikaların neredeyse tamamı kapanmıştı. 1837 yılına gelindiğinde dokuzu Kandiye, sekizi Hanya ve altısı Resmo'da olmak üzere toplam 23 fabrika tekrardan çalışmaya başlamıştı. Ancak yılda 3.000.000 kilo üretim yapışlardır ki, normal zamandaki üretimin neredeyse yarısına denk gelmektedir.⁵⁴³ 1856 yılında üretim 5.776.800 kg'ye yükselmişti.⁵⁴⁴

Sabunun üretilmesi için 10 güne yakın bir süre gerekmektedir. Yedi gün pişirilip, iki gün de bekletiliyor, ardından da torbalanıyordu. Normal zamanlarda soda

⁵³⁷ Kandiye'de 1723 yılında 12, 1783 yılında 15, 1787 yılında 18 sabun fabrikası bulunuyordu. Greene, A Shared World, p. 137.

⁵³⁸ Girit'teki sabun fabrikalarının sayısı sürekli değişmektedir. Olivier Adaya geldiğinde 25 fabrika vardı. 18. Yüzyılın sonlarında Adada 53 fabrika bulunuyordu. 19. yüzyılın ilk çeyreğinde bu sayı 45'e düşmüş, 1839'da 28'e, 1840'ta 40'a, 1846'da ise 45'e çıkmıştı. Yüzyılın ortasında ise sadece Hanya'da 20 fabrika vardır. Raulin, Crète, population, p. 338-340.

⁵³⁹ Cuinet, 559.

⁵⁴⁰ Raulin, Crète, population, p. 338-339.

⁵⁴¹ Baron de Tott, **18. Yılda Türkler, Türkler ve Tatarlara Dâir Hâtıralar**, çev. Mehmet R. Uzmen, Tercüman, İstanbul, t.y., (Türkler), s. 315.

⁵⁴² Allaire B. Stalismith, "Trade, Agriculture, and Subsistence in Ottoman Crete", **Reports on The Vrokastro Area, Eastern Crete**, Volume: 2 (The Settlement History of the Vrokastro Area and Related Studies), ed. Barbara J. Hayden University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia, 2003, (Ottoman Crete), p. 310.

⁵⁴³ Bowring yılda ortalama sabun üretiminin 6.000 ton olduğunu yazmıştır. Ayrıca sabun yapmak için, yağın maliyeti haricinde 5.450 kuruş masraf yapmak gerekiyordu. Bowring, p. 158.

⁵⁴⁴ Raulin, Crète, population, p. 339.

kullanılıyordu, ancak 1842 yılında Fransız gemileriyle İspanya ve Kanarya Adaları'ndan gelen doğal sodaların veya Türk gemileriyle Fransa ve özellikle İngiltere'den gelen rafine sodaların yokluğundan dolayı Mısır'dan alınan natron kullanılıyordu. Pişirmede kullanılan odunlar Karamanya, Anadolu ve Rumeli'den geliyordu. Sabunların taşınması için gerekli olan torbalar ise İngiltere'den alınıyordu.⁵⁴⁵

1855 yılında Adada 47 sabun imalathanesi ve 3000 yağ pres makinası vardı.⁵⁴⁶ 1856 yılında yaşanan büyük deprem sonucunda Kandiye'deki neredeyse bütün fabrikalar yıkılmıştı. Bu yıl Adada tüketilen sabun miktarı 1.000.000 kg olduğu tahmin ediliyordu.⁵⁴⁷ 1869 yılında Kandiye sabununun kantar fiyatı 200 kuruşa yükselmiştir.⁵⁴⁸ Hanya'dakilerin kantarı ise 170 kuruştur.⁵⁴⁹

Yukarıda bahsedilen yağ ve sabun yapımının yanı sıra, yaklaşık iki yıldır, Hanya yakınlarında, Girit'te ve hatta tüm Osmanlı Devleti'nde benzeri olmayan bir sanayi var: disülfür yoluyla elde edilen karbon. Zeytinlerin ezilip preslenmesinden sonra artıkların içerdiği yağ. Bu kalıntılar Girit'te "korsan" adıyla biliniyor ve daha önce küçük bir kısmı Yunanistan'a gönderiliyordu. Geri kalanı ise gübre olarak zeytin ağaçlarının dibine atılıyordu. Bu son operasyon ülke çiftçileri açısından büyük bir hataydı, çünkü tek başına azot ve polas içeren çekirdek bu ham formda asimile edilemez.⁵⁵⁰

1876 yılında kaza ve köylerde yağ için toplam 3.560 imalathane vardı. Fabrika olabilecek işletmelerin sayısı ise 120'ye yakındı.⁵⁵¹ Bu işletmelerde elde edilen yağlardan en önemli payı ihracata ayrılmıştı. Yine bu yağlardan önemli miktarda sabun üretimi yapılmaktaydı ki Adada sabun sanayi 18. yüzyılın başlarında gelişmeye başlamışsa da hızlı bir gelişme göstermiştir. Ada genelinde toplam 45 sabunhane vardı. Buralarda imal

⁵⁴⁵ Raulin, Crète, population, p. 340.

⁵⁴⁶ Özlem Yıldız, "19. Yüzyılın İkinci Yarısı ve 20. Yüzyılın Başlarında Girit Adasında Deniz Ticareti", **Tarih ve Günce, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi**, Cilt: I, Sayı: 1, Yaz 2017, s. 255.

⁵⁴⁷ Raulin, Crète, population, p. 340.

⁵⁴⁸ Mehmed Salâhî, Kandiye'ye gezerken şehri çok beğendiğini ve burada çok fazla sabun üretimi yapan *mükemmel, muntazam sabun-hâneler* olduğunu yazmıştır. Mehmed Salâhî, s. 88.

⁵⁴⁹ "Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869", **Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty's Consuls, in 1869-1870**, Harrison Andsons, London, 1871, p. 323.

⁵⁵⁰ Cuinet, 559.

⁵⁵¹ **Salnâme-i Vilâyet-i Girit**, 1293, ss. 133-135.

edilen sabunlar oldukça rağbet görüyordu. Bu yüzden dış ticarete en az zeytinyağı kadar etkiliydi.⁵⁵²

Girit'te sabun üretiminin büyük bir kısmını Ada halkı tarafından yapılıyor olsa da zamanla Avrupalı üreticilerin de Ada ekonomisine girerek üretim yaptıklarını görmekteyiz. Dr. Dens ve oğulları Adaya gelerek “Huileries et Savonneries du Levant” adında bir fabrika kurmuştur. Yöre halkı ile birlikte çalışan fabrikada günde 50 ila 60 ton pirina içerisindeki yağın çıkarılmasına izin veren dört büyük çıkarıcı ve iki büyük damıtma tesisine sahiptir.⁵⁵³

Bu işlemle elde edilen yağ avantajlı bir şekilde makinelerin yağlanması için kullanılır; ancak daha sonra “yağlı maddelerin nötralizasyonu” olarak bilinen küçük bir preparattan geçmesi gerekir. Böylece, Fransa'da özellikle silah üreticileri, devlet cephaneleri ve top dökümhaneleri, buharlı gemi şirketleri vb. tarafından kullanılan mükemmel bir yağlama elde edilir.⁵⁵⁴

20. yüzyılın başlarında Girit'in en önemli yağ rafinesi “Societe Generale des Huileries du Sahel Tunisien” adında bir Fransız firmasına aitti. Zeytin çekirdeklerinden çıkartılan yağ, Türkiye ve Mısır'a ihraç edilerek sabun yapımında kullanılırdı. Giritlilere ait birkaç yağ fabrikasında daha çok ev tipi sabunlar yapılırdı. Bunlar da Levant limanlarına ihraç edilirdi.⁵⁵⁵

Resmo Sancağında ana sanayi zeytinyağı ve sabun imalatıdır. Şehirde sabun imalatı yapan yedi fabrika bulunuyordu. Bu dönemdeki fabrikalar elektrikle aydınlatılıyor ve dönemi için istenilen bütün iyileştirmelere sahipti. Bu sanayinin ürünlerinin bir kısmı fabrikada kullanılıyor ve sabuna dönüştürülüyor; artığın bir kısmı da Girit ve Karamanya'daki sabun fabrikalarına satılıyor; geri kalanı ise yurt dışına, özellikle Marsilya'ya gönderiliyor. Fabrikaların bir kısmının yönetim kadrosunu Fransızlar oluşturuyordu. Fakat fabrikalarda Müslüman ve Hristiyan olmak üzere iki milletten de insanlar işçi olarak çalışıyordu.⁵⁵⁶

⁵⁵² A. N. Adıyeke, Girit, s. 109.

⁵⁵³ Cuinet, s. 558-559.

⁵⁵⁴ Cuinet, 559.

⁵⁵⁵ Yıldız, s. 250.

⁵⁵⁶ Cuinet, p. 559, 589.

Raulin'in Girit seyahati sırasında üç ipek fabrikasının kurulduğundan bahseder. Bunlardan birisi Hanya yakınlarındaki Halepa'da, diğer ikisi ise Kandiye'de kurulmuştu. Fakat fabrikalardan bir tanesi 1853 yılında faaliyetini durdurmuştu. El sarım makinalarıyla özenle eğrilen ipekler oldukça kaliteliydi.⁵⁵⁷ Ancak Adadaki ipek üretiminin büyük çoğunluğu ev tipi üretim modeliyle gerçekleştiriliyordu. Bu yüzden sanayi kolu yeterince gelişmemiştir.⁵⁵⁸

Büyük kırmızı ve beyaz çizgili yün battaniyeler, perdeler, Resmo'dan, İsfakiye'den ve özellikle Kandiye'den gelen pamuklu el havluları, Girit endüstrisinin çok rağbet gören iyi ve güzel ürünleridir.⁵⁵⁹

Girit hanelerinin iç kısımlarında "pachlama" denen ipek bir kumaş yapıldı. Kalın ve güçlü kumaşlardı. İsfakiye'de ve Laşid Ovası'nda çarşaf yapılırdı; Kandiye'de yün çantalar ve ipek ve pamuklu kanvas'lar; Pedhiadha'da ipek kumaşlar yapıldı. Özellikle Kandiye bölgesinde hemen her evin ihtiyacını karşılardı. Kırsal kesimde yaşayan insanların ise kıyafetlerinin ana parçalarını oluşturuyordu. Ada içi kullanımın haricinde bir kısmı Tripolitania'ya bir kısmı da Mısır'a gönderilirdi.⁵⁶⁰

Adada koyun yününden battaniye ve kilim tarzı ürünler yapılmıştı. Bunlar çeşitli otlarla boyanmış ve oldukça gösterişli bir hal almıştı. Ancak hemen hemen hepsi Ada halkının ihtiyacı için yapılmıştı. Sadece Laşid Vadisi'nde imal edilen kumaş ticarî hayat içerisine dahil olmuştu.⁵⁶¹

Adadaki bir diğer endüstri de tabakhanelerdi. Genel olarak yerel halkın ihtiyaçlarına yönelik deri ve postlar hazırlamaktadırlar. 19. yüzyılın ortalarında Girit'te 98 tabakhane olduğunu aktaran Raulin, bunların yarısından fazlası oldukça küçük olduğunu belirtmiştir. Buralarda yılın sekiz ayı çalışan 294 işçi günde beş kuruş maaş alıyordu. 1869 yılında Kandiye'de 20, Hanya ve çevresinde birkaç tane tabakhane kalmıştı. Bunlar da büyük oranda ev ihtiyaçlarına yönelik üretim yapıyordu. Yüzyılın sonuna doğru gelindiğinde debbağhanenin sayılarında önemli ölçüde azalma yaşanmıştır. Toplamda 11 tane kalan tabakhanenin dördü Halepa'da, ikisi Kandiye'de ve beşi

⁵⁵⁷ Raulin, Crète, population, p. 338.

⁵⁵⁸ Hüseyin Kami Hatyavî [Hanyavi], s. 69.

⁵⁵⁹ Cuinet, 559.

⁵⁶⁰ Raulin, Crète, population, p. 335-337; Cuinet, 559.

⁵⁶¹ Fosses, p. 88.

Resmo'daydı.⁵⁶² Yüzyılın son çeyreğinde debbağhanenin sayısında artış yaşanmıştır. Toplamda 59'a yükselen tabakhanelerden 53'ü şehirde, altısı da kazalardadır.⁵⁶³ Girit'te yaklaşık 40.000 dokuma tezgâhı bulunuyordu. Her tezgâh üç kadın tarım işçisine denk geliyordu. Ayrıca 13.000 erkek çalışıyordu. Bütün bu çalışmalar sonucunda gerçekleşen üretim oldukça değersiz kalıyordu. Bunların haricinde 10 arkeotrop tarzında tabakhane, birkaç çanak çömlek, iki veya üç tane yağ değirmeni, iki veya üç tane boyacı, küçük bir de demirci vardı. Ancak Ada için oldukça yetersizlerdi.⁵⁶⁴

Hanya'da iki demir dökümhanesi bulunmaktadır.⁵⁶⁵ 1901 tarihli rapora göre bütün Adada sadece bir tane demir dökümhanesi kalmıştır.⁵⁶⁶ Bunların haricinde yedi sabun fabrikası, iki buhar fabrikası, bir küçük şantiye ve dört matbaadan oluşan birkaç sanayi kuruluşu bulunmaktadır.⁵⁶⁷

19. yüzyılın son çeyreğinde Adada 428 un değirmeni bulunuyordu. Bu değirmenlerden 17 tanesi şehirde, 409 tanesi ise kazalardaydı. Ancak zaman içerisinde büyük bir azalma yaşanmıştı.⁵⁶⁸ İkisi Suda'da ve ikisi Hanya'da olmak üzere dört buhar değirmeni ve Platania'da üç su değirmeni bulunmaktaydı.⁵⁶⁹

Kandiye şehrinin ana sanayileri, iki değirmeni kaplayan buğdayın öğütülmesi ve 15 sabun fabrikasının kapladığı sabun üretimidir. Ayrıca ikisi Rum ve biri Türk olmak üzere üç matbaa bulunmaktadır. Biri Kandiye'de biri "Mentep" olmak üzere üç Türkçe gazete ve ikisi Yunanca, "Minos" ve "Nea-Evdhomas" olmak üzere iki Yunanca gazete yayımlanıyor.⁵⁷⁰

⁵⁶² Raulin, Crète, population, p. 340-341; "Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869", **Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty's Consuls, in 1869-1870**, Harrison Andsons, London 1871, p. 323; Cuinet, p. 559.

⁵⁶³ **Salnâme-i Vilâyet-i Girid**, 1293, ss. 133-135.

⁵⁶⁴ A. N. Γιανναρη, p. 17.

⁵⁶⁵ Cuinet, p. 559.

⁵⁶⁶ A&P Girit 1901 Raporu, s. 5'ten aktaran Yıldız, s. 250.

⁵⁶⁷ Cuinet, p. 577.

⁵⁶⁸ **Salnâme-i Vilâyet-i Girid**, 1293, ss. 133-135.

⁵⁶⁹ Cuinet, p. 560.

⁵⁷⁰ Cuinet, p. 584.

Kandiye’de birçok yel değirmeni vardır.⁵⁷¹ Ayrıca fayans ve briket fabrikası ile buharlı un değirmeni bulunuyordu.⁵⁷² Ada halkının ekmek ihtiyacını karşılamak üzere şehirde 100, kazalarda ise 30 olmak üzere toplamda 130 fırın bulunuyordu.⁵⁷³

Girit’te tuz madeni bulunmasına karşılık üretim Ada ihtiyaçlarını karşılamayacak durumdaydı. Venedik Dönemi’nde Suda yakınlarında bir tuzla/tuz fabrikası bulunuyordu. Ancak Cuinet’nin Adada bulunduğu dönemde tuzla terk edilmiş durumdaydı. Adada çalışır durumda olan ve kaliteli tuz üretimi Spinalonga’nın yakınlarında Kalives’de yer alıyordu.⁵⁷⁴ 1895/96 tarihli istatistiğe göre Girit’te tuz madeni gözüküyor. Ancak bir adet memleha (tuzla) olmasına karşılık buradan ihraç yapılacak kadar tuz üretimi yapılmıyordu.⁵⁷⁵

Spinalonga’da bir bileme taşı ocağı bulunuyordu. Buradan yılda 200 tona yakın bileme taşı Marsilya’ya ihraç ediliyordu. Ton başına fiyatı yaklaşık olarak 41 6s idi.⁵⁷⁶

Girit’te az miktarda çanak çömlek üretimi yapılmaktadır. Başlarda evlerde yapılan ürünler zamanla küçük bir fabrikalaşma sürecine girmiştir. Suda Körfezi’nin kenarında Akrotiri’de kalitesiz ürünler de yapsa bir fabrika bulunmaktadır.⁵⁷⁷

Suda ve Spinalonga körfezlerinde az sayıda olmakla birlikte Hanya ve Resmo’nun ihtiyacını karşılayacak kadar üretim yapan tuzlalar bulunmaktaydı. Zamanla Ada geneline yayılmış olan tuzlalara, Yerapetra’nın güney tarafında fabrikalaşmıştır.⁵⁷⁸

Girit’in pek çok yerinde büyüklü küçüklü tersaneler vardı. Denize yakın yerlerde bulunan bazı manastırların bile kendilerine ait tersaneleri bulunuyordu. Buralarda tekneler yapılıyor ve Ada ticaretinin devamlılığı sağlanıyordu. Bu tersanelerden bir tanesi İsfakiye’deydi. Daha önce değindiğimiz gibi burası korsancılık faaliyetlerinde oldukça ilerlemiş durumdaydı. Ayrıca Greene’in ifadesiyle burası Girit denizcilik tarihinde bir merkez konumundaydı. Böyle bir yerde bulunmasının nedeni tabii ki muazzam

⁵⁷¹ Pero Tafur Seyahatnamesi, s. 86.

⁵⁷² A&P Girit 1901 Raporu, s. 5’ten aktaran Yıldız, s. 250.

⁵⁷³ Salnâme-i Vilâyet-i Girid, 1293, s. 133-135.

⁵⁷⁴ Cuinet, pp. 562-563.

⁵⁷⁵ **Devlet-i Aliyye-i Osmaniye’nin 1313 senesine mahsus istatistik-i umumîsidir**, İstatistik-i Umumi İdaresi, Alem Matbaası, İstanbul, 1316, s. 125-126.

⁵⁷⁶ “Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869”, **Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty’s Consuls, in 1869-1870**, Harrison Andsons, London, 1871, p. 324.

⁵⁷⁷ Raulin, Description Crète, p. 426.

⁵⁷⁸ Raulin, Description Crète, p. 426.

ormanlarıydı. Tekne yapımı için gerekli olan en önemli malzeme odundu. Ormana yakın olmak, hammaddeye yakın olmak demekti. İsfakiye’de bulunan güçlü ormanlar, şehrin gemi yapımı konusunda da ön plana çıkmasını sağlamıştı. Ancak 1612 yılında çıkan yangın sonucunda Adanın ve özellikle bölgenin ormanları neredeyse yok olmuştu. Artık ekmek pişirecek odun bile kalmamıştı. Bu yüzden Takımadalar’dan ve özellikle Trieste’den Girit’e kereste taşınmaya başlamıştı.⁵⁷⁹ Bu odunlar hem Adanın yakacak ihtiyacını karşılıyor hem de İsfakiyelilerin gemi yapımı için gerekli olan malzemeyi sağlamıştı.

İsfakiye bölgesinde 17. yüzyılın ilk çeyreğinde çeşitli badireler atlatılsa da Osmanlı hâkimiyetindeki son döneme kadar gemi yapımına devam etmişlerdir. Bu doğrudan ticaretle, hatta sabun ticaretiyle bağlantılıydı.⁵⁸⁰

Girit’in en önemli ticarî ürünlerinden birisi olan şarap ve alkollü ürünler için de Ada içerisinde pek çok üretim merkezi kurulmuştu. Özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinde 31’i şehirde, 12’si kazalarda toplam 43 içki fabrikası bulunuyordu.⁵⁸¹

Yine bu yüzyılın son çeyreğinde Adada, bütün bu imalathanelerin haricinde 25 ipek çarkı (10’u şehirde, 15’i kazada) ve iki silahhane bulunuyordu.⁵⁸²

Suda Limanı’nda ise yedi adet tesviyehane, kalıphane, demirhane, marangozhane, dökümhane ve errethane (bıçkı atölyesi) vardı.⁵⁸³

Girit’te 1894/95 yılında 10 yaşının üzerinde olup bir işte çalışan, yani geliri olan 119.000 kişi vardır.⁵⁸⁴ Aynı tarihte ticaret ve sanayi (el sanatları) alanında çalışan 65.800 kişi vardır.⁵⁸⁵ Tarım ve ticaret alanı dışında bir meslekte çalışan ise 35.700 kişi vardır.⁵⁸⁶

Bütün bu fabrikaların yanı sıra Girit’te ev içi üretim oldukça fazlaydı. Hemen her hanede koyun yününden çorap yapılıyordu. Ayrıca kıl harar ve torba gibi ürünler de dokunuyordu.

⁵⁷⁹ Girid, Mazisi, Hali, İstikbali, s. 23-24; Greene, A Shared World, pp. 148-150, 151, 164.

⁵⁸⁰ Greene, A Shared World, p. 164.

⁵⁸¹ Salnâme-i Vilâyet-i Girid, 1293, s. 133-135.

⁵⁸² Salnâme-i Vilâyet-i Girid, 1293, s. 133-135.

⁵⁸³ Salnâme-i Vilâyet-i Girid, 1310, s. 77-78.

⁵⁸⁴ Kemal H. Karpat, **Osmanlı Nüfusu, 1830-1914**, çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2010, (Osmanlı Nüfusu), s. 436.

⁵⁸⁵ Karpat, Osmanlı Nüfusu, s. 437.

⁵⁸⁶ Karpat, Osmanlı Nüfusu, s. 438.

Hanya’da bir bira fabrikası, Kandiye’de iki damıtma tesisi/içki fabrikası ve her ikisinde de artık düşüşte olan yaklaşık 18 sabun fabrikası vardı. Bunlar da Girit için en değerli fabrikalardı. Ancak 20. yüzyılda değerleri azalmaya başlamıştı.⁵⁸⁷

2.1.4.Zeytin ve Zeytinyağı (Zeytinyağı Adası)

Zeytin ağacı, uzun yaşamıyla pek çok medeniyet için kutsal kabul edilmektedir. Çeşitli kutsal kitaplarda da zeytine ve zeytinyağına değinilmiş, yağının “Tanrı ve insanlar onuruna verildiğine” inanılmıştır. Kur’an’da “zeytin ağacının kökeni ne doğu ne batıdır, yağı ateş değmese de ışık saçar” şeklinde geçer.⁵⁸⁸

Durrell, zeytin ağacını Akdeniz’in bir sentezi olarak görür ve şunları yazar: *bütün Akdeniz -heykeller, palmiyeler, altın takılar, sakallı kahramanlar, şarap, düşünceler, gemiler, mehtap, kanatlı Gorgonlar, tunç büstler, felsefeciler- hepsi, adeta düşlerimizin arasındaki kara zeytinin buruk tadında bir araya gelmiş gibidir. Bu tat etin ve kırmızı şarabın tadından daha eskidir. Suyun tadı kadar eski.*⁵⁸⁹

Girit’in hem gündelik hayatında hem de ticarî hayatında en önemli ürünlerden birisi zeytindi.⁵⁹⁰ Hatta Adanın zenginliğinin de fakirliğinin de sebebinin zeytindi. Shakespeare “Ezeli yaşta zeytinler” diye bir benzetme yapmıştır. Eğer Girit’e gitseydi bu benzetmesinin gerçek olduğunu gözleriyle görebilirdi.

Girit’in çevre bölgelerinde önemli miktarda zeytin yetiştiriyor olsa da Girit zeytini, içlerindeki en kalitelisiydi. Kaliteli zeytinlerden elde edilen yağ ise birinci kalitede ve oldukça lezzetliydi. Öyle ki gerek Venedik döneminde gerekse Osmanlı hâkimiyeti altına girdikten sonra da Osmanlı padişahlarının mutfağına giren zeytinler ve zeytinyağları Girit’ten gitmişti. Fransa’nın Marsilya şehri zeytin ürünleri üzerine fabrikalaşmaya başlayınca en önemli hammadde kaynakları yine Girit olmuştu. Girit zeytininin bu

⁵⁸⁷ A. N. Γιανναρη, p. 17.

⁵⁸⁸ Predrag Matvejević, **Akdeniz’in Kitabı**, çev. Tolga Esmer, YKY, 2. Baskı, İstanbul, 2004, s. 203. Kur’an, Sure XXIV, an-Nûr.

⁵⁸⁹ Lawrence Durrell, “Landscape With Olive Trees”, **Prospero’s Call**, London, 1976, p. 96’dan aktaran Matvejević, s. 204.

⁵⁹⁰ Zeytin ve yağların Girit halkı için önem romanlara da yansımıştır. Minoslular zamanından beri zeytin ve yağının işlendiğini duyup hayretlere düşen Ahmet Cemal, şu soruyu sorar: zeytinyağını nasıl bulmuşlar? Verdiği cevap Girit zeytininin kalitesini ortaya koymaktadır: *sonradan anladım ki; ezmeden, sıkmadan bile zeytinden kolayca dışarıya çıkan zeytinyağını anlamak için müneccim olmaya gerek yok. Zira kendisi acı olmasına rağmen zeytinin saldığı yağın hem tatlı hem de çok lezzetli olması, benim dikkatimi çektiği gibi onların da dikkatini çekmiştir. Zeytin ağacını Girit’in sembolü, halkın yaşam kaynağı olarak belirtir. Ferda Bozoklar Ardalı, **Eleni’nin Kızı Halime**, Şenocak Yayıncılık, İzmir, 2011, s. 98.*

derecede bir öneme sahip olması zeytin ağaçlarına da ayrı bir önemle yaklaşılmasını sağlamıştı. Hatta Ada halkı zeytin ağaçlarını “seçr-i mübarek”, yani “kutsal ağaç”, zeytinyağını ise “güneşin suyu” olarak tanımlamıştı.⁵⁹¹

Adada zeytin hinterlandı en geniş olan şehir Hanya’ydı.⁵⁹² Adada “zeytin ağaçları o kadar çoktur ki” der, yüksek bir yerden bakıldığında “bir orman gibi” görünüyordu. Bu yüzden zeytin ağaçlarına önem verilmesi gerekiyordu. Çünkü herhangi bir kötü durumda zeytin üretimi etkilenecekti. Üretim etkilenince ticaret de etkilenecek, Ada ekonomisi de etkilenecek derken domino taşı gibi birbirlerini yıkmaya devam edeceklerdi. Bu yüzden hemen her isyan sırasında insanlara ve Adaya zarar vermek amacıyla zeytin ağaçları yakılmıştı. Bir zeytin ağacının tekrar ürün vermesi için en az 15 ila 20 yıl gerekiyordu. Sadece aşılama bile 10 ila 12 yıl sürüyordu.⁵⁹³ Bu yüzden hem üretimde neredeyse yarıdan fazla azalma yaşanıyor⁵⁹⁴ hem de her yakılan zeytin ağacı, uzun soluklu bir zarar vermiş olunuyordu.

Girit, Osmanlı egemenliğine girmezden önce zeytinliklere sahip olan Rumlar, Osmanlı hâkimiyetine geçildiği zamanda da toprak mülkiyetlerinin muhafaza etmişlerdi. Fakat fetih döneminde firar edenlerin toprakları ve malları miriye geçirilmişti. Benzer bir durum 1821-1840 tarihleri arasında da yaşanmıştı. Adada çıkan karışıklıklar esnasında olaylara karışanlar, firar edenler, hayatlarını kaybedenler ve vârisi olmayanların toprak ve mallarına devlet tarafından el konulmuştu. Daha sonra bu mallar yine devlet tarafından satışa çıkarılmıştı. Bu topraklar arasında önemli miktarda zeytinlikler de bulunuyordu.⁵⁹⁵

Gülsoy’un tespitlerine göre Kandiye’nin alınmasının ardından yapılan sayımda Girit’te 666 bin zeytin ağacı vardı. Resmo şehri haricinde kalan zeytinliklerden elde edilecek mahsulden yıllık beş kıyye yağ alınabilecekti. Resmo’nun zeytinlerinin daha kaliteli olmasından dolayı buradan yıllık 10 kıyye yağ alınabileceği düşünülmüştü. Bu hesaplar göre Girit’te yıllık 3.759.090 kıyye yağ alınacağı tespit edilmişti.⁵⁹⁶

⁵⁹¹ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 151.

⁵⁹² Spanakes, *Nobil Uomo*, p. 189’dan aktaran Greene, *A Shared World*, p. 113; ft. 17.

⁵⁹³ Raulin, *Crète, itinéraires*, p. 142; V. Raulin, “L’île de Crète, Géographie, histoire, conquête, administration, état religieux, population, sol, climate, règne végétal, production, commerce, etc.”, **Revue De L’Orient, de L’Algerie et des colonies bulletin de la Société Orientale de France**, Année: 18, No: IV, Avril 1860, (Crète, conquête), p. 263.

⁵⁹⁴ Rycaut, s. 281; Greene, *A Shared World*, p. 54.

⁵⁹⁵ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 151-152.

⁵⁹⁶ Gülsoy, *Girit’in Fethi*, s. 296.

Zeytin hasadı kasım ayında başlayıp marta kadar devam eder. Zeytinler kaliteli olmasına rağmen Adada genellikle bütün hasadı kaldırabilecek insan gücü yoktu. Bu yüzden zeytinlerin tamamı olmasa da bir kısmının kendi kendine düşmeleri beklenirdi. Fakat bu durum üretilen mahsul için kötü sonuçlara yol açmaktadır. Dökülmesi beklenen veya hasat kaldırılmasını bekleyen zeytinler büyük bir atık haline geliyor, elde edilecek yağların kaliteleri düşüyordu. Zaten zeytin iyi yıllarda hasadın yarısını yağ olarak verir. Ancak diğer zamanlarda üçte bir ve hatta dörtte birini yağ için verir.⁵⁹⁷ Hasadın kısım kısım ve düzensiz toplanması doğal olarak ticaretin de yavaşlamasına neden oluyordu.⁵⁹⁸

Zeytinlerin ezilme işlemi oldukça zahmetlidir. At ve katırlar tarafından hareket ettirilen eski bir değirmende, dikey durumdaki taşın yuvarlanmasıyla ezilir. Oradan presleme makinasına alınır ve önce kavanoza, sonra da kılları içte olan keçi derisinden yapılmış postlara koyulurdu. Bir sonraki sıkım işlemi için 20 gün beklenirdi.⁵⁹⁹

19. yüzyılın ortalarında Girit'te hâlâ tek taşlı döner kırıcı ve ahşap vidalı pres kullanılmaktadır. Ancak Korfu'da daha verimli bir kırıcı tarzı ve bir metal vidalı pres ile değiştiriliyorlardı. Bu yenilikler Adaya ancak yüzyılın sonunda ulaştı ve o zaman bile, eski makine türleri yeni teknolojiye yatırım yapamayacak kadar fakir alanlarda kullanılmaya devam etti.⁶⁰⁰

19. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Girit'te bazı yenilikler yaşanmıştır. Örneğin Milano'dan yeni bir zeytin değirmeni ithal edilmişti. Ancak yeni değirmenin sayıları sınırlı kalmıştı. Belirli oranda kolaylık sağlıyor olsa da parçalarının neredeyse tamamının Adada üretilmemesi ve dışarıdan alınmak zorunda kalınması,⁶⁰¹ Ada ekonomisinin oldukça zora sokacaktı. Bu yüzden yeni değirmenler Ada geneline yayılamamıştı.

Girit yağının gıda için uygun olmadığını belirten Raulin, zeytinlerin zaten bozulmuşken hasat edildiğini, değirmene getirilmeden önce kötü şartlarda bekletildiğini ve ekstraksiyon işleminin düzgün yapılmadığı belirtmiştir. Ada halkı bile ev için ayırdığı

⁵⁹⁷ Raulin, Description, Crète, pp. 404-405; Fosses, Paris, 1897, p. 85.

⁵⁹⁸ Greene, A Shared World, p. 114.

⁵⁹⁹ Raulin, Crète, conquête, p. 264.

⁶⁰⁰ Stalismith, Ottoman Crete, p. 311.

⁶⁰¹ Stalismith, Ottoman Crete, p. 311.

yağı “iyileştirmeyi” hiç düşünmemişlerdir.⁶⁰² Bu yüzden Girit dışında yağın sadece sabun yapımı için uygun olduğunu vurgulamıştır.⁶⁰³ Girit’in zeytinyağlarını oldukça kaliteli olsa da Avrupalı seyyahlara göre ekşiliği, tortusu ve uygun şekilde rafine edilmiş, yemeklik yağ bulmak oldukça zordu. En iyi yağ Hanya ve Resmo’da üretilir. Hanya yağının alt kısmı sabun yapımında kullanılır ve daha ucuza satılır. Yerapetra’nın yağı tortuya karıştığı için siyah ve çamurlu olur. Ancak Adada üretilen yağın sadece sabuna faydası olduğunu aktaran yazar, normalde yağı nasıl arıtacaklarını bilmediklerini belirtir. Ayrıca bu yerler haricinde kalan yağlar “bir Fransıza hitap edemeyecek kadar kalın ve ağır” yapıliyordu.⁶⁰⁴ Ancak Raulin bir başka yazısında Girit zeytinyağlarının Avrupa’da oldukça büyük bir pazar payı olduğunu, hatta Avrupa’nın en önemli yağ üreticisi olan İspanya ile rekabet edebilecek kadar kaliteli yağlar üretildiğini yazmıştır.⁶⁰⁵ Ayrıca padişah tarafından Adaya gönderilen bir fermanla, zeytinyağlarının hepsinin İstanbul’a gönderilmesini istenmiş, başka yerlere satışı yasaklanmıştır.⁶⁰⁶ Bu bilgi bizlere zeytinyağının kalitesini göstermektedir. Çünkü saraya en kaliteli ürünler girmekteydi. Girit zeytinyağlarının İstanbul haricine satışının yasaklanması, padişahın bu yağlara olan bağlılığı, kalitesinin bir göstergesi niteliğindedir.

Girit’te zeytinyağı ile ilgili ilk yasaklama Osmanlı hâkimiyetine girdikten 10 yıl sonra yapılmıştı. Resmo valisi ve yeniçeri ağasına gönderilen bir emirle diğer adalardan gelen tüccarlara buğday ve zeytinyağı satılması yasaklanmıştı. Bu emirde provizyonist kaygıların ön planda olduğunu görmekteyiz. Ancak bu yasak zeytinyağı ticaretinin durdurulmasını sağlayamamıştı.⁶⁰⁷

Zeytinyağı ticareti kolay bir şekilde gerçekleşmiyordu. İster Müslüman ister Avrupalı olsun, Girit’ten yağ ihracatçıları, düşman kontrolündeki bölgelerde kaçakçılık yapmadıklarını garanti etmek zorundaydılar. Örneğin 1698’de Osmanlı donanması

⁶⁰² Fosses, zeytinyağı için “nasıl yağ yapacaklarını bilselerdi, en kaliteli zeytinyağlarına sahip olacaklardı” demiştir. Fosses, p. 85.

⁶⁰³ Raulin, *Crète, conquête*, p. 265.

⁶⁰⁴ Stalish, *Ottoman Crete*, p. 308.

⁶⁰⁵ Raulin, *Description, Crète*, p. 388.

⁶⁰⁶ Greene, *A Shared World*, p. 138.

⁶⁰⁷ Greene, *A Shared World*, p. 134.

kaptanı Mehmed Reis, zeytinyağını başka bir limana değil, Yerapetra'dan İzmir'e satılık olarak taşıdığına dair garantörler imzalatmak zorunda kaldı.⁶⁰⁸

Girit fethi sırasında zeytin ağaçları kesilmiş olsa da Adadaki zeytin yağı ticareti az da olsa devam ediyordu. Örneğin 1694 yılında Hacı Müslî Beşe bin Ahmed adında bir tüccar, Fransız gemisiyle yüklü miktarda kuru üzüm, zeytinyağı ve balı İskenderiye'ye satmak üzere götürmüştü. Bu dönemde navlun ücreti 1.500 *esedi guruştı*. Bu fiyat 1725-1764 yılları arasında daha da azalmış 749 *esedi guruşa* düşmüştür. 1706 yılında Kandiyeli Hacı Ahmed bin Mehmed isimli tüccar, yine Fransız gemisiyle Venedik'e 7.000 mistat zeytinyağı göndermişti. Bir sonraki yıl üç Yunan tüccar da Venedik'e zeytinyağı götürecekti.⁶⁰⁹

Türklerin Adayı gele geçirdiği 1699 yılında zeytinyağı rekoltesi 300.000 ölçüydü. Hanya, Resmo, Kandiyе ve Yerapetra'ya gelen Fransız gemileri 200.000 ölçülük kısmını satın almışlardır.⁶¹⁰

1699 yılında Girit'te 300 bin ölçek yağ üretilmişti. Fransa, bu yağın neredeyse 200 binini zeytinyağı ticaretinin merkezi konumunda olan Hanya, Resmo, Kandiyе ve Yerapetra limanlarından satın almıştı. Çünkü Provence'ta yağ hasadı o yıl beklenenin çok altında olmuştu. Açığı kapatmak için Girit'te üretilen yağların büyük çoğunluğunu satın almışlardı. Provence haricinde Marsilya da Girit'ten önemli miktarlarda zeytinyağı satın alıyordu. Bu yağların hemen hepsi sabun yapımında kullanılıyordu. Böylelikle sabun fabrikalarının üretimi aksamıyordu.⁶¹¹ Zaman içerisinde Girit'teki üretim artış göstermişti. 1700'de 300.000 mistat üretilen yağ, bir yüz yıl sonra 1.000.000'a yükselmişti.⁶¹²

Fransa'nın Girit ile olan ticareti zaman içerisinde tek bir ürüne, zeytinyağına dönmeye başlamıştı. Bunun nedeni Marsilya ve Toulon'da sabun endüstrisinin gelişmesinden kaynaklanıyordu. Fransa'nın Girit'ten aldığı 200.000 mistat zeytinyağının 150.000'i Hanya Limanı'ndan çıkmıştı. Zeytinyağının müşteri bulmasından kaynaklı

⁶⁰⁸ Stalismith, Ottoman Crete, p. 304.

⁶⁰⁹ Greene, A Shared World, p. 135.

⁶¹⁰ Tournefort, s. 61.

⁶¹¹ Raulin, Description, Crète, p. 389; Joseph de Tournefort, **Tournefort Seyahatnamesi**, Birinci Kitap, çev. Ali Berktaş, (ed. Stefanos Yerasimos), Kiyap Yayınevi, 4. Baskı, İstanbul, 2013, s. 61; Greene, A Shared World, p. 78.

⁶¹² Stalismith, Ottoman Crete, p. 304.

olarak tahıl ekimi iyice azalmaya başlamıştı. Zamanla Adada bir tahıl kıtlığı oluşuyordu. Baron de Tott, Girit'te yaşanan tahıl kıtlığının “alışkanlık” haline geldiğini belirtiyor.⁶¹³ Kıtlığın önünü almak için 1745 yılında limanlarda bulunan yerli ve yabancı bütün teknelere el konulmuştu. Teknelerin en önemli görevi takımadalara gidip Girit için tahıl bulmaktı.⁶¹⁴

Dr. Richard Pococke Adayı ziyaret ettiğinde, Hanya'da çok sayıda Fransız tüccar olduğunu aktarmıştır. Yoğun Fransız tüccar varlığının nedeni, Fransa'daki sabun fabrikaları için Marsilya'ya Girit'ten sabun göndermekti. Fakat sadece sabun fabrikaları için ticaret yapmıyorlardı. Önemli miktarda ipek, bal ve balmumunun da Avrupa'ya gönderilmesinde aracı oluyorlardı. Bunlar haricinde üzüm, incir ve badem de önemli miktarda ticarî hayat içerisinde yer buluyordu. Fransızlar haricinden İngilizler de sık sık Adaya uğramaktaydı. Onların amacı ise Londra ve Hamburg için yağ temin etmektir.⁶¹⁵

Girit'te yağın ticarî hayata dahil olduğu en önemli merkezlerden birisi de güneyde yer alan Yerapetra Limanı'ydı. İyi bir mevsimde buradan 2.000 ton yağ ihraç ediliyordu.⁶¹⁶

Zeytin ve yan ürünleri ilk başlarda sadece Marsilya ile sınırlı kalıyordu. Ancak zaman içerisinde ticaret ağı genişlemiş, Mısır ve Anadolu'ya gönderilmeye başlanmıştır. Hatta bu sevkiyat İstanbul üzerinden Rusya'ya kadar uzamaktadır.⁶¹⁷ İngiliz, Hollandalı ve Fransızların zeytin yağı taleplerini neredeyse tamamı Girit'ten karşılanıyordu.⁶¹⁸ Bunun için yetkililer aracılığıyla çiftçileri teşvik dahi edebilecek durumdalar. Ancak Adanın fethi sırasında Resmo'da bulunan Osmanlı güçleri, zeytinyağı ihracatını yasaklamak amacıyla çeşitli girişimlerde bulunmuşlardı.⁶¹⁹

⁶¹³ Molly Greene bu bilgiyi için Baron de Tott'un “Memoires sur le Turcs et les Tartares” isimli eserine atıf yapıyor. Ancak Tott'un eserinin Türkçe çevirisinde de, Greene'in kullandığı ciltte de (Amsterdam 1784) ilgili bilgiye ulaşamadık. Baron de Tott, **Memoires sur le Turcs et les Tartares**, Vol. 4, Amsterdam, 1784 (Turcs).

⁶¹⁴ Greene, A Shared World, p. 139-140.

⁶¹⁵ Raulin, Description, Crète, p. 389.

⁶¹⁶ T. A. B. Spratt, **Travels And Researches in Crete**, Vol. I, London, 1865, p. 255.

⁶¹⁷ Raulin, Description, Crète, p. 346.

⁶¹⁸ Greene, bu bilgi için Cipolla'yı kaynak olarak göstermiştir. Ancak eserin ilgili kısmına baktığımızda bilgiyi doğrulayabilecek herhangi bir veri bulamadık. Carlo Cipolla, **Before the Industrial Revolution: European Society and Economy, 1000-1700**, 3rd ed, Routledge, London, 1993, (European Society), pp. 51-52.

⁶¹⁹ Greene, A Shared World, p. 119.

Fransızların Girit zeytinyağına olan ilgiler 18. yüzyılda da değişmemişti. Yüzyılın ilk yarısında yılda ortalama 92.000 mistat zeytinyağı ihraç ediliyordu. Bu yıllık ihraç edilen Girit şarabının neredeyse iki katıydı ve artmaya devam ediyordu. Hanya'daki Fransız konsolos De Monhenault'a göre 1724 yılında zeytinyağı mistatı yıllık 200.000'e yükselmişti.⁶²⁰

Girit'ten Venedik'e Müslümanlar tarafından önemli miktarda zeytinyağı taşıyorlardı. 7.000 mistat zeytinyağı büyük bir orandı. Fransa'ya ise yıllık ortalama 92.000 mistat zeytinyağı ihraç ediliyordu.⁶²¹

Zeytinyağını etkileyen bir diğer faktör de nüfusun azalması. 19. Yüzyılın oralarında hem işçi hem de değirmen sayısı azalmıştı. Zeytinleri büyük oranda kadınlar ve çocuklar topluyordu. Ancak işçi sayısının azalması, hasadın bol olduğu dönemlerde hepsini toplayamama gibi bir sorun ortaya çıkartıyordu. Ayrıca toplanan zeytinler öğütülmek amacıyla uzun bir süre değirmen sırası bekliyordu. Bu durum da yağın acı bir hal almasına neden oluyordu.⁶²² Adada başlayan isyan ve ardından gelen nüfus azalması gibi pek çok olay, bir nevi domino taşı gibi birbirini etkileyerek zeytinyağının kalitesinin bozulmasına kadar varan bir süreç oluşturuyordu.

Pashley, yıllık yağ üzerinden bir hesap yapmaktadır. Adada 26.000 aile olduğunu ve bunların yıllık 100 okkaya yakın zeytinyağı kullandığını ve tüm ev tüketiminin 2.600.000 okka olduğunu belirtir. Genellikle İskenderiye'ye gönderilen yıllık yağ ve sabundan ise 7.600.000 okka tutarındaydı.⁶²³

Bütün bu istatistiki verilerin biraz kusurlu olabileceğini vurgulayan Vaulin, Girit'in tarımsal kapasitesinin sadece bir kısmını temsil ettiğini, çünkü bütün ürünlerin bu istatistikler içerisinde yer almadığını belirtmiştir. Sıvı yağ üzerinden örnek veren Vaulin, 35 yıl içerisinde yağın kg fiyatının bile ne kadar değiştiğini göstermektedir.⁶²⁴

⁶²⁰ Greene, A Shared World, p. 135.

⁶²¹ Greene, A Shared World, p. 129, fn. 87.

⁶²² Stalish, Ottoman Crete, p. 310.

⁶²³ Robert Pashley, *Travels in Crete*, Vol. II, John W. Parker, Cambridge, John Murray, London, 1837, p. 305.

⁶²⁴ Raulin, Description, Crète, p. 421.

Yıl	Değer (Frank)	Yıl	Değer (Frank)	Yıl	Değer (Frank)
1820	0.35	1841	0.78	1853	1.06
1831	0.60	1845	0.77	1854-55	1.02
1836	0.86	1847	0.88	1856	1.11

Tablo 3:1820-1856 yılları arasında yağın kg fiyatının değişimi

Girit'in en önemli ihraç ürün zeytinyağıydı. Adanın tüm limanlarından yapılan yıllık ihracat 3.500.000 okkadan az değildi. Tabii ki zaman zaman zeytin veriminin dalgalanmasından kaynaklı olarak artış ve azalmalar oluyordu.⁶²⁵ Ancak zaman içerisinde Kandiye'den zeytinyağı ihracı yasaklanmıştı. Ticarî hayata dahil olan zeytinyağları büyük oranda Hanya ve Resmo limanlarından gönderiliyordu. Bu yağların alıcısı daha çok Avrupalılardı.⁶²⁶

Çiftçiler ürettikleri yağları şehirlere taşımak için “aski” adı verilen deri kullanırlardı. Üretici ile tüccar arasındaki para alışverişi hasattan birkaç ay öncesinden başlardı. Çiftçiler paralarını alıp kullandıktan sonra yağlarını “aski”ler içerisinde şehre taşırlardı. Tüccarlar da bu yağları fiçılara doldurur ve ihracat için hazırlardı. 1837 yılında ortalama bir hasat 91.000 metrik kentaldi. Mahsulün bol olduğu dönemde 136.000 metrik kental olduğu tahmin ediliyordu.⁶²⁷

Yıl	Metrik Kental	Yıl	Metrik Kental	Yıl	Metrik Kental
1841	73.000	1844	67.330	1855	130.351
1842	51.000	1845	77.610	1856	99.021
1843	65.600	1846	60.250		

Tablo 4:1841 ile 1856 yılları arasında üretilen zeytinyağı miktarları

⁶²⁵ Pashley, p. 305.

⁶²⁶ Bowring, p. 155.

⁶²⁷ Raulin, Crête, conquête, pp. 265-266.

Zeytinyağı, Osmanlı Devleti haricinde İngiltere, Mısır, Trablus, Rusya, Yunanistan, Avusturya-Macaristan ve Almanya'ya satılmaktaydı.⁶²⁸ 1864 yılında zeytin mahsulü oldukça zayıftı.⁶²⁹

Girit'in zeytinyağına olan bağılılığı idarî yapılanmasında da birtakım değişiklikler yaşanmasına neden olmuştu. Adanın hem iç hem de dış ticaretinde oldukça önemli olmasından dolayı malî yapı olarak kontrol altında tutulması gerekiyor. Bu doğrultuda yayımlanan 1868 Girit Vilayet Nizamnamesi'ne göre hükümet tarafından bir defterdar atanmıştır. Ayrıca Adadaki her sancakta birer muhasebe memuru, kazalarda ise birer mal müdürü görevlendirilmiştir.⁶³⁰

1869 yılında zeytinyağı piyasası fazlasıyla düşmüştü. Gemi bordosu teslim fiyatı ton başına 35 ila 42 pounda arasında değişiyordu. Bu durum İngilizlerin yararına olmuştu. Çünkü Girit yağı İngiliz pazarlarında oldukça talep görüyordu. Bu yüzden Girit'e gelen gemiler boş fiçılarla geliyordu. Çünkü Adada fiçi satılmıyordu.⁶³¹ Bu yılda Girit limanlarına giren İngiliz gemi sayısı, 1.004 tonluk ve 55 mürettebat barındıran sadece sekiz adettir. Bu gemilerin üçü yağ doldurmak amacıyla boş fiçılarla yüklüydü. Birisi Bingazi'nden arpa getirmişti. Ayrıca bu üç gemide toplam 12.000 pound değerinde yük ile gelmişlerdi. Bu gemiler 15.305 pound değerinde 367 ton zeytinyağı almıştır.⁶³²

Yağın fiyatı 1867'de 82 pound'a satılıyordu. Bir yıl sonra 57 pound'a gerilemişti. 1869 yılında ise ortalamanın oldukça altına düşmüş ve 35 ila 42 pound arasında satılmaktaydı. Kandiye ve Hanya'daki yağ kalitesi daha saf olduğu için fiyatı diğer bölgelerin biraz daha fazladır.⁶³³

⁶²⁸ Yıldız, s. 256.

⁶²⁹ "Crete. Report by Mr. Consul Frank Hay on the Trade of the Island of Crete for the Year 1864", **Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty's Consuls**, Harrison And Sons, London, 1865, p. 284.

⁶³⁰ "Girit Vilayet Nizamnamesi", **Düstûr**, I. Tertip, Cilt: 1, s. 653.

⁶³¹ Amerika'nın Atina Başkonsolosu George Horton, Girit'in ithalatına yönelik yaptığı açıklamada fiçi yapımı için ahşap alındığını söylemiş, ancak diğer bütün araştırmalarda Adada fiçi yapımının olmadığını öğreniyoruz. Hatta İngiltere'den şarap almak için gelen gemiler boş fiçılarla geliyordu. "Comercial Crete", **Daily Consular and Trade Reports**, Tuesday, March 23, 1909, No. 3436, Washington D. C., p. 11.

⁶³² "Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869", **Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty's Consuls, in 1869-1870**, Harrison Andsons, London, 1871, pp. 316, 319.

⁶³³ "Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869", p. 321-322.

1882-83 yılında zeytinyağı üretiminden elde edilen gelir 9.000.000 kuruştur.⁶³⁴ 1894 yılında Rusya Vapur Kumpanyası'na ait gemilerle Girit'ten İstanbul'a 150 fıçı zeytinyağı gönderilmişti.⁶³⁵

1890'larda gerçekleştirilen bir vergi düzenlemesine göre Girit'teki zeytin ağacı sayısı altı milyona yakındı.⁶³⁶ 1901-2 tarihinde zeytin ağacı sayısı 6.943.320 adetti.⁶³⁷ Adanın fethinden 19. yüzyılın sonlarına kadar geçen süre zarfında üretime dahil olan zeytin ağacı sayısı neredeyse 10 kat artmıştı. Bunun nedeni olarak "Osmanlı'nın zeytin üretimine daha fazla ağırlık verdiğini" belirten Adıyekeler, bu zeytinlikler haricinde doğada kendi kendine yetişen yabani zeytin ağaçlarının da varlığını dikkat çekmişlerdi.⁶³⁸

1909 yılında zeytin mahsulünün hem az hem de kalitesiz olmasından kaynaklı olarak ihracatta düşüş yaşanacaktır. Çünkü normal zamanlarda 30.000.000 ila 40.000.000 okka⁶³⁹ zeytinyağı üretilirken 1909 yılında ancak 3.000.000 okka kadar üretilmiştir. Bir önceki yıl ise 4.000.000 okkadır.⁶⁴⁰

20. yüzyılın ilk yıllarında Girit'teki zeytin ağacı sayısı yedi milyona yakındı. Ancak bunun 1.962.776 tanesi yakılmıştı.⁶⁴¹ 1910 yılına gelindiğinde ağaç sayısı 10 milyonu bulmaktaydı. Bu ağaçlardan senelik 200.000 ile 250.000 kantar zeytin hasadı yapılmaktadır. Bu hasarın 100.000 kantarı ihracata hazır olmakta, 30.000 kantarı ise sabun yapımında kullanılmaktadır.⁶⁴²

Zeytinler her zaman oldukları gibi 20. yüzyılda da iki yılda bir verimli oluyorlardı. Ancak zeytinyağları hemen her sene kaliteli bir şekilde çıkartılıyordu. Zeytinler verimli yıla denk geldiklerinde senelik 55 milyon kiloya kadar zeytinyağı elde ediliyordu.⁶⁴³

Zeytini bahçelerden toplamak yeterli değildi. Mahsulün işlenmesi için taşınması gerekiyordu. Çünkü toplanan zeytinlerden yemeklik haricinde yağ ve sabun elde edilecek ve hatta çekirdeklerinden de pirina üretilecekti. Bu yüzden ürünlerin, özellikle dağlarda

⁶³⁴ BOA, A.}MTZ.GR., 3/83, leff 13.

⁶³⁵ BOA, BEO, 613/45933.

⁶³⁶ Andrea Kopasi, "Girit'in Ahval-i Umumiye ve Tarihiyesi", **Mecmua-yı Ebuzziya**, Cüz: 70, 15 Cemaziye'l-Evvel 1315, (Ahval), s. 1161.

⁶³⁷ A. N. Γιανναρη, p. 12.

⁶³⁸ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 152.

⁶³⁹ 1 okka 0.3413 galondur.

⁶⁴⁰ "Comercial Crete", p. 11.

⁶⁴¹ A. N. Γιανναρη, p. 12.

⁶⁴² "İstatistik, Girit'in Nüfus ve Ahval-i Ticariyesi", s. 187.

⁶⁴³ Girit, Mazisi, Hali, İstikbali, s. 22.

bulunan bahçelerden şehirlere getirilmesi gerekiyordu.⁶⁴⁴ Taşımacılığın ayrı bir zorluğunun olmasının yanı sıra Adada henüz yol durumunun yetersiz olduğu göz önüne alındığında mahsulün toplanmasının haricinde şehirlere taşınıp işlenmesinin de oldukça zor olduğunu söyleyebiliriz. Masraf kalemlerinin çoğalması, üründen alınan kârın azalmasına neden oluyordu. Giannari'ye göre yolların düzgün olması ve ulaşımın kolaylaşması, ürünlerden, özellikle zeytinden elde edilen gelirin artmasını, taşımacılık masrafinin da azalmasına azalmasını sağlayacaktı.⁶⁴⁵

2.1.5.Sabun

Sabunlar üretim sürecinde ücret-i tabh, revgan-ı zeyt ücreti, mu'tad-ı nazır, çorak baha, çekirdek baha, kireç baha, sabunhane kirası, bevvaab ücreti, tas bahası, kantarcı, zeyt baha, amele ücreti, kazan baha, kâse baha, nazır maaşı ve kâtip maaşı gibi masrafları bulunmaktaydı. Bir araştırmaya göre Girit'te kantarı 15.5 guruşa mal olan sabun İstanbul'da tüketici ile buluşana kadar, eklenen çeşitli giderlerle 19 guruş 3 pareye, kıyye hesabıyla 51.3 akçeye mal oluyordu. Satıcı kârıyla birlikte tüketiciye kıyyesi 54 akçeye (kantarı yaklaşık 20 guruşa) arz ediliyordu.⁶⁴⁶

Girit'te birkaç çeşit zeytin üretimi yapılıyordu. Bunlardan bazılarının yağları kalitesizdi. Bu yüzden kalitesiz yağdan sabun üretimi yapılıyordu. Adanın en kaliteli sabunları Kandiye'de yapılıyordu ve en yüksek fiyattan Trieste'ye satılıyordu.⁶⁴⁷

Genellikle Kandiye sabunları daha kaliteli olan Adada, sabun yapımında kullanılan yağlar ikinci kez çekilen “cibre yağı”dır. Zeytinlerin ilk çekiminden elde edilen yağ oldukça kalitelidir. Bu yağı gündelik hayatta ve ticarete kullanıyorlardı. Zeytinin üçüncü kez çekiminden çıkan yağı da sabun yapımı için kullanmışlardır. Ayrıca bu çekimden adi kömür de elde ediliyordu.⁶⁴⁸

18. yüzyılın ilk yarısında Girit'te sabun imalathaneleri oldukça kısıtlı sayıdaydı. Ancak kısa süre içerisinde neredeyse 10 kat artmıştı. Yüzyılın ortalarında geniş bütün Karadeniz, Rusya ve Avrupa'da büyük bir pazar payına sahipti. Ancak yüzyılın sonuna

⁶⁴⁴ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 153.

⁶⁴⁵ A. N. Γιανναρη, p. 21.

⁶⁴⁶ Said Öztürk, “Osmanlı Devleti'nde Sabun Sanayii”, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt: 10, (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 1447.

⁶⁴⁷ Hatyavî [Hanyavi], s. 69; Bowring, p. 159.

⁶⁴⁸ Salnâme-i Vilâyet-i Girid, Vilâyet Matbaası, 1309, s. 231.

doğru, özellikle 1780'lerden itibaren büyük bir gerileme yaşamıştır. İstanbul'un en önemli sabun kaynaklarından birisi olan Adada böylesine bir düşüş yaşanması, başkent in ihtiyacını karşılayamamasına neden olmuştur. Bu yüzden sabun ve hammaddesi olan zeytinyağının ihracına yasak koyulmuştur.⁶⁴⁹

Girit sabununun bir kısmı Anadolu'ya, bir kısmı da Mısır, Trablus, Malta ve Yunanistan gibi ülkelere gönderilmektedir.⁶⁵⁰ Sabun ticareti 20. yüzyılın başına kadar devam etmişti. Bu dönemde Selanik'in neredeyse bütün sabunları Adadan geliyordu. Fakat Selanik'teki fabrikalaşma hızla ilerlemekteydi. Soda, makarna ve bira fabrikalarının yanı sıra bir de sabun fabrikası açmışlardı. Kalitesi de oldukça iyi olan sabunlar sayesinde Selanik'in ithal sabuna olan ihtiyacı azalmıştı. Hatta kısa bir süre içerisinde İstanbul'a, İzmir'e ve Beyrut'a satmaya başlamışlardı.⁶⁵¹ Ancak en önemli pazar payı başkent olması nedeniyle İstanbul'daydı. Buradaki ihtiyacın artması ve ürünün azalması halinde, üretim yerinden başka mahallere satış yapılması yasaklanıyordu. Kandiye örneğinde görüldüğü üzere, İstanbul'daki sabun ihtiyacının artmasından dolayı, Kandiye'den başka yerlere sabun satışının sınırlandırılıp üretimin hemen hepsinin İstanbul'a gönderilmesi istenmişti.⁶⁵²

Akdeniz'de yolculuk yapan pek çok gemi gibi James Ellsworth De Kay'ın gemisi de Girit'e uğramıştır. Burada engebeli demirle bağlı bir liman olduğunu aktaran Kay, sabun ticaretine de değinmektedir. Tuvaletlerin çoğunda bulunan çeşitli kokulara sahip sabunların Girit'te üretildiğini ve buradan ihraç edildiğini aktarmıştır.⁶⁵³

Özellikle Kandiye ve Resmo'da üretilen sabunların kalitesi diğerlerine göre daha iyiydi. Bu şehirlerde üretilen sabunların için en büyük Pazar paylarından bir tanesi

⁶⁴⁹ Mehmet Genç, "18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, 10. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2010, (18. Yüzyıl), ss. 210, 212.

⁶⁵⁰ Yıldız, s. 256.

⁶⁵¹ Donald Quataert, "Fabrika Bacalarından Tüten İlk Dumanlar", **Selânik 1850-1918, "Yahudilerin Kenti" ve Balkanlar'ın Uyanışı**, (yay. haz. Giles Veinstein), çev. Cüneyt Akalın, İletişim Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul, 2001, s. 196; Donald Quataert, "Selânik'teki İşçiler, 1850-1912", **Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler, 1839-1950**, der. D. Quataert, E. J. Zürcher, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 111.

⁶⁵² BOA, C..BLD., 51/2533.

⁶⁵³ James Ellsworth De Kay, **Sketches of Turkey in 1831 and 1832**, J. & J. Harper, New-York, 1833, pp. 23, 24.

İstanbul'du. Başkentte yıllık 4-5 milyon kg sabun tüketiliyordu. Bu miktarın yarıya yakını da Girit'ten, özellikle Kandiye ve Resmo'dan sağlanıyordu.⁶⁵⁴

19. yüzyılın ikinci çeyreğinde sabun üretimi yıllık 50.000 kental'i buluyordu.⁶⁵⁵ Bu yüzyılda Girit sabununa yönelik talep oldukça fazlaydı. Nicholas LeBlanc'ın 1791 yılında sofratuzundan soda üretmeyi başarması, sabunun seri üretiminin daha ucuza getirilmesini sağlamıştı. LeBlanc'ın keşfi öncesinde sabun için gerekli olan alkaliyi üretmek için odun yakılıyordu. LeBlanc sayesinde sabun üretimi hızlanıyor, böylece zeytinyağına olan talep artmıştı.⁶⁵⁶

Hanya'daki Fransız konsolos 1848 yılında şunları yazmıştı: *Giritliler doğanın armağanı olan zeytinleri nasıl kullanacaklarını bilmiyorlardı. Zeytine tek gösterdikleri özen, zeytin ağaçlarının altını sürmekle sınırlıydı. Zeytin ağaçlarını budama konusunda hiçbir fikirleri yok. Bu yüzden ağaçların daha rahat büyümelerini ve verimli olmalarını engelliyordu. Gübre kullanımı da neredeyse yok denilecek kadar azdı. Bu yüzden zeytinler iki yıl üst üste ürün vermiyorlardı.*⁶⁵⁷

Mr. Dennis, Girit'te yıllık yağ mahsulünün büyük bir kısmıyla sabun yapıldığını aktarmıştır. Bu yüzden ihracatta zeytinyağı ile sabun imalatıyla ters orantılıdır. 1868 Girit için verimli bir yıldır. Ancak bir sonraki yıl ihraç edilen zeytinyağı sadece 3.000 tondur. Fakat burada farklı noktaya değinmek gerekiyordu. Zeytinin bol olmasına rağmen bir sonraki yıl yapılan ihracatın az almasının nedeni sabun yapımı değil, dış pazarda zeytinyağı fiyatının düşüklüğüydü. Çünkü o dönemde de stokçuluk yapılıyordu. Giritli tüccarlar ürünün bolluğundan faydalanarak büyük oranda ve yüksek fiyata satın alıp depolarda saklamışlar ve bir sonraki yıl daha yüksek fiyata elden çıkartmak istemişlerdi. Ancak bekledikleri gibi olmamış ve yağ fiyatları düşüş göstermiştir. Mr. Dennis bu dönemde depolanan miktarın 2.500 tona ulaşabileceğini belirtmiştir.⁶⁵⁸

Benzer durum sabun ihracatında da yaşanmıştır. 1869 yılında Girit sabunu 50.000 kantar veya 2.800 tonla sınırlı kalmıştır. Düşük kalitedeki Midilli ve Zante sabunlarının

⁶⁵⁴ A. N. Adıyeke, Girit, s. 113.

⁶⁵⁵ Pashley, Vol. II, p. 305.

⁶⁵⁶ Stalismith, Ottoman Crete, p. 309.

⁶⁵⁷ Stalismith, Ottoman Crete, p. 309.

⁶⁵⁸ "Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869", p. 319.

da etkisiyle Pazar oldukça ucuzlamıştır. Bu yüzden 21.500 kantar veya yaklaşık 1.200 ton Girit sabunu ticarî piyasaya dahil edilememiş, elde kalmıştır.⁶⁵⁹

Annuaire Oriental'de Osmanlı Devleti sınırları içerisinde bulunan sabun sanayiine ilişkin bilgiler bulunmaktadır. 1891, 93-94, 95-96 yıllarına ait kayıtlarda sabun fabrikalarının bulunduğu merkezler ve kaç adet fabrikanın bulunduğu ile ilgili bilgiler vardır. Öztürk, bu fabrikaların daha çok küçük birer atölye/sabunhane olma ihtimalinin üzerinde durmaktadır. Şam, Kudüs, Halep, Urfa, Trabzon, Girit, Resmo, Kandiye, Hanya, Midilli, Aydın, Nazilli, Ayvalık, Selanik, Sofya, Filibe, Varna bu merkezlerden bazılarıdır.⁶⁶⁰

İstanbul, önemli bir sabun tüketim merkeziydi. 19. yüzyılın ortalarına doğru Girit, Hanya, Kandiye ve Resmo'nun haricinde Atina, Ayazmend, Ayvacık, Edremit, Emrudabad, İzmir, Kazdağı, Kemeredremit, Kızılcatusla, Kuşadası, Midilli, Molova ve Yunda Adası'ndan İstanbul'a yılda 50 bin kantar sabun getiriliyordu.⁶⁶¹

Bazı dönemlerde İstanbul, o derece büyük bir pazar oluyordu ki, imal edilen malların tamamı şehre getiriliyordu. Adeta Osmanlı'nın midesi olan bu mide kentte oluşabilecek darlık buhranlarına engel olmak için çeşitli önlemler alınmıştı. Öztürk'ün tarihsiz bir belgeden aktardığı üzere İstanbul'da bir süre sabun sıkıntısı yaşanması üzerine Girit, Midilli, Atina, Ayvalık ve Edremit'te imal edilen sabunların tamamının ticareti yasaklanmış ve İstanbul'a gönderilmesi istenmişti.⁶⁶²

Sabunun imal edildiği yerden İstanbul'a gelene kadar çeşitli aşamalardan geçmekteydi. Mesela Girit'te kantarı 15.5 guruşa üretilen bir sabunun İstanbul'daki tüccara gelinceye kadar geçtiği aşamalar şu şekildeydi: Girit'teki maliyeti 15 Guruş 20 Para; Gümrük (Kantar) masrafları ise gümrükte 12 guruş, gemi navlunu 15 guruş, İstanbul'da gümrük ve kantar resmi 35 guruş, hammaliye, mavna ve kapan 4 guruş, sabun sandığı parası 27 guruş, bid'at resmi 30 guruş, Noksaniye 20 guruş, toplam masraf 143 guruş, toplam maliyet ise 19 guruş 3 para.⁶⁶³

⁶⁵⁹ Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869, p. 319.

⁶⁶⁰ S. Öztürk, s. 1450.

⁶⁶¹ S. Öztürk, s. 1451.

⁶⁶² S. Öztürk, s. 1452.

⁶⁶³ S. Öztürk, ss. 1455-1456.

19. yüzyıl, sabun fiyatlarının artış gösterdiği bir asırdı. Yüzyılın başında sabunun kıyyesi 24 paraya satılırken 1835 yılında cinsi belirtilmemekle beraber kıyyesi 120 paraya yükselmişti. Yarım asra yakın bir sürede sabun fiyatları beş kat artmıştı. 1844 tarihinde yapılan düzenlemeyle fiyatlar belirli ölçüde istikrar sağlanmışsa da zamanla etkisini yitirmişti.⁶⁶⁴

1862'nin Mart ayında İstanbul'da bir bakkalda Kandiye sabununun fiyatı 10 kuruş, Hanya ve Resmo sabununun fiyatı dokuz kuruş, Midilli sabunu ise sekiz buçuk kuruştı.⁶⁶⁵

Girit'te önemli miktarda sabun üretimi yapılıyordu. Selanik, İzmir, İskenderiye, Malta, Venedik, İyonya Adaları Trieste ve Marsilya en önemli alıcılardı. Ancak sabunların büyük bir kısmı İstanbul'a gönderiliyordu. Buradan da Odessa'ya kadar uzanıyordu. Bunların büyük bir kısmı ise Kandiye sabunlarıydı. Çünkü Adanın en kaliteli ürünleri burada üretilmektedir.⁶⁶⁶

Girit sabunları kalitesinden dolayı sıklıkla taklit ediliyor, günümüz tabiriyle "korsanı" piyasaya sürülüyordu. Bunu engellemek amacıyla Giritli bir sabun üreticisi, sabun kalıplarına ruhsat resmi ile kendi alamet-i farikasını, yani sabun markasını koyuyordu. Böylelikle kendi sabununun korsanının yapılmasının önüne geçmeye çalışmıştı. Özellikle Midilli, Edremit ve Ayvalık gibi bölgelerde Floransa toprağı karıştırılarak yapılan sabunlara, Girit damgası vurularak, sanki Adada üretilip de getirilmiş imajı verip, satışını yapıyorlardı. Girit sabunu olmayıp da bu ad altında üretim ve satış yapanların çoğalmasıyla birlikte Saray-ı Hümayun Sabuncubaşısı da olaya dahil olmuş ve verdiği bir arzuhal ile korsan üretim ve satış yapanların yakalanarak adli işlemler başlatılmasında ve gerekli cezaları almasında destek olmuştu.⁶⁶⁷

20. yüzyılın ilk çeyreğinde Adada 10 milyon zeytin ağacı bulunuyordu. Bu ağaçlardan yıllık 200.000 ilâ 250.000 kantar zeytin hasadı yapılıyordu. Hasadın 30.000 kantarlık kısmı sabun imalatında kullanılıyordu. Üretilen sabunlar daha çok Osmanlı topraklarına ve Mısır'a ihraç ediliyordu.⁶⁶⁸ Ancak bu dönemde üretilen sabunlarda "talk"

⁶⁶⁴ S. Öztürk, s. 1457.

⁶⁶⁵ **Takvim-i Vekayi**, Defa 633, fi Gurre-i Ramazan 1278; S. Öztürk, s. 1457.

⁶⁶⁶ Raulin, Créte, production, pp. 339, 346-347.

⁶⁶⁷ BOA. DH.MKT., 313/71; BOA, MV., 31/22; BOA, MVL., 429/9.

⁶⁶⁸ "İstatistik, Girid'in Nüfus ve Ahval-i Ticariyesi", s. 187.

olarak adlandırılan taş tozu kullanılmaya başlanmıştır. Bu yüzden sabunların kaliteleri azalmıştır. Buna bağlı olarak da ticaretine belirli sınırlamalar getirilmiştir. Örneğin sabun ticaretinin bir ayağı olan Selanik, kalitesi bozulmuş sabunları almak istememiş, ticaretinin engellenmesi istenmiştir.⁶⁶⁹

2.1.6.Arpa ve Buğday

Girit'in önemli tarımsal ürünlerinden birisi de tahıldır. Zeytin ve bağ gibi tahılın da kalitesi oldukça yüksekti. İklim koşullarının elverişli olması Ekim ve Nisan aylarında tahıl ekilebiliyordu. Daha çok Mesara Ovası'nda yetiştirmekle birlikte Laşit ve Omalos platolarında da önemli miktarda tahıl üretimi yapılmıştır. Sadece Mesara Ovası'nda yıllık buğday üretimi ortalama olarak 8-10 milyon ile 15-16 milyon kilogram arasında değişim göstermiştir.⁶⁷⁰ Tahılın Osmanlı egemenliği öncesinde de Girit için önemli bir yer işgal ettiğini biliyoruz. Greene'nin çalışmaları sonucunda Venedik döneminde Adanın bir "tahıl ambarı" olduğu ortaya çıkmıştır.⁶⁷¹ Kopasi de Mesara'nın verimliliğine işaret etmiş ve ovanın ekilmesi halinde dışarıdan un alımına ihtiyaç duyulmayacağını hatta önemli miktarda unun ihraç edilebileceğini belirtmiştir.⁶⁷²

Girit, Osmanlı hâkimiyeti altına girdiğinde önemli bir tahıl üreticisi konumundaydı. Bu üretim zamanla Ada halkının ihtiyaçlarını aşmış ve ihracat ürünü olarak kullanılmaya başlanmıştır. 1684-1714 yılları arasında Girit'ten Fransa'ya önemli miktarlarda tahıl üretimi gerçekleşmiştir. Küçük Buzul Çağı'nın başlamasıyla birlikte buğday üretimi azalmaya başlamıştır. 1690 ve 1693 yıllarında peş peşe yaşanan kuraklık ve buna bağlı olarak kıtlıklardır. Kandiye'nin fethi sırasında Adada büyük bir buğday ihtiyacı oluşmuştur. Çünkü fırıncılar, tahıl tüccarlarından anlaştıkları fiyat üzerinden tahıl alamamışlardır. Adadaki tahıl miktarı oldukça azalmış, hatta bir yıl sonra ise tahıl bulamadıkları için "ekmek yapamayacaklarını" yönünde şikâyetçi olmuşlardır. Bunun önüne geçmek için Anadolu'dan 14.875 kilo darı, 15.000 kilo buğday gönderilmiştir.⁶⁷³

⁶⁶⁹ BOA, BEO, 2296/172195.

⁶⁷⁰ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 153.

⁶⁷¹ Greene, A Shared World, p. 18.

⁶⁷² Andrea Kopasi, "Girit'in Ahval-i Umumiye ve Tarihiyesi", **Mecmua-yı Ebuzziya**, Cüz: 69, Gurre-i Cemaziye'l-Evvel 1315, (Girit), s. 1088-9.

⁶⁷³ Greene, A Shared World, pp. 74, 133; A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 154

Adanın tahıl ihtiyacı zaman içerisinde yerini bolluğa bırakmıştı. Tournefort Girit'e geldiğinde "yerleşkelerin tüketebileceğinden daha fazla tahıl üretildiğini" belirtmiştir.⁶⁷⁴ Ancak zaman içerisinde bu ihtiyaç tekrar etmişti. Çözüm olarak yine Osmanlı topraklarından gönderilmişti. Örneğin 1715 yılında Foça'dan Girit'e 10.000 kilo buğday sevk edilmişti. Bundan yedi yıl sonra, 1722'de ise Mora'dan Girit'e 22'den fazla buğday sevkiyatı gerçekleşmişti.⁶⁷⁵ Bu tarihten sonra Adada 10 yılda bir kıtlık ve açlık yaşanmaya başlanmıştı. Artık Girit'in tahıl ihraç eden bir ada değil de Osmanlı'nın pek çok coğrafyasından tahıl gönderilen bir konuma düştüğünü belirtmişlerdir. Adada bulunan fazla mahsulü korumak ve zor zamanlarda kullanmak amacıyla ambarlar ve yer altı depoları inşa edilmişti. Bu ambarlardan en önemlisi Kandiye'de bulunan "miri ambar"dı. Herhangi bir kıtlık zamanında bu ambarlardaki ürünler kullanılmıştı. Fakat bunların da yetmediği durumlar olmuştu. Hatta kıtlık zamanlarına veba gibi salgın hastalıklar da eklenince Ada halkı oldukça zor günler yaşamıştı.⁶⁷⁶

18. yüzyıl, Girit için neredeyse kıtlık yüzyılı olmuştu. Yüzyılın ortasından azalmaya başlayan tahıl üretimi bir daha toparlanamamıştı. 1729 yılında bir kıtlık yaşanmış ve ambarlardaki ürünler kullanılmıştı. 1737 Ağustos'unda daha büyük bir kıtlık ortaya çıkmıştı. Bu dönemde ne Hanya'da ne de Suda'da tahıl kalmamıştı. Ancak Kandiye'den hububat takviyesi yapılabilmişti. En büyük sorun 1756 yılında ortaya çıkmıştı. Fiyatlar sürekli düşüş göstermesine rağmen tahıl yetersizdi. Ayrıca Kandiye'den yardım amaçlı hububat alımına Devlet izin vermemişti. Resmo şehri neredeyse açlıkla savaş halindeydi. Fakat sıkıntı sadece Resmo'da değildi. Fransız donanması Hanya şehrinde peksimet ve galeta ikmal yapıyordu. Fakat bu yıl hiçbir ürün bulamamışlardı.⁶⁷⁷

Tahıl ticaretinin aksamasının diğer bir nedeni ise Girit'te bulunan memurlarının maaşlarının nakdî değil de hububat ile üretilmesiydi. Ayrıca zamanla Ada nüfusu artmıştı. Bu da halkın daha fazla tahıla ihtiyacı olması demekti. Girit'teki tahılların büyük çoğunluğu orta ve doğu bölgelerinde üretiliyordu. Ana merkez olarak bütün ürünler Kandiye'de toplanıyor ve buradan gemilerle ada dışına çıkartılıyordu. Kandiye'den daha çok Fransız gemileriyle Doğu Akdeniz'e ihraç yapılmıştı. İç piyasaya sürülecek olan

⁶⁷⁴ Tournefort, I. Cilt, s. 92.

⁶⁷⁵ Greene, A Shared World, p. 74.

⁶⁷⁶ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 155.

⁶⁷⁷ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 155.

hububat ise gemilerle Kandiye'den Hanya'ya gönderiliyordu. Tüm bu nedenlerden dolayı tahıl ihracatı azalmış ve hatta 18. yüzyılda yasaklanarak sadece iç pazara sürülmüştü. Ayrıca tahıl ürünlerinden elde edilen un ve bunun satışı da merkez tarafından kontrol altına alınmıştı. Hatta fırınlara un dağıtımı bile kontrol edilmişti.⁶⁷⁸

Girit için en zor zamanlar 18. yüzyılın sonlarında yaşanan Osmanlı-Rus savaşları sırasında yaşanmıştı. Ruslar bütün Ege'yi kontrol altına almışlardı. Adada zaten tahıl yetersizdi ve dışarıdan geliyordu. Bölgede Rusların bulunmasından dolayı da Girit için gerekli erzak ikmali gerçekleştirilememişti. Ada, yetersiz üretimiyle baş başa kalmıştı. Kendi kendine yetebilen, dünyanın en küçük kıtası olan Girit artık açlıkla savaşmak zorundaydı. Her ne kadar toprakları verimliliğini korusa da nüfusun artması, kıtlıkların sık yaşanması halkın psikolojisi olumsuz anlamda fazlasıyla etkilemişti. Diğer taraftan Devletin savaş durumunda olması, Adaya gelen yardımların kesilmesi, Girit'in Akdeniz'in ortasında yalnız kalması demekti. Artık Girit, denizin ortasında erzaksız kalmış bir gemi gibiydi. Aç kalma korkusu yaşayan insanlar bir süre sonra etrafa zarar vermeye başlarlar. Bu hayatta kalma dürtüsüdür. Hanya'da da 1773 yılında bu yüzden ayaklanma başlamıştı. Fakat Kandiye'de işler daha da kötü durumdaydı. Şehirde kıtlık ve açlık haricinde veba salgını da başlamıştı.⁶⁷⁹ İngiliz belgelerinden öğrenildiğine göre 100 yıl sonra da Kandiye'nin durumu değişmiyor. Şehirde yine salgınlar var, şehir neredeyse tamamıyla pislik yuvasına dönmüştü. Temizlemek için çeşitli girişimlerde bulunulmuşsa da başarısız olunmuştu. Ayrıca isyanlardan dolayı topraklarını terk eden halk, şehirlere kaçmıştı. Bu da Adadaki üretimin azalmasına neden olmuştu. Şehirlere kaçan halk, buraların daha fazla kirlenmesine neden olmuştu. Bu durum içinden çıkılmaz bir fasit daireye dönüşmüştü.⁶⁸⁰

Arpa, Girit'teki en yaygın üründür. İnsanlardan hayvanlarına kadar Adada yaşayan hemen her canlı arpa kullanmaktadır. Mesara Ovası'nda yetiştirilen arpa da buğday da birinci kalitededir. Adi yulaf, buğdaydan hemen önce ilk yağmurlar ekilir. Çavdar çok azdır ve sadece dağlarda yetiştiriyordu. Haziran ayında hububat hasadı

⁶⁷⁸ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 154.

⁶⁷⁹ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 155.

⁶⁸⁰ **Keeping Candia Clean, 1897 to 1909,** <https://britishinterventionincrete.wordpress.com/2019/08/14/keeping-candia-clean-1897-to-1909/>, (07.06.2021).

tamamlanır. Yapılan bütün hasatlar Ada halkı için yılın en fazla üçte ikilik veya dörtte üçlük süresi boyunca yeterli oluyordu. Bu yüzden gerekli olan ile üretilen hububat arasındaki açığı dışarıdan temin ediyorlardı.⁶⁸¹ Çünkü bölgede ovanın tamamını ekebilecek kadar insan bulunmuyordu. Ekimi yapılsa bile nakliye gibi önemli bir sorun daha vardı.⁶⁸²

Girit Venedik'ten ayrıldıktan sonra kısa sürse bile buğday ihracatçısı olmuştu. Daha çok Yerapetra ve Laşit Ovası'nda üretiliyordu. Kandiye'nin hinterlandını oluşturan Temenos ve Malevizia'da sadece buğday üretiliyordu. Fransa'ya, 1714 yılına kadar buğday ve daha az miktarda tahıl ihraç ediliyordu. Fakat kuru üzümde olduğu gibi buğday ve tahıl ticaretinde de düzensizlik vardı.⁶⁸³

1698-1700 yıllarında Adadan toplamda 25 tahıl sevkiyatı yapılmıştı. Bu süre zarfında Bunun 16 tanesi Kuzey Afrika'ya yapılmıştı. En fazla ihracatı Kuzey Mrica'ya, Bingazi, Trablus ve Darnah'a yapılmıştı. Ancak daha sonrasında bu ihracat azalma yaşamıştır. Hatta Kuzey Mrica bölgesine gönderilen tahıllar yoğun olarak bu yollar arasında sığdırılmıştı. Bu yoğunluğun büyük olasılıkla Kuzey Mrica'da yaşanan bir kıtlıktan dolayı olabilirdi. Devam eden yıllarda kesik kesik bilgiler görülmektedir.⁶⁸⁴ Ayrıca Kuzey Mrica, Kos, Sakız, Eğriboz ve Rodos'a hububat sevkiyatı yapılmıyordu.⁶⁸⁵

18. yüzyılın ikinci çeyreğinde nüfus arttıkça, Kandiye'deki Osmanlı makamları, tahıl depolama için yeraltı siloları inşa ederek şehirlerdeki oluşabilecek kıtlığı önlemeye çalışmıştı. Ürünün az olduğu zamanda halk ayağa kalkmıştı. Fransa'dan gelen gemiler Suda açıklarında demirlemişlerdi. Halk ise zaten sınırlı olan ürünlerini ticarî hayata dahil etmek istememişler ve gemilerin Suda'dan gönderilmesi gerektiğini belirten bir dilekçeyi Adanın valisine sunmuşlardı.⁶⁸⁶

Zaman içerisinde buğday ticarî hayat içerisinde çift yönlü olarak yer almıştı. Çünkü Adada tahıl üretimi azalıyor, üzüm üretimi de ters orantıda artış gösteriyordu. Bunun nedeninin yanlış strateji olmadığını belirten Stalismith, şaraptan elde edilen

⁶⁸¹ Raulin, Crète, histories, pp. 208-209; Fosses, p. 14.

⁶⁸² Kopasi, Girid, s. 1089.

⁶⁸³ Greene, A Shared World, p. 125.

⁶⁸⁴ Greene, A Shared World, p. 125.

⁶⁸⁵ Greene, A Shared World, p. 125, fn. 66.

⁶⁸⁶ Stalismith, Ottoman Crete, p. 305.

gelirlerden kaynaklandığını vurgulamıştır. Bu yüzden artık Adanın ihtiyacı olan tahıl ürünleri Anadolu ve Mısır'dan ithal edilmeye başlanmıştır.⁶⁸⁷

Buğday ve Arpa			Pirinç	
	Hektar	Frank	Qt. M.	Frank
1841	69.846	...	...	...
1842	153.511	...	...	...
1845	137.600	1.355.000	10.130	363.000
1847	...	1.120.000	...	266.000
1848	...	1.009.000	...	396.000
1855	259.926	...	10.939	...
1856	216.875	5.143.000	7.600	368.500

Tablo 5:1841 ile 1856 yılları arasında Girit'te buğday, arpa ve pirinç üretimi⁶⁸⁸

Girit'te buğday sıkıntısı yaşanması pek çok sorun doğuruyordu. Öncelikle buğday yokluğundan kaynaklı olarak ekmek yapılamıyordu. Bu eksiklikten kaynaklı olarak Adada bulunan askerlerin ihtiyacı oluşuyordu. Bu yüzden Adaya 8890 kile buğday ihraç edilmişti. Buğdayın bir kısmı askerlerin ihtiyaçları için kullanılacak, bir kısmı da halka satılacaktı. Askerler kadar halkın da sıkıntı çekmeye başlaması, Adadaki yaşam koşullarını gitgide zorlaştırıyordu. Askerlerin hâlâ ekmeğe ihtiyacı vardı. Bu yüzden Şam ile İstanköy ve çevrelerinden 30 bin kile buğday toplanıp Hanya, Resmo ve Kandiye kalelerine teslim edilmesi emredilmişti. Bu buğdayın 15 bin kilesi Kandiye'ye, 10 bin kilesi Hanya'ya ve beş bin kilesi ise Resmo'ya gönderilecekti.⁶⁸⁹ İkinci sefer gerçekleştirilen buğday ihracatında bu sefer Ada halkı ikinci planda tutulmuş ve öncelik askerlere verilmişti. Ancak zaman içerisinde bu ihtiyaç karşılanmıştır.

Buğday yıllık 7-8 milyon kilo derecesinde üretilirdi ki çoğunluğu Mesara Ovası'nda yetiştirilirdi.⁶⁹⁰ Neredeyse aynı miktarda yulaf da yetiştirilmektedir. Arpa ise

⁶⁸⁷ Stalish, Venetian Period, p. 269; Baron de Tott, Türkler, s. 315.

⁶⁸⁸ Raulin, Crète, historie, p. 209.

⁶⁸⁹ Y. Öztürk, Ottoman Authority, pp. 214, 241 fn. 85.

⁶⁹⁰ Mesara Ovası'nda bu kadar buğday yetişmesine karşılık Girit halkının ekmek yapmayı bilmediğini belirten Tournefort, ekmeklerinin az pişmiş ve neredeyse çiğ olduğunu yazmıştır. Ancak yine Adada

daha çok yüksek yerlerde yetiştiriliyordu. Bu yüzden oldukça azdır. Nehir kenarlarında ise biber, fasulye, nohut ve bakla ekiliyordu.⁶⁹¹

1869 yılında arpanın kilosu 14 veya 15 kuruş, Rumeli buğdayının kilosu 20 ila 25 kuruş, Adalia buğdayının kilosu ise 30 ila 35 kuruş arasında değişiyordu.⁶⁹²

Adada sebze oldukça fazladır. Bunlardan bazıları bakla, fasulye, domates, patlıcan, soğan, ıspanak, lahana, turp, enginar gibi ürünlerdir. Bunlar arasında patates, pancar ve marul bakımsızlıktan oldukça kötü kalitedeydi. Ancak yerli halk ürünleri bu şekilde tercih ediyordu. Patatesi (Ghaiomilo) 19. yüzyılın ortalarında Avrupalılar tarafından ithal edilmişti. Havuç sadece Kandiye şehrinin yakınında iyi kalitede yetişiyordu. Raulin, Adada yetiştirilen tek bitkinin susam olduğunu yazmıştır.⁶⁹³

Adada “linari” adı verilen bir keten üretilirdi. Çok fazla olmamakla ve dejenere durumda olmakla birlikte bu keten İtalya ve Avusturya’dan Syra’ya gönderilirdi. Önemli bir kısmı da Marsiya’ya gidiyordu.⁶⁹⁴

Savary, Resmo Ovası’nda uçsuz bucaksız safran tarlaları olduğundan bahsetmiştir. Ancak Raulin, Fransız Konsolos Mr. Hitier’in bundan hiç bahsetmediğini aktarıyor. Ancak yine de Adada safran yetiştiriliyordu. Çünkü 1855 Evrensel Sergisinde yer almıştı.⁶⁹⁵

Girit’in toprağı oldukça verimliydi. Dağlarında “hudâinâbit”, yani kendiliğinden yetişen çok sayıda yararlı ot bulunuyordu. Bunlardan birisi de “dictamus” idi. Günümüzde “Girit kekiğı” olarak bilinen bu ot, o dönemi için sadece Girit’te ve kendiliğinden yetişiyordu. O dönemi fiyat olarak kilogramı dört franktı.⁶⁹⁶

bulunan Fransızların yaptıkları iyi pişmiş ve kabarmış ekmekleri de halk tarafından özellikle sevilmektedir. Tournefort, s. 92.

⁶⁹¹ **Girid, Mazisi, Hali, İstikbali**, s. 22-23.

⁶⁹² “Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869”, London 1871, p. 321.

⁶⁹³ Raulin, Crète, historie p. 211; Henri Castonnet des Fosses, **La Crète et L’Hellénisme**, Ancienne Maison Charles Douniol, Paris, 1897, p. 15; Raulin, Crète, historie, p. 212; **Girid, Mazisi, Hali, İstikbali**, s. 23.

⁶⁹⁴ Raulin, Description, Crète, p. 400; Fosses, pp. 14-15.

⁶⁹⁵ Raulin, Crète, historie, pp. 212-213.

⁶⁹⁶ Raulin, Crète, historie, p. 213.

Son yıllarda hububat ekiminin ihmal edildiğinden bahseden Mr. Dennis, son bir yılda olağanüstü bir talep olduğunu ve bunun Mısır ile Barbaryler tarafından karşılandığını belirtmiştir.⁶⁹⁷

1882 yılında Girit'te üretilen arpanın Ada halkı için yeterli olmadığını görüyoruz. Adada bulunan, özellikle askerlerin ihtiyacını karşılamak üzere dışarıdan tahıl alınması gerekiyordu. Anadolu'nun önemli tahıl üretim merkezlerinden birisi olan Adana Sancağı'nda ihtiyaç olan arpa toplanarak Mersin Limanı'na getirilmişti. Buradan Seftir Kaptan'ın gemisine yüklenen 12.850 kilo arpa, Girit'e, Hanya Limanı'na doğru yola çıkmıştı. Limana vardığında 8.052,5 kilo arpa hemen karaya çıkartılmış ve Askeriyeye teslim edilmişti. Ancak yük boşaltma esnasında 4.797 kilo arpa denize düşmüştü. Bunun 3.650 kilosu ıslak bir şekilde çıkarılmışsa da 1.147 kilo arpa orada telef olmuştu.⁶⁹⁸

Bir yıl sonra da bu sefer Müslüman ahalinin ihtiyacını karşılamak amacıyla yeniden arpa arayışına girilmişti. Bingazi'den toplanan 10.000 kilo arpa Girit'e gönderilmişti. Bu arpanın Bingazi'den toplanıp, gemiye yüklenip Girit'te ihtiyaç sahiplerine varmasının toplam masrafı 157.415 kuruştur.⁶⁹⁹

1894/95 yılında Girit'te 9.500 km² ekilebilir alan vardı. Bunun ancak %0.10 oranlık kısmı ekilmişti. Aynı yılda Adada km² başına buğday 15.490, arpa 11.122 ve mısır 7.118 hektolitre üretim yapıyordu.⁷⁰⁰

2.1.7. Asma ve Şarap

Girit'te zeytinden sonraki en önemli ürün üzümdür. Adada yetişen üzümler Avrupa'nın önemli üreticilerinden olan Fransa ve İtalya'da karşılaşılamayacak kadar kaliteli ve lezzetliymiş.⁷⁰¹ Hollandalı paralı asker John Struys, burada yediği meyvelerin, özellikle üzümlerin çok kaliteli olduğunu, hatta Adada üzüm yedikten birkaç yıl sonra İspanyolların tadına dahi bakmadığını belirtir. Üzüm ve diğer meyveler o kadar

⁶⁹⁷ "Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869", p. 320.

⁶⁹⁸ BOA, ŞD., 293/2.

⁶⁹⁹ BOA, ŞD., 294/32.

⁷⁰⁰ Karpat, ss. 451-452.

⁷⁰¹ *A Hand-book for travellers in the Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor, and Constantinople; being a guide to the principal routes in those countries, including a description of Malta; with maxims and hints for travellers in the east*, John Murray, London, 1845, p. 379-380.

kalitelidir ki “sadece Türk hükümdarı değil”, Adanın çevresindeki bütün “şehzadeler ve hükümdarlar” meyvelerini Girit’ten temin ederlerdi.⁷⁰²

Kaliteli üzümlerden elde edilen şarap, Batı dünyasında oldukça talep görmüştü. Zaten Giritliler şarap konusunda oldukça deneyimlilerdi. Antik dönemden itibaren şarap yapılıyordu. Antik zararlardan Thenæ (Haghio Myro) Girit şaraplarının ve peynirlerinin ne kadar beğenildiğinden bahsetmiştir.⁷⁰³

16. yüzyılda Kandiye’ye gelen Floransalı Buondelmonte şarap için dünyanın her yerinden gemiler geldiğini belirtmiştir. Ancak Fosses’e göre Türklerin eline geçtikten sonra Kandiye harabe haline gelmiştir.⁷⁰⁴ Kandiye’nin fethinden iki hafta sonra yapılmış olan Girit Gümrük Kanunnâmesi’nde “hamr (şarap) ve arak (rakı) kafirlere rızık olmakla hamr ve arak alıp gitseler ve götürseler bahası hesap olunup takdir olunduktan sonra yüzde dört akçe gümrük alına” maddesinden şarap ticaretinin Gayrimüslimler tarafından yapıldığını öğreniyoruz. Bu yüzden şarabın “kafirler için bir geçim kaynağı” olarak tanımlanmış ve vergi miktarı artırılmıştı.⁷⁰⁵ Bu artış, dolaylı da olsa Adadaki şarap ticaretinin olumsuz etkilemiştir.

Ne Girit’in Türkler eline geçmesi ne de gümrük vergilerinin artırılması şarabın kalitesini ve ticaretini olumsuz olarak etkileyen temel faktörlerden birisi değildi. Akdeniz’deki ticaret yavaş yavaş yukarı, Avrupa’nın kuzeyine doğru kaymıştı. 16. yüzyıldan itibaren Küçük Buzul Çağı başlaması da Girit ve çevresinde iklim değişikliğine neden olmuştu. 1548 ile 1648 yılları arasında Girit yaşayabileceği en şiddetli kışlar ve en kurak yaz aylarını geçirmişti. Bu iklim koşullarının günümüz standartlarında bile oldukça yıkıcı olacaktır. Bu koşullar altında Akdeniz ikliminin kimliği değişmiş, bitki örtüsü ormanlık alanlardan günümüzdeki temel özellik olan makiye kaymıştı. Bütün bu nedenlerin doğal bir sonucu olarak Akdeniz’deki ürün yapısı ve kalitesi değişmiştir.⁷⁰⁶

Venedikliler Girit şarabı ve kuşüzümü ticaretinden çok fazla kazanç sağlamıştır. Bu iki ürün Avrupa’da o kadar çok yaygınlaşmıştır ki, İngiltere Kraliçesi Elizabeth

⁷⁰² John Struys, *The Voiages of John Struys*, London 1684, p. 102’den aktaran Greene, *A Shared World*, p. 117-118.

⁷⁰³ Raulin, *Description Crète*, p. 384.

⁷⁰⁴ Fosses, p. 68.

⁷⁰⁵ Greene, *A Shared World*, p. 122; A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, *Kısa Girit Tarihi*, s. 151.

⁷⁰⁶ Faruk Tabak, *Solan Akdeniz 1550-1870*, çev. Nurettin Elhüseyni, Telemak, İstanbul, 2021; Jean Grove, Annalisa Conterio, “The Climate of Crete”, *Climatic Change*, Vol. 30, 1995, pp. 224, 237.

rahatsız olmuş ve Londra'daki Venedik Sekreteri Giovanni Carlo Scaramelli ve Venedik Docu'na rahatsızlığını dile getirmiştir. Girit şarabı ve kuşüzümü ticaretini, Londra'da yaşayan İtalyan tüccar Acerbo Velutelli'ye vermiş, kendisi haricinde İngiltere'ye bu iki ürünün girmesini yasaklamıştır.⁷⁰⁷ Bu dönemde şarap tedarikini denetleyebilmek adına İngiltere Kandiye'ye bir konsolosluk açmıştır. Adada üretilen 100.000 tonluk şarabın yarısı İngiltere'ye ihraç edilmiştir.⁷⁰⁸

Akdeniz şarabı uzun yolculuklar için dayanıklı olmuyordu. Ancak ticarî hayata dahil olabilmesi için uzun seyahatlerin üstesinden gelebilmeleri gerekiyordu. Bu yüzden Giritliler, şarabın dayanması adına önce kaynatmışlar, daha sonra içerisine kireç koymuşlardır. Böylelikle şarabın ekşimesi engellenecek ve daha uzun süreler taşınabilecekti.⁷⁰⁹

Adadaki bağıcılığın yükselmesi beklendiği gibi etki yapmamıştı. Değişen ticaret yolları ve Avrupa'da Girit şarabına rakip çıkması sonucunda talep azalmaya başlanmıştı. Adanın elinde büyük bir şarap kaynağı vardı. Ancak bu kaynağa talep azalmıştı. Böylece Adanın ekonomik hayatı çökmeye başlamıştı. Zeytin yağı üretimi her zaman varlığını korusa da ekonomiyi tek başına ayakta tutabilecek kadar güçlü değildi. Girit'i büyük bir çöküntüden büyük oranda hayvanlar kurtarmıştı. Küçük baş hayvanların sütlerinden yapılan kaliteli peynirler, arıcılık sayesinde, ki Evliya Çelebi'nin de vurguladığı üzere, oldukça kaliteli bal üretimi yapıyordu. Bütün bu ürünler, şarap, peynir, tuz, yağ ve bal, bir araya gelince Ada ekonomisini ayakta tutuyorlardı. Hatta 17. yüzyılın ihracatının en önemli ürünleriydiler.⁷¹⁰

Bu kadar bereketli topraklarda çok farklı çeşitte asma yetişiyordu. Sieber, 19. yüzyılın başında adayı ziyaret etmiş ve 60'a yakın üzüm çeşidinin bulunduğundan bahsetmiştir. Siyah ve beyaz üzüm çeşitlerini de ayıran Sieber, 37 tanesinin ismini kaydetmiştir.⁷¹¹

⁷⁰⁷ Gerald Maclean, **Doğu'ya Bakış, 1800 Öncesi Dönem İngiliz Yazmaları ve Osmanlı İmparatorluğu**, çev. Sinan Akıllı, ODTÜ Yayıncılık, Ankara, 2009, s. 93'ten aktaran Hikmet Nazlı Pişkin, **İngiliz Seyyahlara Göre XVII. Yüzyılda Akdeniz ve Akdeniz Limanları**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2011, s. 171.

⁷⁰⁸ Stalismith, Venetian Period, p. 269.

⁷⁰⁹ Stalismith, Venetian Period, p. 269.

⁷¹⁰ Greene, A Shared World, p. 121.

⁷¹¹ Sieber, "Reise nach der inseln Kreta", Vol. II, pp. 60-61; Raulin, Crête, conquête, p. 260.

Girit topraklarında oldukça fazla sayıda asma yetiştiğinden bahsetmiştik. İlk bağ kütüğünün nereden alınıp da Girit'e getirildiği bilinmese de "ionos" (şarap) sözcüğünün ilk de Adada kullanıldığı öne sürülmektedir.⁷¹² Raulin, Adada asma kültürünün olmadığını, üzümün kendi kendine yetiştiğini aktarsa da "krasi" adı verilen bir şarap türünden bahsetmektedir. Ancak 1821 ayaklanmasında asmaların neredeyse tamamı yok edilmiştir. Zaman içerisinde tekrar dikilmişse de eski verimine kavuşması için biraz süreye ihtiyaç duymaktadır. Çünkü asmanın tam olarak olgunlaşması ve meyve verebilmesi için sekiz veya dokuz yıla ihtiyacı vardı.⁷¹³

Bu kadar bol asmanın olduğu bir yerde şarap yapımı doğal olarak gelişmektedir. Girit'te şarap yapımı oldukça eskiye uzanıyordu. Adada Minos döneminde başlarsa arpa ekimi yaygındı. Hasat yapılan arpadan içecek olarak bira imal ediliyordu. Ancak geç Minos döneminde şarap ön plana çıkmaya başlamıştı. Bu dönemde üretilen şarap ticarî hayat içerisine hemen dahil olmayı başarmıştı. Kesin olmamakla birlikte Girit şarabı Suriye üzerinden doğuya veya Mısır üzerinden güneye ithal edilmiş olabilir. Ayrıca yapılan arkeolojik araştırmalarda Yunan Anakarası'nda da oldukça yaygın bir şekilde tüketildiğine dair kanıtlar bulunmuştur.⁷¹⁴

1363 yılından ayaklanmalar yaşandığı sırada Adanın ihracat kalemlerinden biriydi. Zaten bu tarihten sonra Adaya gelen hemen herkes şaraba vurgu yapacaktır. 1576 yılında Portekizliler sayesinde Girit şarapları Hint Adaları'na kadar götürülmüştü. Aynı yıl İskenderiye'de Girit şarabından başka bir şarap içilmiyordu. Yıllık üretim miktarı 60.000 varil olduğu tahmin ediliyordu.⁷¹⁵ Greene, bu yüzyılın Girit şarap ticareti için doruk noktası olduğunu vurgulamıştır.⁷¹⁶ 1694 ile 1722 yılları arasında Girit'ten Fransa'ya yılda ortalama 50.000 mistat şarap ihraç edilmişti.⁷¹⁷ Ancak 16. yüzyılın başlarında şarap ihracatının mistatı da 50.000'di. İki yüzyıl içerisinde istatistiksel rakamın değişmemesi, gerçekte büyük bir düşüş yaşandığını göstermektedir. Bu yüzden 17.

⁷¹² Matvejević, s. 73.

⁷¹³ Raulin, Crête, conquête, pp. 260-261.

⁷¹⁴ Tim Unwin, **Wine and the Vine, An Historical Geography of Viticulture and the Wine Trade**, Routledge, London, 1996, p. 61.

⁷¹⁵ Raulin, Description, Crête, pp. 386, 387.

⁷¹⁶ Greene, A Shared World, p. 114.

⁷¹⁷ Girit'te bir zeytinyağı mistatı 10 okka; şarap mistatı ise dokuz ila 12 okka arasında değişmekteydi. Greene, A Shared World, p. 122.

yüzyılın sonu ve 18. yüzyılın ilk yarısında gerçekleştirilen 50.000 mistatlık şarap ticaretini bütün bir yüzyıla mâl etmek, niceliksel bilginin eksikliğinden dolayı yanlış olacaktır.⁷¹⁸ Ancak Hanyevî, Adanın şaraplarının doğru bir sistemle, usulüne uygun olarak yapılması durumunda Girit şarabının daha kaliteli olacağını yazmıştır.⁷¹⁹ Nitelim kaliteli olduğu dönemde İstanbul'a gönderilen şaraplar meyhanelere verilemeyecek kadar iyi nitelikteydi.⁷²⁰

Girit şarabının bu kadar yaygın olmasının sebeplerinden birisi Fransa'nın Gaskonya⁷²¹ bölgesinin ve Almanya'nın şaraplarının genel olarak kuru ve hafif olmasıydı. Akdeniz'in şarapları daha tatlı, ağır ve alkol oranı yüksekti. Bu yüzden uzun mesafelerde de taşınabiliyordu. Bölgenin en bilinen şarapları "malvoisie" veya "malmsey" ve "romney" veya "rumney" olarak anılıyordu. Bu şaraplardan ilki başlarda Mora'da üretiliyorsa da özellikle 13. yüzyıldan sonra Girit'te yapılmaya başlanmıştı. Adadaki üzümlerin kalitesinden kaynaklı olarak bütün Avrupa pazarına Girit'ten ihraç edilmeye başlanmıştı. İkinci şarap çeşidi ise Yunanistan Anakarası'nda yapılmaya başlanmışsa da zaman içerisinde İyon Adaları'na kaymış ve bu adalarda oldukça kaliteli bir şekilde üretilmişti.⁷²²

Girit şarabının bu kadar yaygınlık kazanmasında kalitesinin, uzun süre taşınabilir olmasının haricinde bir etmen daha vardır: gemi teknolojisindeki gelişmeler. Akdeniz'deki gemiler uzun seferler için, özellikle okyanuslar için hiç uygun değildi. Bu yüzden sadece Akdeniz'e kıyısı olan ülkelerle ticarî ilişkiler kurulabiliyordu. Zamanla okyanusa dayanıklı kalyonların yapılması, Atlantik üzerinden Kuzey Avrupa'ya ve İngiltere'ye ulaşılmasını sağlıyordu. Bu yolculuğun uzun sürmesi, Gaskonya şarabının çabuk bozulması gibi iki zıt etmen bir araya gelince yük, maliyeti karşılayamıyordu. Tabii burada değinilmesi gereken bir nokta vardır. Okyanusa açılıp Kuzey Avrupa'ya ve İngiltere'ye giden gemiler sadece şarap taşımıyorlardı. Şap ticaretiyle başlayan seferler zamanla baharat ve ipek gibi yüksek değerli malların taşınmasıyla devam etmişti. Bu

⁷¹⁸ Greene, A Shared World, pp. 122-123.

⁷¹⁹ Hatyavî [Hanyavi], s. 70.

⁷²⁰ Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, çev. Yaşar Özen, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1992, s. 142.

⁷²¹ Burası Alexandre Dumas'ın meşhur romanı *Üç Silahşörler*'in kahramanlarından d'Artagnan'ın geldiği bölgedir.

⁷²² Unwin, p. 160.

seferlerde şarap, bir nevi gemilerdeki yükün tamamlanması için taşınıyordu. Yine de maliyeti kurtarmaları gerekiyordu. Bu yüzden Gaskonya şarabı yerine Girit şarabı tercih ediliyordu. Ancak böyle şarap navlunu karşılanabiliyordu.⁷²³

14. yüzyıldan itibaren İspanya ve Portekiz çevresinde düzenli bir ticaret ağı oluşturulmuştu. Böylelikle malmsey ve romney şarapları kuzey bölgelere, özellikle İngiltere'ye daha rahat ulaştırılabiliyordu. Bu şaraplar zamanla İngiltere pazarında kendisine büyük bir yer edinmişti. Şarabın kazandığı bu popülerlik, özellikle İberya Yarımadası'nda bağıcılığın artmasını sağlamıştı.⁷²⁴ Akdeniz çevresi yavaş yavaş bu tatlı şarap üretimine geçmeye başlamıştı. Bütün bu ekonomik gelişmelerin yanında doğuda büyüyen bir Osmanlı vardı. Batıya doğru yayılıyordu. Rodos, Kıbrıs ve Girit Akdeniz için önemli şarap üreticisi konumundaydı. 1522'de Rodos'un, 1571'de Kıbrıs'ın ve 1669'da Girit'in Osmanlı hâkimiyetine girmesi, şarap üretim ve ticaretinin de el değiştirmesini sağlamıştı. Ancak şarabın Avrupa pazarındaki etkisi yer değiştirmeye başlamıştı. Bunun nedeni olarak Girit'in bir Müslüman devleti hâkimiyetine geçtiği ve dinlerinin şarabı yasakladığı düşüncesini öne süren araştırmacılar bulunmaktadır. Ancak Stalismith böyle bir kanıt bulunmadığını belirtmiştir. Zaten şarap üretim merkezlerini eline geçirmesi ve dinî nedenlerden dolayı üretimi kısıtlaması şeklinde yorumlamak oldukça yanlış olur. Fakat atlanmaması gereken bir nokta daha vardı: Girit'te bulunan manastırların ürettikleri şaraplar. Savaş sonrasında bağıcılığın azalması, manastırlardaki üretimi de doğal olarak etkilemişti. Bu yüzden manastırlar ve Ada Hristiyanları, Türk komşularının bağlarını satın almaya başlamışlardı.⁷²⁵

Zaman çizelgesini dikkatle izlediğimizde Akdeniz şarabının getirisinden etkilenen çeşitli ülkeler tarımsal ekonomisini bağıcılığa döndürmeye başlamıştı. İberya'da yapılan üretimde, toprak ve iklimin hemen hemen aynı olmasından kaynaklı olarak kaliteyi de tutturmayı başarmış olabilir. Ayrıca Adalardan gemilere yüklenecek olan şaraplar, öncelikle deniz yoluyla bir limana getirilecekti. Burada gemi ve gümrük vergisi gibi masrafları çıkacaktı. Malı gemiden indirmek için hamallara ihtiyaç duyulacaktı. Gemiden indirilen yükler kara yoluyla ticaret merkezine götürülecek, ki bu sefer de kara

⁷²³ Unwin, p. 160.

⁷²⁴ Unwin, p. 160.

⁷²⁵ Stalismith, Venetian Period, p. 271.

taşımacılığı için ve kara gümrükleri için ayrı ayrı ödemler yapılması gerekiyordu. Bütün bunlar oldukça fazla masraf demektir. Ancak İberya Avrupa'nın içerisindeydi. Buradan pazar merkezlerine taşıma maliyeti daha düşük olacaktı. Zaten İngiltere için Girit'e gelip şarap almak oldukça maliyetliydi. Bu yüzden Avrupa'da Portekiz'in "kuru" şarabıyla Fransız şarapları egemen olmaya başlamıştı.⁷²⁶ Girit şarabının Avrupa pazarındaki gücünü kaybetmesinin ardından "malmsey" şarabının üretimi farklı bir adaya kaymıştı. Artık Avrupa pazarının tatlı şarabı Akdeniz'den değil Atlas Okyanusu'ndan, Madeira Adası'ndan karşılanıyordu. Bu dönemde Avrupa pazarında bulunan şarapların tedarik yerleri de değişmeye başlamıştı.⁷²⁷

Girit şarabını diğerlerinden ayıran en önemli özelliği üzümlerin yüksek şeker içermesiydi. Bu da şarabın uzun yıllar saklanabiliyor olmasına yarıyordu. Fakat Avrupa'da, özellikle Fransa'da üretilen şaraplar daha kısa süre korunuyordu. Ortalama bir yıl gibi bir süre sonra artık şarap değil, sirke haline gelebiliyorlardı. Fakat 17. yüzyılın sonunda yeni bir taşıma yöntemi bulundu: cam şişe ve mantar kapak. Başlarda şampanyalar için kullanılan bu yöntem, yüzyılın sonunda şarap sevkiyatında da yaygınlaşmıştı. Ancak bu da Girit şarabının pazar payını kurtaramamıştı. Artık Batı Akdeniz'de de şarap üretimi yapıyordu.⁷²⁸

Şarap ticareti birtakım siyasî girişimlere de yol açmıştı. 15 ve 16. yüzyıllarda Malvasia şarabının ünü Akdeniz'i aşmış kuzeye, İngiltere'ye kadar gitmişti. Hatta burada önemli bir pazar payı oluşturmuştu ki, İngiltere Kandiye'de bir konsolosluk açmıştı. Tek amaç, Girit şarabının tedarikini güvence altına almaktır.⁷²⁹ Ayrıca Arkadi Manastırı başta olmak üzere Adadaki manastırlarda oldukça kaliteli şaraplar yapıyordu. Tournefort Arkadi'ye uğradığında ona şarap hediye etmişlerdi. Kırmızı, beyaz ve bordo/roze olmak üzere üç farklı şarap üretilen Adada Tournefort, özellikle Kandiye imalatı olanların tadına bir kez bakanın bir daha başka bir şarap beğenmeyeceğinden bahseder.⁷³⁰

Girit'in kaliteli şarapları Avrupa piyasasına oldukça yayılmış, Almanya, İtalya, Fransa ve İspanya'ya ihraç ediliyordu. Girit şarabına olan rağbetin artmasından dolayı

⁷²⁶ Stalish, Venetian Period, p. 271.

⁷²⁷ Stalish, Venetian Period, p. 271.

⁷²⁸ Unwin, p. 203.

⁷²⁹ Greene, A Shared World, pp. 110-111.

⁷³⁰ Tournefort, ss. 75, 92-93.

Adanın en büyük ve verimli ovası olan Mesara Ovası'nda üzüm üretilmeye başlanmıştı.⁷³¹ Ancak yine de şarap ihracı düzenli bir artış grafiği çizmiyordu. Her yıl Hanya'dan 20.000 ton şarap ihraç ediliyordu. Ada genelinde ise 60.000 şişe, yani 25 milyon litre şarap satışı gerçekleşiyordu.⁷³² Fakat Avrupa'da şarap yapımı yavaş yavaş artış göstermeye başlamıştı. Artık kendi hammaddelerini kullanarak Girit şarabına yakın lezzette bir tatlı şarap yapım başlamıştı. Bu yüzden de Girit şarabına olan ilgi azalmaya yüz tutmuştu. Venediklilerin ise Akdeniz'de Osmanlı ile her an çatışma halinde olması Adanın tarımsal üretimini bir kez daha değiştirmişti. Venedikli yöneticiler, artık şarap para getirmediği için Adayı hububat deposu olarak kullanmak istemişti. Bu yüzden bağcılıktan çok tahıl ürünlerinin ekilmesini ve zeytin yetiştirilmesini teşvik edecek birtakım önlemler almıştı. Artık Girit şarabıyla değil tahıl ve zeytiniyle Venedik'i besleyecekti.⁷³³ Zaten Tournefort, Adayı ziyaret ettiğinde “eskiden Resmo'da Benefşe şarabı yapılıyordu” şeklinde not düşmüş ve bu şarabın o zamanlar oldukça güzel olduğunu, ancak artık çok az yapıldığını belirtmiştir.⁷³⁴

Girit, Osmanlı hâkimiyeti altına girdikten sonra da küçük ölçekli şarap üretimine devam etmişti. Fakat bu üretim Ada ihtiyacı kadardı. Bu yüzden Girit'in ticarî hayatında önemli bir yer işgal edememişti. Bunun nedeni ise Adadan kaçan Venediklilerden kalan bağların hemen hepsi kiliseler tarafından alınmıştı. Bu yüzden Girit'te bulunan kiliseler, gündelik hayat için oldukça önemli birer şarap üreticisiydiler.⁷³⁵ 1838 yılında bu asmalardan yapılan şarap, Ada halkının ihtiyacını hemen hemen karşılamaktaydı. Bu yüzden ticarî hayatta şarabın payı 1838 yılında az olması yadırganamazdı.⁷³⁶

Kandiye'de şarap üretimi iyi durumda ve ürünün kaliteli olmasına rağmen kadı sicillerinde şarap ticaretine herhangi bir atıfta bulunulmaması Grenée için “şaşırtıcı olmasa da hayal kırıklığı yaratmıştır”. Tabii bu şarap konusunda hiçbir anlaşmazlık olmadığı anlamına gelmiyor. Kayıtlardaki bazı maddeler bu konuda davaların

⁷³¹ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 149.

⁷³² Stalismith, Venetian Period, p. 269.

⁷³³ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 149-150.

⁷³⁴ Joseph de Tournefort, s. 67.

⁷³⁵ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 151.

⁷³⁶ Raulin, Crête, conquête, p. 261.

görüldüğünü ancak iki tarafın da konu hakkında titiz bir sessizlik sergilediklerini anlamaktayız.⁷³⁷

Girit'te ürün çeşitliliğinden ziyade büyük oranda tek bir ürüne odaklanması ve Ada genelinde sadece asma ekimi yapılmasının kötü sonuçları da zaman içerisinde ortaya çıkmaya başlamıştı. Zaten tek bir ürün ekiminden dolayı “periyodik olarak kıtlıkla tehdit edilmesine” neden oluyordu.⁷³⁸ 19. yüzyılın ortalarında filokseranın yaygınlaşmaya başlaması şarap sektörünü oldukça sekteye uğratmıştı. Amerika'da ortaya çıkan hastalık başta Kaliforniya olmak üzere kıta dışında neredeyse bütün Avrupa'yı etkilemişti.⁷³⁹ Ancak Kaliforniya'da kanatlı türlerin olmayışı asmalardaki hastalığın yayılmasını geciktiriyordu. Avrupa bu konuda ne yazık ki şanssızdı. Çünkü kanatlı filoksera oldukça yaygındı. Fakat Kıbrıs, Rodos ve Girit gibi bazı bölgelerde bu bitki hastalığı barınmamıştır. 1880'lerde filokseraya karşı alınabilecek önlem olarak aşılama yöntemi kullanılıyordu. Ancak bu Akdeniz ve Avrupa'nın yoksul çiftçileri için kullanılamayacak bir yöntemdi. Bu yüzden yoksul çiftçiler mecburen bağıcılıktan uzaklaşıp kendilerine yeni bir tarımsal ürün bulacaklardı.⁷⁴⁰

Girit'e getirilen zücadeye ürünlerinin kırılmasını engellemek amacıyla çeşitli otlara sarılıyordu. Böylelikle herhangi bir sarsıntıda bir çarpışma yaşanmıyor ve ürünlerin kırılması engelleniyordu. Ancak filoksera hastalığının bu kadar yaygınlaştığı bir dönemde zücadeye ürünlerini korumak amacıyla kullanılan bu otlar oldukça büyük bir tehlike oluşturuyordu. Bu yüzden Vilayet Meclisi kararıyla bu otların Adaya sokulması yasaklanmıştı.⁷⁴¹

Her ne kadar Girit'e getirilen ürünlere aşırı dikkat ediliyorsa da Adadaki bağlar için de önlem alınması gerekiyordu. Bu yüzden 40 güne kadar Ada dışından toz halinde kükürt getiriliyordu. Kükürtün Ada ekonomisi için bu derece önemli olduğu bir dönemde alınması gereken %3'lük gümrük vergisinden muaf tutulmuştu.⁷⁴²

⁷³⁷ Greene, A Shared World, p. 124.

⁷³⁸ Greene, A Shared World, p. 111.

⁷³⁹ Patates mantarı, kestane mantarı, filoksera, ince tüyü ve yozlu asma küfleri gibi bitki hastalıkları diğer kıtalardan, özellikle 19. Yüzyılda Amerika'dan gelmiştir. Oliver Rackham, “Fiziksel Ortam”, **Tarih Boyunca Akdeniz Uygarlıkları**, (yay. haz. David Abulafia), çev. Nurettin Elhüseyni, Oğlak Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 49.

⁷⁴⁰ Unwin, pp. 203, 257-258.

⁷⁴¹ BOA, DH.MKT., 1402/30.

⁷⁴² BOA, İ.RSM., 8/13.

Avrupa’da bağıcılık yavaş yavaş çökmeye başlamıştı. Çeşitli ülkeler filokseraya karşı farklı önlemler denese de hiçbiri başarılı olamamıştı. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Avrupa’daki neredeyse bütün bağlar sökülüp aşılannmış fidanlar dikilmişti. Ne yazık ki Avrupa başta olmak üzere pek çok yerde üzüm yetiştiriciliği durma noktasına gelmişti. Artık dünyanın şarap ihtiyacını filokseranın bulaşmadığı nadir yerler karşılayacaktı. Şili’de hiç filoksera görülmemişti. Avustralya, Yeni Zelanda, Rusya, Kaliforniya, Girit, Kıbrıs ve Rodos’ın bazı kısımları gibi birbirlerinden binlerce kilometre uzaklıkta yer alan bölgelerde filoksera tutunmayı başaramamıştı.⁷⁴³

Asma için en önemli tehlikelerden birisi böceklerdi. “Kámpia” adı verilen küçük böcekler büyük risk uyandırıyor. Özellikle mayıs ayında asmalara musallat oluyorlar ve verimini sekizde bir oranında düşürebiliyorlardı.⁷⁴⁴

Asmadan şarap yapım süreci oldukça uzun sürüyordu. Raulin 1845 yılında bu duruma şahitlik etmiştir. Toplanan üzümler iki ila üç metre derinliğe, beş ila altı metre genişliğe sahip alanlarda saklanıyordu. Fermantasyon süreci 10 ila 12 gün sürüyordu. Ondan sonra ezilip suyu çıkartılıp varillere koyulurdu. Varilde 40 gün daha bekletilirdi. Eğer şaraplara iyi bakılırsa diyor Raulin, İspanya’dakine benzer tatlı şaraplar yapılabilirdi.⁷⁴⁵ Ancak zaman içerisinde şarap yapımındaki hassasiyet azalmış, bu da şarabın kalitesini etkilemiştir.⁷⁴⁶

En iyi şaraplar Temenos, Malevisi/Malvesia ve Arkadhi Manastırlarında yapılıyordu. Malvasia şarapları⁷⁴⁷ Boğaziçi üzerinden Eflak ve Polonya’ya; İngiltere, Hamburg, Lubeck ve Dantzig ve istisnai olarak Venedik üzerinden bütün Almanya’ya ihraç ediliyordu. Kisamo’da fazla şarap yapılmasına karşı diğer bölgeler kadar lezzetli değildi. Yahudiler kendileri için *krasi tis nomou* (kanun şarabı) adı verilen beyaz ve kırmızı şaraplar yaparlardı ki oldukça tatlıydılar. Batılılar tarafından özellikle tercih edilen şaraplardan birisi de bu Yahudi şarabıydı. Sadece Resmo Limanı’ndan yılda 12.000 pipes şarap ihraç ediliyordu.⁷⁴⁸

⁷⁴³ Unwin, p. 258.

⁷⁴⁴ Raulin, Crête, conquête, p. 261.

⁷⁴⁵ Raulin, p. 261.

⁷⁴⁶ Fosses, p. 84-85.

⁷⁴⁷ Malevisi şarapları o derece lezzetliymiş ki, mitolojide Zeus’a denk gelen Jüpiter bile bu şaraptan içtiği hikayeleri anlatılıyormuş. Kopasi, Girid, s. 1092.

⁷⁴⁸ Raulin, Description, Crête, p. 388; Raulin, Crête, conquête, pp. 261-262; Kopasi, Girid, s. 1092.

19. yüzyılın son çeyreğinde Girit'ten Dersaadet'e şarap ve rakı gönderiliyordu. Normal şartlarda İstanbul'a gelen ürünün gümrük vergisi burada alınıyordu. Ancak bu sefer Girit için ve yalnızca Adada kullanılmak amacıyla %15 oranında gümrük vergileri Girit limanlarında alınmıştı. Ayrıca gemilerin Ada içerisinde limanlar arasında yaptıkları seferlerde gümrük vergilerinden muaf tutulmuş, sadece ihraç edilen, Ada dışına gönderilen ürünlerden vergi alınması koşulu getirilmişti.⁷⁴⁹

Şarabın etkisini kaybetmeye başladığı yıllarda zeytin ön plana çıkmıştı. Adada üretilen zeytin çevresindeki diğer mahsullere göre daha kaliteliydi. Ayrıca lezzetli zeytinlerin yanı sıra oldukça kaliteli zeytinyağı da yapılıyordu. Venedik de zeytin ticaretini yaygınlaştırmak için Girit'te zeytin sıkma atölyeleri kurma girişimlerinde dahi bulunmuştu. Fakat şarabın ticaretteki etkisini kaybettiği gibi Venedik de Akdeniz ticaretindeki egemenliğini kaybetmişti. Karşısında güçlü bir Fransa tüccar grubu vardı. Marsilya şehri, Fransızlar için önemli bir zeytin fabrikası konumuna yükseliyordu. Bu yüzden Fransız tüccarlar Akdeniz'deki kaliteli zeytinleri toplayarak buraya getiriyor ve yağlarını çıkartarak ticarî hayata sevk ediyorlardı. Girit'in kaliteli zeytinleri kısa sürede ilgilerini çekmişti.⁷⁵⁰

2.1.8.İpek Üretimi

Girit Adası'nda ipekböceği Ortaçağ'da girmişti.⁷⁵¹ Bu dönemden itibaren Adaya uğrayan pek çok seyyah gibi Savary de buradaki ipek kültüründen bahsetmekteydi.⁷⁵² Böyle bir durumda üretimi yapılan ipeğin doğal olarak ticareti de gerçekleştiriliyordu. Ancak her ne kadar ticarî hayat içerisinde ipek yer alsada Yılmaz, Adanın *ipek üretim bölgesi olmaktan çok ticaretin uğrak yeri olma özelliği taşıdığını* belirtiyor.⁷⁵³

18. yüzyılda Osmanlı ile Fransa arasında yapılan ipek ticaretinde Girit'in çok büyük olmasa da adı anılır durumdaydı. Yılmaz'ın verdiği verilere göre bu ticaretin %2,8'ini Girit'in de içerisinde bulunduğu Takımadalar, Selanik ve İskenderiye oluşturmaktaydı. Bu oranın ağırlık olarak %0,9'u, değer olarak ise %0,6'sı Girit'ten

⁷⁴⁹ BOA, ŞD., 567/4; BOA, A.}MKT.MHM., 498/48.

⁷⁵⁰ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 150-151.

⁷⁵¹ Fosses, p. 17.

⁷⁵² Savary, p. 334.

⁷⁵³ Yılmaz, p. 46.

yapılmaktadır. İpek ticaretinin büyük bir kısmı Kandiye’den geçse de ithalat biraz belirsizdir. Zaten yüzyılın sonuna doğru ticaretin merkezi Adanın batısına, Hanya’ya kaymıştır.⁷⁵⁴

Marsilya Ticaret Odası verilerine göre 1749 ila 1789 yılları arasında Fransa’nın ihracatı 468,6 milyon liradır. İhracat içerisinde 7,5 milyon liralık kısmı ipek ticaretini kapsamaktadır. Yılmaz, Levant üzerinden gerçekleştirilen ticaret merkezlerini önem sırasına göre sıraladığında İskender, Selanik ve İskenderiye’den hemen sonra, Kıbrıs’tan ise önce Hanya geliyordu.⁷⁵⁵

18. yüzyılda Marsilya’ya yaklaşık 30 farklı ipek türü getiriliyordu. Ticarî hayatta en fazla Suriye’deki Trablus’dan⁷⁵⁶ (%28,6) yapılmaktadır. İstanbul’un oranı %3’tür. Takımadalar, Senalik, Kandiye ve İskenderiye’nin oranı ise %3’ten bile azdır.⁷⁵⁷

Terazi	Ağırlık (kental)	Parasal Değeri (pound)	Yüzdeler	
			Ağırlık olarak	Parasal değerde
Kandiye	1.153	838.441	0.9	0.6
İskenderiye	82	104.182	0.06	0.08
Selanik	1.175	1.302.688	0.9	1
Genel Toplam	126.661	128.007.254		

Tablo 6:1700 ile 1789 yılları arasında Marsilya ile Osmanlı Devleti arasında gerçekleştirilen ipek ithalatı⁷⁵⁸

Yılmaz, Marsilya ile Girit arasındaki ipek ticaretini üç döneme ayırmıştır. İlk iki dönemde 40.428 kental’dan 40.668 kentale yükselmiştir. Aradaki bu küçük fark, fiyat olarak oldukça fazladır. Ticaretin değeri 31.704.704 pound’dan 48.689.677 pound’a yükselmiştir. Buradan yola çıkarak ipeğin kental fiyatının kısa süre içerisinde oldukça arttığı sonucuna varabiliriz. İki dönemdeki ticaret içerisinde en büyük pay Kandiye’ye

⁷⁵⁴ Yılmaz, p. 72, 87.

⁷⁵⁵ Yılmaz, p. 95.

⁷⁵⁶ Metinde “Tripoli de Syrie” olarak geçen yer Trablus’tur.

⁷⁵⁷ Yılmaz, p. 105.

⁷⁵⁸ Yılmaz, Annexes, Tableau II, p. 4.

aitti. Ancak üçüncü dönem olarak adlandırdığı 1760-1789 yılları arasında ticarete düşüş yaşanmıştır. İpek ticaretinde neredeyse 5.000 kentallık bir azalma meydana gelmişti. Ancak toplam ticaret değerindeki düşüş oldukça az olmuş, 47.612.873 pound’a gerilemiştir. İpek ticaretinin grafikleri aşağıya doğru iner iken ticarî hayattan Kandiye çekilmeye başlamış ve Marsilya verilerinde artık Hanya şehri yer alacaktır. Ancak bu dönemde Hanya’nın payı oldukça düşük olarak kayda geçmiştir.⁷⁵⁹

Hanya

	Yaldız (dorures)	15.700
	İpek Kumaşlar (étoffes de soie)	9.798
	Altın ve İpek Kumaşlar (étoffes d’or et soie)	18.360
	Kumaşlar ve Yaldızlar (étoffes de dorures)	24.000
	Altın ve Gümüş Kumaşlar (étoffes or et argent)	12.000
	Yaldızlı Kumaşlar (étoffes en dorure)	3.600
	Şeritler ve Gümüşler (galons et argents)	6.000
	Saten (satins)	976
	Toplam	90.434

Tablo 7:1749 ile 1789 yılları arasında Hanya’nın Fransız ipeği ihracatı⁷⁶⁰

18. yüzyılda Marsilya’ya gönderilen ipeklerin fiyatı sürekli bir artış göstermiştir.⁷⁶¹ Zaman içerisinde fiyat kadar üretimde de artış yaşanmış, hatta ipekböceği stoku 1838 yılında Edirne’dekine eşitti. Ancak bazı zamanlarda verimli olsa da zaman içerisinde sadece evlerde eğrilmeye başlamıştı. Profesyonel yöntemlerden uzak, oldukça geleneksel bir sistemler eğrilen ipek, zamanla kalitesini kaybetmişti. Raulin’in sözleriyle aktaracak olursak evlerde “o kadar kötü eğrilmişti ki, Avrupa’da kumaş üretiminde kullanılamıyordu.” Ancak fabrikaların kurulması ve el sarım makinalarıyla üretilen ipeklerin kalitesi oldukça iyiydi. Ticarî hayatın bir parçası olan ipek Syra’ya, oradan da

⁷⁵⁹ Yılmaz, Annexes, Tableau III, pp. 5-7.

⁷⁶⁰ Yılmaz, Annexes, Tableau XXII, p. 40.

⁷⁶¹ Yılmaz, Annexes, Tableau XXVI-EI, pp. 57-59.

Marsilya ve Trieste'ye gönderiliyordu. Ancak en büyük alıcı -Adada üretilen ipeğin 5/6'sı- Trieste idi. Günlük kullanım haricinde kalan kısmı ise Yunanistan'a ihraç ediliyordu. 1856 yılında yapılan kaçakçılığa rağmen her biri 39 frank değerinde 12.000 ipek Girit gümrüklerinden çıkış yapmıştır. Yine aynı yıl ilk kez Marsilya'ya koza ihracı gerçekleştirildi. Kozanın toplam ağırlığı 7,500 kilogramdı.⁷⁶²

İpek ihracatı çok sınırlıydı. Mahsul ortalamanın altındaydı. Asıl ihraç ürünü koza ve ipekböceği yumurtasıydı. Eğrilmiş ipek libre başına 18s'ye, kozalar 181 cwt ve yumurtalar da libre başına 43s'ye satılıyordu. Önemli miktarda öküz, koyun ve keçi derileri tabaklanmadan, sadece tuzlanarak Yunan Adalarına ihraç ediliyordu. Kuzu postlarının 10.000 kadarı Marsilya ve Trieste'ye sevk ediyorlardı. Pamuk ekimi 1863 yılına göre iyi durumdaydı. Ancak yağmurun erken yağması mahsulün büyük bir kısmının telef olmasına neden olmuştur. 1869 yılında ekim alanı daha da daralmıştır. Yaklaşık 110 cwt ihraç ediliyor, piyasa fiyatı libre başına 9d idi.⁷⁶³

Adanın ipek üretimi oldukça kolay bir şekilde arttırılabilecek bir durumdaydı. Fakat 1841 ile 1856 yılları arasını kapsayan bir değerlendirmeyi ele alacak olduğumuzda, ipek üretiminin veya ticaretinin neredeyse durağan olduğunu söylemek mümkündür.⁷⁶⁴ Girit valisi bu durağanlığı ortadan kaldırmak amacıyla adanın çeşitli yerlerine dut fidanları diktirmiş, Mısır'dan ise kaliteli pamuk tohumları getirilmesini istemişti.⁷⁶⁵

Yıl	Üretim miktarı (kg)	Yıl	Üretim miktarı (kg)
1841	5.160	1851	10.666
1842	20.000	1852	20.000
1843	24.000	1853	27.280
1844	30.000	1854	31.500
1845	24.000	1855	28.495

⁷⁶² Raulin, Crète, conquête, pp. 276-277; Raulin, Crète, production, pp. 338, 347.

⁷⁶³ Crete. Report by Mr. Consul Frank Hay on the Trade of the Island of Crete for the Year 1864, p. 284; Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869, p. 319.

⁷⁶⁴ Raulin, Crète, conquête, p. 278.

⁷⁶⁵ BOA, A.MKT.UM, 547/58.

1846	30.000	1856	28.250

Tablo 8:1841 ile 1856 yılları arasındaki ipek miktarı

19. yüzyılın ortalarına doğru ipek üretimi artmışsa da özellikle 1851 yılında önemli bir düşüş yaşamıştır. Sonraki altı sene içerisinde üretim miktarını iki hatta üç kata kadar yükselmiştir. Ancak yüzyılın sonuna doğru ipek ve özellikle kozaların kalitesi beklentiyi karşılayamamıştı. Çünkü Adadaki ipek üretimi endüstrileşememişti. Her aile kendi bahçesinde yer alan dut ağaçlarında üretim yapıyordu. Bunun için Beyrut’tan yeni “ecnebi” tohumları getirilmişti. Ancak bu tohumlardan yetiştirilen kozalar ticarî hayatta ihtiyaçları karşılayacak düzeyde değildi. Çünkü dut ağacı sayısı da azalmaya başlamıştı. Fakat Fransa’dan oldukça yoğun bir ham ipek talebi vardı. Talebi karşılamak amacıyla bir İpek Böceği Numunehanesi kurulması planlanmıştı. Plan çerçevesinde bir numune tarlası bir de Ziraat Mektebi oluşturulacaktı.⁷⁶⁶

1869 yılında ipek üretimi ortalamanın altındaydı. İyi bir dönemde 30.000 libreye ulaşan üretim, bu yıl Suriye’den oldukça fazla yumurta talebi gelmesiyle bozulmuştu. Birçoğu da güneşte kurutulmuştu. Böylelikle kurtçuklar yok ediliyordu. 1869 yılındaki 6.500 libre bükülmüş ipek, 9.500 libre kuru koza, 8.700 libre yenmiş koza ve 1.875 libre yumurta üretimi yapılmıştı. En iyi ipek Seline’da üretiliyordu.⁷⁶⁷

Pamuk büyük oranda Mesara’da yetiştiriyordu. Ancak 1869 yılında tarlaları sürececek sığır kalmadığı için çok az ekim yapılabilmiş, bu yüzden de hasat çok az olmuştur. Mahsul yaklaşık olarak 600 cwt olmuştur. Ayaklanma yaşanmadan önce bu oran 2.000 cwt’ye ulaşabiliyordu.⁷⁶⁸

Girit’te pamuk ve ipek üretimine dayalı çarşaf ve havlu üretimi vardı. 1890 yılında ham ipek ihracatı 160.000 frank’ı bulmuştu.⁷⁶⁹ 1897 yılındaki ipek üretimi yıllık 20.000-

⁷⁶⁶ *Salnâme-i Vilâyet-i Girid*, H. 1310/M. 1892-1893; Fosses, p. 17-18.

⁷⁶⁷ Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869, p. 322. Osmanlı Devleti İşkodra, İmroz, Sakız, Sisam, Trabzon, Erzurum ve Girit gibi bölgelerde ipekçilikten yıllık 450 milyon kuruş kazanç sağlıyordu. Rifat Özsoy, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)”, *Belleten*, Cilt: 47, Sayı: 185, Ocak 1983, s. 215.

⁷⁶⁸ Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869, p. 322.

⁷⁶⁹ A. N. Adıyeke, Girit, ss. 117-118; Cuinet, pp. 560-561.

30.000 kg idi.⁷⁷⁰ 20. yüzyılın başında ipek üretimi iyi durumda değildi. Bu yüzden Girit hükümeti Ada halkını dut ağacı konusunda teşvik etmekte,⁷⁷¹ yurtdışından gelen tohumlara gümrük muafiyeti sağlanmıştı.⁷⁷²

Giritliler, ipek konusundaki deneyimlerini Mübadele ile Anadolu'ya da taşımışlardır. Bursa bölgesine iskân edilen mübadiller burada ipek yetiştirmeye başlamıştı. Bölgede onlardan önce de ipekçilik yapılıyordu. Mübadil Giritliler bu mesleği devam ettirmiştir. Bölgeye yerleşenlerin nüfusuna göre zeytin ve dut ağaçları verilmişti. Böylece Giritliler anayurtlarında yaptıkları mesleklerini burada da devam etme şansına sahip olmuşlardı.⁷⁷³

2.1.9. Diğer Ürünler

Girit'in tarımsal zenginliği sadece zeytin, üzüm ve hububat ile sınırlı değildi. Çok geniş alanlar kaplamasalar da bahçe ve bostanlar, az miktarlarda enginar, bakla, mercimek ve nohut üretilmişti.⁷⁷⁴

Diğer önemli bir ihraç ürünü de kuru üzümdü. Fransızlar düzensiz bir şekilde kuru üzüm ihraç ediyorlarsa da grafikte sürekli bir yükselme gözlemlenmekteydi. 1694-1704 yılları arasında yıllık ortalama 46.219 okka kuru üzüm Fransa'ya gitmekteydi. 1704-1718 yılları arasında yıllık ortalama 65.374'e yükselmişti. Bu ticaret içerisinde Adanın seçkin tayfasının da yer aldığını görebiliyoruz. Örneğin eski Girit valisi Ahmed Paşa'nın malları arasında başkente gönderilmek üzere hazır bir gemide 3,250 okka üzüm yer alıyordu.⁷⁷⁵

⁷⁷⁰ A. N. Adıyeke, Girit, s. 110; Combes, pp. 112-113. Fosses, bu dönemde Adada, yılda sadece 4.000 ilâ 5.000 kg kadar ipek üretildiğini yazmıştır. Fosses, p. 84.

⁷⁷¹ İstatistik, Girit'in Nüfus ve Ahval-i Ticariyesi, s. 187.

⁷⁷² BOA, ŞD., 585/52; BOA, ŞD., 586/20.

⁷⁷³ Yusuf Oğuzoğlu, "Giritli Mübadillerin İpekçilik Deneyimleri ve Bunun Bursa Yöresine Aktarılması", **New Trends in Ottoman Studies: Papers presented at the 20th CIÉPO Symposium, Rethymno, 27 June-1 July 2012**, Crete University Press, Rethymno, 2014, s. 52. Mübadele ile Bursa bölgesine gelen Giritlilerin torunlarıyla sözlü tarih çalışması yapan ve ipekçilik mesleğiyle ilgili büyüklerinden edindikleri bilgileri okumamızı sağlayan çalışma için bkz: Fulya Düvenci Karakoç, **Mudanya'nın Akdenizli Konukları: Giritliler**, Mudanya Belediyesi, Mudanya, 2009. Meslek sahibi Giritliler, Anadolu'ya geldikleri ilk anda mesleklerini yapmaya başlamış ve hem hayatlarını idame ettirmeyi başarmışlar hem de bölgenin ekonomisine katkı sağlamışlardı. Örneğin Söke'de bulunan Girit göçmenlerinden İbrahim Akkaya'nın dedesi kunduracıydı. Söke'ye yerleştiği zaman hemen bir tezgâh kurmuş ve ayakkabı tamirine başlamıştı. Ayrıca yine burada en iyi bildikleri işleri yapmaya, çiftçilik, bağcılık ve zeytincilikle uğraşmaya devam etmişlerdi. Sepetcioğlu, Söke, ss. 24, 31, 64.

⁷⁷⁴ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 155.

⁷⁷⁵ Greene, A Shared World, pp. 124-125.

19. Yüzyılda da bu durum devam etmişti. Yüzyılın ortasında Adada ticarî hayat içerisinde vali, konsolos, papaz gibi idarî ve dinî gruptan insanlar da yer alıyordu.

Adada yetiştirilen kuru üzümün bir kısmı Suriye, İskenderiye ve Tunus gibi Müslüman ülkelere ihraç ediliyordu. Çünkü buralarda kuru üzümün şerbetler yapılıyordu. Ancak Adanın en önemli müşterisi Trieste'ydı. Kuru üzümün büyük kısmı Trieste'ye gönderiliyordu, oradan da Almanya'ya aktarılıyordu. Daha düşük kalitedeki siyah üzümler ise damıtma için ihraç ediliyordu.⁷⁷⁶

Yıl	Metrik Kental	Yıl	Metrik Kental	Yıl	Metrik Kental
1841	4.450	1844	6.400	1856	7.000
1842	7.700	1845	6.600		
1843	5.400	1846	4.010		

Tablo 9:1841 ile 1856 yılları arasında Girit'te kuru üzüm üretim miktarı

1856 yılında kuru üzüm üretimi 7.000 metrik kental olmasına karşılık tüketimin sadece 300 metrik kental olduğu tahmin ediliyordu.⁷⁷⁷

1869 yılındaki karışıklıktan kaynaklı olarak şarap kalitesinde düşüş gerçekleşmiştir. Adadaki en önemli şarap üretim yerleri Kandiye ile birlikte Hanya ve Kisamo'dur. Kandiye'de ürün ortalamayı aşmışsa da Hanya ve Kisamo bölgesinde neredeyse mahsulün yarısında fazla değildi. Üretilen şarap büyük oranda Ada halkı tarafından tüketilirdi. Az miktarda Mısır ve Barbary'e gönderilirdi. Santorini ve Samos'tan da küçük ithalatlar yapılırdı. Adada fıçı bulunmadığı için nakliyesi biraz zordu. Ancak renk olarak İzmir ve Santorini şarapları gibi saman rengine döndüğü çok az görülürdü. Büyük oranda kırmızı rengini korurdu.⁷⁷⁸

Girit şarabı kaliteliydi ancak özensiz bir şekilde yapılıyordu. Mr. Dennis eğer biraz daha dikkat edilirse Avrupa ve Amerika pazarında önemli bir yer tutacağını, hatta

⁷⁷⁶ Raulin, Crète, conquête, p. 262.

⁷⁷⁷ Raulin, Crète, conquête, p. 262.

⁷⁷⁸ Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869, p. 322.

Xerez ve Marsala şaraplarıyla rekabet edeceğini söylüyordu. Şarap yapımındaki dikkati Akdeniz'in önde gelen şarap üreticilerinden birisi sağlamayı deneyecekti. Adada bir şube açmak ve şarap üretmek için arazi satın almak istemişlerdi. Şarap yapacak işçileri de özenle seçeceklerdi.⁷⁷⁹

Üzümünün kalitesi tartışılmaz olan Adada kurutulmuş üzüm özellikle Avusturya-Macaristan, Almanya, Mısır ve Türkiye'ye ihraç edilirdi. Şarabı ise Malta, Mısır, Yunanistan, Trablus ve Türkiye'ye ihraç edilirdi.⁷⁸⁰

İncir ağaçları özellikle evlerin çevrelerinde oldukça yaygındır.⁷⁸¹

Girit'in vadilerinde katmerli zakkum ağaçları olduğunu yazan Tott, ağaçlar sayesinde gölgelik alanlar oluşsa da zakkumların saçtığı kokulardan dolayı uyumanın oldukça tehlikeli olduğunu vurgular. Kırlarda Malta ve Portekiz portakal ve limonlarından daha iyi kalitede narenciye ağaçları bulunuyordu. Hatta Adada yetişen meyveler oldukça lezzetli ve muadillerine göre tercih edilebilecek kalitedeydi.⁷⁸² Ağaçlar aşılandıktan sonra beşinci yılda meyve vermeye başladılar. Adada Portekiz ve Türk portakalı olmak üzere iki çeşit portakal yetişmekteydi. Bir portakal ağacı, bereketli dönemlerde 2-3.000 portakal verirdi. İki veya üç portakalın ağırlığı hemen hemen bir kiloya denk gelmektedir. Limon ise birkaç çeşit olup aralık ayından itibaren Atina ve İstanbul'a gönderiliyordu.⁷⁸³ 1868 yılında portakal ve limonun ihracatı 5,900 pound'a karşılık 4,200 poundla Yunanistan, Levant ve Mısır'a yapılıyordu. Bir yıl sonra bu pazar biraz daha küçülmüştür.⁷⁸⁴ 20. yüzyılda bu portakalların oldukça sulu olmasından dolayı İtalyan portakallarına benzetilmiştir.⁷⁸⁵

Badem ağacı Adanın hemen hemen bütün bölgelerinde olmasına karşın Kisamo ve Selino'da yetişenlerin kaliteleri diğerlerine göre çok daha iyiydi. Ticarî hayatta daha çok Batı Avrupa'daki Syra'ya gönderilirdi.⁷⁸⁶

⁷⁷⁹ Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869, p. 322.

⁷⁸⁰ Yıldız, s. 256.

⁷⁸¹ Raulin, Crète, conquête, p. 266.

⁷⁸² Baron de Tott, Türkler, ss. 315-316.

⁷⁸³ Raulin, Crète, conquête, p. 266; Fosses, p. 86.

⁷⁸⁴ Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869, p. 319.

⁷⁸⁵ Girid, Mazisi, Hali, İstikbali, s. 25.

⁷⁸⁶ Raulin, Description, Crète p. 407; Raulin, Crète, conquête, p. 266.

Elma, armut ve muşmula ağacı gibi doğada pek çok vahşi meyve ağacı bulunuyordu. Adada oldukça fazla meyve ağacı bulunmaktadır. Armut, elma, kiraz, erik, fındık, kayısı, şeftali, ayva, mandalina, nar, badem, portakal ve limon ağaçları oldukça yaygın olmasına karşılık dut ağacının eskiye oranla azalma eğilimindedir.⁷⁸⁷ Bu meyveler oldukça vasat olmalarına karşılık Ada içerisinde oldukça saygı gördüklerinden bahsetmiştir. İyi kalitede olan meyveler İskenderiye'ye ihraç edilmektedir.⁷⁸⁸

Adanın özellikle batı tarafında, Kisamo'da yetiştirilen kestanelerin kaliteleri oldukça iyi durumdadır. 1869 yılında yaklaşık 500 ila 1000 cwt⁷⁸⁹ kestane mahsul edilmiştir. Buradan toplanan kestaneler Yunanistan'a, İstanbul'a, Suriye'ye ve komşu adalara ihraç ediliyordu.⁷⁹⁰

Adada nadir bulunan keçiboynuzu daha çok Resmo ve Kandiye'nin deniz kenarında, taşlık alanlarda yetişiyordu. Ayrıca güneyde Yerapetra Limanı'ndan da keçiboynuzu yükleme yapılıyordu. Bir ağaç yılda ortalama 60 kilo ürün veriyordu. Yoksullar için yiyecek olan keçiboynuzu Suriye, Mısır ve Türkiye'ye şerbetlerde kullanılmak amacıyla gönderiliyordu. Ayrıca İtalya'ya, Trieste ve Cenova'ya da ihraç ediliyordu. 1856 yılında 15.182 metrik kental üretim yapıldığı düşünüldüğünü aktaran Raulin, tüketimin sadece 650 metrik kental olabileceğine vurgu yapmaktadır.⁷⁹¹ Buradan yola çıkarak 14,532 metrik kental keçiboynuzunun ihraç edildiğini söyleyebiliriz.⁷⁹²

1869 yılında keçiboynuzu üretimi 5.500 tona ulaşmıştır. 700 tondan fazla ihraç edilmiş, fiyat başına 62 pound değerine sahipti.⁷⁹³

Giritliler geçinmek için ticarî hayata kattıkları en önemli ürün keçiboynuzu, asma ve tahıl olabilir. Keçiboynuzu hem vahşi hem de ekili olarak bol miktarda bulunur.⁷⁹⁴

⁷⁸⁷ Fosses, pp. 14-15.

⁷⁸⁸ Raulin, Description, Crète, p. 407; Raulin, Crète, conquête, p. 267.

⁷⁸⁹ 112 libre.

⁷⁹⁰ Raulin, Crète, conquête, p.267; Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869, pp. 319, 322.

⁷⁹¹ Raulin, Description, Crète pp. 407-408; Raulin, Crète, conquête, pp. 267-268; Raulin, Crète, production, p. 347.

⁷⁹² ; Raulin, Crète, conquête, p. 268.

⁷⁹³ Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869, pp. 319, 322.

⁷⁹⁴ Jennifer Moody and Oliver Rackham, "Introduction to the Climate the Vegetation of Eastern Crete and the Survey Region", **Reports on The Vrokastro Area, Eastern Crete**, Volume: 2 (The Settlement History of the Vrokastro Area and Related Studies), ed. Barbara J. Hayden, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia, 2003, p. 6.

Meşe palamudu odunu çok iyi ve yabancı zeytinlerin ve çınar ağaçlarının arasında kendi kendine büyüyen bir ağaçtı. En fazla Resmo civarında bulunurdu. Ağustos ve Eylül ayları arasında 250 ilâ 300 ve bazen de 800 ilâ 1.000 kilogram palamut verirdi. Palamutlar Ada içerisinde tabakhanelerde kullanılmasının yanı sıra İzmir limanı ile Anadolu'ya, Trieste yoluyla yurt dışındaki debbağhanelere de gönderilmiştir. 1869 yılında fiyatı ton başına 9 pound 6s. İle 500 ton civarından meşe palamudu yurt dışına gönderilmiştir.⁷⁹⁵

Girit, orman bakımından oldukça fakirdi. Dağları genel olarak çorak olsa da yer yer halep çamı ve selvi ağaçları bulunuyordu.⁷⁹⁶ Fosses, Adayı gezerken holm meşesi, çilek ağacı, sedir, çam, selvi ve mersin ağaçlarıyla karşılaştığını aktarmıştır.⁷⁹⁷ Ancak bu sınırlı sayıda ağaç çeşitliliğinden mümkün olduğunda yararlanıyorlardı. Örneğin kuru ve taşlık yerlerde yetişen defne ağacından hoş kokulu bir yağ elde ediyorlardı. Bu yağı Ada halkının kullanmasının yanı sıra Bingazi, Trablus ve Tunus'a da ihraç ediliyordu.⁷⁹⁸ Büyük bir çoğunluğu İsfakiye bölgesinde bulunan Ada ormanlarından ağaç kabuğu elde ediliyordu. Bu yöre halkı için önemli bir gelir kaynağıydı. Cuinet'in verdiği verilere göre Ağustos ve Kasım aylarında 250 ilâ 1.000 kg ağaç kabuğu elde edilmiştir.⁷⁹⁹

Kabukların çoğunluğu debbağhanelerde yakacak olarak kullanılmak üzere ihraç ediliyordu. Ancak bu sektörün yeterince gelişmesine izin verilmiyordu. Çünkü sektörün gelişmesi, Girit'teki sınırlı ormanların da yok olması anlamına geliyordu. Ağaçların kabukları soyulduğu zaman kuruma tehlikesi yaşıyorlardı. Eğer az sayıdaki ağaçlar da kurursa, Adada, zaten var olan, orman sorunu daha da büyüyecektir. Bu yüzden “yerel yönetimler aracılığıyla sık sık önlemler alma ihtiyacı doğuyordu”.⁸⁰⁰ Bu sorun Venedik döneminde de yaşanıyordu. 15. yüzyılın ortalarında özellikle selvi başta olmak üzere ağaç kesmek yasaklanmıştı. Bu yüzden fıçı yapımı için gerekli olan odun ihtiyacı dışarıdan karşılanıyordu.⁸⁰¹

⁷⁹⁵ Raulin, Crète, conquête, p. 268; Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869, p. 319.

⁷⁹⁶ Tükin, s. 85.

⁷⁹⁷ Fosses, pp. 14-15.

⁷⁹⁸ Raulin, Crète, conquête, p. 268.

⁷⁹⁹ Cuinet, s. 552.

⁸⁰⁰ Andre Kopasi, “Girit'in Ahval-i Umumiye ve Tarihiyesi”, **Mecmua-yı Ebuzziya**, Cüz: 72, 15 Cemaziye'l-Ahir 1315, (Ahval-i Umumiye), s. 1243. A. N. Adıyeke, Girit, s. 108; A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 156.

⁸⁰¹ Allaire B. Stalimith, “Trade, Agriculture, and Subsistence in the Venetian Period in Crete”, **Reports on The Vrokastro Area, Eastern Crete**, Volume: 2 (The Settlement History of the Vrokastro Area and

Yukarıdaki ağaçların yanı sıra yabani zeytin, palamut meşesi, çınar, kestane, pınar ve selvi vardı. İsfakiye tarafında fıstık ağaçları vardı. Ayrıca burada kereste üretilse de yeterli miktarlarda bir üretim yoktu. Kereste eksikliğinin yaşanması şehirlere gelen muhacirlere yeni yapılacak barakaların, ulaşım için ise köprülerin yapılamamasına neden oluyordu. Ayrıca ticarî hayatı da olumsuz etkiliyordu. Kereste olmadığı için Adada fiçı üretimi yapılamıyordu. Adadan şarap veya zeytinyağı almaya gelen gemiler, boş fiçılarla geliyorlar, burada içlerini doldurup geri gidiyorlardı. ABD'nin Atina Başkonsolosu George Horton da Adada fiçı yapımı için önemli miktarda kereste aldığını raporlarında yazmıştır. Bu yüzden gerekli olan kereste Trieste'den ithal ediliyordu.⁸⁰² Ancak Greene, bu durumun tam tersini iddia etmiş, delil olarak ise 16 ve 17. yüzyıllarda Kandiye halkının büyük bir kısmı geçimlerini şarap fiçısı yaparak sağladığını göstermişti.⁸⁰³ Greene'in bahsettiği dönem "küçük buzul çağı"nın bittiği döneme denk gelmektedir. Bu dönemde Girit'in florasında değişikliğe ve orman varlığının azalmasına neden olmuştur. Bu yüzden Adadaki fiçı üretimi 16. yüzyıldan sonra sekteye uğrayıp, artık kerestenin Ada dışından getirilmesine neden olmuş olabilir.⁸⁰⁴

Girit'in dışından getirilen kerestenin büyük bir kısmı inşaat, ısınma veya fabrikalar gibi alanlarda kullanılıyordu. Bu yüzden her yıl meşe ve köknar kalasları ile yakacak odun yüklü gemiler Girit'e gelmekteydi. Yine de Resmo'nun güneyindeki platoda, en azından şehir için gerekli odun temin edilebiliyordu.⁸⁰⁵

Related Studies), (ed. Barbara J. Hayden), University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia, 2003, (Venetian Crete), p. 269.

⁸⁰² BOA, İ...MTZ.GR., 21/816; "Comercial Crete", **Daily Consular and Trade Reports**, Tuesday, March 23, 1909, No. 3436, Washington D. C., p. 11; Girit, Mazisi, Hali, İstikbali, ss. 10-20. Osmanlı Arşivi'nde bu süreci takip edebiliyoruz. Önce keresteler ve yüklenecek Latife, Kayseri, Söğüdlü ve Parisi isimli gemiler belirlenmiş (BOA, DH.MKT., 1665/5), ardından Kayseri ile gönderilen kereste sayısı istenmişti (BOA, DH.MKT., 1685/80). Daha sonra gemilerin hazırlandığı (BOA, DH.MKT., 1688/45), geminin hareket günü (BOA, DH.MKT., 1700/12), ilk geminin hareket edişi bildirilerek (BOA, DH.MKT., 1702/76) Kandiye Limanı'na doğru harekete geçen geminin bilet ve gümrük tezkiresi gönderilmişti (BOA, DH.MKT., 1705/100).

⁸⁰³ Greene, A Shared World, p. 111.

⁸⁰⁴ Küçük Buzul Çağı'nın Osmanlı Devleti'ne bıraktığı etkiler için bkz: Roila Mamedova, **Küçük Buzul Çağı'nın Osmanlı'ya Etkisi**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2018.

⁸⁰⁵ Raulin, Crête, conquête, p. 269.

1907-8 yılında Girit’e 74.725 kuruş değerinde kereste ve mahrukât satın alınmıştı. Neredeyse ticaretin tamamına yakını kereste oluşturmuştu. Kerestenin değeri 74.075 kuruştur. Mahrukât ise sadece 650 kuruştur.⁸⁰⁶

1907-8 yıllarında Osmanlı Devleti’ne ait çeşitli istatistiklerde Girit’in “memalik-i ecnebiye” sınıfına alındığını görmekteyiz. Artık istatistikler arasında Almanya, İtalya, İspanya, İngiltere ve Fransa gibi ülkelerle birlikte kayda geçiyordu. Bu, artık devletin de Adanın tekrar geri gelmeyeceğini kabullendiğinin bir kanıtı niteliğindedir. Bu yılda Girit’e 74.075 kuruş değerinde 10.445 adet kereste alınmıştır. Ayrıca 650 kuruş değerinde 65 çeki odun alınmıştır.⁸⁰⁷

Ağaçların kullanım alanlarından birisi de kömür yapımıydı. Girit’te, özellikle Laşid Dağları’nda bulunan meşe ağaçlarından ağaç kömürü üretiliyordu. 27 Nisan 1889 tarihli bir belgede Babil Vapuru’nun Girit’e kömür çıkarmak amacıyla hareket edeceğini yazıyor.⁸⁰⁸ Ancak odun kömürü mü? Yoksa maden kömürü mü olduğu konusunda ne yazık ki bir bilgi bulunmamaktadır. Belgede geminin amacının “kömür çıkarmak” olduğunu yazmaları, bunun maden kömürü olabileceği sonucuna varmamızı sağlamaktadır.

Yerleşim Yeri	Metrik Kental	Değeri (Frank)
Khaniotika	5.000	
Milopotamo	1.120	
Laşid	20.000	
Toplam	26.120	130.600

Tablo 10:Girit’te üretilen ağaç kömürü miktarı ve toplam değeri

Ürün	Hektar	Metrik Kental
Buğday	72.600	
Arpa	217.800	
Yulaf	108.900	

⁸⁰⁶ **Memalik-i Osmaniye’nin 1325 senesine mahsus orman istatistiğidir**, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet, 1329, s. 8.

⁸⁰⁷ **Memalik-i Osmaniye’nin 1325 senesine mahsus orman istatistiğidir**, ss. 20, 26.

⁸⁰⁸ BOA, Y..PRK.ASK., 54/84.

Fasulye vb.	72.600	
Keten Tohumu	1.090	
Keten		770
Pamuk		1.020
Şarap		32.000
Brendi		3.200
Sıvı Yağ		73,000
Keçiboynuzu	19,700	
Meşe palamudu		2,800

Tablo 11:1836 yılında yetişen bazı ürünler

Raulin, Fransız Konsolos Mr. Hitier'den aldığı bilgiler doğrultusunda 1847 yılında, tam bir yıl süreyle üretilen bazı ürünlerin miktarları ve değerleri şu şekildedir:⁸⁰⁹

Adanın Batı Kısmı

		Selino	Kisamo	Hanya	Spinalonga	Resmo	Toplam	Değer
Susam	Metrik Kental	“	50	5	“	“	55	2.475f
Fındık	Metrik Kental	“	“	“	50	“	50	1.500f
Kestane	Metrik Kental	4.600	5.000	“	“	“	9.600	96.000
Vallonnée	Metrik Kental	“	“	“	“	5.000	5.000	120.000

Adanın Doğu Kısmı

		Malev.	Tem.	Pedh.	Mem.	Lam.	Sit	Toplam	Değer
Mısır	Metrik Kental	“	“	25	600	“	400	1.025	20.500f
Kestane	Metrik Kental	1	2	5	“	“	2	10	2.000f

⁸⁰⁹ Raulin, Crête, conquête, p. 270.

Kuru Üzüm	Metrik	14.000	500	“	“	“	“	14.500	232.000f
	Kental								
Elmalar	Metrik	“	30	100	“	1.000	“	1.130	5.650f
	Kental								
Armutlar	Metrik	“	150	150	“	200	“	500	2.500f
	Kental								

Tablo 12:Girit'in doğu ve batı tarafında yetişen ürünler ve miktarları

Yukarıdaki tablo haricinde bazı emtiaların fiyatlarının zaman içerisinde değiştiğini öğrenebiliyoruz. Keçiboynuzu 0.9'dan 1856'da 0.11'e, derilerin fiyatı 0.73'ten 1.13'e, yün 0.34'ten 0.89'a, peynir 0.52'den 1.58'e, ipek 21'den 39'a, balmumu 2.60'dan 4.70'e, bal ise 0.52'den 1.56'ya yükselmişti. Ketan tohumu 1846'da 0.20'den 1856'da 0.32'ye, kuru üzüm 0.12'den 0.36'ya yükselmişti.⁸¹⁰

Girit Adası'nda pamuk ekimine ilişkin veriler incelendiğinde bazı zamanlarda önemli bir artış yaşandığı gözlemlenmiştir. Örneğin 1863 yılında 131.040 libre üretim yapılıyorken, bir yıl sonra üretim miktarı 448.000'e yükselmiştir. Bu denli fazla bulunan pamuğun ticarî hayata dahil olması Kandiye, Hanya ve Resmo limanları sayesinde gerçekleşiyordu.⁸¹¹

İngiliz gemileri genel olarak yünlü kumaşlar taşıyorlardı. Akdeniz'de, Girit dahil, uğradıkları limanlardan, şarap, zeytinyağı karabiber, tarçın ve çeşitli baharatlar, ipek, halı, mazı, ham pamuk gibi ürünler alıyorlardı.⁸¹² Osmanlı Devleti'nin özellikle halı konusunda en kaliteli üretim merkezlerinden birisi Uşak, Konya, Niğde, Maraş, Selanik ve Niş ile birlikte Girit, Kandiye'ydі.⁸¹³

Girit'in maden açısından fakir olsa da tuzla konusunda zengin olduğunu belirten Fosses, tuzların kalitesinin oldukça iyi olduğunu ve hatta Venedik Dönemi'nde oldukça gelir getirdiğini belirtmiştir. Ancak zaman içerisinde verim azalmış, hatta bazı tuzlalar terk edilmiştir.⁸¹⁴ Suda ve Spinalonga Körfezlerinde birkaç tane tuzla vardı. Özellikle

⁸¹⁰ Raulin, Description, Crète, p. 421.

⁸¹¹ Mehmet Çetin, "Osmanlı Devleti'nde Bir İngiliz Sermaye Girişimi: Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî", **Belleten**, Cilt: 86, Sayı: 305, Nisan 2022, s. 249.

⁸¹² Alfred C. Wood, **Levant Kumpanyası Tarihi**, çev. Çiğdem Erkal İpek, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 20-21.

⁸¹³ R. Özsoy, s. 225.

⁸¹⁴ Fosses, p. 19.

Hanya ve Resmo'nun tuz ihtiyacı buralardan karşılanıyordu. Dış ticaret pazarında da kendisine yer bulan tuzlalar, Venedik için de tuz üretimi yapıyordu.⁸¹⁵ Girit'te 1910 yılında 2.271.481 kilo tuz üretilmiş ve 862.972 kuruş gelir elde edilmiştir. 1911 yılında ise üretim 2.544.184 kiloya çıkmış, gelir ise 960.671 kuruşa yükselmiştir.⁸¹⁶

Girit hava şartları gereği kışı çok yumuşak atlatıyordu. Adada sadece dağların yüksek kesimlerine kar yağıyordu. Akdeniz Bölgesi'nin pek çok yerinde dağlara yağan karlar toplanıp, açılan soğuk çukurlara gömülere saklanırdı. Böylece yazın sıcaklığında her türlü ihtiyaç için bu kuyulardan çıkartılıp şehirlere taşınır ve kullanılırdı. Girit halkı da kışın dağların doruklarına yağan karları soğuk depolara gömüyor ve yaz aylarında kullanmak üzere şehre getiriyorlardı. Özellikle içecekler soğutmak veya dondurma yapmak için kullanılıyordu. Kar, Akdeniz Bölgesi'nin pek çok yerinde benzer amaçlarla günümüzde dahi varlığını sürdürmektedir. İskenderiye halkının ihtiyacı olan karın bir kısmı özellikle Sphakia Dağları'na yağan kardan karşılanıyordu.⁸¹⁷

Girit Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra oluşturulan kanunnâmede 13 farklı lüks kumaş tipinden bahsediliyordu. Bu kumaşların Venedik'ten ithal edilmiş olması muhtemeldir. Çünkü Venedik lüks kumaş konusunda oldukça ustalaşmıştır. 1715 yılında Girit'e gönderilen bir fermenda savaş sırasında Venedik ithalatının yasaklanmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu yüzden Kandiye'deki gümrük emminden ithal mallara yönelik bir liste istenmiştir. Liste içerisinde tekstil üst sırada yer almakla birlikte çoğunluğu "lüks kumaş" kategorisinde 12 farklı tekstil ürünü bulunmaktadır.⁸¹⁸

Venedik kumaşlarının kalitesini Girit'te bulunan Fransız konsolosunun raporlarından anlıyoruz. Kandiye'deki Fransız konsolosu Fransız kumaşlarının Adada tutunamamasının nedenini Venedik dokumaları olarak göstermektedir. XVII. Yüzyılın son çeyreğinde Girit'ten Marsilya'ya sadece bir tekne kalkmıştı. Sonraki yüzyılda ticaret biraz daha gelişse de ilk 20 yıl içerisinde Marsilya'ya dört-beş yılda bir ancak gemi kalkıyordu. Hollanda ve İngiliz yapımı kumaşlar ise İzmir üzerinden, Ermeniler

⁸¹⁵ Raulin, Description, Crète, p. 426.

⁸¹⁶ Figen Sağlam, **Son Dönem Osmanlı Gelir Kaynaklarının Cumhuriyet Dönemi Gelir Kaynaklarıyla Mukayesesi**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2011, s. 351.

⁸¹⁷ Raulin, Description, Crète, p. 426.

⁸¹⁸ Brokar (diba), altın iplikli dokumalar (telli hatayi), saten (atlas), ipekli hare (hare), kadife ve ipek kadife (kemha) bunlardan bazılarıdır. Greene, A Shared World, p. 126.

tarafından Adaya getirilmektedir.⁸¹⁹ Ayrıca Santorini'deki rahipler tarafından dokunan pamuklu kumaşlar, Kandiye dahil Mora ve tüm Ege Adaları'na ihraç ediliyordu.⁸²⁰

1715 yılında gümrük memurunun hazırladığı bu listede tekstil haricinde her türlü kağıt, cam ve demir ürünleri gibi Venedik'ten ithal edilen geleneksel ürünler vardı. Bu dönemde batıdan kumaş, kristal, cam, kâğıt, çivi, gümüş eşyalar ithal edilirken doğudan genel olarak baharat, ilaç, sakız, havyar ve kuru balık geliyordu.⁸²¹

Bu dönemde Girit'in ticarî hayatına yeni bir ürün dahil olmuştu: kahve. Yemen'den ithal edilen kahve, Osmanlı topraklarına ilk kez 16. yüzyılın sonlarına doğru gelmeye başlamıştı. Daha sonraki iki yüzyıl boyunca bu ticaretin merkez Kahire olmuştu. Çünkü Kahire, coğrafi olarak Akdeniz'e yakındı ve daha rahat ulaşım sağlıyordu. Bu yüzden Yemen kahvesi, Girit'e de Kahire üzerinden geliyordu. Tahmisin Ada içerisindeki değeri tam olarak bilinemiyorsa da tahmini olarak 50.000 akçe civarında olduğu düşünülüyordu. Bu fiyat 1728 yılında da değişmemişti. Böylelikle 1674 yılında şehir iltizamının toplamı 537.000 akçe iken 1728'de 576.000 akçe gibi çok az değişikliğe uğramıştır.⁸²² Bu iltizam fiyatları içerisinde kahvenin var olan payını koruduğunu görmekteyiz.

Girit'teki kahve ticaretine resmi ilgi büyüktü. 1699 yılında okka başına düşen bir tüketim vergisi indirimi için Kandiye'de bulunan kahve miktarı sorulmuştu. Bu sadece Girit için değil, imparatorluğun geneli için yapılan bir istektir.⁸²³

Kandiye'de dükkân, ambar ve liman dahil toplamda 4.584 okka kahve bulunuyordu. 1713 yılında kahve okka başına 45 paradan satılıyordu. Bu hesap üzerinden düşünürsek Adadaki kahve miktarının istendiği yıl toplamda dokuz milyon akçenin üzerinde değeri olan kahve bulunduğunu söyleyebiliriz. Bu fiyatın ne kadar yüksek olduğunun gözükmesi amacıyla aynı dönemde Adada bulunan Fransız kumaşının değerliyle karşılaştırmak yerine olacaktır. Kandiye'de üç ya da dört balya Fransız kumaşının değeri 5.000 gurus veya en fazla 20.000 akçe tutuyordu.⁸²⁴

⁸¹⁹ Greene, A Shared World, pp. 126-127, 130.

⁸²⁰ Tournefort, s. 196.

⁸²¹ Greene, A Shared World, p. 127.

⁸²² Greene, A Shared World, p. 127.

⁸²³ Greene, A Shared World, p. 127.

⁸²⁴ Greene, A Shared World, p. 128.

1715 yılında kahve tüketim vergisi İstanbul'un üst tabaka insanların eline geçmeye başlamıştı. Sipahiler Ağası, o yılın denizden ve karadan ithal edilen bütün kahvelerin iltizamını satın almıştı. Bu ticaret içerisinde Kandiye Limanı da yer alıyordu.⁸²⁵

Raulin, 1847 yılında buğday, arpa, yulaf, fasulya, cicerole, sebzeler, saman, yem, keten tohumu, keten, pamuk, şarap, brendi, yağ, portakal, limon, badem ve keçiboynuzu özelinde Hanya, Kandiye ve Resmo ile bu şehirlere bağlı karyelerdeki frank değerinden fiyatını aktarmıştır.⁸²⁶ Yağın ada genelindeki yıllık ortalama miktarı 7.403.179 franktı. Şarabın 1.627.920, arpanın 1.573.550, buğdayın 1.291.125, yulafın 704.000, samanın 680.300, sebzelerin 415.500, fasulyenin 346.126, brendini 289.900, cicerolenin 212.925, keçiboynuzu 122.730, yemin 102.300, pamuğun 86.570, bademin 85.200, ketenin 48.240, portakal ve limonun 26.500 ve keten tohumunun 24.120 frank değerinde üretim yapılmıştı.⁸²⁷

1864 yılında Girit Valisi deneme amaçlı Mocha'dan 150 kahve ağacı ithal etmiştir.⁸²⁸ Ancak kahveye olan ilgi zaman içerisinde değişmişti. Bu gelen ürünün kalitesine bağlı bir değişim de olabilirdi. Çünkü 1892 yılında Girit'e getirilen kahvelerin halkın sağlığını kötü etkilediği gerekçesiyle Ada içerisinde başka yerlere götürülmesi ve satılması yasaklanmıştı.⁸²⁹

Girit'te pek çok alkollü içki üretimi ve tüketimi gerçekleştiriliyordu. Tournefort, hem Kandiye hem de Doğu Akdeniz'deki rakıların berbat olduğunu yazmıştır.⁸³⁰ Bunun nedeni ise Adada üretilen brendi ve rakılar, üretim aşamasında yapılan işlemlerin kusurlu olmasından kaynaklı olarak "vasat kalitede" ürün elde ediliyordu.⁸³¹

Girit'tin arazi yapısından dolayı büyükbaş hayvanlar için yeterli imkanlar bulunmuyordu. Bu yüzden küçükbaş hayvanlar daha yaygındı. Özellikle keçileri dünyanın en mükemmeli olarak anılmaktaydı.⁸³² Bugün dahi Adada dolaşırken her an

⁸²⁵ Greene, A Shared World, p. 128.

⁸²⁶ Detaylı bilgi için bkz: Ek-4.

⁸²⁷ Raulin, Description, Crète, p. 411.

⁸²⁸ Crete. Report by Mr. Consul Frank Hay on the Trade of the Island of Crete for the Year 1864, p. 284.

⁸²⁹ BOA, ŞD., 581/40.

⁸³⁰ Tournefort, s. 93.

⁸³¹ Raulin, Description, Crète, p. 403.

⁸³² Hatyavî [Hanyavî], s. 25.

karşınıza bu mükemmel keçilerden çıkabilmektedir. Küçükbaş hayvanlardan sağılan sütten oldukça lezzetli peynirler yapılmaktadır. Özellikle İsfakiye bölgesinin peynirleri oldukça lezzetliydi. Senelik iki milyon kıyyeden fazla peynir yapılırdı. Peynirlerin bir kısmı Ada içerisinde kalmakta, bir kısmı da Mısır'a gönderilmektedir.⁸³³

Kuru meyveler, bol miktarda tatlılar, bakliyat, peynir, keçi postu, natron, odun kömürü ve yakacak odun Levant ve Mısır'dan getiriliyordu. Tereyağı büyük ölçüde Barbary tarafından sağlanıyordu.⁸³⁴

Donanma için Karadeniz'den kömür ithal ediliyordu. Ayrıca Rusya'dan küçük miktarda tereyağı ve hayvar; Yunanistan'dan da tabaklanmış derilerde bal ve makarna getiriliyordu. İtalya'dan hamur/zamk (paste) ve pirinç, Avusturya'dan kereste, hırdavat, kahve ve şeker, alkollü içkiler ve yünlü ürünler geliyordu. Fransa'dan ise ipek ürünleri, tuzlu balıklar, alkollü içkiler, dana derileri, patatesler, çanak, çömlek ve cam alınıyordu.⁸³⁵

1866 yılında Girit'e ithal edilen İngiliz ürünlerinin değeri 85.000 sterlin, 1867 yılında 93.000 sterline yükselmişti. 1868 yılında iki kattan fazla artış göstermiş 200.000 sterline ulaşmıştı. 1869 yılında ise 220.000 sterlindir. Bu değer içerisinde 12.000 pound değerinde demir ve soda külü gibi ürünler doğrudan İngiltere'den geliyordu. Onun haricinde İngiliz menşei ürünler büyük oranda Syra ve İzmir'den, buharlı gemilerle getiriliyordu.⁸³⁶

1869 yılında Girit'e getirilen 220.000 sterlin değerindeki İngiliz ürünlerinin 140.000'i pamuk imalatçıların, 17.000'i soda külü, 20.000'i kahve ve şeker, 12.000'i tuzlu balık, 6.000'i demir, 4.500'ü kuru tuz, 4.200'ü pirinç, 3.000'i jüt/hintkeneviri çuvalları ve 2.500'ü çanak, çömlek ve camdı. Ayrıca kalay, kömür, hırdavat, alkollü içkiler ve bira da vardı.⁸³⁷

⁸³³ Girid, Mazisi, Hali, İstikbali, s. 25; "İstatistik, Girid'in Nüfus ve Ahval-i Ticariyesi", **Mecmua-yı Ebuzziya**, Aded 134, 4 Rebiü'l-evvel Sene 1330, s. 187.

⁸³⁴ Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869, p. 320.

⁸³⁵ Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869, p. 320.

⁸³⁶ Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869, p. 320.

⁸³⁷ Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869, p. 320.

1869 yılında Girit'in ithalatının ve iç ticaretinin canlı olmasının sebebi Adadaki kaos ortamıydı. İsyanlar yüzünden bahçelerin, evlerin, hayvanların, insanların zarar görmesi büyük bir ihtiyaç doğurmuştu. Evleri tamir etmek için gerekli odun Adada bulunmadığı için dışarıdan gelecekti. Bahçeler zarar gördüğü için bir sonraki sene için mahsul almak neredeyse imkânsız hale gelecekti. Halk neredeyse ithal mısıra neredeyse bağımlı hale gelmişti. Ayrıca Mr. Dennis raporunda bu yılın sonunda zeytinyağının oldukça sınırlı olduğunu vurgulamıştır.⁸³⁸

1894/95 yılında Adada 3.540.000 çiftlik hayvanı vardır.⁸³⁹ Aynı yıl Girit'te 7.250.000 kıy ye süt, 175.000 kıy ye tereyağı, 75.200 kıy ye peynir ve 277.900 kıy ye yün üretimi yapılmıştır.⁸⁴⁰

Adada yaşanan iç savaş sırasında giysilerin büyük oranda zarar görmesi sonucunda İngiliz patiskaları başta olmak üzere normalden daha fazla mamul mal ithalatı olmuştur.⁸⁴¹

Girit'e mısır kısmen Rusya'dan ve İstanbul'dan, kısmen de Takımadalar'dan geliyordu. Bazı yasaklamalar yapılmasından dolayı gemiler keçi boynuzu için Spinalonga'ya, kestan için ise Kisamo'ya gitmek durumunda kalmışlardır.⁸⁴² Keçi boynuzu ise Fransa, Romanya, Rusya, Avusturya-Macaristan, İngiltere, İtalya ve Türkiye'ye ihraç edilirdi.⁸⁴³

1895-96 yılında Girit'ten İstanbul'a toplamda 485.972 kilo konyak, rom, şarap, rakı ve ispiro gönderilmişti. Bu ürünlerinden alınan toplam miktar 119.493 kuruştı.⁸⁴⁴

Ürün	Miktarı	Alınan Vergi
Konyak	1.427	669
Rom	6.304	2.863

⁸³⁸ Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869, p. 320-321.

⁸³⁹ Karpat, Osmanlı Nüfusu, s. 454.

⁸⁴⁰ Karpat, Osmanlı Nüfusu, s. 455.

⁸⁴¹ Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869, p. 320.

⁸⁴² Bowring, p. 159.

⁸⁴³ Yıldız, s. 256.

⁸⁴⁴ **Devlet-i Aliyye-i Osmaniyyenin 1313 senesine mahsus istatistik-i umumîsidir**, İstatistik-i Umumi İdaresi, Alem Matbaası, İstanbul, 1316, ss. 122-123.

Şarap	363.885	54.582
Rakı	59.901	17.970
İspirto	54.406	43.409
Toplam	485.972	119.493

Tablo 13:1895-96 yılında Girit'ten İstanbul'a gönderilen alkollü ürünler

2.1.10.Hayvanlar ve Hayvansal Ürünler

Tarımsal üretimin yanı sıra Girit'in ticarî hayatında hayvanların da az da olsa bir payı vardı. Gülsoy'un verdiği rakamlara göre 1650 yılında vergiye tabi tutulan toplam 160 bin koyun ve keçi bulunmaktaydı. Diğer yıllarda küçükbaş hayvanlar için alınan “resm-i ganem” vergisi kaldırıldığı için ne kadar koyun ve keçi olduğunu bilemiyoruz.⁸⁴⁵

Girit'te bulunan hayvanlar, bütün olumsuz koşullardan dolayı oldukça güçlü ve çeviktirler. Özellikle atlar Antik dönemde hızlarıyla ünlüydü.⁸⁴⁶ Tournefort Girit atlarını “ateş gibi” olduğunu, uzun boylu, güzel, kuyrukları uzun ve gür ve “kayalarda öyle bir beceriyle yürürler ki, en sarp yerlere bile insanı kayran bırakan bir hızla tırmanır” cümleleriyle hayranlığını belirtir.⁸⁴⁷ 19. yüzyılda da bu ününü korumakta ve hem güçlü hem de asil görünüşe sahiptirler. Bundan dolayı özellikle İstanbul'a her yıl belirli sayıda at gönderiliyordu. Atların fiyatları 300 ila 400 frank arasında değişiyordu. Eğer atlar rahvan yürüyebiliyorsa fiyatları 1.000 frank'a kadar yükselebiliyordu.⁸⁴⁸

Girit'te güçlü hayvanların bulunmasının yanı sıra Anadolu'dan da düzenli olarak 300 ila 400 arasında katır ithal ediliyordu. Bunlara karşılık Adanın güçlü katırları da oldukça pahalıydı. Bazı zamanlarda atların fiyatlarını bile geçebiliyordu ki Raulin 1.00 ile 1.200 frank arasında satılanlar bile olduğunu aktarmaktadır.⁸⁴⁹

Girit'te yetişen küçük baş hayvanlar, Raulin'in tabiriyle “diğer sıcak ülkelerde olduğu gibi” lezzetsizdi. Çünkü kış aylarında Adada ot bulunmuyordu. Ada halkı hayvanlarını otlatmak amacıyla kuzeyde, deniz kenarındaki sazlıkları kullanıyordu. Bu yüzden hayvanlar, özellikle kışın oldukça zayıflıyordu. Zayıf oldukları için de kesilen

⁸⁴⁵ Gülsoy, s. 298.

⁸⁴⁶ Fosses, p. 16.

⁸⁴⁷ Tournefort, s. 94.

⁸⁴⁸ Raulin, Crête, conquête, pp. 271-272.

⁸⁴⁹ Raulin, Crête, conquête, p. 272.

hayvanın eti sırf sinir halinde oluyordu. Bütün bu sebeplerden dolayı Anadolu'dan ve Barbarie'den her yıl 12 ila 15.000 koyun ithal edilmektedir. Adadaki koyunlardan genel olarak elde edilen yünlerden çeşitli günlük kullanım için malzemeler yapılıyordu. Ayrıca Sabun ihracatı için gerekli olan kaba çarşaf ve torbalar da yine küçük baş hayvanlardan elde ediliyordu. Keçilerin derilerinden ise yağ ve şarap için "Aski" yapılıyordu.⁸⁵⁰ Kopasi ise Raulin'in tam tersine Girit dağlarında yaşayan Avrupa'da "Bouquetin" olarak bilinen "agrimi" [ἀγρίμυ] olarak isimlendirilen yaban keçilerinin etleri oldukça lezzetli olup halk arasında oldukça fazla tüketildiğinden bahsetmiştir. Ayrıca keçilerin derilerine de yoğun bir talep vardı.⁸⁵¹

Küçük baş hayvanlarda süt üretimi oldukça önemli miktardadır. Adadaki peynirlerin önemli bir kısmı Pediada'da yapılıyordu.⁸⁵² Ancak zaman içerisinde Adanın batı kesiminde, Apokorona ve İsfakiye'de de kaliteli peynirler üretildiğini görmekteyiz. Şehirlerde ve hatta İstanbul'da "Galha" süt ve "Gioghouri" olarak anılan lor peyniri oldukça rağbet görmekteydi. Sphakia ve Haghio-Vasili'de üretilen "Tiri" peynirleri ise Doğu'da oldukça sayın ve aranan bir üründü. Adada 1860'larda yaşanan kaos ortamından önce Türkiye ve Mısır'a hatırı sayılır miktarda peynir ihraç ediliyordu. Ancak kaos ortamı sonrasında bu talepte azalma yaşanmıştır.⁸⁵³

Girit'te küçük baş hayvanların derileri de oldukça değerliydi. Kesilen hayvanların derileri kurutulur. Bir kısmı Adada kullanılır, kalan kısmı ise ticarî hayatın içerisine dahil eder. Örneğin yılda 25 ila 30.000 adet kuzu ve oğlak derileri Trieste'ye gönderilirdi. Bu istatistik, Girit'te bulunan toplam derinin 4/5'i idi. Kalanı ise İzmir'e gönderiliyordu. 100 baş hayvan, o dönemde 650 franka mal oluyordu. Ancak bu hayvanlar süt, peynir, yün, deri ve kuzu olarak yılda 450 ila 500 frank arasında getiri sağlıyordu. Bu fiyatlardan yola çıkarak üç yıldan kısa bir süre içerisinde küçük baş hayvanların kendilerini telafi ettiğini söyleyebiliriz. Bu hayvanlardan elde edilen süt ve yünlerin bir kısmı Adada kullanılsa da kalan kısmı Avusturya, Yunanistan, Mısır ve Suriye'ye ihraç ediliyordu.⁸⁵⁴

⁸⁵⁰ Raulin, Crète, conquête, p. 273; Tournefort, s. 92.

⁸⁵¹ Kopasi, Ahval-i Umumiye, s. 1244.

⁸⁵² Greene, A Shared World, p. 112.

⁸⁵³ Raulin, Crète, conquête, pp. 273-274; Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869, p. 323.

⁸⁵⁴ Raulin, Crète, conquête, p. 274; Yıldız, s. 256; İstatistik, Girit'in Nüfus ve Ahval-i Ticariyesi, s. 187.

Adada yaşanan çatışmalar sırasında hayvanlar telef oluyordu. Normal zamanlarda Anadolu ve Rumeli’den ve sadece Dersaadet’e hayvan getirilmesine izin veriliyordu. Ancak Girit’teki bu olağanüstü durum karşısında özel bir izin verilmişti. Büyükbaşların, özellikle öküzlerin sayısında azalma eğilimi vardı. Ayrıca mera eksikliğinden dolayı boynuzlu sığırların gelişimi doğal olarak engelleniyordu. Bu yüzden Anadolu’dan, spesifik olarak İzmir’den öküz, Teselya’dan da koyun, Aydın sahillerinden ise kısrak ve katır ithali yapılmıştı.⁸⁵⁵

Girit’in ön plana çıktığı diğer bir sektör ise balıkçılıktı. Özellikle Spinalonga bölgesinin balıklarının ünlü olduğunu aktaran Adıyekeler, Adaya özgü bir balıktan da bahsetmişlerdir. Yerli halk tarafından bu balık “İskaro” olarak adlandırılmıştı. Balık haricinde yine mercan ve Spinalonga bölgesinde az da olsa istiridye çıkartılmıştı. Ayrıca güney sahillerde süngercilik yapılmıştı.⁸⁵⁶ Hatta resmî belgelerden öğrendiğimiz kadarıyla yasak sünger avcılığı dahi yapılmıştı.⁸⁵⁷ Ayrıca Bowring Adada canlı hayvan ihracatına izin verilmediğini, eğer böyle bir ticaret olsaydı hayvanların gönderileceği tek yerin Cerigo [Çuha Adası] olduğunu yazmıştır.⁸⁵⁸

1882-83 yılında balıkçılıktan elde edilen gelir 106.078 kuruştur. Yine bu dönemde süngerden sağlanan gelir 80.000 kuruştur.⁸⁵⁹ 1888-89 yılında balıkçılıktan elde edilen gelir 113.775 kuruşa, süngerden ise 446.429 kuruşa çıkmıştı.⁸⁶⁰

19. yüzyılın ilk çeyreğinde Girit’te 50.000 hektarlık arazide üzüm üretimi yapılıyordu.⁸⁶¹ Bu üzümlerden belirli miktar şarap yapıldıktan sonra kalanı kuru üzüm olarak ihraç edilirdi.⁸⁶²

Girit’te balıcılık oldukça eski olmakla birlikte ürünleri fazlasıyla lezzetlidir.⁸⁶³ Fosses’in deyimiyle “Giritliler kendilerini her zaman arıcılığa adanmışlardı.” Seyyahlar,

⁸⁵⁵ BOA, ŞD., 570/1; BOA, ŞD., 570/36; BOA, ŞD., 1381/3; BOA, ŞD., 574/47; Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869, p. 320; Fosses, p. 16.

⁸⁵⁶ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 156; A. N. Adıyeke, Girit, s. 109.

⁸⁵⁷ BOA, DH.HMŞ., 9/21.

⁸⁵⁸ John Bowring, **Report on Egypt and Candia**, W. Clowes and Sons, London, 1840, p. 159.

⁸⁵⁹ BOA, A.}MTZ.GR., 3/83, leff 13.

⁸⁶⁰ BOA, Y..EE., 47/18, leff 6.

⁸⁶¹ İstatistik, Girit’in Nüfus ve Ahval-i Ticariyesi, s. 187.

⁸⁶² Girit, Mazisi, Hali, İstikbali, s. 22.

⁸⁶³ Yunanistan genelinde gezici arıcılık oldukça yaygındı. Gezici arıcılığının özellikle Taşoz Adası ve Halkidiki Yarımadası’nda en iyi örnekleri görülmekle birlikte Yunan Yarımadası’ndaki Attika, Boeotia ve Euboea bölgeleri ile batı Girit’te yoğun bir şekilde yapılmaktadır. 18 ve 20. Yüzyıllarda gezici arıcılık hakkında detaylı bilgi için bkz: Georgios Mavrofridis, Gorgios Tataris and Theodora Petanidou,

özellikle Evliya Çelebi Girit balına atıf yapmaktadır. Özellikle dağlık kesimlerdeki üretim oldukça ünlüdür. 1650 yılında Girit'te 88.400 arı kovani bulunmakla birlikte ilerleyen yıllarda kovan sayısının artıp azaldığına dair ne yazık ki bilgimiz bulunmamaktadır. Fakat 18. yüzyılda Girit'ten Avrupa'ya ihraç edilen mallar arasında balın bulunması,⁸⁶⁴ zaman içerisinde Ada halkının ihtiyacından daha fazlasının üretildiği sonucunu çıkartmamızı sağlamaktadır. Zamanla Girit'in nüfusunun arttığını göz önüne alırsak, Adadaki kovan sayısının da önemli oranda artmış olması gerekmektedir. Çünkü önce nüfusun ihtiyacını karşılayacak, daha sonra ticarî hayata dahil olacaktı. Zaten eski dünyanın en iyi balını üreten arılar hâlâ Girit ovalarındaki çeşitli nektarlı suları büyük bir gayretle toplamaya devam ediyorlardı. Tournefort, Girit balının en önemli özelliğinin, çevrede yetişen kekik kokusunun bala sinmiş olmasını göstermektedir. Ancak herkesin kekik kokulu balı sevmeyebileceğin de belirtmiştir. 19. yüzyılda dahi antik dönemdeki kadar güzel kokulu bal üretimi yapılıyordu. Bu yüzden neredeyse tarih çizgisi boyunca Adadan bal ihracatı yapılmıştır. Balın en önemli alıcıları İskenderiye ve İstanbul olmuştur. Bal mumu ise bal ağırlığının yalnızca onda biri kadardır. Syra ve Trieste'ye doğrudan götürülüyordu.⁸⁶⁵

Salyangoz ise diğer önemli hayvansal üründü. Köylüler ve manastırlarda çokça tüketiliyordu. Bol miktarda toplanan salyangozlar büyük sepetler içerisinde Yunan Oruçları için Takımadalara ve hatta İstanbul, İzmir ve İskenderiye'ye birkaç tekne ile ihraç ediliyordu. 1834 yılında ihraç edilen miktar 25.000 kilogram olarak tahmin ediliyordu.⁸⁶⁶

Özellikle Suda Körfezi'nde önemli miktarda deniz kestanesi bulunmaktadır.⁸⁶⁷

Mercan balıkçılığı ise hakkında çok fazla bilgi olmasa da 1855 yılında Evrensel Sergisinde sergilenmiştir.⁸⁶⁸

"Traditional migratory beekeeping in Greece, 18th-mid 20th century", **Journal of Apicultural Research**, June 2023. Girit'te, 17 ve 20. Yüzyıllarda yapılan arıcılık hakkında detaylı bilgi için bkz: Georgios Mavrofridis, "Traditional beekeeping in Crete (17th-20th century)", **Proceedings of the 12th International Congress of Cretan Studies**, Society of Cretan Historical Studies, Heraklion, 2019, pp. 1-15.

⁸⁶⁴ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, *Kısa Girit Tarihi*, s. 156.

⁸⁶⁵ Raulin, *Description, Crète*, p. 385; Raulin, *Crète, conquête*, p. 278; Fosses, p. 17; F. W. Sieber, **Travels in the Island of Crete, in the year 1817**, Sir Richard Phillips & Co., London, 1823, p. 31; Tournefort, s. 93.

⁸⁶⁶ Raulin, *Crète, itinéraires*, p. 181; Raulin, *Crète, conquête*, pp. 278-279.

⁸⁶⁷ Raulin, *Crète, conquête*, p. 279.

⁸⁶⁸ Raulin, *Crète, conquête*, p. 279.

Girit denizleri oldukça bereketliydi. Balık ve mercan gibi ürünlerin yanı sıra sünger avcılığı da yapılıyordu.⁸⁶⁹ Çeşitli araştırmacılar Adadaki sünger potansiyelinin oldukça düşük olduğunu belirtmişse de Spratt, Girit'i dolaştığı sırada bu süngerlere denk geldiğinden ve oldukça kaliteli olduklarından bahsetmiştir. Ayrıca Karadeniz'den gelen yedi-sekiz süngerci gibi çeşitli bölgelerden 50 ilâ 100 arasında tekne yılda bir sefer Girit sularına gelip sünger avcılığı yapıyordu. 1851 yılında bölgeye gelen 500 tekne 1.400.000 frank değerinde sünger toplamıştır. Bunun küçük bir kısmı Girit'ten toplanmıştır. Kuru hali 100 kiloyu bulan süngerler, bir tondan fazla ağırlığa ulaşacak şekilde zımparalanıp, Avrupa'ya öyle ihraç ediliyordu. Sünger toplama işlemi daha çok fakir insanlar tarafından yapılmakta,⁸⁷⁰ gelirin büyük kısmını ise yerel tüccarlar kazanmaktaydı. Yunanlılar için de süngerciliği yapan insanlar toplumun en aşağılanmış sınıfıdır. Ancak toplama işlemini Küçük Asya'dan ve Girit'ten gelip Takımadaları, Suriye ve Barbarie kıyılarını keşfeden balıkçılar yapıyordu. Az miktarda olsa da Takımadalar gibi Girit de süngeri ticarî hayata dahil etmiştir. 1851 yılında süngerlerin ortalama değeri kilogram başına 9 franktı. İnce, bakir süngerlerin fiyatı ise 45 franktı. 1856 yılında süngerin ¼'ü, 5,110 kilosu Trieste'ye gönderiliyordu. Bu fiyatın değeri 40.000 franktı. Geri kalan sünger ise İzmir'e gönderiliyordu.⁸⁷¹

Mr. Dennis, Girit'in doğu yakasında bol miktarda sünger bulunduğunu, fakat Adalıların dalış yapmadığını yazmıştır. Çevreden, Simi, Kalimno ve Khalki Adalarından gelen Yunan balıkçılar lisans satın alıp buralardan sünger çıkartıyorlardı.⁸⁷²

Zaman içerisinde sünger avcıları ile balıkçılar arasında sorun çıkmaya başlamıştı. Çünkü balıkçılar avlanmak amacıyla makine kullanıyorlardı. Bu da süngerlere zarar veriyordu. Bu yüzden denizlerdeki iki avcı arasında çeşitli sorunlar ortaya çıkmıştır. Süngerciler, "makine ile sünger ihrâcına teşebbüs olunmaktan nâşî tohumları harâb

⁸⁶⁹ Salnâme-i Vilâyet-i Girid, H. 1309/M. 1891-1892, s. 231.

⁸⁷⁰ Sünger avcılığı yapan her dalgıç günde 15-20 defa dalış gerçekleştirirdi. Bu dalgıçlar av sırasında akşama kadar yemek yemiyorlar, gün içerisinde enerjilerini toplamak amacıyla bir veya iki kez pipo ve küçük bir fincan kahve içiyorlardı. Spratt, p. 223.

⁸⁷¹ Raulin, Crète, conquête, p. 279; Spratt, pp. 215, 221; Hatyavî [Hanyavi], s. 71.

⁸⁷² Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869, p. 324.

edilerek” üretime zarar vermesinden dolayı makine ile avcılık yapan balıkçıları şikâyet etmişlerdi.⁸⁷³

Akdeniz’de sünger avcılarını bekleyen bir başka tehlike de köpekbalıklarıydı. Günümüzde dahi önemli miktarda köpekbalığı popülasyonuna sahip denizde, 19. yüzyılın ortalarında hatırı sayılır bir büyüklüğe ulaşan köpekbalıklarının insanlara saldırdıkları ile ilgili notlar bulunmaktadır. İskenderiye ve Korfı kıyılarında insanlara saldırdığını görmüşlerdir. Afrika kıyılarında o dönem için insanların gözüyle görebildiği en büyük köpekbalığı birçok kişi tarafından görülmüştür.⁸⁷⁴

2.2. Uluslararası Fuarlar

2.2.1.1855 Paris Evrensel Sergisi

19. yüzyılın ikinci yarısında uluslararası bir şekilde gerçekleştirilen fuarlar, bir nevi Batının kendisini üstün gösterme çabasının bir sonucuydu. Diğer ülkelerin ne kadar geri kaldıklarını, kendilerinin ise -özellikle İngiltere ve Fransa’nın- ne kadar ileri bir medeniyet olduklarını, bu devasa fuarlar aracılığıyla dünyaya gösteriyordu.

İlki 1851 yılında Londra’da gerçekleştirilmişti. Osmanlı Devleti sadece 1853 yılında Amerika Birleşik Devletleri’nde yapılan ikinci uluslararası fuara katılmamıştı. Bunun en büyük nedeni fuar alanının uzaklığıydı. 1855 yılında Paris’te gerçekleştirilen Üçüncü Uluslararası Fuar’a Osmanlı Devleti’ni temsilen teşrifatçı Kâmil Bey katılmış ve ülkenin her bölgesinden gönderilen yaklaşık 2000 kalem ürün 35 pavronda sergilenmişti. Osmanlı Devleti bu sergide toplam 27 madalya, 20 de mansiyon ödülü kazanmıştı.⁸⁷⁵

Girit’ten Evrensel Sergi’de tanıtılmak üzere hayvansal ve bitkisel pek çok ürün gönderilmişti. Bunlar arasında Mesara’da yetiştirilen beyaz buğday, Osmanlı’nın sergide kazandığı 20 mansiyon ödülünden birisini almıştı. Gönderilen diğer ürünler arasında bezelye, salep, kaliteli Girit şarabı, rakı, zeytin, yağ, turşu kaparı, safran, çam kozalağı, sarı boya kökü, yeşil boya, sabun otu, tereyağı, bal, sarı balmumu, gül ve sirke suları, mercan, sünger, kundura, potin, terlik, demir sülfat, mermer ve gazyağı bulunuyordu.

⁸⁷³ BOA, DH. MKT. 1445/77; BOA, Y.MTV. 91/26; BOA, İD. 915/72663.

⁸⁷⁴ Spratt, pp. 228-229.

⁸⁷⁵ R. Özsoy, ss. 199-200, 202; İbrahim Şirin, “Dünya Fuarları ve Osmanlı Modernleşmesi”, **History Studies**, Cilt: 9, Sayı: 2 (A Tribute to Prof. Dr. Ali Birinci), June 2017, ss. 194-195.

Sergide gösterimi yapılan bu ürünler, Fransızlar tarafından bedelleri ödenerek alınmış ve Kırım'da ölen Fransız askerlerin ailelerine dağıtılmıştı.⁸⁷⁶

2.2.1.1862 Londra II. Uluslararası Sergi

İngiltere ve Fransa'daki sergilere katılan Osmanlı Devleti, 1862 yılında tekrar İngiltere'de, Londra'da yapılacak olan sergi için ürün toplamaya başlamıştı. Yine ülkenin pek çok noktasından toplanan ürünler Londra'ya gönderilmiş ve 25 pavyonda sergilenmişti. Osmanlı Devleti sergide 83 madalya, 44 de mansiyon ödülü kazanmıştı.⁸⁷⁷

Girit'ten Londra Sergisi'ne gönderilen ürünler arasında taş kömürü, şarap, nohut, kokulu maddeler ve parfüm gibi ürünler bulunuyordu. Fransa'daki sergiye nazaran Adadan az sayıda ürün gitmiş gibi gözükse de, daha fazla ödül kazanmışlardı. Kandiye şarabı ile kokulu maddeler ayrı ayrı madalya ile taltif edilmişlerdi. Ayrıca yine Adadan gönderilen nohut ve parfüm çeşitleri ise mansiyon ödüllerine layık görülmüştü.⁸⁷⁸

2.4. Girit Vilayet Bütçeleri

Girit'te gerçekleştirilen tahrirlerin Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinden farklı olduğunu belirten Gülsoy, ürün üzerinden alınan vergilerin Ada içinde toprak üzerinden alındığını aktarmıştır.⁸⁷⁹

Süleyman Sûdî, Girit'te toplanan vergilerin “arazi üzerine vergi namıyla nesne tahrir ve talep ve tahsil kılınmamış olduğundan”⁸⁸⁰ bahsetse de Adıyekeler, “harac-ı mukataa” ismi üzerinden alınan bağ ve bahçe vergisinin toprak vergisi olduğunu vurguluyorlar.⁸⁸¹

Girit'te yapılan tahrirde bağ, bahçe, bostan ve enginar tarlalarının ayrı başlıklar altında kayda geçirilmesi, belirli meslek gruplarının gelişimini takip edebilmek açısından

⁸⁷⁶ Raulin, Cr te, historie, pp. 208, 334-335; R. Özsoy, ss. 200, 201, 202.

⁸⁷⁷ R. Özsoy, ss. 203-204.

⁸⁷⁸ R. Özsoy, ss. 203, 205, 206.

⁸⁷⁹ Ersin Gülsoy, “Osmanlı Tahrir Geleneğinde Bir Değişim  rneęi: Girit Eyaleti'nin 1650 ve 1670 Tarihli Sayımları”, **Pax Ottomana Studies In Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç**, (ed. Kemal  i ek), Sota & Yeni Türkiye, Haarlem & Ankara, 2001, (Tahrir), ss. 194, 196.

⁸⁸⁰ Süleyman Sûdî, Muktesid, Birinci Cilt, s. 122.

⁸⁸¹ Nuri Adıyeke ve Ayşe Nükhet Adıyeke, “Girit'in “Hakk ve Adl ile Cediden Tahriri”: 1705 Yılında Girit'te Yapılan Tahrirler ve Düzenlemeler”, **Belleten**, Cilt: 84, Sayı: 299, Nisan 2020, s. 222.

oldukça önemlidir. Adıyeke’lerin vurguladığı üzere Ada tarımının “bağcılıktan zeytinciliğe geçiş tartışmalarına önemli ölçüde ışık tutmaktadır”.⁸⁸²

Bitkiler Alemi

Tahıllar (buğday, arpa, yulaf, mısır ve saman)	4.269.775 f
Sebzeler (fasulye, ciceroles, çeşitli sebzeler ve yemler)	1.076.851
Yağlı otlar ve tekstil ürünleri (susam, keten, pamuk)	161.405
Tentür bitkiler vb. (kökboyası, meşe palamudu)	122.000
Asma (kuru üzüm, şaraplar ve brendi)	2.149.820
Zeytin ağacı (yağ)	7.403.170
Taze meyve ağaçları (portakal, limon, elma ve armut)	34.650
Kuru meyve ağaçları (badem, ceviz ve kestane)	182.700
Keçiboynuzu ağacı	122.730
Kömür	130.600
Toplam	15.653.701

Hayvanlar Alemi

Tekstil malzemeleri (yün ve ipek)	1.136.650
Yenilebilir malzemeler (peynir ve bal)	1.493.700
Balmumu	50.020
Toplam	2.680.370
Genel Toplam	18.334.071

Hayvanların değerine gelince:

Binek ve yük hayvanları (atlar, katırlar, eşekler)	4.281.250
Pulluk hayvanları ve sürüleri (öküz, keçi, koyun, domuz)	11.884.000
Toplam	16.165.250

Tablo 14:Girit’te yetişen bitkiler ve hayvanların yıllık değerleri⁸⁸³

1868 yılında yapılan vilayet düzenlemeleriyle birlikte yerel yönetimlere vilayet bütçelerini oluşturma görevi verilmişti. Girit genel meclisi, her yıl düzenli bir bütçe oluşturmaları gerekiyordu. Ancak bunu başaramamıştı. Bazı seneler zeytin ürünleri

⁸⁸² N. Adıyeke ve A. N. Adıyeke, s. 224.

⁸⁸³ Raulin, Description, Crète, p. 420.

verimsiz olduğu için bütçelerde hep büyük açıklar oluşuyordu. Bu yüzden de merkezden müdahale edilmesi gerekiyordu.⁸⁸⁴

Halepa Kararnamesi ile vakıfların gelir giderleri haricinde Adanın bütün gelirlerinden masraflar düşüldükten sonra kalan kısmın yarısı Hazineye, yarısı da Ada yönetimine bırakılacaktı.⁸⁸⁵ Adaya kalan gelirler ile ilk olarak hapishaneler, okullar, hastaneler, limanlar ve yollar gibi ihtiyaçlar karşılanacaktır. Ancak zeytin mahsullerinin birer yıl arayla verimli olması, ekonomiyi bütünüyle etkilemektedir. Bu yüzden Adaya kalacak kısımda da sürekli bir dalgalanma vardı. Bunu önlemek amacıyla 1887 (H. 1304) yılında bir ferman ile gümrük gelirlerinin yarısı da Adaya bırakılmıştı. Böylelikle Ada bütçesinde fazlalık olması durumunda, açık olan yılın eksikliği giderilecektir. Eğer yine para kalırsa, bunun yarısı Devlet Hazinesine, diğer yarısı da Adaya bırakılacaktır.⁸⁸⁶

Fermanın çıktığı 1886 yılında gümrük gelirlerinin yarısı olan 2.000.000 kuruş Adaya bırakılmıştı. Ancak Adanın toplam geliri 5.893.600 kuruş gelir olmasına rağmen gideri oldukça fazlaydı. Bu yüzden Adanın bütçe açığı 7.000.000 kuruşa yakındı. 1887 yılında muhtemelen verimli bir yıla denk geldiği için Adanın gelir ve giderlerinde değişimler yaşanmış ve bütçe açığı azalmıştı. Bu yılda gümrük gelirlerinin yarısı da katıldığında Adanın geliri 14.487.125 kuruş, masrafı ise 13.013.018 kuruştı. Böylelikle bir yıl içerisinde bütçe açığı 1.474.108 kuruşa inerek büyük oranda kapanmaya yaklaşmıştı.⁸⁸⁷

Bir yıl sonra, 1888 yılında bütçe açığı 1.500.000 kuruştı. Adıyeke'nin vurguladığı üzere bir önceki yılın fazlası, o yılın açığını kapatamayacak nitelikte oluyordu. Bu yüzden sık sık ya Hazinenin yardımına ihtiyaç duyuluyordu ya da gümrük gelirleri teminat gösterilerek dış borçlanmaya gidiliyordu.⁸⁸⁸

1888-89 yılında Girit bütçe geliri 12.198.809 kuruştı. Ancak masrafı ise 15.807.244 kuruştı. Arada 3.608.435 kuruşluk açık oluşmuştu. Bu bütçe içerisinde zeytin eşcatı öşür bedeli 4.978.305 kuruştı. Bu fiyatın 508.546 kuruşu İsfakiye Sancağı'ndan, 809.284 kuruş 30 parası Laşid Sancağı'ndan, 920.954 kuruşu Resmo Sancağı'ndan,

⁸⁸⁴ A. N. Adıyeke, Girit, s. 126.

⁸⁸⁵ "Halepa Kararnamesi", 13. Madde, **Düstûr**, I. Tertip, Cilt: 4, s. 861.

⁸⁸⁶ A. N. Adıyeke, Girit, s. 127.

⁸⁸⁷ Kopasi, Girit'in Ahval, s. 1403.

⁸⁸⁸ BOA, BEO, A.MTZ.GRI (3), 81/13, BOA. İr. Girit, 1059.

1.143.057 kuruş 30 parası Kandiye Sancağı'ndan ve 1.407.462 kuruş 26 parası ise Hanya Sancağı'ndan gelmektedir.⁸⁸⁹ Balıkçılıktan elde edilen gelir 113.775 kuruşa, süngerden ise 446.429 kuruşa çıkmıştı.⁸⁹⁰

Aynı dönemde süngerden elde edilen 446.429 kuruş 29 paranın 3.829 kuruş 20 parası İsfakiye, 156.000 kuruşu Laşid, 21.200 kuruşu Kandiye ve 265.400 kuruşu ise Hanya sancaklarından toplanmıştı.⁸⁹¹

Bileği ve alçı taşından sadece Laşid Sancağı'ndan gelir gelmekte olup bu da 10.473 kuruş 35 paraydı.⁸⁹²

Girit'in 1888-89 yılındaki aşar ve rüsumat güzeştesi 15.347 kuruş 11 paraydı. Bu sayının en büyük kısmını 6.248 kuruş 10 para ile Kandiye oluşturuyordu. Ardından Laşid 3.795 kuruş, Resmo 3.354 kuruş 1 para, Hanya 1.847 kuruş 20 para ve İsfakiye 102 kuruş 20 para güzeştesi vardı.⁸⁹³

1889 senesinde revgan-ı zeyt aşarı 5.415.022 kuruştı. Balık resmi 141.582 kuruş, sünger ise 74.450 kuruştı. Aşar ve rüsumat güzeştesi 15.000 kuruştı. Bileği ve alçı taşından elde edilen hasılat ise 8.000 kuruştı. Bu dönemde ithalatta iskele vergisi olarak 743.992 kuruş alınmıştı. Bununla birlikte bütçe toplam 11 milyon 600 küsur bin kuruş gelir elde etmişti. Masrafı ise 12 milyon 446 bin küsurdu. Arada 800.000 küsur kadar bütçe açığı bulunuyordu.⁸⁹⁴

1890 senesinde revgan-ı zeyt aşarı 5.415.022 kuruştı. Balık resmi 141.582 kuruş, sünger ise 110.000 kuruşa yükselmişti. Aşar ve rüsumat güzeştesi 15.000 kuruştı. Bileği ve alçı taşından elde edilen hasılat ise 8.000 kuruştı. Gümrüklerden gelecek para ise 743.992 kuruştı.⁸⁹⁵

1891-92 yılında Girit Vilayeti'nin bütçesinin toplam geliri 11.699.937 kuruştı.⁸⁹⁶ Ancak gideri 12.076.403 kuruştı.⁸⁹⁷ Bütçeyi sancak bazında inceleyecek olursak gelir gider dengesi en yüksek Kandiye Sancağı'ydı. En düşük değer ise İsfakiye Sancağı

⁸⁸⁹ BOA, Y..EE., 47/18, leff 6, 7, 18.

⁸⁹⁰ BOA, Y..EE., 47/18, leff 6.

⁸⁹¹ BOA, Y..EE., 47/18, leff 18.

⁸⁹² BOA, Y..EE., 47/18, leff 18.

⁸⁹³ BOA, Y..EE., 47/18, leff 18.

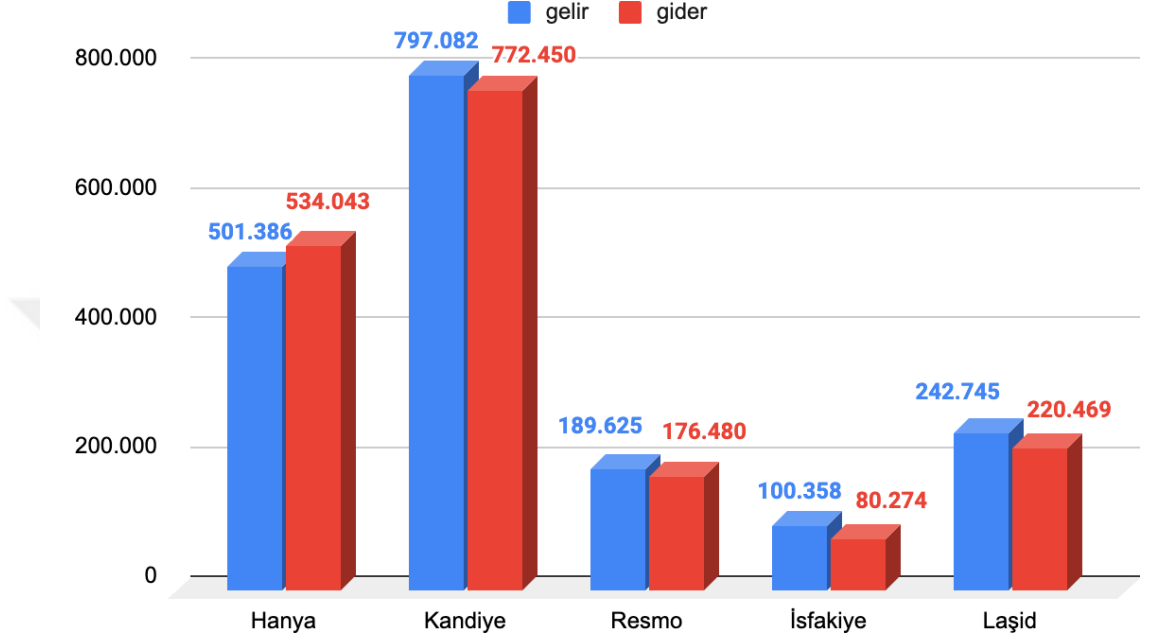
⁸⁹⁴ BOA, İ..MTZ.GR., 27/974, leff 8, 14.

⁸⁹⁵ BOA, İ..MTZ.GR., 27/974, leff 8.

⁸⁹⁶ Salnâme-i Vilâyet-i Girid, H. 1309/M. 1891-1892, s. 218.

⁸⁹⁷ Salnâme-i Vilâyet-i Girid, H. 1309/M. 1891-1892, s. 219.

sahipti. Ayrıca Adanın bu dönemde giderlerinin gelirlerinden fazla olan tek sancağı Hanya idi.⁸⁹⁸

Grafik 4:Hanya, Kandiye, Resmo, İsfakiye ve Laşid Sancaklarının gelir ve giderleri

Yıllar	Gelirler	Harcamalar	Fazla	Açık
R. 1305 (1889)	10.178.000	12.807.429	-	2.629.429
R. 1308 (1892)	12.435.857	11.224.924	1.210.915	-
R. 1309 (1893)	12.289.129-20	11.278.858	1.001.271-20	-
R. 1311 (1895)	9.780.763	8.578.763	1.292.000	-

Tablo 15:1889, 1892, 1893 ve 1895 yıllarında Girit'in gelir, gider ve harcamalar⁸⁹⁹

⁸⁹⁸ Salnâme-i Vilâyet-i Girid, H. 1309/M. 1891-1892, ss. 220-222.

⁸⁹⁹ A. N. Adıyeke, Girit, s. 128.

1894-95 senesinde kişi başına düşen gelir 145 kuruştur.⁹⁰⁰ Aynı yıl oluşan 1.292.000 kuruşluk fazlalık, Duyun-ı Umumiye'den alınan borca karşılık tutulmuştur.⁹⁰¹

1894 yılında meclis toplanamadığı için bütçe açığı hesaplanamamıştı. Ancak gündelik hayatta bu açıklık fazlasıyla hissediliyordu. Okullara yardım yapılamamış, jandarmaların maaşları ödenemediği için silah bırakmışlardır. 15 Temmuz'da Meclis-i Mahsus-ı Vükela'da alınan kararla 498.000 kuruş olarak hesaplanan Girit'in bu yılki açığı Hazine'den karşılanacaktı.⁹⁰²

İki yıl sonra, Turhan Paşa'nın valiliği döneminde de benzer durum yaşanmış, gelirleri giderleri karşılayamamıştır. Bu yüzden Hazine'den tekrar 50.000 lira gönderilmiştir. Bundan bir yıl sonrasına ait istatistikte Girit'te kişi başına düşen gelir 21 kuruş 20 para olarak hesaplanırken harcama 51 kuruştur. Bu da bizlere bütçedeki açığın büyük oranda devam ettiğini göstermektedir.⁹⁰³

Bütçe hesaplamaları ve açıkları göz önüne alındığında Girit'in ekonomik olarak Osmanlı Hazinesi için çok önemli bir yer teşkil etmediğin söyleyebiliriz. Çünkü Adanın gelirlerinin, Adaya bırakılmış kısmı bile Duyun-ı Umumiye'den alınan borcun sadece faizini ödemeye yetebiliyordu. Böyle bir ortamda Girit ekonomisi dibe doğru hızlı bir iniş gerçekleştirmekteydi. Bu yüzden Adada karışıklıklar artmaya başlamıştı. Sonunda Ada ekonomisi çökmüş, ayaklanmalar çoğalmış ve Büyük Devletlerin müdahalesi ile Girit muhtariyetlik kazanmıştır.

1912 yılında bütçe açığını kapatmak amacıyla gümrük vergileri artırılmak istenmiştir. Bu amaçla Büyük Devletlere başvuran Ada yönetimi, beklediği olumlu dönüşü almıştır. Ancak Büyük Devletlerin buna karşılık Ada ekonomisi üzerinde uluslararası bir denetim sağlamışlardır.⁹⁰⁴

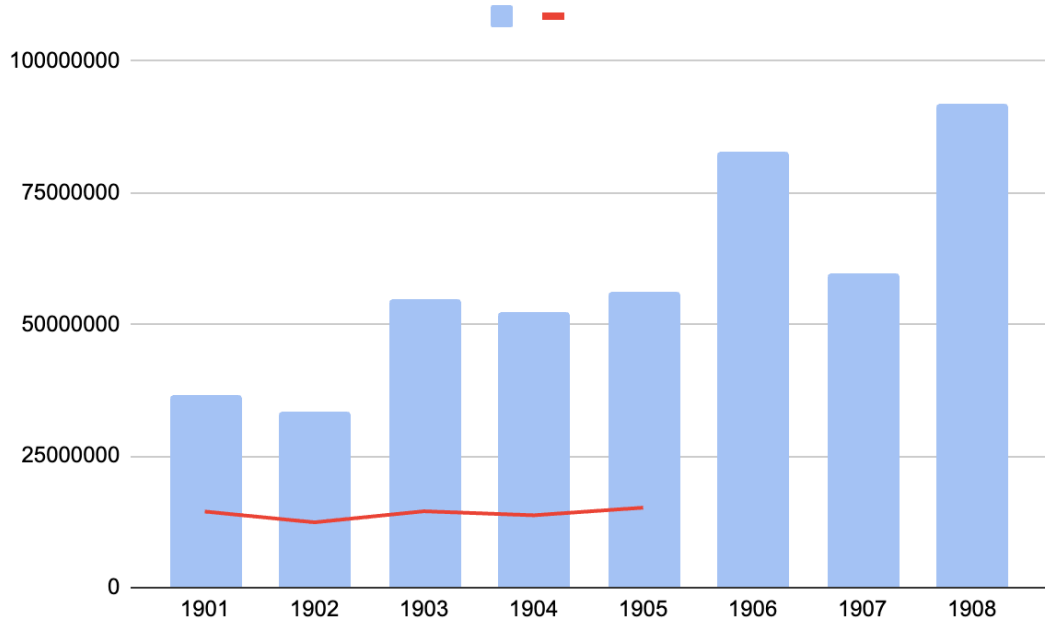
⁹⁰⁰ Karpat, Osmanlı Nüfusu, s. 258.

⁹⁰¹ A. N. Adıyeke, Girit, s. 128.

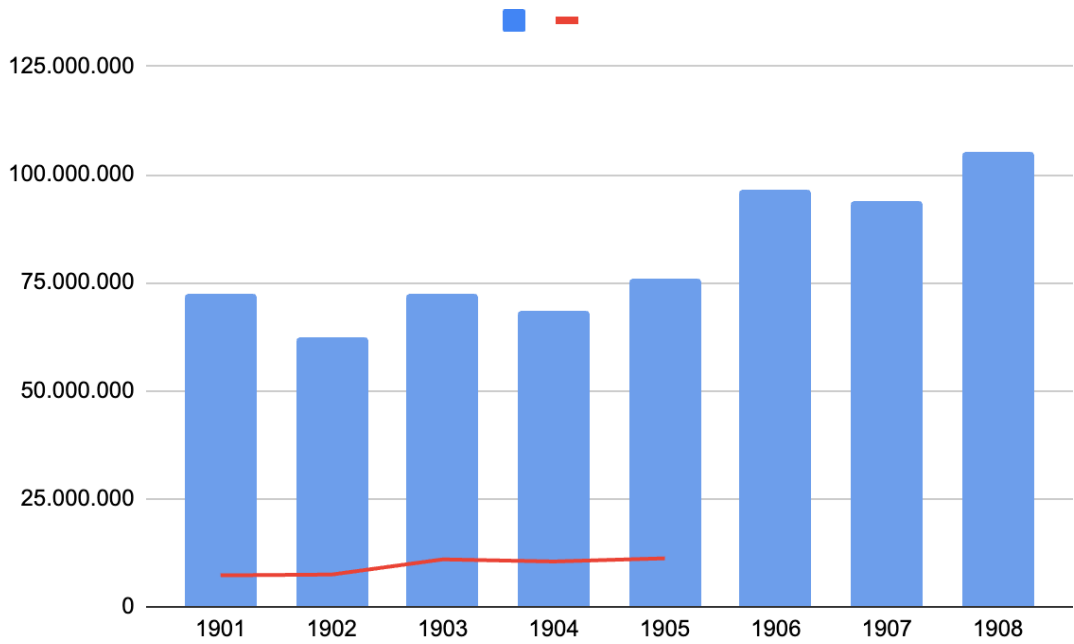
⁹⁰² A. N. Adıyeke, Girit, ss. 132-133.

⁹⁰³ A. N. Adıyeke, Girit, s. 133.

⁹⁰⁴ **Ahenk**, 8 Haziran 1328-21 Haziran 1912.

Grafik 5:1901-1908 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin İhracat Grafiği⁹⁰⁵

Grafik 6:1901-1908 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin İhracat Grafiği⁹⁰⁶

⁹⁰⁵ Grafikteki kırmızı çizgi, belirtilen tarih aralığındaki ihracat verilerinin “drahmi” cinsinden değerini göstermektedir.

⁹⁰⁶ Grafikteki kırmızı çizgi, belirtilen tarih aralığındaki ithalat verilerinin “drahmi” cinsinden değerini göstermektedir.

Yukarıdaki grafikte verilen 1901-1908 yıllar arasında Girit'in ithalat ve ihracat verileri incelendiğinde -1907 ihracat verileri istisna olarak- grafiğin sürekli yükselen bir trend izlediği görülmektedir. Ancak 1909 yılına gelindiğinde Adanın içinde bulunduğu ekonomik buhran nedeniyle ithalatı 1/10 oranında, ihracatı ise yarı yarıya düşmüştü. Bu dönemde Girit'e dışarıdan gelen ürünler %11 gümrük vergisine tabi tutulmuşlardı. Son dönemlerde artık Hanya, Kandiye ve Resmo gümrüklerinde Yunan tarifesi uygulanmaya ve Yunan Krallığı'na özgü resmi damgalı belgeler kullanılmaya başlanılmıştı.⁹⁰⁷ 18 Nisan 1913 tarihinde ise Yunanistan Maliye Bakanlığı tarafından, Yunan mallarının Girit'te gümrüklerden muaf tutulmasına yönelik bir emir yayımlanmıştı.⁹⁰⁸

1910-11 yılına ait bütçe ise Hanya'da yayımlanan Ümid Gazetesi'nde ilan edilmişti. Gazeteye göre Adanın bu yıldaki bütçesi 6.083.297 frank gelir; 8.876.337 frank gider hesabı üzere 2.793.040 frank açık vermişti. 1912 yılında da Ada bütçesi açık vermeye devam etmişti. Bu açığı kapatmak adına Ada yönetimi Büyük Devletlere başvurarak gümrükleri yükseltmek istemişti. Büyük Devletler ise Girit'in ekonomisi üzerinde uluslararası bir denetim sağlanması şartıyla gümrük oranlarının arttırılmasını kabul etmişti.⁹⁰⁹

2.5.Vergiler

1868 yılında Girit için yapılan düzenlemede doğrudan Osmanlı hazinesine aktarılacak vergiler belirtilmişti. Osmanlı'nın pek çok vilayetinde alınan vergilerde muaf olan Ada halkı sadece aşar, müskirat, gümrük, tuz ve tütün vergileri verecekti. Diğer taraftan Genel Meclis'e, vergilerin toplanması sırasında halkın çıkarına kolaylık sağlayacak düzenlemeleri, devlet gelirlerinin tamamı korunmak kaydıyla gündeme alabilme ve bu konuda öneriler getirme hakkı tanınmıştı. Halepa Kararnâmesi ve 1889 tarihli fermanla da Adanın malî durumundaki ayrıcalıklı yapı vurgulanmıştı. Girit halkı fiilen ve bedelen askerlikten muaftı. Ayrıca emlak ve temettü vergisinin de dışında tutulmuştu. 1889 tarihli fermanla da koyun vergisi, diğer vilayetlere nazaran daha düşük,

⁹⁰⁷ BOA, Y..A...HUS., 486/119; A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 272-273.

⁹⁰⁸ F.O., No. 424, Consul-General Wratishlaw to Sir Edward Grey, 18 April 1913, p. 248; F.O., No. 426, Sir Edward Grey to Sir F. Elliot, 18 April 1913, p. 428.

⁹⁰⁹ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 273.

koyun başına dokuz para olarak alınacaktı. Diğer vilayetlerde bu vergi koyun başına 1,5 kuruştı.⁹¹⁰

19. yüzyılda Girit'te toplanan vergiler iki kaleme ayrılmıştı: 1)Devlet hazinesine gidenler; 2)Ada bütçesine ait olanlar. Devlet hazinesine aktarılan vergilerden ilki cizye idi. Gayrimüslimlerden 48-24-12 dirhem gümüş olarak alınan bu vergi 1851-52 yılında artış göstermiş ve 60-30-25 kuruşa çıkmıştı. 1854 tarihinde Girit'e ait olan cizye defterinde 1851-52 yılında toplamda 859.560 kuruş cizye alınmıştı. Aynı yıl cizye vermekle yükümlü olan Gayrimüslim sayısı ise 30.632 idi.⁹¹¹ 1854 yılında cizye vergisi kaldırılmıştı. Fakat 1858 yılında, Girit için yayımlanan bir iradede askerlik bedelinin taksiminde hiçbir şekilde haksızlık gösterilmeyeceği ibaresinin yer alması, bu isimle verginin bu tarihte de Adada toplanmakta olduğunun göstergesiydi. 1868 yılındaki Girit vilayet düzenlemesinde ise Ada Müslümanlarını askerlikten muaf tutulduğu süre boyunca Girit Hristiyanlarından da askerlik bedeli alınmayacaktı.⁹¹²

Devlet hazinesinin ve Girit bütçesinin en önemli gelir kaynaklarından birisi öşür vergisiydi. Öşür vergisi genel olarak ekonomik bir sorun yaratsa da üretilen ürün üzerinden aynî olarak 1/10 oranında alınıyordu. Fakat bu vergi Girit'te siyasî ve toplumsal sorun da oluşturmuştu. Adada en fazla öşür zeytinyağından alınmaktaydı.⁹¹³

1878 tarihinde imzalanan Halepa Kararnâmesi, Girit için ekonomik anlamda, belirle çerçeve içerisinde yararlı olmuştu. Kararnâmeden bir yıl sonra Adada toplanan aşar, yine Adanın bütçesine bırakılmıştı. 1889 yılında bir ferman ile Adadaki aşar toplama düzeni değiştirilmiş, teslis (üçleme) veya tesdis (altılama) sistemi oluşturulmuştu. Teslis, üçü verimli, üçü verimsiz altı yıllık vergilerin hesaplanarak ortalama yıllık maktu vergi toplanması sistemiydi. Bu usul Haziran 1890 yılında uygulanmaya başlanmıştı. Fakat teslis sistemi vilayet meclislerinde çokça tartışılmıştı. Hatta bazıları bu sistemin adaletli olmadığı yönünde görüşler bildirmişti. Bundan dolayı bir istatistik düzenlenerek teslis sisteminin adaletli olup olmadığı incelenmişti. İstatistiğe göre altı yılda toplanan aşar geliri 32.147.350 kuruştı. Teslis sistemine göre hesaplanan aşar geliri ise 32.149.974

⁹¹⁰ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 267.

⁹¹¹ BOA, ML.VRD.CMH.d, 1335.

⁹¹² A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 268.

⁹¹³ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 268.

kuruştı. Aradaki 2.624 kuruşluk farkın çok da önemli olmadığı ve teslisin adaletli bir şekilde işlendiği sonucuna varılmıştı.⁹¹⁴

Vilayet muhasebe kaleminin incelemesine göre 1889 yılında üretilen zeytinyağı miktarı 20.064.020 kıyye/26.738.125 kilogramdı. Bunun 15.164.733 kıyyesi ihraç edilmiş ve 4.899.287 kıyyesi ise Adada kalmıştı. Bu yağın her kıyyesi 3,5 kuruştan toplamda 70.224.070 kuruş etmişti. Bunun öşrü ise 7.022.407 kuruş olması gerekirken teslis sistemine göre 4.681.904 kuruş olarak alınmıştı. Muhasebe kaleminin iddiasına göre aradaki 2.340.503 kuruş halka kalmıştı. Böylelikle ağaç sahipleri %10 yerine %6 oranında öşür vermişlerdi. Fakat hesaba katılmayan nokta şuydu: 1889 yılı zeytin açısından verimli bir yıldır. Bu yüzden belirlenen öşür kolaylıkla ödenebilirdi. Fakat 1890 yılı bereketsiz geçecekti. Ancak üretici yine aynı miktarda öşür ödemek zorunda kalacaktı. Bu da onları oldukça zorlayacaktı. Zaten çok geçmeden halk şikâyet etmeye başlamıştı. 1893 yılında da benzer durum yaşanmıştı. Zeytin yine verimsiz zamanındaydı. Bu yüzden vilayet bütçesinde büyük bir açık meydana gelmişti.⁹¹⁵

*Sistemle ilgili sorunların çözülmemesi, yeni bir uygulamaya gidilemeyecek işin sürüncemede bırakılması, aynı yıl hem aşarın toplanamamasına hem de bütçe açıklarının kapatılamaması nedeniyle görevlilerin ücretlerini alamamasına yol açtı. Maaş alamayan jandarmalar silahlarını bıraktı, tahsisatını alamayan Hristiyan okulları öğretmenleri yapılan çağrılara uyarak Kandiye’de toplandı ve bir ayaklanmanın ön hazırlığı başladı.*⁹¹⁶

Bu karışıklığın üzerine Babıâli’den gönderilen bir telgrafla aşar vergisinin toplanma usulünde, devlet çıkarlarına aykırı olmayacak şekilde yenilenmesi istenmişti. Bunun üzerine zeytin ve zeytinyağı ile içki, portakal ve mandalinden %13, ihracata özgü diğer ürünlerden %10 alınması, iç tüketimde kullanılan hububat için çift üzerine dört dereceli bedel-i maktu tayini, şehirlere özgü meyve ve diğer çeşitli ürünlerden şehre girişlerinde nakdî olarak %10 alınması, bütçe açığının tömbeki tekeline sağlanacak olan gelirle kapatılması planlanmıştı. Fakat bunda da sıkıntılar çıkmıştı. Mesela köylerde üretilen zeytinyağının aşarı, şehirde satıldığı mahzen ve dükkanlarda alınıyordu. Bu da

⁹¹⁴ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 269.

⁹¹⁵ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 269.

⁹¹⁶ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 269.

çeşitli suiistimallere yol açmıştı. Ancak bu da bir denemeydi. Halkı bir süreliğine yatıştırmış olan bir deneme.⁹¹⁷

1893 yılı Girit için oldukça kötü bir yıldır. Zeytin hasadı oldukça verimsizdi. Ada bütçesinde oluşan açık gitgide büyümüşü. Kapatılması için ise, iki-üç yıllık vergi gelirine karşılık Duyun-ı Umumiye’den 24 bin lira borç alınmıştı. Para Bank-ı Osmanî aracılığıyla Adaya gönderilmişti. Böylelikle Girit’in ekonomisi geçici bir süreliğine rahatlamıştı. Rahatlama sonucunda aşar vergisi de ekonomik bir sorun olmaktan çıkmıştı. Böyle bir ortamda Girit vilayet idaresi tarafından 1895 yılı bütçesi kabul ve ilan edilmişti. Fakat ortada siyasî istikrarsızlıklar vardı. Bu zamanla daha büyük sorunlar yaratacaklı.⁹¹⁸

Girit için siyasî tartışmalar yaratan bir başka kaynak da gümrük gelirleriydi. Sık sık Hazine ile Ada bütçesi arasında el değiştiren gümrük gelirleri, 1860 yılında Osmanlı Devleti’nin dış borçları ve bunların faizlerine karşılık teminat olarak gösterilmişti. O yıl Girit’in gümrük geliri beş milyon kuruştur.⁹¹⁹ 20 yıla yakın bir süre sonra imzalanan Halepa Kararnâmesi ile Girit’in gümrük gelirleri devlet hazinesine bırakılmışsa da 1887 yılındaki bir fermanla bu gelirlerin yarısı, vilayetlerin denetimi altında, Adaya bırakılmıştı.⁹²⁰

Girit’te yerel ihtiyaçları karşılamak amacıyla “iskele parası/iskele vergisi” adında bir vergi alınmıştı. İlk defa 1890 yılında, Girit’teki yabancı konsolosların onayıyla, belirli bir süreliğine alınmaya başlanmıştı. Fakat 1893 yılında verginin süresi sekiz yıl daha uzatılmıştı. İskele vergisi, gümrüklere gelen manifatura dengi, kahve çuvalı, şeker ve yağ fiçisi gibi kıymetli eşyaları kapsamıştı.⁹²¹

Girit bütçesinin bir diğer önemli geliri Nevahi Nizamnâmesi ile birlikte getirilen, mahalli ihtiyaçları karşılamak amacıyla toplanan “nevahi vergisi”ydi. 1879 yılında uygulamaya konulan vergide, öşür alınan ürünlerden %0,5, koyun başına beş para, kiraya verilen dükkân ve evlerin kira bedeli üzerinden %1, av tezkerelerinin her biri için 10 kuruş, açık arttırma ile satılan malların satış fiyatı üzerine, tarifesine göre uygun miktar ve patent resminden oluşmaktaydı.⁹²²

⁹¹⁷ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 270.

⁹¹⁸ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 270.

⁹¹⁹ “İstikraz Mukaveleleri”, **Ulum-u İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası**, Cilt: 2, Sayı: 6, 1325, s. 273.

⁹²⁰ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 270.

⁹²¹ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 271.

⁹²² A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 271.

Girit bütçesi için toplanan diğer bir vergi ise emlak ve kira bedeli üzerinden alınan vergiydi. İlk kez 1891 yılında Vilayet Genel Meclisi'nin teklifi ve Babıâli'nin onayıyla uygulanmaya başlayan bu vergi şehirlerde veya büyük kazalardaki emlak ve kiralık yerler üzerinden, %5 ile %2,5 arasında değişen bir vergi alınmıştı. Şehirlerdeki vergi oranı %5 iken, Halepa, Aya Nikola, Spinalonga, Kisamu ve Kidonya gibi kaza merkezlerinde ise %2,5'tu.⁹²³

1894 yılında Girit için bütçe düzenlemesi yapılamamıştı. Çünkü meclis toplanamamıştı. Bu da büyük bir problemdi. Dönemin valisi Mahmut Celalettin Paşa, Babıâli'ye gönderdiği bir telgrafta, bütçe için gelir sağlanamadığından yakınmış ve ekonomik sorunların git gide daha da arttığını vurgulamıştı. Benzer sorun iki yıl sonra, 1896 yılında Turhan Paşa'nın vali vekilliği döneminde de yaşanmıştı. Bu sefer çözüm olarak Hazine'den 50 bin lira göndermişlerdi. Fakat gelen hazır parayla yetinilmemesini, gelirlerin giderlerini karşılamadığı durumlarda Vilayet Genel Meclisi tarafından bazı kaynakların yeniden tespit edilmesi özellikle vurgulanmıştı. Girit'in geliri, Osmanlı Hazinesi için ne yazık ki önemli bir yer teşkil etmemeye başlamıştı. Gelirlerin Adaya bırakılan kısmı ise ancak Duyun-ı Umumiye'den alınan borcun faizini ödemeye yetecek kadardı ve bunun için kullanılmıştı. 1895-96 yıllarında ekonomik çöküntünün yaşanması, siyasî ortamın karışmasına ve gerek idarî gerekse iktisadî açıdan Adanın idare edilmesini bir hayli zorlaştırmıştı. Bunun sonucunda patlak veren ayaklanmalar, Büyük Devletlere müdahale etmesine ve Girit'in muhtariyetle yönetilmesine neden olmuştu.⁹²⁴

1896-98 yılları arasında Girit'te yaşanan kaos ortamı, Adanın üretiminin azalmasına neden olmuştu. Üretimin büyük çoğunluğunu elinde bulunduran köylüler, can güvenliklerini sağlamak amacıyla topraklarını terk etmiş ve şehirlere doğru göç etmeye veya kaçmaya başlamışlardı. Artık toprak ekip biçecek insan sayısı neredeyse hiç yoktu. Hemen hepsi şehirlerde hayatta kalmaya çalışıyordu. Hatta şehirlerdeki nüfusun hızlı bir şekilde ve şehir kapasitesini aşacak bir şekilde çoğalması birtakım olumsuzlukları da beraberinde getirecekti. Mesela kirlilik. Küçük alanlarda çok fazla insanın yaşaması, yaşam alanlarının zaman içerisinde kirlenmesine neden olacaktı. Önce bulundukları bölgede, ardından çevrelerinde hijyen koşulları gitgide azalacaktı. Hijyenin azalmasıyla

⁹²³ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 271.

⁹²⁴ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, ss. 271-272.

beraber çeşitli hastalıklar ortaya çıkabilirdi. Kısacası isyan hareketiyle başlayan bir dizi olay birbirlerini etkileyerek salgın hastalıkların oluşmasına kadar giden bir süreci başlatabiliyordu. Bu ortamda da tarımsal üretim ne yazık ki yapılamazdı. Bu yüzden tarımsal üretim azalmış, buna bağlı olarak sanayi ve ticarî faaliyetlerde de büyük oranda azalmalar meydana gelmişti.

Girit'in içinde bulunduğu bu zor durum karşısında Babîâli çözümü yine borç almakta bulmuştu. İki yerden borç alınmıştı: 1)Duyun-ı Umumiye; 2) Avrupa bankaları. Duyun-ı Umumiye'den alınan borç karşılığında teminat olarak Adanın gümrük gelirleri gösterilmişti. Fakat bu dönemdeki ticarî hayatın durgunluğu düşünüldüğünde gümrük gelirlerinin çok az olacağı söylenebilir. Avrupa bankalarından alınan borçlar için ise %5 faizle geri ödeme miktarı belirlenmişti. Bu sistem 1898 yılına kadar devam etmişti. 1898'in Nisan ayında, bu tarihe kadar Osmanlı hazinesinden Girit'e gönderilen borçlar, vilayete zimmet kaydedilmişti.⁹²⁵

20. yüzyılın ilk yıllarında Girit'te hâlâ belli başlı ürünlerin ticarî faaliyetleri sürmekteydi. İhraç ürünleri olarak zeytinyağı, sabun, şarap, üzüm ve turunçgiller; ithalat ürünleri olarak ise un, demir, pamuk, mensucat (tekstil) ve tütün yer almıştı.⁹²⁶

⁹²⁵ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 272.

⁹²⁶ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 272.

III. BÖLÜM

GİRİT ADASI'NDA GÜMRÜKLER, İTHALAT VE İHRACAT

3.1. Girit Adası Gümrük İdaresi

19. yüzyıl, dünya ticaretinin önemli gelişmeler yaşadığı bir dönemdi. Bu yüzyılda hem ürün çeşitliliği hem de miktarında önemli artışlar görülmüştü. Ticaret ile birlikte devletler arasındaki ilişkilerin arttığı bu dönemde gümrükler oldukça önemli bir yer edinmişti. Osmanlı Devleti'nin özellikle yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başlarında dışa bağımlı hale gelmesi, devlet için de gümrükler daha önemli hale gelmişti. Çünkü buralardan elde edilen gelir, Osmanlı için oldukça önem arz etmişti. Bu yüzden bütün gümrük işlerinin aksamadan devam etmesini sağlayacak olan gümrük memurlarının görevleri belirli kurallar çerçevesinde belirlenmişti. Ancak Osmanlı Devleti'nde bütün gümrüklerin personel yapısı aynı değildi. Bu yüzden her bölgedeki personelin niteliği ve niceliği değişiyordu. Bu değişimden kaynaklı olarak da genel ve geçerli bir personel listesi çıkarmak oldukça zordur.

Gümrükler hemen her bölge için oldukça önemli olmakla birlikte bir ada için dış dünyayla olan bağı ifade ediyordu. Bu yüzden adadaki gümrük bölgeleri ne kadar çoksa hem dünya ile bağı hem de ticareti o kadar fazla olduğunu söyleyebiliriz. Bu canlı bağlantı içerisinde büyük oranda insanın yaşamını idame ettirecek ürünlerin sirkülasyonunu görüyoruz. Ancak Girit özelinde baktığımızda, kültürel varlıkların da bu dolaşım ağı içerisinde yer edindiğini söyleyebiliriz. 1877 yılında bütün ürünlerin yanında İstanbul'a bir sandık içerisinde eski eserler gönderilmişti. Bu sandık önce Rüşûmat Emaneti ambarlarında bir müddet tutulmuş, ardından Maarif memurlarından Kadri Bey'in gözetiminde Müzehane'ye gönderilmişti.⁹²⁷

Girit Adası'nda toplamda 13 gümrük bölgesi bulunuyordu. En büyük bölge ve gümrük idaresinin nezaretinin bulunduğu Hanya'ydı.⁹²⁸ Hanya'nın ticarî kapasitesi zaman içerisinde artış göstermişti. Bu yüzden var olan gümrük binaları yetersiz kalmıştı. Özellikle ambarlar gelen eşyaları sığamayacağı kadar küçüktü. Bu yüzden ambarlara sığmayan eşyalar dışarıda, bir brandanın altında saklanıyordu. Fakat bu da eşyalara zarar

⁹²⁷ BOA, MF.MKT., 46/55.

⁹²⁸ Cuinet, p. 564.

gelmesine neden oluyordu. Bunun önüne geçmek için 1893 yılında 15.229,5 kuruşa mal olacak olan önce bir sundurma ardından da güvenlik amacıyla demir parmaklıklar yapılmıştı.⁹²⁹

Kandiye ve Resmo'da şehirlerinde birer müdürlük vardı. İsfakiye, Kisamo-Kasteli, Selino-Kasteli, Kalives, Suda, Stavros, Saint-Nicolas, Estiye, Spinalonga ve Yerapetra'da ise memurluklar bulunuyordu. Bütün bu bürolar Hanya Nazırı'na bağlıydı ve onun emri ile yönetiliyordu.⁹³⁰ Bu gümrüklerden Spinalonga, Estiye ve güneyde bulunan Yerapetra tamamıyla üretim noktalarına kolay erişim amaçlı açılmıştı.⁹³¹

Resmo gümrük merkezi ticarî potansiyeliyle doğru orantılı olarak zaman içerisinde büyüme göstermiş ve bina artık yetersiz gelmeye başlamıştı. Zaten eski bina oldukça küçük ve kullanışsızdı. Bu yüzden Resmo Limanı'nın giriş kısmına daha yakın bir alanda yeni ve 400 m² boyutunda büyük bir gümrük binası inşa etmişlerdi.⁹³² Sultan İbrahim Han Vakfı'nın arazisine inşa edilen bu bina⁹³³ günümüzde “Τελωνειον Ρεθυμνης”, yani Resmo Gümrük İdaresi'nin karşı kıyısında yer alan, “Old Customs House”un bulunduğu alanın arkasına denk düşüyor. Bina günümüzde ne yazık ki ayakta değildir. Resmo gümrük binasının ne zaman yıkıldığını bilemiyoruz. Liman ve çevresi için, 20. yüzyılda ulaşabildiğimiz en eski plan 1984 yılına aittir. Bu planda bölgede sadece Old Customs House'un yapısı bulunuyordu.

Gümrük merkezlerinin haricinde Ada içerisinde yeni limanlar da açılmıştı. Çünkü tarımsal zenginliklere ne kadar kolay ulaşılsa, ticarî hayata dahil olmaları o kadar hızlı ve masrafsız olacaktı. Bu yüzden Kisamo, Paleochorio ve San Nicolo'da yeni limanlar kurulmuştu. Özellikle San Nicolo, Laşid Bölgesi'nin tarımsal zenginliğinin başlıca çıkış noktası oluyordu.⁹³⁴

Osmanlı Devleti'nin Girit Adası'nda yeni liman açma girişimleri nüfusun az olduğu bölgelerin de ticarî hayata dahilini sağlamak amacıyla yapılmıştır. Ancak Mr.

⁹²⁹ BOA, ŞD., 583/17; BOA, İ.RSM., 1/42.

⁹³⁰ Cuinet, p. 564.

⁹³¹ Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869, p. 318.

⁹³² BOA, Y..PRK.ŞD., 2/16; BOA, A.}MTZ.GR., 4/7. Resmo Gümrük Binası'nın planı için bkz: Ek-17.

⁹³³ BOA, A.}MTZ.GR., 4/7.

⁹³⁴ Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869, p. 318.

Dennis buralardaki kaynakları uygun bir şekilde kullanmak için bazı tavizlerin verilmesi gerektiğini düşünmektedir.⁹³⁵

Yeni limanların açılmasının avantajına değinen Mr. Dennis, Adanın en verimli ovası olan Mesara’da yetişen pamuk, tahıl ve yağın Kandiye’ye taşınma masrafının fazlalığına değinmekte, eğer güneydeki limanlar ticarete açılırsa bölge halkı hem nakliye masrafından kurtulacak hem de doğal zenginliklerini büyük oranda geliştireceklerdir.⁹³⁶

Gümrük İdaresi’nin en önemli görevi Girit’in ticarî hayatının canlılığını sürdürmesiydi. Yerli ve yabancı tüccarlara kolaylıklar sağlayarak ticaretin devamını sağlamak ve özelde Ada, genelde ise Osmanlı Devleti’nin ekonomisini canlı tutmaktı. Ancak bir diğer görevi ise tüccarlarının sorunlarını hukukî yollarla çözmektir. Gümrük Nazırı’nın başkanlığını yaptığı bir mahkeme kuruluyordu. Mahkemede yerli ve yabancı tüccarlar da görev alıyorlardı. Adadaki bir tüccar sorun yaşamışsa bu mahkemeye başvuruyor, tüccarın milletine göre meclis veya konsoloslukların da dahiliyle tarafından olay inceleniyor ve bir karar veriliyordu.⁹³⁷

1894 yılında meclis toplanamadığı için bütçe açığı hesaplanamamıştı. Ancak gündelik hayatta bu açıklık fazlasıyla hissediliyordu. Okullara yardım yapılamamış, jandarmaların maaşları ödenemediği için silah bırakmışlardı. 15 Temmuz’da Meclis-i Mahsus-ı Vükela’da alınan kararla 498.000 kuruş olarak hesaplanan Girit’in bu yılki açığı Hazine’den karşılanacaktı.⁹³⁸

İki yıl sonra, Turhan Paşa’nın valiliği döneminde de benzer durum yaşanmış, gelirleri giderleri karşılayamamıştı. Bu yüzden Hazine’den tekrar 50.000 lira gönderilmişti. Bundan bir yıl sonrasına ait istatistikte Girit’te kişi başına düşen gelir 21 kuruş 20 para olarak hesaplanırken harcama 51 kuruştı. Bu da bizlere bütçedeki açığın büyük oranda devam ettiğini göstermektedir.⁹³⁹

⁹³⁵ Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869, p. 317.

⁹³⁶ Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869, p. 317.

⁹³⁷ Raulin, “L’île de Crète, Géographie, histoire, conquête, administration, état religieux, population, sol, climate, règne végétal, production, commerce, etc.”, **Revue De L’Orient, de L’Algerie et des colonies bulletin de la Société Orientale de France**, Année: 18, No: I, Janvier 1860, (L’île de Crète), p. 14.

⁹³⁸ A. N. Adıyeke, Girit, ss. 132-133.

⁹³⁹ A. N. Adıyeke, Girit, s. 133.

Bütçe hesaplamaları ve açıkları göz önüne alındığında Girit'in ekonomik olarak Osmanlı Hazinesi için çok önemli bir yer teşkil etmediğin söyleyebiliriz. Çünkü Adanın gelirlerinin, Adaya bırakılmış kısmı bile Duyun-ı Umumiye'den alınan borcun sadece faizini ödemeye yetebiliyordu. Böyle bir ortamda Girit ekonomisi dibe doğru hızlı bir iniş gerçekleştirmekteydi. Bu yüzden Adada karışıklıklar artmaya başlamıştı. Sonunda Ada ekonomisi çökmüş, ayaklanmalar çoğalmış ve Büyük Devletlerin müdahalesi ile Girit muhtariyetlik kazanmıştır.

Girit, artık Osmanlı Devleti için sadece bir toprak parçası olarak varlığını sürdürüyordu. Ancak bu durum çok uzun sürmemişti. 1898 yılında Ada, fiili olarak olmasa da Osmanlı hâkimiyetinden çıkmıştı. Artık yabancı devletlerin kontrolünde, Yunanistan'a bağlanmayı bekliyordu. Bu döneme kadar Adadaki gümrük gelirleri Hükümet Dairesi'nde tutuluyordu. Ancak 3 Ekim 1898 tarihinde Adadaki Fransız konsolos ve Asakir-i Ecnebiye kumandanı tarafından bütün para, kumandanın durduğu Adliye Dairesi'ne taşınmıştı.⁹⁴⁰

1905 yılında Girit Meclis-i Umumiyesi'nin Yunanistan'a ilhak kararı aldığı sırada Rusya da Hanya ve Kandiye gümrüklerinde Yunan tarifelerinin kullanılmasını istemişti. Ancak Rusya'nın da içinde bulunduğu İngiltere ve Fransa sefirleri, İtalya Hariciye Nezareti'nde yaptıkları toplantıda ilhak kararını reddetmişlerdi. Böylelikle Rusya'nın gümrük politikasındaki değişiklik isteği de reddedilmişti.⁹⁴¹

1912 yılında bütçe açığını kapatmak amacıyla gümrük vergileri artırılmak istenmişti. Bu amaçla Büyük Devletlere başvuran Ada yönetimi, beklediği olumlu dönüşü almıştır. Ancak Büyük Devletlerin buna karşılık Girit ekonomisi üzerinde uluslararası bir denetim sağlamışlardı.⁹⁴²

Girit için 19. yüzyılın son yılları siyasî açıdan oldukça karışık geçiyordu. Adada çıkan isyanları Yunanistan başta olmak üzere pek çok devlet destekliyordu. Özellikle Yunanlar Girit'te yardım adı altında çeşitli yollarla silahlar gönderiyordu. Ancak çok geçmeden bu durumun farkına varılmıştı. Bu yüzden Yunanistan'dan gelen her türlü eşyanın ve yolcunun daha dikkatli aranması gerekiyordu.⁹⁴³ Burada gümrük

⁹⁴⁰ BOA, Y..PRK.ASK., 144/98.

⁹⁴¹ BOA, Y..A...HUS., 486/119.

⁹⁴² Ahenk, 8 Haziran 1328-21 Haziran 1912.

⁹⁴³ BOA, Y..A...HUS., 369/42.

memurlarının işi daha da önem kazanmıştı. Onların dikkatleri sayesinde Yunanistan'ın bu girişimleri engellenebilecek, provokatif girişimlerinin önü kesilecekti.

Bu dönemdeki karışıklıklar ve Girit'teki yabancı askerî güçler de fırsat bilinmiş, gemilerden gümrüklere verilmesi gereken manifestolar değiştirilmişti. Özellikle 1898 tarihli belgede “bu aralar gayr-i musaddak manifestolar ibraz” olduğu vurgulanarak bu durumun sadece birkaç sefer değil de sıklaşmaya başladığı vurgulanmıştı.⁹⁴⁴

3.1.1. Girit Adası Gümrük İdarelerinde Görev Yapan Memurlar

Osmanlı Devleti'ndeki merkeziyetçilik anlayışının en önemli ayaklarından birisini memurlar oluştuyordu. Memurlar, özellikle taşrada devletin uzanan elinin adeta parmaklarını temsil ediyordu. Osmanlı'nın Avrupa karşısında izlediği merkeziyetçi reformlarla, “geleneksel kalemiye sınıfı mülkiyeye, kalem efendisi ise mülkiye memuruna” doğru evirildiği bir süreç yaşanmıştı.⁹⁴⁵

Osmanlı Devleti'nde görev yapan memurlar mesailerine güneş doğmadan başlayıp, güneşin batmasından bir saat önce bitirirlerdi. Özellikle Tanzimat Dönemi sonrasında çeşitli düzenlemeler yapılarak mesai kavramı belirli bir sisteme bağlanmaya çalışılmıştı. Yazın ve kışın değişen mesai saatleri ve tatil günleri, Osmanlı Devleti'ndeki bütün tebaayı düşünerek, yani Müslüman ve Gayrimüslim memurları ayrı ayrı göz önüne alarak düzenlenmişti. İttihat ve Terakki Partisi iktidarında daha da ciddiye alınan mesele, çizelgeler, talimatnâmeler ve yasalarla düzenli bir hale getirilmişti.⁹⁴⁶

II. Mahmud'un merkeziyetçi reform anlayışının bir parçası olarak 1838 yılında yaptığı düzenleme Osmanlı Devleti'nde görev yapana memurlar ilk defa düzenli maaş almaya başlamışlardı. Böylelikle memurların haraç toplamalarının ve rüşvet almalarının önüne geçmeyi planlamışlardı. Bu dönemde özellikle üst düzey memurlar Avrupalı muadillerine göre oldukça yüksek maaş alıyorlardı. Bu da Osmanlı ekonomisinin kısa süre içerisinde sarsılmasına neden olmuştu. Özellikle vakanüvis Lütfi Efendi bu durumu oldukça sert bir biçimde eleştirmişti. Findley ise maaş sistemi sonucunda yaşanan

⁹⁴⁴ BOA, BEO, 1188/89058.

⁹⁴⁵ Osmanlı memuriyetinin geçirdiği bu süreç için bkz: Carter V. Findley, **Kalemiyeden Mülkiyeye, Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi**, çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011, (Kalemiyeden Mülkiyeye).

⁹⁴⁶ Ahmet Yüksel, “Osmanlı Devlet Dairelerinde Mesai Kavramı ve Uygulaması (18.-20. Yüzyıllar)”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, Cilt: XVI, Sayı: 1, 2004, ss. 19-49.

ekonomik bunalımdan dolayı “II. Mahmud ve danışmalarının ekonomi ve mali politikaları konusunda yetersizliğini ortaya koymuştu” yorumunu yapmıştır.⁹⁴⁷

19. yüzyılın son çeyreği Osmanlı Devleti için, sosyal güvenlik konusunda önemli adımların atıldığı bir dönem olmuştu. Bazı memuriyetlerin maaşları düşük de olsa “lütuf ve sadaka” anlayışından “çalışma hakkı” ya da “hizmet hakkı” düşüncesine geçilmişti.⁹⁴⁸ Zaman içerisinde yapılan düzenlemeler ve Tekaüd Sandıkları’nın kurulmasıyla Osmanlı memurlarına emekli maaşı ödenmeye de başlanmıştı. 1881 yılında yayımlanan Memur-i Mülkiye Terakki ve Tekaüd Karanamesi’ne göre ilmiye ve askeriye sınıfına mensup memurlar ile gümrük kolcuları ve bekçileri gibi devlet kademesinin pek çok farklı görev yükünü taşıyan memur grubunun emeklilik hakları belirlenmişti. Ancak bazı emekli memurlar çalışma hayatlarına devam etmişlerdi. Özellikle Gayrimüslim vatandaşlar çeşitli nezaretlerde, sarayda bazı şehzadelerin hizmetlerinde ve gümrüklerde emekli olmalarına rağmen yasal bir şekilde çalışma hayatlarını sürdürmüşlerdi.⁹⁴⁹

Gümrük yönetimi, bir açıdan bağlı bulunduğu idarî kurumun küçük bir parçası, diğer taraftan ise kurumun iç işleyişini sürdürmek ve iş tanımı gereği yapılması gereken görevleri, gümrük emini ve emine bağlı gümrük çalışanları aracılığıyla yapması beklenen önemli bir bölümüydü. Ancak büyüklüklerine ve küçüklüklerine oranda sahip oldukları personel sayısında değişiklikler yaşıyordu. Bazı bölgelerde iş yükünün fazla olmasından dolayı aynı birimde birden fazla memur görülebiliyordu. Örneğin Girit’te muhasebe ve tahrirat memuriyetlerinde ayrı ayrı hem bir başkatip ve bir de refik görev yapıyordu. Bunun aksi olan örnekler de vardır. Yine Girit’te bir memur hem rüsumat hem de Duyun-ı Umumiye işlerine bakabiliyordu.

Girit’te Rüsumat İdaresi’nin başında “nazır” sıfatlı görevli bulunuyordu. Bu kişi idarenin bütün sorumluluğunu üstüne almıştı. Bir de nazıra yardımcı olan “muavin” görev yapıyordu. Gümrüklerde görev yapan kâtipler bağlı bulundukları birimlerin her türlü yazı işini yapmakla görevli kimselerdi. Girit gümrüklerinde Muhasebe dairesinde bir başkatip -bu dairede bir de refik vardır-, Tuz Ambarı’nda ise bir kâtip görev yapmış ve idarî

⁹⁴⁷ Carter V. Findley, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Bürokratik Reform, Babıâli, 1789-1922**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Çev. Ercan Ertürk, İstanbul, 2004, (Bürokratik Reform), s. 169.

⁹⁴⁸ Abdullah Martal, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Emeklilik ve Buna İlişkin İlk Düzenlemeler”, **XIII. Türk Tarih Kongresi, 04-08 Ekim 1999**, Cilt: III (III. Kısım), TTK, Ankara, 2002, s. 1698.

⁹⁴⁹ Ertan Gökmen, “Osmanlı Mülki Memurlarının Emekli Maaşları (1880-1912)”, **Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ**, Cilt: 20, Sayı: 32, Bahar 2022, ss. 81, 89.

birimlerin her türlü malî işini üstlenmiştir. Girit gümrüğünün resmî yazışmalarını yapan Tahrirat Kalemi'nde bir başkatip bir de refiki görev yapıyordu. Tezkire kaleminde de bir kâtip ve bir muharrir görev yapıyordu. Bu kişisel Girit gümrüklerinin resmî işlemlerini kaleme alıyorlardı.

İstimator, gümrüklere gelen malların cinsini, menşeyini, gümrük tarifesindeki yerini ve kıymetini belirleyen, kısacası gümrüğe gelen mallara değer biçmekle görevli kişidir.⁹⁵⁰

Gümrüklerde görev yapan ambar memurları, gelen malların gerektiğinde gümrük işlemleri sürecinde ya da bu malların esnaf tarafından alınana veya tevzi edilene kadar muhafaza edilmesini sağlıyorlardı.⁹⁵¹

Mubassırlar, gelen malların aranması ve kontrolünü yapan ve büyük oranda belirli mal gruplarında uzmanlaşan kişilerdi. Osmanlı Devleti'nin gümrüklerde değer üzerinden (*ad valorem*) gümrük vergisi aldığı dönemlerde en önemli memurdur. Girit'te özellikle “duhan ve müskirat” adı ile oluşturulan ayrı bir mubassırlık dahi vardı.

Gümrüklerde bulunan kolcular asayişin sağlanmasını, düzenin korunmasını ve en önemlisi de kaçakçılığın engellenmesini sağlıyorlardı.⁹⁵² Kolcubaşı ise gümrük kolcularını disipline etmekle görevli, bir nevi onların amiriydi. Gümrüklerdeki asayişi sağlamak için bazı durumlarda askerler de bu görevi yerine getirmişti.

Girit gümrüklerinde görev yapan kişilerden bir tanesi de “evrak-ı sahiha” memuruydu. Bu memur, 1845 yılından sonra ortaya çıkan, senet yazılımları ile resmî makamlarca istenen belgelerin düzenlenmesinde kullanılan evrah-ı sahihaların, yani damgalı kağıtların hazırlanmasını sağlıyordu.⁹⁵³

⁹⁵⁰ Halil İbrahim Polat, **Ceride-i Rüşmiye'ye Göre Osmanlı Devletinde Gümrük ve Gümrük Uygulamaları**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep, 2020, s. 59.

⁹⁵¹ Polat, s. 60.

⁹⁵² Polat, s. 61. Kolculuk büyük oranda erkek işi gibi gözükmeye karşılık kadınlar da bu görevi yerine getirmişlerdir. Detaylı bilgi için bkz: Birten Çelik, “Osmanlı Gümrüklerinde Kadın İstihdamı: Kadın Gümrük Kolcuları (1901-1908)”, **Belleten**, Cilt: LXXIX, Sayı: 286, Aralık 2015, (Kadın İstihdamı), ss. 1003-1037; Yüksel Babaninoğlu Bayıl, “Osmanlı Devletinde Kadın Kolcular 1882-1912”, **“Tarihin İzinde Bir Ömür”**, Prof. Dr. Nuri Yavuz’a Armağan, (ed. N. Hayta, B. Demirtaş, M. Can), Berikan Yayınevi, Ankara, 2019, ss. 197-211.

⁹⁵³ Necdet Sakaoğlu, “Evrak-ı Sahiha”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarih Sözlüğü**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 39. Evrak-ı Sahiha hakkında detaylı bilgi için bkz: Kurtuluş Demirkol, “Evrâk-ı Sahîha İdaresi: Osmanlı İmparatorluğu'nda Resmi Evrakların Tekelleşmesi”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 2, 2017, ss. 873-896.

Manifesto memuriyeti 1861 yılında manifesto uygulamasına geçilmesiyle birlikte oluşmuştu. Bu dönem öncesinde yabancı bandıralı gemiler getirdikleri ürünleri gümrüklere yazılı bir beyanda bulunmadan geçirebiliyorlardı. Ancak 1861 yılında yapılan ticaret antlaşması ile kaptanların taşıdıkları yükleri, yükün miktarını, geldikleri ülkeleri içeren bir evrak hazırlayarak manifesto memuruna sunmak zorundaydılar. Memur evrak ile gemideki yükleri kontrol edip, uygunluğuna bakardı. Eğer evrakta yazandan fazla mal çıkarsa para cezası uygulanırdı.⁹⁵⁴

Müfettişler, Kani Paşa tarafından kurulmuş olup gümrüklerde görevli memurların işlerini düzgün yapıp yapmadıklarını, gümrük idaresinin işleyişinde herhangi bir aksaklıklar yaşanmaması için denetim yapmakla görevli memurlardı.⁹⁵⁵

Girit Adası gümrüklerinde yabancı tüccarlara yardımcı olunması amacıyla mütercimler, pasaport⁹⁵⁶ ve ecnebi yolculardan sorumlu memuriyetler de bulunuyordu.

Girit'te bulunan rüsûmat idaresinde görevli memur sayılarında sürekli bir değişim yaşanmıştı. 1886-87 yılına kadar büyük oranda sadece Müslümanların görev yaptığı Girit gümrüklerinde, bu tarihten sonra Hristiyanlar da memur olarak alınmaya başlanmıştı.⁹⁵⁷ Hemen hemen 10 yıl sonra, 1895/96 yılında tutulan bir istatistikte Girit'te rüsûmat nezaretinde 116 memur görev yapıyordu. Yüzyılın ilk yarısında gümrük memurlarının maaşları 49.744 kuruş tutuyordu. Yüzyıl sonunda ise maaş ve masrafları 558.829 kuruş 10 para tutmuştu.⁹⁵⁸ Aynı yılda Adadaki Duyun-ı Umumiye idaresinde yabancı memur gözükmemekle birlikte 27 Osmanlı tebaası toplamda 12.100 kuruş maaşla çalışmıştı.⁹⁵⁹

Gümrük memurlarının idare için bu kadar önemli olması, kalifiye memur ihtiyacını daha da ortaya çıkartıyordu. Çünkü gümrüklerde uzun yıllar görev yapacak olan bu memurlar, işlerini kötü yapmaları durumunda dolaylı olarak devlet hazinesini olumsuz

⁹⁵⁴ B. Çelik, Yabancı Uzmanlar, ss. 189-190. Manifesto, hile ve hud'anın menî hakkında hazırlanan başka bir nizamnâme ile birlikte değerlendirilmiştir. Nizamnâme için bkz: "Gümrüklerce Hile ve Huda'nın Men'i Hakkında Nizamnâme", **Düstûr**, I. Tertip, Cilt: 2, ss. 586-596.

⁹⁵⁵ B. Çelik, Yabancı Uzmanlar, s. 195, dp. 73.

⁹⁵⁶ Özellikle gümrüklerde görev yapan pasaport memurlar hakkında detaylı bilgi için bkz: Abdullah Bay, "Osmanlı Gümrüğünde Bir Geçiş Belgesi: Pasavan veya Geçit Tezkeresi", **Kebikeç**, Sayı: 43, 2017, ss. 325-356.

⁹⁵⁷ BOA, Y..MTV., 27/14; BOA, İ..MTZ.GR..19/663.

⁹⁵⁸ Kopasi, Girit'in Ahval, s. 1400; Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'nin 1313 senesine mahsus istatistik-i umumîsidir, s. 114.

⁹⁵⁹ Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'nin 1313 senesine mahsus istatistik-i umumîsidir, s. 130.

olarak etkileyecekti. Bu yüzden mesleklerinde uzmanlaşmış insanların yetiştirilmesi gerekiyordu.

Osmanlı Devleti'nde ilk gümrük okulu 1892 tarihinde İstanbul Emtia Gümrük Müdürlüğü'ne bağlı olarak İstanbul'da açılmıştı. Yönetimine ise Alman gümrük müşaviri Bertram getirilmişti.⁹⁶⁰ Okullar için 18 maddelik bir talimat hazırlanmıştı. Bu talimata göre haftada dört gün ders işlenecekti. Salı ve perşembe günleri katipler ve malâzimler,⁹⁶¹ Cumartesi ve pazar günleri muayene memurları ders işleyeceklerdi. Her dönem 15 memur okula gidiyordu. Her ay sonunda müsteşar gözetiminde sınavlar yapılıyordu. Eğitimlerini başarılı bir şekilde tamamlayıp diploma alan memurlar da kura yöntemi ile atanıyorlardı. Gittikleri yerlerdeki memurların eğitilmesinden de bu diplomalı gümrükçüler sorumluydu.⁹⁶²

Gümrük okullarındaki eğitim teorik ve uygulama olmak üzere iki sistem üzerinden ilerliyordu. Memurlar, öncelikle güncel gümrük politikaları ve oranları hakkında eğitim alıyorlardı. Uygulama kısmında ise getirilen çeşitli numuneler inceleniyor ve güncel tarife üzerinden vergilendirilmesi yapılıyordu. Bu açıdan bakıldığında, muayene memurlarının diploma almaları zorunlu tutuluyordu.⁹⁶³

Bütün bu eğitime ve atamalara rağmen bazı gümrük idarelerin gerekli memur bulunmuyordu. Her idarede farklı iş koluna bakan bütün memurların bulunması oldukça zordu. Ayrıca o iş kolunun gümrük sirkülasyonu yok denecek düzeydeyse memurun atanması, devletin boş yere para sarf etmesine neden olurdu. Böyle durumlarda bölgede yardım alabilecekleri uzman arayışına giriliyordu. Mesela gümrüklere gelen sülfat, ecza müfettişleri tarafından kontrol edilip öyle geçiriliyordu. Ancak Girit gümrüklerine ecza müfettişi bulunmuyordu. Bu yüzden gümrüğe gelen sülfatı kontrol etmesi amacıyla Adadaki askerî tabiplerden yardım alınıyordu.⁹⁶⁴ Bir de bunun tam tersi bir durum söz konusuydu. Gümrük kontrollerinde bulunan kitaplar, Adadaki Maarif müdürlerine veya memurlarına kontrol ettiriliyordu. Sakıncalı kitaplar ise gümrükten geçirilmiyordu.⁹⁶⁵

⁹⁶⁰ Osman [Nuri] Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, Cilt: III, Eser Kültür Yayınları, İstanbul, 1977, ss. 981-984.

⁹⁶¹ Malâzimler, gümrüklerde maaşsız çalışan kimselerdir.

⁹⁶² Ergin, ss. 981-984.

⁹⁶³ Ergin, s. 984.

⁹⁶⁴ BOA, DH.MKT., 1624/12.

⁹⁶⁵ BOA, Y..MTV., 35/78; BOA, Y..MTV., 47/44; BOA, MF.MKT., 182/62; BOA, DH.MKT., 429/85.

Ancak Adada Maarif müdürü veya memuru bulunmadığı dönemlerde bu durum yaşanır, eskisi gibi gümrük memurları veya vilayet tercümanları tarafından incelenip, sakıncalı olup olmadığı onlar tarafından karar veriliyordu.⁹⁶⁶

19. yüzyılın son çeyreğinde Hanya Gümrük İdaresi'nde 14 kişi görev yapıyordu. Nazır, aynı zamanda Adadaki Rüsûmat İdaresi'nin başında bulunan kişi Sadık Efendi idi. Muhasebede Başkatibi Abdullah Behçet Efendi⁹⁶⁷ ve refiki Haydar Efendi; Tahrirat'ta Başkatibi Fevzi Efendi ve refiki Mustafa Efendi görev yapıyordu. Ayrıca Evrak-ı Sahiha Memuru Feyzullah Efendi, Tezkire Kâtibi Feyzullah Efendi, Duhan ve Müskirat Kâtibi Anori Efendi, Mubassır Mehmed Efendi, Sandık Emni Ahmed Efendi,⁹⁶⁸ Tuz Anbarı Kâtibi İsmet Efendi, Anbar Memuru Ahmed Efendi, Kolcubaşı Ali Ağa ve Pasaport Memuru Hasib Efendi yine Hanya idaresinde görevli memurlardı.⁹⁶⁹

Hanya Rüsûmat İdaresi'nde memuriyet sayısının fazla olması, muhasebe ve tahrirat gibi kalemlerde refikin de bulunması, bu idarenin büyüklüğünü bizlere göstermektedir.

Rüsûmat İdaresi

Nazır Sadık Efendi Salis	
Muhasebe Baş Kâtibi Abdullah Behçet Efendi	Refiki Haydar Efendi
Tahrirat Baş Kâtibi Fevzi Efendi	Refiki Mustafa Efendi
Evrak-ı Sahiha Memuru Feyzullah Efendi	Sandık Emni Ahmed Efendi
Tezkire Kâtibi Feyzullah Efendi	Tuz Anbarı Kâtibi İsmet Efendi
Duhan ve Müskirat Kâtibi Anori Efendi	Anbar Memuru Ahmed Efendi

⁹⁶⁶ BOA, MF.MKT., 190/88.

⁹⁶⁷ Abdullah Behçet Efendi 28 sene Girit gümrüğünde görev yapmış, ancak hastalığının işine engel olmasından dolayı emekliliğini istemişti. Abdullah Behçet Efendi, 1 Haziran 1886 tarihinde 875 kuruş maaşla emekli olmuştu. BOA, ŞD., 874/15. Abdullah Behçet Efendi'nin ölümünün ardından emekli maaşının 437 kuruşu ailesine bırakılmıştı. Aileye bırakılan paranın 219 kuruşu eşine, 218 kuruşu ise kız çocuğuna verilmesi kararlaştırılmıştı. BOA, ŞD., 889/40.

⁹⁶⁸ 28 Haziran 1863 tarihinde 400 maaşla Girit Rüsûmat Nezareti'nde göreve başlayan Ahmed Efendi, 1883 tarihinde zam olarak maaşı 500 kuruşa yükselmiştir. Ahmed Efendi, sandık emniyeti görevinden 15 Aralık 1888 tarihinde emekliliğini istemiş ve 250 kuruş maaşla emekli edilmiştir. BOA, ŞD., 889/28.

⁹⁶⁹ Salnâme-i Vilâyet-i Girid, H. 1292/M. 1875-1876, s. 44.

Mubassır Mehmed Efendi	Kolcubaşı Ali Ağa
Pasaport Memuru Hasib Efendi	

Tablo 16:1875-76 tarihinde Hanya'da görev yapan Rûsûmat İdaresi memurları

Karantina İdaresi'nde her iki milletten memur bulunuyordu. İdarenin müdürü Mehmed Bey idi. Tabib Mösyö Montanari(?), kâtip olarak Ahmed Fikri Efendi, yazıcı olarak ise Valyan Kıyoral(?) görev yapmıştı. Ayrıca Suda Karantinasında ise memur olarak Hacı Hasan Efendi bulunmaktaydı.⁹⁷⁰

Karantina İdaresi

Müdür Mehmed Bey Kapucubaşı

Tabib Mösyö Montanari(?)

Katib-i Karantina Ahmed Fikri Efendi

Yazıcı Valyan Kıyoral(?)

Suda Karantinası Memuru Hacı Hasan Efendi

Tablo 17:1875-76 tarihinde Hanya'da görev yapan Karantina İdaresi memurları

Hanya'daki gümrük idaresinin ticaret ile doğru orantılı olarak zaman içerisinde büyüdüğünü memur sayısındaki artıştan gözlemleyebiliyoruz. Nazır olarak yine Sadık Efendi görevinin başındaydı. Muhasebe Başkâtibi ve refiki, Tahrirat Başkâtibi ve refiki, Evrak-ı Sahiha memuru, Sandık Emni, Tezkire kâtibi, Tuz Anbarı kâtibi, Anbar memuru, Duhan ve Müskirat katibi, Pasaport memuru, Mubassır ve Kolcubaşı aynı görevlerini sürdürmekteydi. Onlara ek olarak dokuz nefer kolcu daha alınmıştı. Bir de Ecnebi yolcularla ilgilmek amacıyla bir memuriyet oluşturulduğunu görüyoruz. Bu yeni birime memur olarak Mehmed Emin Ağa atanmıştı.⁹⁷¹ 10 yıl sonra Muhasebe Başkâtibi Abdullah Behçet Efendi'nin yerine Ahmed Hamdi Efendi, Tahrirat Başkâtibi Fevzi Efendi yerine ise Mehmed Hazım Efendi görev yaptığını öğrenmekteyiz.⁹⁷²

⁹⁷⁰ Salnâme-i Vilâyet-i Girid, H. 1292/M. 1875-1876, s. 45.

⁹⁷¹ Salnâme-i Vilâyet-i Girid, H. 1293/M. 1876-1877, s. 44.

⁹⁷² Ahmed Hamdi ve Fezvi Efendiler 4 Aralık 1889 rütbe-i salise ile taltif edilmişlerdir. BOA, İ.DH., 1163/90906.

Rüsûmat İdaresi

Nazır Sadık Efendi	
Muhasebe Baş Katibi Abdullah Behçet Efendi	Refiki Haydar Efendi
Tahrirat Baş Katibi Fevzi Efendi	Refiki Mustafa Efendi
Evrak-ı Sahiha Memuru Hüseyin Efendi	Sandık Emni Ahmed Efendi
Tezkire Katibi Feyzullah Efendi	Tuz Anbarı Katibi İsmet Efendi
Duhan ve Müskirat Katibi Anori Efendi	Anbar Memuru Ahmed Efendi
Pasaport Memuru Hasib Efendi	Mubassır Mehmed Efendi
Kolcubaşı Ali Ağa	Ecnebi Yolcuların Hudud (---) Memuru Mehmed Emin Ağa
Daha dokuz nefer kolcu vardır	

Tablo 18:1876-77 tarihinde Hanya’da görev yapan Rüsûmat idaresi memurları

Karantina İdaresi’nde Müdür Mehmed Bey görevinden alınmıştı. Ancak salnâmede müdürlük makamı kayda geçirilmemiştir. Bu yüzden koltuğun “münhall” yani boş mu, yoksa yerine başkası mı atandı gibi soruların cevaplarına ulaşamıyoruz. Karantina doktoru değişmiş, Mösyö Montanari’nin yerine Mösyö Vartoni Efendi atanmıştı. Onun haricinde Karantina Kâtibi Ahmed Fikri Efendi, Yazıcı Valyan Kıyoral ve Suda Karantina memuru Hacı Hasan Efendi görevlerine devam etmişti.⁹⁷³

Nazır Sadık Efendi 1879 yılında vefatının ardından Nazırlık görevine Rahmi Efendi atanmıştı. 4.000 kuruş maaşla göreve başlayan Rahmi Efendi, öncesinde ikinci sınıf müfettişlerden olup Selanik Müfettişliğinde görev yapıyordu.⁹⁷⁴ Bir yıl bu görevi sürdüren Rahmi Efendi, Erzurum Rüsûm-ı Sitte Nezareti’ne tayin edilmişti.⁹⁷⁵ 1887 yılında Nazırlık görevini yapan İbrahim Örfi Efendi, ne zaman bu göreve getirildiğini bilemesek de 7 Nisan 1887 tarihinde terfi aldığını öğreniyoruz.⁹⁷⁶ Görevini layıkıyla

⁹⁷³ Salnâme-i Vilâyet-i Girid, H. 1293/M. 1876-1877, s. 45.

⁹⁷⁴ BOA, İ.DH., 794/64427.

⁹⁷⁵ BOA, İ.DH., 807/65239, leff 1.

⁹⁷⁶ BOA, İ.DH., 1026/80918.

yerine getiren İbrahim Örfi, 1889 yılında üçüncü rütbeden Mecidiye Nişanı ile taltif edilmişti.⁹⁷⁷ Örfi Efendi, 1892 tarihinde yeni bir terfi daha almıştı.⁹⁷⁸

1887 yılında Rüşûmat Nazırlığına İbrahim Efendi atanmıştı. Ancak görevi uzun sürmemişti.⁹⁷⁹ 22 Temmuz 1887 yılında alınan bir kararla Girit gümrüklerine memur olarak Hristiyanlar da alınmaya başlanmıştı.⁹⁸⁰ Bu karar bir-bir buçuk ay içerisinde hemen faaliyete geçirilmiş, 1 Eylül 1887 tarihinde Hanya'nın gümrük nazırlığına 3.250 kuruş maaş ile Nikolaki İstavraki Efendi,⁹⁸¹ nazır muavinliğine ise 1.700 kuruş maaş ile Stavrozi Efendi, memur olarak ise 500 kuruş maaş ile Elvani Efendi de atanmıştı.⁹⁸² İstavraki Efendi iki yıl sonra, istimator olarak görev yapan Andonaki ile görevinden azledilmişti. Çünkü “kendilerine iki sene önce memuriyet hakkı verilmesine rağmen erbab-ı fesâda teşvik” etmişlerdi.⁹⁸³ Ancak Girit Fırkası Kumandanı İbrahim Paşa, İstavraki'nin memleketi Kandiye'ye gitmek için yola çıkarak Yunanistan'a kaçma ihtimali bulunduğundan bu azle karşı çıkmıştı.⁹⁸⁴ Zaten Girit oldukça ağır siyasî baskı içerisindeydi. İstavraki'nin Yunanistan'a kaçması, oradaki örgütlenmeye katılması ve Girit'i içinden çıkılamayacak durumlara sürükleyecek durumlara destek olması anlamına geliyordu.

1891-1892 yılına gelindiğinde Rüşûmat İdaresi'ndeki çalışan sayısı artmıştı. Hatta idarenin başına Girit Gümüş madalyalı ve “mütemayiz” rütbeli İbrahim Örfi Efendi atanmıştı. Örfi Efendi'nin bu seferki görevi biraz kısa sürmüş, bir yıl sonra Trabzon Rüşûmat Nazırlığı'na tayin edilmişti. Ondan boşalan koltuğa ise Preveze Rüşûmat Nazırı Tevfik Bey oturmuştu. İstavraki'den boşalan müfettişliğe ise 2.500 kuruş maaş ile Resmo Mutasarrıfı Mehmed Şakir Efendi getirilmişti. Mutasarrıflığa ise yeni bir isim arayışları başlamıştı.⁹⁸⁵ Ancak Şakir Efendi bu görevde uzun süre kalmamıştı. İhtiyaç duyulduğu için kendisine yeniden bir mutasarrıflık verilmiş, Rüşûmat Müfettişliğine ise Papazoyani

⁹⁷⁷ BOA, İ.DH., 1145/89290.

⁹⁷⁸ BOA, İ.DH., 1265/99477.

⁹⁷⁹ BOA, İ.DH., 987/77958.

⁹⁸⁰ BOA, İ.MTZ.GR., 19/663.

⁹⁸¹ BOA, A.}MTZ.GR., 3/65.

⁹⁸² BOA, İ.MTZ.GR., 19/673.

⁹⁸³ BOA, A.}MTZ.GR., 3/65; BOA, MV., 46/3.

⁹⁸⁴ BOA, Y..PRK.ASK., 57/33.

⁹⁸⁵ BOA, DH.MKT., 1717/67; BOA, İ..HUS., 16/138; BOA, İ..RSM., 2/16; BOA, BEO, 293/21945; BOA, BEO, 293/21945.

atanmıştı.⁹⁸⁶ Ancak incelenen belgelerde Şakir Efendi'nin hem 1891 tarihinde⁹⁸⁷ hem de 1898 tarihinde Girit Rûsûmat Nazırlığı görevini sürdürdüğünü öğreniyoruz.⁹⁸⁸ Şakir Efendi 1899 tarihinde bir mutasarrıflığa tayini için arzuhal vermişti.⁹⁸⁹ Ancak 1900 yılında Cidde Rûsûmat Nezareti'ne atanmıştı.⁹⁹⁰

İstavrozi Efendi'nin nazırlık yaptığı dönemde Muhasebe Başkatibi Ali Şerif Efendi olmuştu. Ali Şerif Efendi'nin yanında İsmet Bey, İbrahim Çelebi Efendi ve İsmail Rahmi Efendi isimlerinde üç tane refik görev yapıyordu. Tahrirat Başkatipliğine Hüseyin Rıza Efendi, Sandık Eminliğine Hikmeti Efendi, Tezkire muharrirliğine de Cemal Efendi getirilmişti. Bu dönemde Tuz Anbarı rûsumat idaresi altından alınıp Duyun-ı Umumiye bağlanmıştı. Yerine ise Anbar ve Eşya-yı Ayniye Memurluğu oluşturulmuştu. Burada görevli olan kişi ise Edhem Efendi idi. Yine ilk defa İstimator, Manifesto ve Mütercimler gümrükler içerisinde yer almıştı. İstimator olarak Nikola Ferizakis, Manifesto memuru ve Mütercim olarak da Nikola Papalkasi Efendi görev yapmaya başlamıştı.⁹⁹¹ Yine bu dönemde Hanya gümrüğünde müsteşar muavini olarak Rıza Bey görev yapmıştı.⁹⁹²

Rûsûmat İdaresi

Memurin	Esami	Memurin	Esami
Nazır	İbrahim Örfi Efendi	Muhasebe Refiki	İsmail Rahmi Efendi
Müfettiş	Mehmed Şakir Efendi	Sandık Emni	Hikmeti Efendi
Nazır Muavini	İstavrozi Efendi	İstimator	Nikola Ferizakis
Muhasebe Baş Katibi	Ali Şefik Efendi	Manifesto Memuru ve Mütercim	Nikola Papalkasi Efendi

⁹⁸⁶ BOA, A.}MTZ.GR., 3/65; BOA, Y..PRK.UM., 15/46.

⁹⁸⁷ BOA, DH.MKT., 1972/56.

⁹⁸⁸ BOA, Y..A...HUS., 385/60; BOA, İ..HUS., 65/103.

⁹⁸⁹ BOA, BEO, 1350/101207.

⁹⁹⁰ BOA, BEO, 1477/110761; BOA, İ..RSM., 11/13.

⁹⁹¹ Salnâme-i Vilâyet-i Girid, H. 1309/M. 1891-1892, ss. 104-105.

⁹⁹² Mehmed Salâhî, II. Abdülhamid'in emri ile Girit üzerine bir rapor hazırlaması için Adaya gönderilmişti. Hanya Gümrük Müsteşar Muavini Rıza Bey ise Salâhî'nin Hanya'daki incelemelerinde kendisine eşlik etmişti. Mehmed Salâhî, s. 91.

Tahrirat Baş Katibi	Hüseyin Rıza Efendi	Anbar ve Eşya Ayniye Memuru	Edhem Efendi
Muhasebe Refiki	İsmet Bey	Tezkire Muharriri	Cemal Efendi
Muhasebe Refiki	İbrahim Çelebi Efendi		

Tablo 19:1876-77 tarihinde Hanya’da görev yapan Rûsûmat idaresi memurları

Girit Salnâmelerinde Duyun-ı Umumiye İdaresi ilk defa 1891-1892 yılında kayda geçmişti. Umumiyenin başında müdür olarak “saniye” rütbeli Mehmed Rauf Bey bulunuyordu. Müfettiş kadrosuna Jocef Efendi, Muhasebe Başkatipliğine Hüseyin Şinasi Efendi, Tahrirat Başkatipliğine Ahmed Tahir Efendi, Sandık Eminliğine İbrahim Fuad Bey, Tuz Katipliğine Hüseyin Sena’i Efendi ve Tütün Mubassırlığına da Hasan Efendi getirilmişti. Muhasebe ve tahriratla birer refik verilmişti. Muhasebede Ali Rıza Efendi; Tahriratta ise Ömer Faruk Efendi refiklik yapıyordu.⁹⁹³

Duyun-ı Umumiye İdaresi

Memurin	Esami	Memurin	Esami
Müdür	Mehmet Rauf Bey	Muhasebe Refiki	Ali Rıza Efendi
Müfettiş	Jocef Efendi	Tahrirat Refiki	Ömer Faruk Efendi
Muhasebe Baş Katibi	Hüseyin Şinasi Efendi	Sandık Emni	İbrahim Fuad Bey
Tahrirat Baş Katibi	Ahmed Tahir Efendi	Tuz Katibi	Hüseyin Sena’i Efendi
Muhasebe Refiki	Ali Rıza Efendi	Tütün Mubassırı	Hasan Efendi

Tablo 20:1891-92 yıllarında Hanya’da Duyun-ı Umumiye İdaresi’nde görevli memurlar

Karantina Dairesi’nde de gelişmeler yaşanmıştı. Yeni memurların eklenmesi idarenin büyüdüğünün bir göstergesidir. Tabib-i Muvakkat yani geçici doktorluğu

⁹⁹³ Salnâme-i Vilâyet-i Girid, H. 1309/M. 1891-1892, s. 105.

Sigmund Hamburg Efendi yapmaktaydı. Kâtipliğini Süleyman Hakkı Efendi, Yazıcılığını ise Mösyö Zimosteni Karaca yapmıştı. İlk defa 1891-92 yılında Karantina Dairesi'nde gardiyan varlığı kayda geçmişti. İki gardiyanın da ser-gardiyan yani “başgardiyan” olması, Karantina'daki gardiyan sayısının fazla olduğunu göstermektedir. Çünkü, mesela beş gardiyan için iki tane başgardiyan atanmazdı. Ancak gardiyan olarak görev yapan kişilerin isimlerine ve sayısına ne yazık ki ulaşamıyoruz. Ser-gardiyanlardan birisi Nesimi Ağa, diğeri ise Ali İslam Ağa'ydı.⁹⁹⁴

Memurin	Esami
Tabib-i Muvakkat	Sigmund Hamburg Efendi
Kâtip	Süleyman Hakkı Efendi
Yazıcı	Mösyö Zimosteni Karaca
Ser-Gardiyan	Nesimi Ağa
Ser-Gardiyan	Ali İslam Ağa

Tablo 21:1891-92 yıllarında Hanya'da Karantina Dairesi'nde görevli memurlar

Girit Adası'nda, merkez haricinde çeşitli kazalarda da rüsûmat ve karantina memurları görev yapmıştı. 1875-76 tarihinde Kisamo Kazası'nda Rüsûmat memuru olarak İbrahim Efendi, Karantina Memuru olarak Hasan Asım Efendi bulunuyordu.⁹⁹⁵ Bir yıl sonra Rüsûmat memuru olarak İbrahim Efendi görevine devam etmekteydi. Karantina Memuru olarak ise sadece Hasan adı kayda geçmişti.⁹⁹⁶ Bu kişi Hasan Asım Efendi ile aynı kişi mi veya isim benzerliği mi olduğunu ne yazık ki bilemiyoruz. 1891-92 yılına gelindiğinde Rüsûmat ile Duyun-ı Umumiye memurluklarının iş yoğunluğu düşük olmasından dolayı birleştirilip tek bir kişiye, Abdülhalim Efendi'ye verildiğini görmekteyiz. Karantina memurluğu ise bir Gayrimüslime, Stelyanos Daraçyanos Efendi'ye verilmişti.⁹⁹⁷

⁹⁹⁴ Salnâme-i Vilâyet-i Girid, H. 1309/M. 1891-1892, s. 105.

⁹⁹⁵ Salnâme-i Vilâyet-i Girid, H. 1292/M. 1875-1876, s. 58.

⁹⁹⁶ Salnâme-i Vilâyet-i Girid, H. 1293/M. 1876-1877, s. 63.

⁹⁹⁷ Salnâme-i Vilâyet-i Girid, H. 1309/M. 1891-1892, s. 136.

1875-76 yılında Seline Kazası'nda ise Rûsûmat Memuru İbrahim Efendi görev yapmıştı.⁹⁹⁸ Bir yıl sonra İbrahim Efendi görevine devam etmekte, Karantina memurluğu oluşturularak Zaharaki Bestami göreve atanmıştı.⁹⁹⁹ 1891-92 yılında Rûsûmat memurluğu Duyun-ı Umumiye ile birleştirilerek ve Mehmed Kemal Efendi'ye verilmişti. Karantina memurluğu ise Gayrimüslimden alınmış yerine Salih Efendi atanmıştı.¹⁰⁰⁰

Resmo Sancağı'nda rûsûmat veya karantina idaresi henüz gelişim aşamasındaydı. 1875-76 tarihli salnâmede ayrı bir birim olarak verilmemişti. Fakat Belediye Meclisi'nde bulunanların arasında Tabib Mösyö Şadil Efendi ve Karantina Memuru Nikola Efendi'nin bulunması¹⁰⁰¹ henüz küçük ölçekli birimler olduğunu bizlere göstermektedir. 1887 yılında Resmo gümrüğüne 600 kuruş maaş ile Zirosaki Efendi memur olarak atanmıştı.¹⁰⁰² 1891-92 yılında Resmo Sancağı'na bağlı Rûsûmat Dairesi'nin oldukça büyüdüğünü görmekteyiz. Müdürlüğünü "salise" rütbeli Abdülhalim Efendi, Başkâtipliğini Aziz Şem'i Efendi, Sandık Eminliğini Aziz Efendi, Tezkire Muharrirliğini Reşad Efendi, Mubassırlığı Besim Efendi, İstimatorluğu Yeveni Efendi, Manifesto memurluğunu Mercan Efendi ve Anbar ve Eşya-ı Ayniyye Memurluğunu da İbrahim Efendi yapmaktaydı. Bir de başkâtip refiki vardı ki o görevde de Hocazade Edhem Efendi bulunmaktaydı.¹⁰⁰³ Birkaç yıl sonra, 1895 tarihli bir belgede Halim olarak kaydedilen kişi, muhtemelen Resmo Rûsûmat Dairesi müdürü olan Abdülhalim'di. Halim, 1895 yılında Girit Rûsûmat Nazırı Tevfik Bey'in vefatının ardından önemli bir terfi almış ve ondan boşalan koltuğa oturarak Rûsûmat Nazırı olmuştu.¹⁰⁰⁴ Ancak Halim Bey'in nazırlığı çok uzun sürmemişti. Birkaç ay sonra İzmir Rûsûmat'ında Muhasebe Başkatibi olan Nuri Efendi, Girit Rûsûmat'ına nazır olarak atanmıştı.¹⁰⁰⁵ Burada iki yıl gibi bir süre görev yapan Nuri Efendi 1896 yılında Cidde Rûsûmat Nezareti'ne tayin edilmişti. Ondan boşalan koltuğa ise Edirne Rûsûmatı'nın eski nazırı Celal Bey görevlendirilmişti.¹⁰⁰⁶ Celal Bey, gümrüklerde görev yapan "kudema-yı memurin"lerden olduğu için Girit'e

⁹⁹⁸ Salnâme-i Vilâyet-i Girid, H. 1292/M. 1875-1876, s. 59.

⁹⁹⁹ Salnâme-i Vilâyet-i Girid, H. 1293/M. 1876-1877, s. 65.

¹⁰⁰⁰ Salnâme-i Vilâyet-i Girid, H. 1309/M. 1891-1892, s. 140.

¹⁰⁰¹ Salnâme-i Vilâyet-i Girid, H. 1292/M. 1875-1876, s. 67.

¹⁰⁰² BOA, İ..MTZ.GR., 19/673.

¹⁰⁰³ Salnâme-i Vilâyet-i Girid, H. 1309/M. 1891-1892, s. 145.

¹⁰⁰⁴ BOA, A.}MTZ.GR., 3/62.

¹⁰⁰⁵ BOA, İ..RSM., 3/32.

¹⁰⁰⁶ BOA, İ..RSM.4/31; BOA, BEO, 648/48553.

tayininin ardından “sınıf-ı saniye” rütbesine terfi edilmişti.¹⁰⁰⁷ Celal Bey bir yıllık görevinin ardından İskenderun Rüşûmat Nazırlığına atanmıştı.¹⁰⁰⁸

Rüşûmat Dairesi

Memurin	Esami	Memurin	Esami
Müdür	Abdülhalim Efendi	Mubassır	Besim Efendi
Başkâtib	Aziz Şem’i Efendi	İstimator	Yeveni Efendi
Başkâtib Refiki	Hocazade Edhem Efendi	Manifesto Memuru	Mercan Efendi
Sandık Emni	Aziz Efendi	Anbar ve Eşya-ı Ayniye Memuru	İbrahim Efendi
Tezkire Muharririr	Reşad Efendi		

Tablo 22:1891-92 yılında Resmo Sancağı Rüşûmat Dairesi’nde görev yapan memurlar

Resmo Sancağı’nda görevli Duyun-ı Umumiye Müdürü İbrahim Hakkı Efendi, Başkatip ise Ahmed Efendi’ydi. Karantina Dairesi’nde ise memur olarak Yanko Darmaru Efendi, gardiyan olarak da Ali Ağa çalışmaktaydı.¹⁰⁰⁹

Kandiye’de yer alan rüşûmat idaresi, Hanya’ya nazaran daha küçüktü. Müdür olarak Nuri Efendi’nin bulunduğu idarede Başkâtipliği Ali Efendi, Tahrirat kâtipliğini Ali Efendi, Sandık Eminliğini Eşref Efendi, Duhan ve Müskirat kâtipliğini Edhem Efendi, Mubassırlığı Arif Efendi yapmaktaydı. Karantina’da ise tek bir kişi memur olarak görevlendirilmişti, o da Corci Efendi’ydi.¹⁰¹⁰

Rüşûmat İdaresi

Müdür Nuri Efendi	
Baş Katib Ali Efendi	Tahrirat Katibi Ali Efendi

¹⁰⁰⁷ BOA, İ..TAL., 87/22.

¹⁰⁰⁸ BOA, İ..RSM., 7/5; BOA, BEO, 914/68520.

¹⁰⁰⁹ Salnâme-i Vilâyet-i Girid, H. 1309/M. 1891-1892, s. 146.

¹⁰¹⁰ Salnâme-i Vilâyet-i Girid, H. 1292/M. 1875-1876, s. 72.

Sandık Emini Eşref Efendi	Duhan ve Müskirat Katibi Edhem Efendi
Mubassır Arif Efendi	Karantina Memuru Corci Efendi

Tablo 23:1875-76 tarihinde Kandiye Sancağı'nda görev yapan Rûsûmat ve Karantina memurları

1876-77 yılında Müdür Nuri Efendi, Başkatip Ali Efendi, Sandık Emini Eşref Efendi, Duhan ve Müskirat Kâtibi Edhem Efendi, Mubassır Arif Efendi ve Karantina memuru Corci Efendi görevlerine devam ederken Tahrirat Kâtibi değişerek Mehmed Hazım Efendi atanmıştı.¹⁰¹¹

Kandiye Sancağı'na bağlı Rûsûmat Dairesi'nde çeşitli düzenlemeler yapılmıştı. Daha önceden bulunan müdürlük, başkâtiplik, tahrirat ve sandık memurlukları korunmuştu. Bunlara ek olarak muhasebe refikliği, manifesto, tezkire ve anbar ve eşya-yı ayniyye memurlukları oluşturulmuştu. Ayrıca Kukulaki Efendi isminde bir Hristiyan 600 kuruş maaş ile memuriyete başlamıştı.¹⁰¹² İlginçtir ki, muhasebe memurluğu olmadığı halde refiki olarak Rahmi Efendi görev yapmıştı. Onun haricinde müdürlüğünü Mehmed Hazem Efendi, Başkâtipliğini Cafer Bey yapıyordu. Birkaç yıl sonra bu görevi İsmail Hakkı Efendi'ye devredecekti.¹⁰¹³ Tahrirat Başkâtipliğini Anastasi Efendi, Sandık emniyetini Naim Bey, Manifesto memurluğunu Simestokali Efendi, Anbar ve Eşya-yı Ayniyye memurluğunu Helali Efendi ve Tezkire muharrirliğini de Hasan Fahri Efendi yapmıştı.¹⁰¹⁴

Rûsûmat Dairesi

Memurin	Esami	Memurin	Esami
Müdür	Mehmed Hazem Efendi	Muhasebe Refiki	Rahmi Efendi
Başkâtib	Cafer Bey	Manifesto Memuru	Simestokali Efendi

¹⁰¹¹ Salnâme-i Vilâyet-i Girid, H. 1293/M. 1876-1877, s. 82.

¹⁰¹² BOA, İ.MTZ.GR., 19/673.

¹⁰¹³ BOA, A.}MTZ.GR., 2/61.

¹⁰¹⁴ Salnâme-i Vilâyet-i Girid, H. 1309/M. 1891-1892, s. 160-161.

Tahrirat Başkâtibi	Anastasi Efendi	Anbar ve Eşya-yı Ayniyye	Helali Efendi
Sandık Emni	Naim Bey	Tezkire Muharriri	Hasan Fahri Efendi

Tablo 24:1891-92 Tarihinde Kandiye Sancağı Rûsûmat Dairesi'nde görev yapan memurlar

Kandiye Sancağı'nda Duyun-ı Umumiye'de üç memur görevlendirilmişti. Müdürlüğünü Hasan Efendi'nin yaptığı idarede başkatip Ahmed Efendi, kâtip ise İbrahim Edhem Efendi'ydi. Karantina İdaresi'nde ise memur olarak Iraklı Stamoli Efendi ve gardiyan olarak da Mehmed Salih Ağa bulunmaktaydı.¹⁰¹⁵

Laşid Sancağı'nda karantina memuru bulunmazken sadece bir kişi, Hasan Efendi, rûsûmat memuru olarak görev yapmaktaydı.¹⁰¹⁶ 1891-92 yılında sancak içerisinde karantina memurluğu yine oluşturulmamıştı. Ancak rûsûmatın yanına Duyun-ı Umumiye memurluğu da eklenmiş ve iş yoğunluğunun az olmasından dolayı ikisini de Ahmed Şermi Efendi yapmıştı.¹⁰¹⁷ Laşid Nahiyesi içerisinde yer alan İşperlanka'da bir rûsûmat memuru, Haydar Efendi ve bir de karantina memuru, Kokuli(?) görev yapmıştı.¹⁰¹⁸ İşperlanka Adası'nda görev yapan memurlar zaman içerisinde değişmişti. 1876-77 yılında buradaki rûsûmat memurluğuna Hasan Efendi, Karantina memurluğuna da İstavroki Efendi atanmıştı.¹⁰¹⁹

Laşid Sancağı içerisinde yer alan Yerapetra Kazası'nda Rûsûmat ve Duyun-ı Umumiye idareleri yeterince büyük olmadığı için her birine ayrı memurlar atanmamıştı. Burada bulunan Ali Rıza Efendi bu iki kurumun işlerine de tek başına bakabiliyordu. Karantina Memurluğunu ise Nikola Halabotaki Efendi yapmıştı.¹⁰²⁰ Yerapetra Rûsûmatı'nda kolcu olarak 150 kuruş maaşla Hacı Mustafa Ağa çalışıyordu.¹⁰²¹

¹⁰¹⁵ Salnâme-i Vilâyet-i Girid, H. 1309/M. 1891-1892, s. 161.

¹⁰¹⁶ Salnâme-i Vilâyet-i Girid, H. 1292/M. 1875-1876, s. 77.

¹⁰¹⁷ Salnâme-i Vilâyet-i Girid, H. 1309/M. 1891-1892, s. 180.

¹⁰¹⁸ Salnâme-i Vilâyet-i Girid, H. 1292/M. 1875-1876, s. 78.

¹⁰¹⁹ Salnâme-i Vilâyet-i Girid, H. 1293/M. 1876-1877, s. 91.

¹⁰²⁰ Salnâme-i Vilâyet-i Girid, H. 1309/M. 1891-1892, s. 189.

¹⁰²¹ Hacı Mustafa Ağa, kolculuk görevinde ilk olarak 28 Ocak 1869 tarihinde, 200 kuruş maaşla Hanya Rûsûmat İdaresi'nde başlamıştır. Ardından 13 Mart'ta Laşid Rûsûmat İdaresi'nde kolcubaşı olmuştur. Bu yeni görevinde maaşı 300 kuruşa yükselmiştir. 1872 yılında Yerapetra ve Kandiye Rûsûmatında kolcu olarak hayatına devam etmiş ve maaşı 120 kuruşa düşmüştür. Ardından 13 Mart 1883 tarihinde

İsfakiye Kazası'nda ise Rûsûmat ve Duyun-ı Umumiye Memurluğunu Ahmed Nusret Efendi, Karantina Memurluğunu da Seyfî Androlaki Efendi yapmıştı.¹⁰²² Estiye Kazası'nda rûsûmat memuru olarak atanan Mustafa Efendi,¹⁰²³ bir yıl sonra da görevini sürdürmekteydi. 1876-77 yılında ise Karantina memuru olarak Nikola Efendi atanmıştı.¹⁰²⁴ Yerapetra Kazası'nda ise rûsûmat memuru olarak Hasan Efendi, karantina memuru olarak ise Nikola Efendi görev yapmıştı.¹⁰²⁵ 1876-77 tarihinde de bu iki memur görevlerine devam etmişlerdi.¹⁰²⁶

Girit artık Osmanlı egemenliğinden büyük oranda çıkmıştı, sadece kâğıt üzerinde devlete bağlıydı. Osmanlı askerî güç olarak yavaş yavaş Adadan çekilmeye başlamıştı. Asakir-i Şahane'ye bağlı olarak gümrüklerde görev yapan mülazımların da askerlerle birlikte Adadan çekilmeleri halinde gümrüklerde bir açık oluşacaktı. Bunun önüne geçilmek amacıyla Ekim 1898 tarihinde yazışmaları yapılmış ve Hristiyan mülazımlar alınmaya başlanmıştı.¹⁰²⁷

Bu dönemde gümrüklerdeki görevlerini bırakarak başkente, İstanbul'a göç eden Türkler bulunuyordu.¹⁰²⁸ Bu kişiler İstanbul'a vardıklarında Rûsûmat Nezaretleri'nden birisinde istihdam edilmek istemişlerdi.¹⁰²⁹ Girit Rûsûmat Nazırı Baha, Muhasebe ve Tahrirat Başkatipleri Hüseyin ve Refik, sanileri İsmail ve Refik, istimator Mustafa, Tezkire Katibi Ali, Kandiye Rûsûmat Müdürü Hazım, Hanya Rûsûmat Müdürü Mehmed, Kolcubaşı Ahmed¹⁰³⁰ ve Girit'te Rûsûmat Başkitabeti'nde 600 kuruş maaşla görev yapan İsmail Efendi, İstanbul'daki herhangi bir gümrük idaresinde görev yapabileceğini belirten bir arzuhal yazmıştı.¹⁰³¹ Bu memurlardan bir kısmı istihdam edilinceye kadar, hayatlarını

Yerapetra'da 150 kuruş maaşla kolculuğa devam etmiştir. Emekliliğini istediği 15 Kasım 1888 yılına kadar da burada görevini sürdürmüş ve 50 kuruş maaşla emekliye ayrılmıştır. BOA, ŞD., 888/72.

¹⁰²² Salnâme-i Vilâyet-i Girid, H. 1310/M. 1892-1893, s. 198.

¹⁰²³ Salnâme-i Vilâyet-i Girid, H. 1292/M. 1875-1876, s. 78.

¹⁰²⁴ Salnâme-i Vilâyet-i Girid, H. 1293/M. 1876-1877, s. 91.

¹⁰²⁵ Salnâme-i Vilâyet-i Girid, H. 1292/M. 1875-1876, s. 79.

¹⁰²⁶ Salnâme-i Vilâyet-i Girid, H. 1293/M. 1876-1877, s. 92.

¹⁰²⁷ BOA, Y..MTV., 182/159; BOA, Y..PRK.ML., 18/52.

¹⁰²⁸ Bu kişiler arasında rûsumat memurlarının yanı sıra, mülkiye, adliye ve maliyede çalışmış kişiler de bulunuyordu. Bu kişilerin bir listesi için bkz: BOA, BEO, 1344/100764, leff 8-10; BOA, BEO, 1401/105020, leff 4-6.

¹⁰²⁹ BOA, BEO, 1236/92653; BOA, BEO, 1322/99142.

¹⁰³⁰ BOA, BEO, 1236/92676, leff 3.

¹⁰³¹ BOA, BEO, 1212/90859.

idame ettirebilmek amacıyla tam maaş isteğinde de bulunmuşlardı.¹⁰³² Şakir¹⁰³³ ve İsmail¹⁰³⁴ Efendiler gibi pek çok isteğe olumlu cevap verilmişti. Baha Bey'e 787 kuruş maaş bağlanması bu olumlu isteklere yapılan dönüşlerden sadece bir örnektir.¹⁰³⁵

3.1.2. Girit Adası Gümrük Oranları

Girit, Osmanlı Devleti'ndeki diğer eyaletlerden farklı bir konumdaydı. Bu yüzden başka eyaletlerde toplanan vergilerin pek çoğu Girit'te bulunmuyordu. 1868 düzenlemesiyle Ada halkından sadece aşar, müskirat, tuz, tütün ve gümrük vergileri alınacaktı. Girit genel meclisine de vergi toplama sırasında halkın çıkarlarını göz önünde bulunduracak ancak devlet gelirlerinin tamamını koruyacakları bir yetki verilmişti.¹⁰³⁶

Girit'te vergi toplama işleri vilayet merkezlerinde bulunan rüsumat idareleri sorumluydu. Sancaklarda ise rüsumat daireleri aynı görevi yapıyordu. Vilayet merkezlerinde rüsumat nazırı, her iki dinden katipler, sandık emini gibi görevliler çalışıyordu.¹⁰³⁷

18. yüzyılın ilk çeyreğinde düzene oturan Girit-Marsilya arasındaki zeytinyağı ticareti, yılda 20 ilâ 50 gemi ile gerçekleştirilmekteydi. Girit'e olan ticarî ilginin artması bazı düzenlemeleri de beraberinde getirmişti. Bu yıllarda bir ferman gönderilerek zeytinyağı ihracından okka başına üç kuruş veya %22 oranında bir vergi koyulmuştu. Bunun nedeni olarak ise tüccarların Girit'ten aldıkları ürünlerden fazlasıyla gelir elde etmelerine rağmen, üretici konumundaki Adanın çok düşük bir vergi alarak kazancının minimumda kalıyor olması gösterilmişti. Bu yüzden, eğer limandan ihraç edilen zeytinyağına ek bir vergi koyulursa hem hazineye büyük oranda faydası olacak hem de Ada halkına vergi yükü binmeyecekti.¹⁰³⁸

¹⁰³² BOA, BEO, 1239/92913.

¹⁰³³ BOA, ŞD., 1109/27.

¹⁰³⁴ BOA, ŞD., 1109/24.

¹⁰³⁵ BOA, ŞD., 1109/9.

¹⁰³⁶ "Girit Vilayet Nizamnâmesi", **Düstûr**, I. Tertip, Cilt: I, s. 655.

¹⁰³⁷ Salnâme-i Vilâyet-i Girid, 1293, s. 44; Salnâme-i Vilâyet-i Girid, 1310, ss. 98, 113.

¹⁰³⁸ Greene, A Shared World, pp. 135-136.

Girit'te gümrük vergisi Ada bütçesi ile Devlet Hazinesi arasında sık sık el değiştiriyordu. 1860 yılında Adanın gümrük geliri 5.000.000 kuruştur. Bu gelir, Osmanlı Devleti'nin aldığı dış borçlarına ve faizlerine karşılık teminat olarak gösterilmişti.¹⁰³⁹

1878 Halepa Kararnamesi ile birlikte aşar vergilerinin iki yıllık toplamı Girit'e bırakılmıştı. Ancak buna karşılık gümrük gelirleri Devlet Hazinesine aktarılmıştı. 10 yıl sonra, 1887 yılında bir ferman ile gümrük gelirlerinin yarısı "ianeten" Adaya bırakılmıştı.¹⁰⁴⁰

1888 yılında yabancı tüccarlara karşı yeni bir gümrük politikası oluşturulmuştu. Bu yeni politika Girit'in en önemli ekonomik kaynağı olan gümrük gelirlerinin azalmasını engellemek ve vergi kaçırılmasının önüne geçilmek amacıyla yapılmıştı. Adadan ihraç olacak mallar için mahalli rüsumat memuru %1 oranında vergi oluyordu. Buna karşılık bir kefil ile birlikte %7 oranında fazladan vergi de alınmaya başlanmıştı. Alınan bu ikinci ücret, altı ay süresince parça parça geri ödenecekti.¹⁰⁴¹

Büyük Devletlerin desteğiyle muhtariyetliğini alan Girit'te ekonominin yetersizliği devam ediyordu. Bu yüzden ya gümrük gelirlerini teminat göstererek Düyun-ı Umumiye'den¹⁰⁴² ya da %5 faizle Avrupa bankalarından borç alınmıştır.¹⁰⁴³

Girit limanlarında alınan bir vergi türü de "İskele Parası" idi. Bu vergi, tamamıyla yerel halkın ihtiyaçlarını karşılamayı amaçlıyordu. Adadaki konsoloslarla yapılan anlaşma ile 1890 yılında ilk kez alınmaya başlayan vergi, manifatura dengi, kahve çuvalı, şeker ve yağ fırçası gibi kıymetli eşyaları kapsıyordu. Başlarda kısa süreliğine alınan vergi, zaman içerisinde Girit valiliği tarafından uzatılmak istenmiştir. Çünkü buradan gelen vergilerle gerek eğitime gerekse limanların ıslahına özel önem gösteriyorlardı. Alınan vergilerin doğru yerlere harcandığını denetlemek amacıyla valinin başkanlığını yaptığı, ticaretle uğraşan iki yabancı devlet tüccarının olacağı bir komisyon oluşturulacaktı. Komisyonun, Adanın iç işlerine doğrudan müdahale edebileceği

¹⁰³⁹ A. N. Adıyeke, Girit, s. 123.

¹⁰⁴⁰ A. N. Adıyeke, Girit, ss. 123-124.

¹⁰⁴¹ BOA, HR.İD., 813/44; BOA, HR.İD., 813/45; BOA, HR.İD., 813/46; BOA, HR.İD., 813/47; BOA, HR.İD., 813/48; BOA, HR.İD., 813/49.

¹⁰⁴² BOA, İr. Girid, 1087, 24 Nisan 1312-26 Nisan 1896.

¹⁰⁴³ A. N. Adıyeke, Girit, s. 280.

gerekçesiyle Bab-ı Âli tarafından reddedilmişse de 24 Nisan 1893 yılında konsoloslar tarafından alınması şart koşularak sekiz yıllığına kabul edilmiştir.¹⁰⁴⁴

1893 yılında Girit'in Hanya'dan 300.038, Kandiye'den 207.304 ve Resmo'dan 90.053 kuruş iskele geliri elde etmişti. Bu gelire bir de masraf fazlası olan 1.298 kuruş eklendiğinde toplam gelir 598.694 kuruştı. Aynı dönemde iskele vergisinden 321.276 kuruş harcama yapılmıştı. Bu harcama içerisindeki en büyük kalem Hristiyanların eğitimine (223.553 kuruş) ayrılmıştı. Müslümanların eğitimi için ise 97.722 kuruş harcanmıştı. İskele memurlarına bu dönemde verilen toplam maaş ise 42.615 kuruş tutmuştu. Bu harcamalar haricinde, aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere Nafia işleriyle ilgili Trieste'ye giden kişni masrafı da, rıhtımların masrafı da, Halepa Caddesi'nde yapılan düzenlemenin masrafı da yine bu iskele vergisinde karşılanmıştı.¹⁰⁴⁵

Gelirler	Kuruş	Para
Hanya Sancağı	300.038	05
Kandiye Sancağı	207.304	15
Resmo Sancağı	90.053	20
	597.396	00
Masraflar fazlası olup, hesabın sağlaması için eklenen	1.298	
Toplam	598.694	
Giderler		
İskele memurları maaşı	42.615	30
Kırtasiye ve saire giderleri	619	10
Maarife ayrılan		
Müslüman	97.722	30
Hristiyan	223.553	30
Toplam	321.276	20
Umur-u Nafia masrafı	-	-
Ziraatin geliştirilmesi için satın alınan aletler pahası	1.125	-
Rıhtımlar masrafı	159.918	10

¹⁰⁴⁴ A. N. Adıyeke, Girit, s. 124.

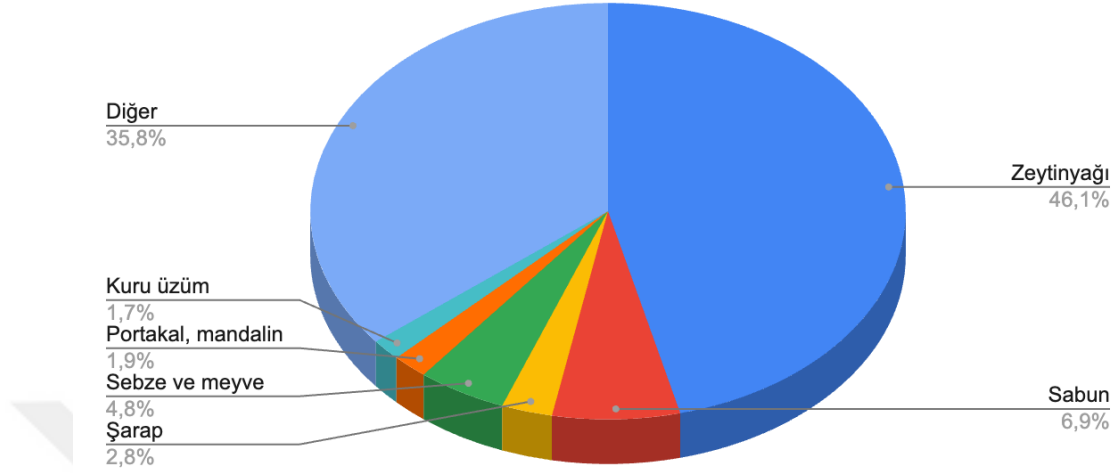
¹⁰⁴⁵ A. N. Adıyeke, Girit, ss. 124-125.

Halepa Caddesi'nin tamir masrafı	61.987	10
Trak dubasının Hanya'dan Resmo'ya çektilmesi masrafı	6.700	-
Kandiye ve Resmo'dan gelen akçe-iyi nevli	114	20
Tezkere memuru masrafı	-	-
Nafia ile ilgili bazı işler için Trieste'ye giden zatın harcırahı	1.500	-
Toplam	234.182	20
Genel Toplam	598.694	-

Tablo 25:1893 yılında Girit'in iskele vergi gelirleri ve giderleri

Girit ticaretinin her alanında olduğu gibi vergilendirmede de ilk sırayı zeytin ve yan ürünleri alıyordu. Özellikle revgan-ı zeyt, yani zeytinyağı ve yan ürünlerinin ihracata dahil olacak kısmının aşar beledi, üretim yerinden mağazalara geldiği sırada nakdî olarak alınacaktı. Bu doğrultuda 1895 yılında harice çıkan ve kale kapılarından alınan öşür miktarı 7.224.000 kuruştı. Bu miktar içerisinde 3.300.000 kuruşunu zeytinyağı oluşturuyordu. Sırasıyla sabundan 500.000 kuruş, sebze ve meyveden 350.000, şaraptan 200.000, portakal ve mandalinadan 140.000, kuru üzümünden 120.000 kuruş vergi alınıyordu. Genel bir toplam olarak “diğer” başlığı altında aldığı ürünlerin vergi toplamı ise 2.584.000 kuruştı.¹⁰⁴⁶ Zeytinyağı ve sabunu bir arada hesaplarda bu dönemde alınan verginin yarıdan fazlasını oluşturmaktadır.

¹⁰⁴⁶ A. N. Adıyeke, Girit, s. 123.

Grafik 7:1895 yılında harice çıkan ve kale kapılarından alınan vergi miktarı

19. yüzyılın sonlarında Girit gümrüklerinin ithalat oranı %8, ihracat oranı ise %10'dur. Ancak ürün Anadolu'ya gidecekse vergi %8'dir.¹⁰⁴⁷

1898 yılında ortaya çıkan Kandiye Olayları'nda¹⁰⁴⁸ Adadaki Osmanlı birlikleri çekilmişti. Büyük Devletlerin kontrolünün etkin olduğu bu dönemde Devlet Hazinesine ait aşar ve gümrük vergileri, Adadaki geçici yönetime devredilmek zorunda kalmıştı.¹⁰⁴⁹

Mehmed Ali Paşa'nın valiliği döneminde Mısır'da gümrük vergisi ödeyen gemilerin Girit'e geldikleri takdirde tekrar vergi ödemelerine gerek yoktu. Mehmed Ali Paşa'dan sonra bu sistem değişmişti. Artık bütün yabancı tüccarlar Osmanlı limanında vergi ödedikleri takdirde Girit'e uğramaları durumunda herhangi bir ödeme yapmayacaklardı.¹⁰⁵⁰

Girit limanına gelen gemilerde herhangi bir sağlık tehlikesi görülmediği durumlarda limanların içlerine alınırdı. Ancak şüpheli bir durum olduğu takdirde hemen Suda karantinasına çekilir ve burada malları boşaltılarak 31 gün boyunca havalandırılırdı.

¹⁰⁴⁷ Combess. 121.

¹⁰⁴⁸ Detaylı bilgi için bkz: R. Çelik, 2012.

¹⁰⁴⁹ BOA, İr. Girid, 1307, 27 Ağustos 1314-8 Eylül 1898.

¹⁰⁵⁰ Raulin, Créte, production, p. 343.

Bu esnada %1 oranında *ad valorem* ve ek olarak bekçi ücreti alınırdı. Eğer gemi yoluna devam edecekse 11 gün Suda ve Dia Adası'nda beklemesi, ardından kalan günleri de gideceği limanda geçirmesi gerekiyordu. Karantinaya alınan gemiler 100 tona kadar varil başına iki para, 100 ile 200 ton arasındaki gemilerden varil başına bir para, 200'ün üzerindeki gemilerden ½ para, 350 tondan büyük gemilere ise 375 para veya 9 kuruş 45 para ödemesi gerekiyordu.¹⁰⁵¹

Girit'e gelen gemileri limanlardan ayrılmadan önce liman vergilerini ödemesi gerekiyordu. Tonaja göre 1 ½ ile 4 kuruş arasında değişen ücretleri çoğu tüccar birkaç yıl sonra kapatıyordu.¹⁰⁵² Bir nevi komisyon veya veresiye sistemiyle çalışıyorlardı.

İthal edilen ürünlerin çoğundan değerinin %3'ü oranında vergi alınıyordu. 1836 yılından itibaren değişiklik yaşanmış, çeşitli milletlerle yapılan antlaşmalara göre özel tarifeler uygulanıyordu. Ancak şarap ve alkollü içkiler, deri, tütün gibi ürünlerde yüksek vergi uygulanıyordu. Sadece Osmanlı Devleti sınırları içerisine veya Yunanistan'a giden gemiler için vergi değişmemiştir.¹⁰⁵³

Ada içerisindeki limanlar arasında sürekli bir etkileşim vardı. Özellikle Resmo ve Kandiye, Hanya'dan sık sık imalat malzemesi gibi ürünler alıyorlardı. Ancak bunlar büyük alışverişler değildi. Navlunlar düşük seviyedeydi. Bu ticaretin bir de tüccar boyutu vardı. Bir tüccar malını bir limandan diğerine götürmesi için, yani kabotaj sistemiyle mal taşınması durumunda %3 komisyon, %1 depo kirası ve %1 komisyon ücreti vermesi gerekiyordu.¹⁰⁵⁴

1869 yılında İngiltere ile gümrük vergileri %1'e düşürülmüştü. Bu gelişme İngiltere ile Girit arasındaki ticaretin canlanmasını sağlamıştı. Mr. Dennis'in verilerine göre 1864'ten 1869 yılına kadar, yani verginin %6 olduğu dönemde, Girit limanlarından yağ almaya gelen hiçbir İngiliz gemisi yoktur. Ancak vergilerin düşürülmesinin ardından sadece sekiz ay içerisinde en az altı gemi gelmişti.¹⁰⁵⁵

Adadaki tek gümrük düzenlemesinin, geminin sefere başlamadan önce gümrük idaresinden vergi ödeyerek bir belge alması şeklinde olduğunu belirten Bowring, bu

¹⁰⁵¹ Raulin, Crète, production, p. 343-344.

¹⁰⁵² Raulin, Crète, production, p. 344.

¹⁰⁵³ Raulin, Crète, production, p. 347.

¹⁰⁵⁴ Bowring, p. 160; Raulin, Crète, production, p. 347.

¹⁰⁵⁵ Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869, p. 320.

belgenin Avrupalı gemiler için 20 para, Osmanlı gemileri için sadece bir kuruş olduğunu aktarmıştır. Gemiler için liman vergisi ise dört ile 17 kuruş arasında değişiyordu. Ancak pek çok tüccar birkaç yıldır belge parası ödemediği için gümrük dairesine önemli meblağlar borçludurlar.¹⁰⁵⁶

Yağ ve sabunda ihracat yapılacağı zaman üretici tarafından %10'ya yakın bir oranda vergi ödenirdi. Ancak ihracatçı hiçbir şey ödemezdi. Diğer ihracat ürünlerinde gümrük vergileri ödenmek zorundaydı. Onun haricinde Kandiye ve Resmo kapılarından geçerken de vergi ödemesi gerekiyordu. Hanya'da ise kısa bir süre öncesine kadar “mirî” adı altında vergi alınıyordu. Tütün, deri, şarap ve alkollü içkiler eğer ithal edilmişse ithalatçının topraklarından çıkar çıkmaz omuzlarına ağır vergiler yüklenirdi.¹⁰⁵⁷

İthal edilen veya satılan mallar, yeniden ihraç edilirse veya deniz yoluyla Adanın herhangi bir yerine gönderilirse, %3 vergi ödemesi gerekiyordu. Bowring, limanda malın bir gemiden diğerine aktarma yapılacağı zaman yetkililerin normal gümrük vergisinin yarısını almak istediklerini, böyle bir hakka sahiplermiş gibi davrandıklarını aktarmıştır.¹⁰⁵⁸

İpek ve balmumundan alınan vergi %6'yı geçmiyordu. Ancak Girit limanlarında kaçakçılığı yapılan ürünlerin başında bu ikisi gelmektedir. Yakalandıkları zaman normal verginin iki katını, yani %12 oranında ceza ödemeleri gerekiyordu.¹⁰⁵⁹ Bu da kaçakçılığı engellemek için yeterli bir ceza değildi. Bu yüzden kaçakçıların hem yasal yoldan ticaret yapanlara hem Adaya hem de devletlerine büyük zararları oluyordu.

Kandiye'yi terk edip iç bölgelere giden imalatçılardan da ayakbastı vergisi, duhuliye alınırdı.¹⁰⁶⁰

1894 yılında alınan kararla ihraç ürünlerinden her yıl mart ayında belirlenecek tarifeye göre, rayici üzerinden %10-13 arasında değişen oranda öşür alınmıştı.¹⁰⁶¹

¹⁰⁵⁶ Bowring, p. 160.

¹⁰⁵⁷ Bowring, p. 160.

¹⁰⁵⁸ Bowring, p. 160.

¹⁰⁵⁹ Bowring, p. 160.

¹⁰⁶⁰ Bowring, p. 161.

¹⁰⁶¹ A. N. Adıyeke, Girit, ss. 122-123.

20. yüzyılın başında Girit gümrüklerinde artık Yunan tarifeleri uygulanıyordu. Adanın büyük limanlarına gelen gemiler, Yunan Krallığı'na özgü resmî damgalı belgeler alıyorlardı. Artık Adanın ithalat vergisi de %11'e yükseltilmişti.¹⁰⁶²

3.2. Girit Adası'nda Denizcilik Taşımacılığı

Buharlı gemi teknolojisini gelişmesinin ardından kolluk kuvvetleri haricinde insan taşımacılığı için de kullanılmaya başlanmıştı. Hatta zamanla yolcu hatları o kadar ilerlemişti ki Girit, Trieste ve İskenderiye'ye kadar yolcu taşınabiliyordu.¹⁰⁶³ Ayrıca Girit'ten İstanbul'a posta vapurları da çalışıyordu.¹⁰⁶⁴

Girit'te kara ulaşımının yetersizliğinden dolayı deniz taşımacılığı ön plana çıkmıştı. Bu ulaşım dört büyük şirket tarafından gerçekleştiriliyordu. Bunlar arasında Osmanlı Şirket-i Mahsusa, Courdji Şirketi ve Helléne Şirketi'nin Hanya ve Kandiye'de ana ofisleri, Resmo'da ise şubeleri bulunuyordu. Avusturya Macaristan Lloyd Şirketi'nin ise Hanya, Kandiye ve Resmo'nun yanı sıra Saint-Nicola ve Estiye'de şubeleri vardı.¹⁰⁶⁵ Ada halkından Hanyalı Yorgi Lulaki, arkadaşlarıyla bir şirket kurup Girit iskelelerindeki ulaşımı ticarî amaçlarla yapmak için şirket kurmaya kalkmışsa da girişimi başarısız olmuştur.¹⁰⁶⁶

1887 yılında Estelbano Fotaki adında bir kişi beri vapur taşımacılığı yaptığını, merkezi Hanya'da olan bir şirketi bulunduğunu ve "Girid Şirketi" adında yeni ve anonim bir şirket kurmak isteğiyle mahallî idareye başvurmuştu. Bütün bunların yanında Hanya, Resmo ve Kandiye haricindeki körfez ve deniz köylerine de ulaşım sağlamak ve liman vergisinden muaf tutulmak istemiş, şimdilik bir, ihtiyaç halinde iki vapur alarak taşımacılık yapmak istemişti. Ancak mahallî idare "böyle bir şeye izin verme yetkisine sahip olmadıklarını" belirtip Bahriye Nezareti'ne sormuştu. Nezaret ise bu duruma izin

¹⁰⁶² BOA, Y..A...HUS., 486/119; A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 273; A. N. Adıyeke, Girit, s. 281.

¹⁰⁶³ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Teknoloji Çağını Yakalama Gayretleri", **Çağını Yakalayan Osmanlı**, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Mustafa Kaçar, IRCICA, İstanbul, 1995, s. XI.

¹⁰⁶⁴ BOA, Y..PRK.ASK., 27/7.

¹⁰⁶⁵ Cuinet, p. 565.

¹⁰⁶⁶ BOA, BEO, A.MTZ.GR.I, 4-3, 18 Şubat 1302-2 Mart 1887; aktaran A. N. Adıyeke, Girit, s. 112.

vermemiş, ancak var olan şartlar ile vapur işletmesine izin verilebileceğini eklemişlerdi.¹⁰⁶⁷

1893 yılında Girit Adası'na çeşitli vapur seferleri düzenlenmekteydi. İdare-i Mahsusa, İskenderiye ve Trablusgarp hatları içerisinde Girit'in büyük limanlarına da uğruyorlardı.¹⁰⁶⁸ Bu iki hat dışında Hanya'dan kalkıp Resmo ve Kandiye limanları ile İspirlanka ve Aya Nikola iskelelerine uğrayıp aynı güzergâhı geri dönen Girit Hattı vardı. Sekiz günde bir sefer yapıyordu.¹⁰⁶⁹

Bahr-i Sefid Gürcü Kumpanyası, Lloyd ve Panilyon Yunan Kumpanyalarının seferlerinde durak noktalarında birisi Girit Adası'ydı. Ayrıca Yıldız'ın 1903 tarihli İngiliz konsolosluk raporlarından aktardığı üzere Girit ile İtalya arasında bir buharlı gemi seferi vardır. Bu sefer tamamıyla Adanın ithalatının artması sonucunda İtalyanlar tarafında koyulmuştur.¹⁰⁷⁰

19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'dan Girit'e, Çanakkale Boğazı, Midilli, İzmir, Sakız Adası, Syra, Hanya ve Kandiye'ye gidecek büyük bir buharlı gemiyi ayda iki sefer yapılacaktı. Kasım 1856'da başlayan seferler başlangıçta düzensiz bir şekilde yapılırsa da 1858 yılındaki kargaşaya kadar düzen oturmuştur.¹⁰⁷¹

Girit'in kıyı ticareti, Avusturya, Türk ve Mısır'a ait vapur hattıyla yürütülüyordu. Avusturyalı Lloyd's Company gemileri Syra ve Girit arasında haftalık olarak Hanya, Resmo ve Kandiye limanlarına yanaşıyordu. Girit ile Avrupa arasındaki bağı oluşturan bu hatta ek olarak, Mr. Dennis'in raporu yazmazdan birkaç hafta önce, Avrupa ve Asya'da Türkiye ile Mısır'ı birleştiren yeni bir hat oluşturulmuştur. Fevaid-i Osmanî Şirketi'ne ait buharlı gemiler Girit ile İstanbul arasında haftalık olarak mekik dokuyordu. Bu güzergâh boyunca Scio, İzmir, Midilli, Ayvalık, Çanakkale ve Gelibolu'ya uğruyordu. Egyptian Azizieh Company'ye ait gemiler İskenderiye'den İstanbul'a Volo, Selanik, Kavala ve Çanakkale Boğazı'nı içerisine alan bir güzergâhı takip ediyordu. Böylelikle

¹⁰⁶⁷ BOA, MV., 19/58.

¹⁰⁶⁸ Trablusgarp ve İskenderiye hatlarının detayı için bkz: Salnâme-i Vilâyet-i Girid, H. 1310/M. 1892-1893, ss. 187-188.

¹⁰⁶⁹ Yıldız, ss. 246-247.

¹⁰⁷⁰ A&P Girit 1901 Raporu, s. 3'ten aktaran Yıldız, ss. 246-247. Yıldız raporun 1903 tarihli olduğunu yazmasına karşın, kaynak olarak 1901 tarihli raporu göstermektedir. Muhtemelen makalenin yazımı esnasında küçük bir hata yapılmıştır. Ne yazık ki rapora ulaşamadığımız için hangi tarihin doğru olduğunu bilmiyoruz.

¹⁰⁷¹ Raulin, Créte, production, pp. 344-345.

Girit, Levant'ın başlıca limanlarıyla birlikte Lloyd'un gemileri sayesinde Yunanistan ve Avusturya ile, Messageries Impériales gemileriyle birlikte İtalya, Fransa ve Suriye ile ticarî etkileşime giriyordu. Bu dönemdeki ticaretin büyük bir kısmı buharlı gemiler aracılığıyla yapılıyordu.¹⁰⁷²

Yukarıdaki bilgiler haricinde Girit ticaretinin geri kalanı Türk ve Yunan olmak üzere 20 tonun altındaki küçük yelkenlilerle yapılıyordu. 1869 yılında Hanya'ya giren gemi sayısı 74 olmasına karşılık tonajlarının toplamı sadece 800'dür. Mr. Dennis bu bilgileri yukarıdaki tabloya dahil etmediğini belirtmiştir.¹⁰⁷³

3.3.Girit Limanlarında İthalat ve İhracat

Tüccarlar için her zaman potansiyel bir ticaret merkezi olan Girit, İngiltere'nin ilk konsolosluk açtığı bölge olması açısından da oldukça önemliydi. 1522 yılında tüccar Censio di Balthazar, dönemin İngiltere kralı VIII. Henry tarafından Girit'e, tüccarlardan ve limanlardan sorumlu konsolos olarak atanmıştı. Balthazar'ın konsolosluğu döneminde Adanın en önemli ihracat kalemleri zeytinyağı ve sabundu. Ayrıca bu kalemde yer alan diğer ürünler arasında portakal, palamut, peynir, harir, bal, bal mumu, şarap, limon, badem, elma ve harnup gibi ürünler bulunuyordu. İthalat kaleminin en önemli ürünleri ise hinta, dakik, arpa, pirinç, tuzlu balık, sade yağ, şeker, kahve, tütün, enfiye, ispirto, rom, kereste, demir, kurşun ve kâğıt gibi ürünler oluşturmuştu.¹⁰⁷⁴

İngiliz konsolos Mr. Dennis, Girit'in 1869 yılında ticareti hakkında rapor hazırlamanın oldukça zor olduğunu yazmıştır. Çünkü Osmanlı yetkililerinden kesin istatistiki bilgiler almanın mümkün olmadığını, farklı kaynaklardan elde ettiği bilgilerin de bazı durumlarda tutarsız olduğunu belirtmiştir. Ada limanlarına gelen gemilerin bayrakları, tonajları, mürettebatı gibi "basit" denilebilecek bilgileri elde etmek bile oldukça zordu. Bu yüzden raporu hazırlarken oldukça zorlandığını ve araştırmacıların dikkatli olması gerektiğini vurgulamıştır.¹⁰⁷⁵ Bu yüzden Girit Adası'yla ilgili ticarî

¹⁰⁷² Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869, p. 316.

¹⁰⁷³ Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869, p. 316.

¹⁰⁷⁴ Kopasi, Girit'in Ahval-i Umumiye, ss. 1424-25.

¹⁰⁷⁵ Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869, p. 314.

ekonominin büyüklüğünü belirleyecek bütüncül bir niceliksel verilere sahip değilsek de sınırlı bilgilerle ekonominin seyrini izleyebiliyoruz.

Çeşitli konsolosluklara ait raporları inceleyen Mr. Dennis, Girit'in ticarî hayatına ilişkin sadece kendi ülkelerine ait verilerin doğru tutulduğunu, diğer ülkelerin, amiyane tabirle “üstün körü” kayda alındığını belirtmiştir. Bu yüzden Girit'in ticarî hayatına yönelik verileri her zaman şüpheli gözlerle incelemek gerekmektedir. Bunun nedenini iki maddede açıklıyor: 1)Güvenilir kaynağa erişimin “neredeyse” imkansızlığı; 2)1869 yılından önceki birkaç senede Girit'te bulunan Yunan Konsolosluklarının büyük bir bölümünün boş olması.¹⁰⁷⁶

Girit ihracatı hep zirai ürünler ve ham maddelerden oluşmaktadır. Bunları önem sırasına göre sıraladığımızda ortaya şu tablo çıkmaktadır: Zeytin ve zeytinyağı, sabun, şarap, harnup, deri, portakal, liman, palamut, kuru üzüm, badem, peynir, ham ipek, ihram, laden, çam kabuğu, bileği taşı, kemik ve paçavra, ipek kozası, meyan kökü, Girit otu.¹⁰⁷⁷

17. yüzyılda Girit, Akdeniz ticaret trafiği için bir durak noktası olmanın ötesine geçmiş, doğrudan parçası olmuştu. Yüzyıl başında 109 gemi Venedik'e, 39 gemi İstanbul'a ve 16 gemi de İskenderiye'ye gidiyordu. Yüzyılın ortalarında, 1634-40 yıllarından Venedik'e 66 gemi, İstanbul'a 16 gemi, Rosetta'ya 21 gemi ve Takımadalara da 16 gemi gitmişti. Gemi sayısında azalma olmuş gibi gözükse de ticaret durakları genişlemiştir. Bu dört destinasyon, Girit ticaretinin %70'ini oluşturmaktadır.¹⁰⁷⁸

18. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nin Marsilya olan ithalat ve ihracatında Girit önemli bir yer oluşturmuyordu. İki ülke arasındaki ihracat verileri incelendiğinde yüzyılın ikinci çeyreğine kadar yükselme eğilimi göstermiştir. Ancak 1729'dan sonra grafik bir hayli düşmüş, 13.520 liralara kadar inerek neredeyse bitme noktasına gelmişti. Fakat bu tarihten sonra büyük bir sıçrama ve düşüş daha yaşamış, 1770-74 yıllarında 1.149.207,5 liraya çıkmış, hemen ardından bir milyon gibi bir kayıp yaşayarak 477.202,2 liraya inmişti. 1786-89 yıllarında ise ihracat hacmi, tarihindeki en büyük sıçramayı yaparak,

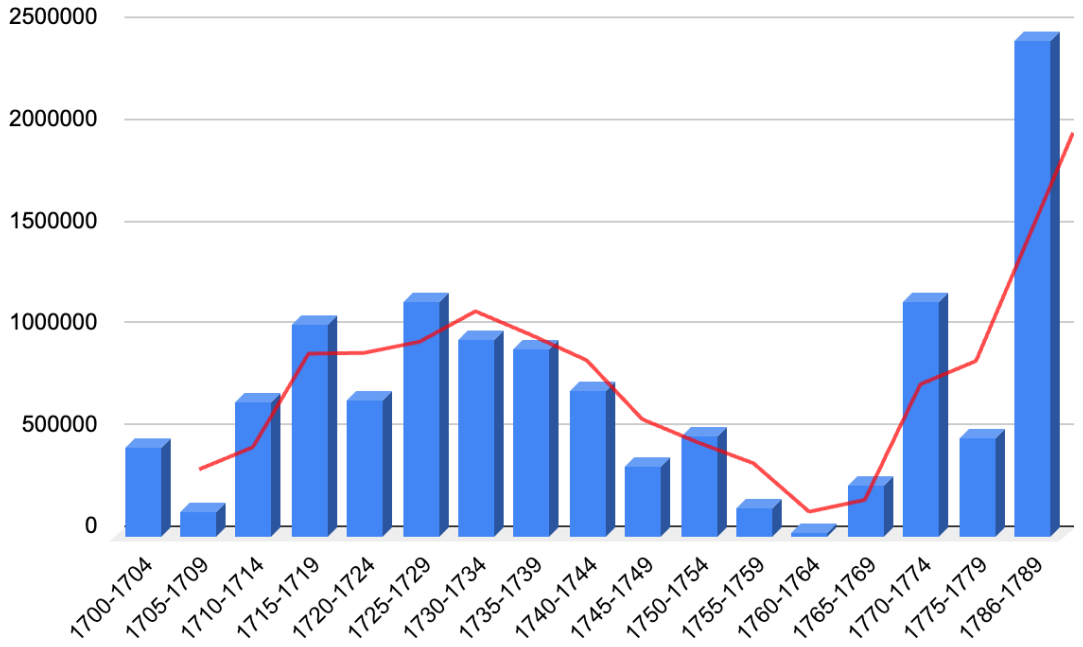
¹⁰⁷⁶ Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869, p. 314.

¹⁰⁷⁷ Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869, p. 319; Girid, Mazisi, Hali, İstikbali, s. 27.

¹⁰⁷⁸ Greene, A Shared World, p. 117.

Marsilya-Girit ihracatında zirve noktasını oluşturmuş, 2.433.788 lira gibi büyük bir pay elde etmişti.¹⁰⁷⁹

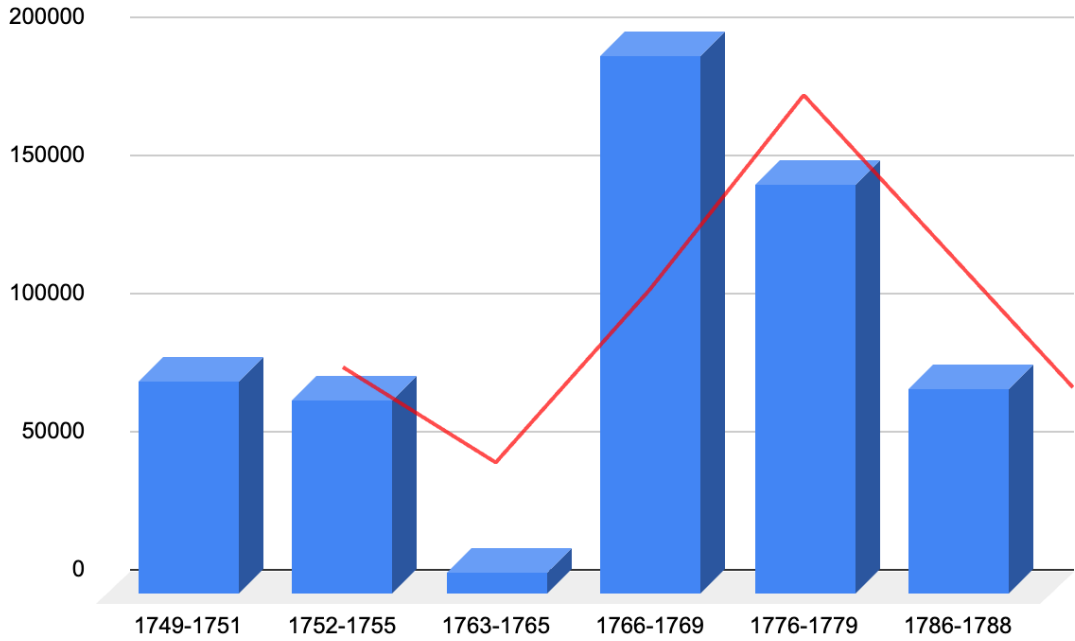
İki ülke arasındaki ithalat verileri yüzyılın ortasından başlamaktadır. 1749-1789 yılları arasında dalgalı bir grafikte seyretmiştir. 1749'dan 1765 yılına kadar ithalat verileri azalma eğilimi göstermiş ve 77.237 liradan 7.702 liraya kadar düşmüştü. Ancak 1766-69 yıllarında büyük bir tırmanışla zirve noktasına ulaşmış ve 195.185 lirayı bulmuştu. Bu tarihten sonra tekrar azalmaya başlamış, 1788 yılında gelindiğinde 74.131 liraya kadar düşmüştü.¹⁰⁸⁰

Grafik 8:1700-1789 yılları arasında Marsilya ile Girit arasındaki ihracat hacmi

¹⁰⁷⁹ Elena Frangakis-Syrett, **18. Yüzyılda İzmir’de Ticaret (1700-1820)**, çev. Çiğdem Diken, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir, 2006, ss. 256-260.

¹⁰⁸⁰ Frangakis-Syrett, ss. 261-262.

Grafik 9:1749-1788 yılları arasında Marsilya ile Girit arasındaki ithalat hacmi

Konsolosların kullanıma sundukları gümrük kayıtları sayesinde Girit'te yetişen ürünlerin hangi bayrak altında taşındığını bilmenin oldukça kolay olduğunu belirten Raulin, ürünlerin hangi pazarlarda, hangi popülasyonlara satıldığını ve tüketildiğini bilmenin oldukça zor olduğuna vurgu yapmaktadır. Hacim olarak küçük ama değer olarak büyük olan ürünler büyük ölçüde Syra, İzmir ve İstanbul'un ticarî sirkülasyonuna karışmaktadır.¹⁰⁸¹

Hanya, Resmo ve Kandiye limanları dış ticarete düzenli olarak açıldı. Sadece, bazı zamanlarda Spinalonga'dan¹⁰⁸² keçiyoynuzu ve Kisamo'dan kestane gibi küçük sevkiyatlara izin veriliyordu. Ada içerisinde limanlar arasında aktif bir kabotaj trafiği bulunmaktadır ki bunun maliyeti oldukça düşüktü.¹⁰⁸³ Spatt, bölgeye uğradığında Spinalonga'da boş fiçiler bulunduğunu aktarmıştı. Buradan yağ ticareti yapılmasından

¹⁰⁸¹ Raulin, Crète, production, pp. 345-346.

¹⁰⁸² Özellikle Spinalonga'nın güneyinde yer alan Mirabella'da üretilen keçiyoynuzu, Spatt'a göre burasını karakterize eden ağaçtır. Spratt, p. 110.

¹⁰⁸³ Raulin, Crète, production, pp. 342-343.

kaynaklı olarak boş fiçilerin tüccarlar tarafından bırakılmış olacağını, onlar tekrar uğrayana kadar doldurulacaklarını belirtmiştir.¹⁰⁸⁴

Girit, İstanbul için her zaman önemli bir tedarik merkeziydi. Bunun nedeni de ürünlerinin, muadillerine göre daha kaliteli olmasıydı. 1551 yılı İstanbul’unda Ergeri b. Beludim(?) ve Mihail b. Yorgi’nin mudârebesiyle, yani ortaklığıyla Girit’ten bal getirip İstanbul’da satıyorlardı.¹⁰⁸⁵

1800 yılında Mihael Reis’in gemisiyle İskenderiye’ye gelen tüccarlar arasında Giritli Suhtezâde, Giritli Osman ve Giritli Kostandi bulunmaktaydı. Suhtezade 576 kantar, Osman 2.162 kantar ve Kostandi ise 778 kantar kahve getirmişti. Ayrıca Kostandi’nin yükleri arasında 210 kantar keten siyah ve 796 kantar keten de bulunuyordu.¹⁰⁸⁶

19. yüzyılın başlarında İskenderiye’den İstanbul’a erzak taşıyan Giritli İbrahim Kaptan 140 ferde kahve, 540 zembil erz-i Mısırî, 16 kafes şeker, 50 fasıl 31 torba keten, 4 çuval usfur,¹⁰⁸⁷ 71 demet hasır, bir fasıla lif, iki fasıla mîrî üstüğü, bir ferde ceviz-i hindi, bir denk post-i keçi, iki denk himlat-ı Mısırî, dört kafes zamk-ı Arabî, 10 kafes hurma, bir ferde derdehav yüklerini 45 günde getirmişti. Aynı yolu 71 günde kat eden Giritli Mustafa Kaptan, 215 ferde, 77 fesdes-i mîrî kahve, 541 zembil erz-i Mısırî, 33 kafes fasıl şeker, 31 fasıl 69 torba keten, 20 torba usfur, 17 demet hasır, 17 kafes gönlük, dört torba hına, bir denk himlat-ı Mısırî, 38 fasıla hurma, bir zembil bakla, iki kafes hamas, 13 denk zembil mercimek, bir fasıla çivit, yedi zembil hinta, dört zembil habbüllezziz ve bir sandık, 18 torba namalum taşımıştı.¹⁰⁸⁸

1802 yılında Giritli Mustafa Reis, 150 keten, 378 zembil ürz, 95 adet 82 zembil yemiş, 15 keten, 2 hına, 16 kafes luban, 14 kafes şeker ve 21 usfur getirmiştir.¹⁰⁸⁹

Girit’in gümrük idaresinin 19. yüzyılın sonlarında gelirleri yaklaşık 800.000 frank’tır. Masraflar ise 100.000 franktır.¹⁰⁹⁰

¹⁰⁸⁴ Spratt, p. 113.

¹⁰⁸⁵ Fethi Gedikli, **Osmanlı Şirket Kültürü, XVI.-XVII. Yüzyıllarda Mudârebe Uygulaması**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 87.

¹⁰⁸⁶ Mücahide Güneş, **XVIII. Yüzyılda İskenderiye Limanı**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009, ss. 65, 67.

¹⁰⁸⁷ Serçe kuşu, Devellioğlu, s. 1308.

¹⁰⁸⁸ Güneş, ss. 68-70.

¹⁰⁸⁹ Güneş, ss. 71-72.

¹⁰⁹⁰ Combes, s. 121.

Girit Savaşı başladığında Adaya getirilecek mühimmat ve gıda ürünleri daha çok İngiliz ve Hollandalı tüccarların gemileriyle taşınmıştı. Bu nakliyat kuşatma sırasında da devam etmişti. Adaya gelen gemiler Hanya, Resmo ve Yerapetra limanlarına çıkıyordu. Hanya Kalesi ile Kandiye arasında yedi konak mesafe vardı. Diğerleri ile 14-15 saati buluyordu ve yollar bir hayli kötüydü. Bu yüzden Veziriazam, Kandiye'nin beş saat batısında kalan Çanak Limanı'nı bu işler için kullanmıştı. Bu dönemde Girit'te bulunan Osmanlı askerlerinin ihtiyaçları sadece dışarıdan gelmiyordu. Fazla olmamakla birlikte Ada halkı da askerlerin iaseleri için yardım etmiş, bu da sicillere yansımıştı.¹⁰⁹¹

“Müstemin” gemileri ile İskenderiye, Girit, İzmir, Selanik, Foça, İngiltere, Marsilya, Trieste, Zenta, Tunus ve Yafa'dan gelen kahve, fes, revgan-ı zeyt, sabun, harnup, tuz, beylik aba, buğday, arpa gibi belirli miktarda eşya gelmişti. Takvim-i Vekayi'de yayımlanan istatistikte hangi limandan ne kadar ürünün İstanbul'a geldiğini maalesef ki öğrenemiyoruz. Ticarî akış içerisinde yer alan yukarıdaki ürünlerden sadece birkaç tanesi hakkında ağırlık veya sayı gibi verilere ulaşabiliyoruz. Bu bilgiler doğrultusunda İstanbul'a 5.497 kantar revgan-ı zeyt, 1.000 kantar sabun, 1.160 kile tuz, 20 denk aba gelmiştir.¹⁰⁹²

1821'den 1830 yılına kadar geçen süreçte yaşanan karışıklıklardan dolayı ticaret çok azalmıştı. Çünkü denizlerde Yunanlıların sayısı Türklere nazaran fazlaydı. Bu yüzden Adaya gelecek her türlü gemiye engel oluyordu. Girit'te bulunan Yunanlılar da Resmo yakınlarında Margarites Köyü'nde bir konsey kuruldu. Zeytinyağı satmak isteyen tüccarlar gizlice bu konseye başvuruyorlar, konsey onlara bir varış noktası ve fiyat belirliyordu. Bu yüzden Adadan çıkan gemi sayısı da azalmıştı. Tüm bu ortam içerisinde Ada dışına satış yapmayı başarabilen tüccarlar iyi kâr elde ediyorlardı.¹⁰⁹³

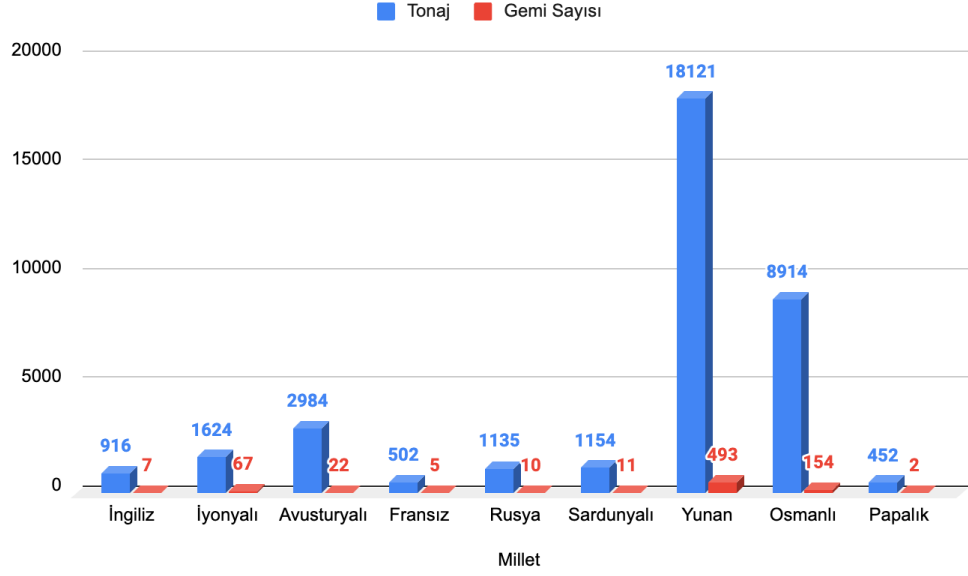
Bowring, 1831 ile 1837 yılları arasında Girit'e gelen gemilerin sayılarını ve tonajlarını vermektedir. Bu dönemde İngiltere'den Malta'ya, Fransa'dan Rusya'ya, Sardunya'dan Mısır'a ve Papalığa kadar pek çok gemi Girit'e gelip gitmiştir. 1837 istatistikleri incelendiğinde Adaya en fazla Yunan tüccarlar gelmişti. Ardından Osmanlı

¹⁰⁹¹ Nuri Adıyeke, “Girit Savaşları ve Birleşik Hristiyan Orduları”, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt: 9, (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, (Hristiyan Orduları), ss. 1355-56.

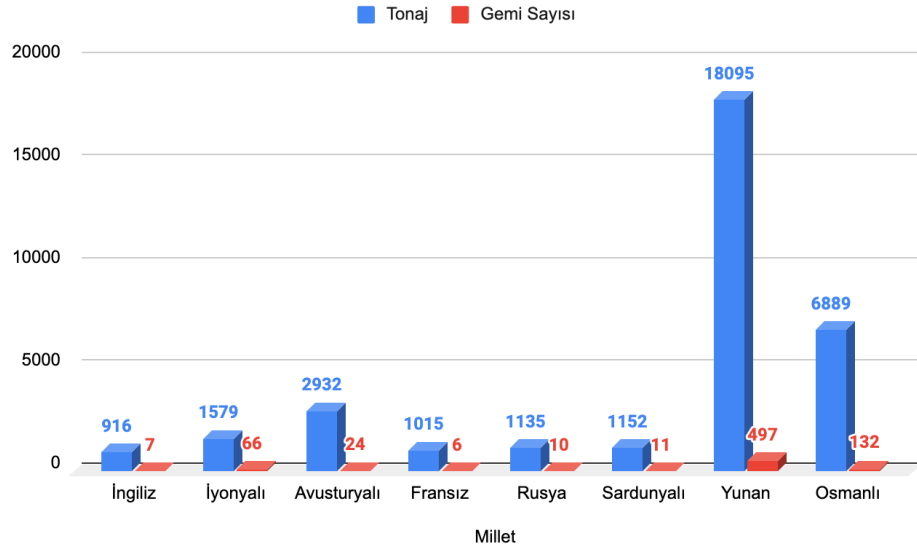
¹⁰⁹² **Takvim-i Vekayi**, Defa 64, Fi 22 RA Sene 1249 (9 Ağustos 1833), s. 3.

¹⁰⁹³ Bowring, p. 155.

vatandaşı tüccarlar gelmektedir. Bu yılda Papalıktan iki gemi de Girit'e geldiğini görüyoruz. Ancak Girit'ten giden gemilere baktığımızda hiçbir geminin Papalığa geri gitmediğini görüyoruz.¹⁰⁹⁴ Gemiler muhtemelen Adadan başka ülke limanlarına gitmişlerdi.

Grafik 10:1837 yılında Girit'e gelen gemilerin sayısı ve tonajları

Grafik 11:1837 yılında Girit'ten giden gemilerin sayısı ve tonajları

¹⁰⁹⁴ Bowring, pp. 168-174.

1836 yılında Girit'in ihracatı 161.703 pound'u bulmuştu. İthalatı ise 151.654 pound'du. Ancak bir sonraki yıl Adanın ticarî hayatı büyük oranda olumsuz etkilenmişti. İhracatı %50'den fazla azalmış, 64.440 pound'a gerilemişti. İthalatta da azalma yaşanmışsa da oransal olarak çok daha düşüktü. Bu yılda Girit'in ithalatı 119.204 pound'a gerilemişti.¹⁰⁹⁵

1836 yılında yapılan ihracatın sterlin üzerinden değerine baktığımızda ticaret hacmi en fazla ülke Türkiye ve Mısır'dır. Bu iki ülkenin ortak olarak yer aldığı istatistikte ticaret hacmi 70.196 sterlin'di. Ardından Yunanistan ile 41.138, Avusturya ile 15.234, Fransa ile 12.666, Malta ve İngiltere ile 11.128, Baltık ülkeleriyle 10.588 sterlin değerinde ihracat yapılmıştı. Sardunya ile olan ihracat ise bir hayli az olup, sadece 753 strelin'di.¹⁰⁹⁶

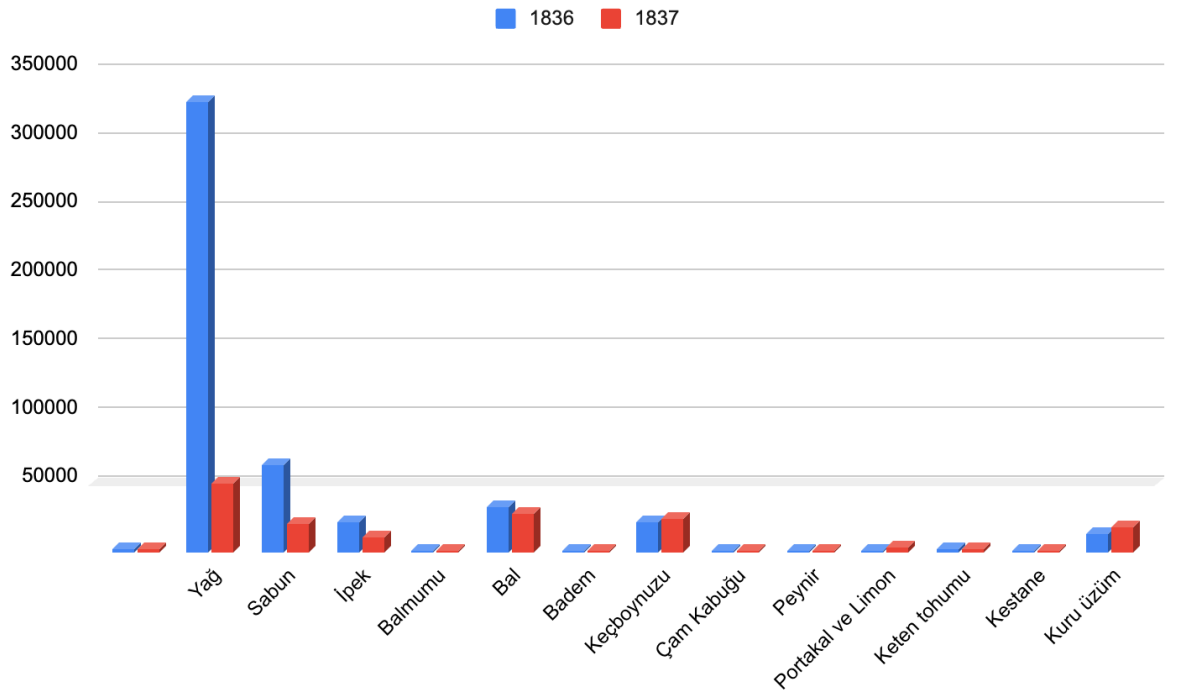
Ürün özelinde incelediğimizde her bir kalemin farklı ölçü birimleri olduğu için birbirleriyle kıyaslamak yanlış olacaktır. Ürünlere tek tek baktığımızda en fazla yağ ticareti yapan ülkenin Fransa (114.719 galon) olduğunu görüyoruz. 1836 yılında Türkiye, Mısır, Yunanistan ve Sardunya'ya hiç yağ gönderilmediği kaydedilmiştir. Sabun üzerinden en fazla ürün 32.000 cwts Türkiye ve Mısır'a gönderilmişti. Girit ipeği bu yıl sadece Avusturya, Türkiye ve Mısır'a gönderilmişti. İpeğin alışverişteki değeri eşit olarak dağılmış ve toplamda 22.000 pound tutmuştu. Balmumu oldukça azdı. Sadece Avusturya (70 cwts) ve Yunanistan'a (45 cwts) balmumu ihraç edilmişti. İhraç edilen balın büyük bir çoğunluğu Türkiye ve Mısır'a (24.000 pound) gönderilmişti. Badem ise Türkiye ve Mısır (270 cwts) ve Avusturya'ya (90 cwts) ihraç edilmişti. Adadan keçiboynuzu gönderilen ülkelerin başında Türkiye ve Mısır geliyordu. Çam kabuğu ise sadece Avusturya'ya (235 ton) gönderilmişti. Girit peyniri, portakal ve limonları sadece Türkiye, Mısır ve Yunanistan'a ihraç edilmişti. Keten tohumu ihracının 975 kilesi Türkiye ve Mısır'a gönderilmişti. Avusturya ve Yunanistan ise 650 kilelik keten tohumları almıştı. Girit kestanesi bu yılda sadece Yunanistan'a ihraç edilmişti ki onun da değeri 420 strelini. Adanın kuru üzümü ise Türkiye, Mısır, Malta, İngiltere ve Avusturya'ya toplam 13.200 cwts ihraç edilmişti.¹⁰⁹⁷

¹⁰⁹⁵ Bowring, p. 159.

¹⁰⁹⁶ Bowring, p. 175.

¹⁰⁹⁷ Bowring, p. 175.

1837 yılında bu ürünlere ek olarak yün ve koyun derilerinin de ticarî hayata dahil olduğunu görüyoruz. Aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere diğer ürünlerin ticaretteki hacimleri değişim göstermiş, bazı ürünler yükselirken özellikle yağda büyük bir düşüş yaşanmıştı. Bunun neden muhtemelen zeytinde verimsiz yıla denk gelinmesiydi. 1837 yılında 113.400 cwts'lik yün ihracı yapılmıştı. Bunun 75.600'ü Fransa'ya, 37.800'ü ise Avusturya'yaydı. Yine Fransa 1000 per, Avusturya 700 per, Türkiye ise 250 per koyun derisi almıştı.¹⁰⁹⁸

Grafik 12:1836-1837 yıllarında ürünlerin ihracındaki değişim

¹⁰⁹⁸ Bowring, p. 175.

İhraç edildiği ülkeler	1836													
	Yağ	Sabun	İpek	Balmumu	Bal	Badem	Keçboynuzu	Meşe Palamudu	Peynir	Portakal ve Limon	Keten tohumu	Kestane	Kuru üzüm	Toplam değeri
	Galon	Cwts	Pound	Cwts	Pound	Cwts	Cwts	Ton	Cwts	Per 1.000	Kile	Sterlin	Cwts	Sterlin
Malta ve İngiltere	94.309	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	2.200	11.128
Baltık	95.899	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	10.588
Avusturya	22.454	1.600	11.000	70	...	90	3.800	235			650		3.300	15.234
Fransa	114.719													12.666
Yunanistan		25.000		45	8.000				75	200	650	420		41.138
Sardunya							6.700							753
Türkiye ve Mısır		32.000	11.000		24.000	270	10.500	...	150	200	975	...	7.700	70.196
Toplam	327.381	63.600	22.000	115	32.000	360	21.000	235	225	400	2.275	420	13.200	

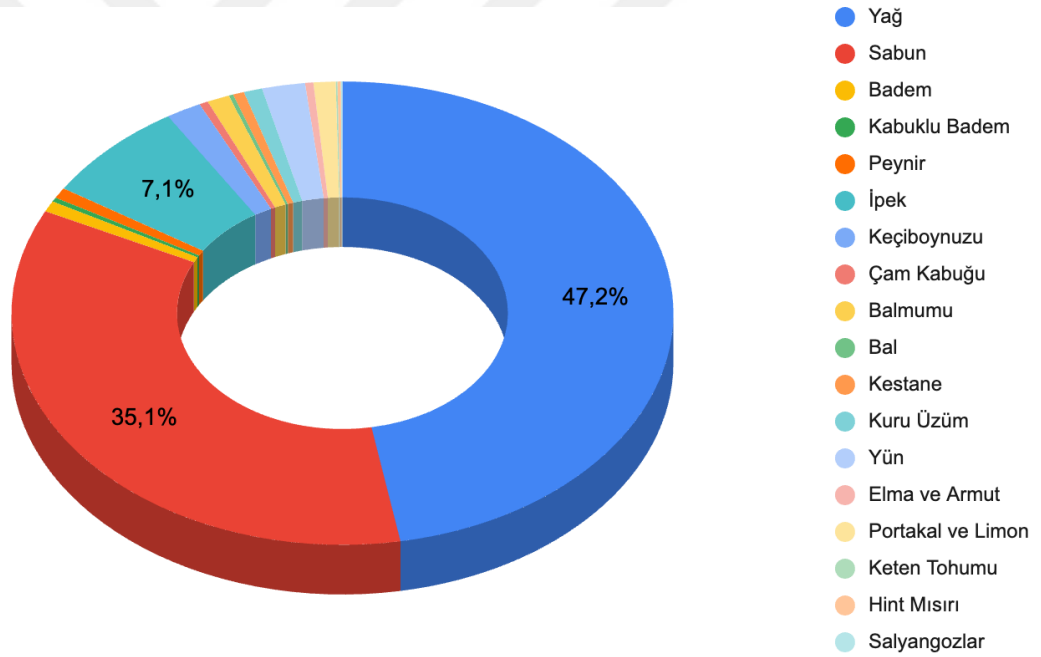
Tablo 26:1836 yılında ürünler, ihraç edildikleri ülkeler ve değerleri

İhraç edildiği ölkeler	1837															
	Yağ	Sabun	İpek	Balmumu	Bal	Badem	Keçboynuzu	Meşe Palamudu	Peynir	Portakal ve Limon	Yün	Keten tohumu	Kestane	Kuru üzüm	Koyun derileri	Toplam değeri
	Galon	Cwts	Pound	Cwts	Pound	Cwts	Cwts	Ton	Cwts	Per 1.000	Cwts	Kile	Sterlin	Cwts	Per	Sterlin
Malta	...	...	...	13	...	50	3.100	...	50	...	...	...	...	3.700	...	1.867
İyonya Adaları	...	...	...	10	...	...	...	...	125	...	...	...	250	...	...	468
Fransa	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	75.600	1.200	...	...	1.000	1.343
Avusturya	...	2.500	4.000	58	...	50	1.670	200	...	...	37.800	600	...	4.400	700	11.113
Cenova	...	...	...	8	...	50	4.900	...	...	...	...	...	...	...	...	767
Yunanistan	...	8.000	1.337	75	...	...	...	...	175	1.200	...	200	400	...	...	15.624
Türkiye	50.000	9.000	2.674	...	28.000	350	13.800	...	625	2.400	...	...	200	5.500	250	30.266
Toplam	50.000	20.500	10.685	164	28.000	500	23.470	200	975	3.600	113.400	2.000	850	18.000	1.950	

Tablo 27:1837 yılında ürünler, ihraç edildikleri ölkeler ve değerleri

19. yüzyılın ikinci çeyreğinde bazı ürünlerinde ihracattaki değeri 18.540.620 kuruştı. Bu ürünlerden alınan toplam vergi ise 2.091.725 kuruştı. İhracattaki en büyük payı yine yağ oluşturunuyordu. Ancak bu sefer portakal ve limon da sayıca olduk fazlaydı. Ayrıca mısır ve salyangozun da ihracatta yer bulunduğunu görmekteyiz. Kuru üzümün ihracı 6.000 kental olup değeri 168.000 kuruştı. Ancak Pashley, üzüm bağlarının yok edildiğini, önceden 60, 80 ve hatta 100 bin kental üzüm ihracatı yapıldığını vurgulamıştı.¹⁰⁹⁹ İhraç edilen ürünler içerisinde parasal değeri en fazla olan ipekten hiç vergi alınmadığı göze çarpıyor. Pashley, verdiği istatistik bilgisinde ipekten alınması gereken verginin 72.600 kuruş olması gerektiğini, ancak Girit'teki bütün ipeklerin kaçakçılık yoluyla adadan çıkartıldığını, bu yüzden hiç vergi alınmadığına değinmiştir.¹¹⁰⁰

Grafik 13:19. yüzyılın ikinci çeyreğinde ürünlerin ihracattaki dağılımı

19. yüzyılın ikinci çeyreğinde ithalatta tuz, çanak çömlek, kâğıt, ilaç, koyun, çivi, rakı, şarap, şeker, tütün, fasulye ve deriler gibi oldukça fazla ürün kalemi olduğunu

¹⁰⁹⁹ Devrimle birlikte üzüm bağları yok edilmeden önce kuru üzümün yıllık ihracatı 60.000, 80.000 ve hatta 100.000 kental idi. Pashley, Vol. II, p. 302, fn. 2.

¹¹⁰⁰ İhraç edilen ipek için 72.600 kuruş vergi alınması gerekiyordu. Ancak bütün ipekler Adadan kaçırıldığı için vergi alınamıyordu. Pashley, Vol. II, p. 302, fn. 1.

görüyoruz. Ancak ürün çeşitliliği artmış olmasına rağmen elde edilen kazan ihracattan düşüktür. İthalattan toplam gelir 17.818.000 kuruştur. İthal edilen ürünler arasında yünlü kumaşlar, Belçika'daki fabrikalarda üretilip Trieste  zerinden Girit'e geliyordu. Morina balığı Fransız gemileri aracılığıyla geliyordu. Zaten Fransa morina balıkçılığını artırmak amacıyla ihracına hatırı sayılır bir ödül de veriyordu. İthal edilen romlar genellikle Leghorn ve İzmir limanlarından geliyordu. Yakacak odunlar büyük oranda sabun fabrikaları için, Karamanya, Anadolu ve Rumeli'nden alınıyordu. Tereyağı büyük oranda Babery'den, az miktarda da Rusya'dan getiriliyordu.  atal-bıçak takımları ise Trieste'den Girit'e ve bütün Levant dünyasına temin ediliyordu. Bu dönemde İngiliz ürünlerine nazaran daha ucuz ve kalitesiz olan Alman  atal-bıçakları tercih ediliyordu. Ayrıca bu dönemde buğday, arpa, fasulye, pirinç ve yakacak odun gümrük vergisinden muaf tutulmuşt .¹¹⁰¹

İhracat

�r�n	Miktar		Kuruşu Değeri	Vergi	Vergi Miktarı
Yağ	3.500.000	Okka	8.750.000	Okka başına 16 para	1.400.000
Sabun	50.000	Kental	6.500.000	Kentalde 11 kuruş	550.000
Badem	20.000	Miktar	140.000	Yüzde 3, miktarda 20 para	14.200
Kabuklu Badem	10.000	Okka	55.000	Yüzde 3, okkada 5 para	1.900
Peynir	50.000	Okka	137.500	Yüzde 3, okkada 10 para	16,625
�pek	11.000	Okka	1.320.000	Yüzde 3, okkada 3 kuruş	---
Keçiboynuzu	40.000	Kental	320.000	Kentalde 20 para	20.000
Meşe Palamudu	2.500	�d	80.000	Yüzde 3 ve miri	10.000

¹¹⁰¹ Pashley, Vol. II, p. 303.

Balmumu	15.000	Okka	202.500	Okkada 1 kuruş	15.000
Bal	14.000	İd	42.000	Okkada 6 para	2.100
Kestane	200.000	İd	100.000	Okkada 3 para	15.000
Kuru Üzüm	6.000	Kental	168.000	Yüzde 3 ve kentalde 30 para	9.540
Yün	130.000	Okka	390.000	Okkada 4 para	13.000
Elma ve Armut	150.000	İd	75.000	1000'de 5 para	7.500
Portakal ve Limon	2.500.000	Sayica	200.000	1000'de 4,5	11.750
Keten Tohumu	25.000	Okka	15.620	Yüzde 3, okkada 2 para	1.710
Hint Mısırı	30.000	İd	30.000	İd.	2.400
Salyangozlar	20.000	İd	15.000	Okkada 2 para	1.000
			18.540.620		2.091.725

Tablo 28:19. yüzyılın ikinci çeyreğinde ihracat verileri

İthalat

Ürün	Miktar		Kuruş Fiyat	Kuruş Değeri	Vergi	Vergi Miktarı
Üretilen mallar	---		---	3.630.000	Yüzde 3	108.900
Yünlü bezler	400	Parça	400	160.000	İd.	4.800
Bufalo Postları, diğer deriler, maroken, deri vb.	---		---	2.800.000	İd.	84.000
Buğday	70.000	Quilots	14	980.000		---
Arpa	360.000	İd	6	2.160.000		---
Fasulye, bezelye, hindiba vb.	90.000	İd	12	1.080.000		---
Pirinç	280.000	Okka	2	560.000		---

Soda (sabun yapmak için)	35.000	Kental	45	1.575.000	Yüzde 3	47.250
Morina balığı	2.500	İd	100	250.000	İd	7.500
Diğer tuzlu balık	3.500	İd	150	525.000	İd	15.750
Tütün	160.000	Okka	4	640.000	Okkada 5 para	20.000
Enfiye	2.000	İd	25	50.000	Okkada 1 para	2.000
Kahve	50.000	İd	8	400.000	Okkada 5 para	6.250
Şeker	80.000	İd	5	400.000	Yüzde 3	12.000
Rom	250 20	Vaka Variller	---	57.500	Çiftçilik	---
Şarap	5.000	İd	50	250.000	Çiftçilik	---
Rakı	25.000	Okka	3	75.000	Çiftçilik	---
Odun	60.000	Tahtalar	4	240.000	Yüzde 3	7.200
İstanbul'dan aynen	10	Kargolar	15.000	150.000	İd	4.500
Yakacak odun	60	İd	5.000	300.000		
Tereyağı	50.000	Okka	7	350.000	Yüzde 3	10.500
Öküz	400	Baş	200	80.000	İd	2.400
Koyun	5.00	İd	30	150.000	İd	4.500
İlaçlar ve yiyecekler	15.000	Okka	Ortalama fiyat 10	150.000	İd	4.500
İngiliz Teneke	30	Varil	1.500	45.000	İd	1.350
Kurşun	10.000	Okka	2	20.000	İd	600
Çiviler	200	Varil	200	40.000	İd	1.200
Çubuk demir	1.500	Kental	60	90.000	İd	2.700
Çatal-bıçak takımı (sofra için)		---	---	300.000	İd	9.000
Çelik	100	Cases	180	18.000	İd	540
Kağıt	1.500	Rabya	15	22.500	İd	675

Çanak-Çömlek	20.000	Düzine	6	180.000	İd	5.400
Bardak	100	Cases	500	50.000	İd	1.500
Tuz	20.000	Miktar	2	40	20 para, miri	10.000
			17.818.000			375.015

Tablo 29:19. yüzyılın ikinci çeyreğinde ithalat verileri

Yine bu dönemde Girit'e yaklaşık 131.800 sterlin değerinde erzak taşınmıştı. Erzak taşıyan gemilerin büyük bir çoğunluğu (76.510 sterlin) Fransız bayraklıydı. Diğer gemiler ise Avusturya (22.155 sterlin), Sardunya (11.200 sterlin), İyonya (1.133 sterlin) ve Yunan (8.781 sterlin) bandıralıydı. Gemiler içerisindeki değer bakımından en büyük hacmi, en fazla gemiyle gelen Fransızlar oluşturuyordu. İyonyalı ve Yunanlı gemilerin sayısı eşit olmasına rağmen Yunanlıların taşıdığı yüklerinde değeri daha fazlaydı.

1842 yılında doğrudan padişaha bağlı ve Müslüman ülkelerden Girit'e 79.089 tonajlık yük getirilmişti. En fazla yük Anadolu'dan (21.297 ton) gelmişti. Ardından İstanbul özelinde 20.158 tonajlık yük Girit'e gönderilmişti. Ardından Makedonya'dan 8.520, Babary'den 4.883, Mısır'dan 5.865, Rodos ve Kıbrıs'tan 2.771, Suriye'den 678 ve Arnavutluk'tan 857 tonajlık yük Adaya gelmişti.¹¹⁰² Bu yılda Müslüman ülkelerden gelen gemilerin toplam tonajına ulaşabilirsek de buralardan Girit'e gelen ürünler hakkında ne yazık ki bir bilgi bulunmamaktadır.

1846 Aralık'ında Girit, İskenderiye, Kıbrıs, Eğriboz, Rodos, İstanköy, İzmir, Midilli, Kazdağı, Foça, Sakız, İnöz, İbrice, Ayvalık ve Bodrum iskelelerinden 42 kıta gemiler ile İstanbul'a gelen erzak ve eşyalar taşıyordu. Bu eşyalar arasında hinta, pirinç, tuz, harnup, kuru balık, kuru meyve, limon, portakal, kahve, hınna, assel, revgan-ı zeyt, sabun, biber, nohut, zift, nar, kömür ve bakam boya gibi ürünler vardı.¹¹⁰³ Bir hafta sonra Girit, İskenderiye, Rodos, İzmir, Molova ve Bozcaada iskelelerinden İstanbul'a giden 10 kıta gemi pirinç, tanbâkû, günlük, hınna, revgan-ı zeyt, sabun, asel, kuruyemiş ve portakal gibi ürünler taşımıştı.¹¹⁰⁴

¹¹⁰² Raulin, Créte, production, p. 343.

¹¹⁰³ **Takvim-i Vekayi**, Defa 312, Fi. 22 Z Sene 1262 (11 Aralık 1846), s. 3.

¹¹⁰⁴ **Takvim-i Vekayi**, Defa 313, Fi. 29 Z Sene 1262 (18 Aralık 1846), s. 3.

1847 Şubat'ında Girit, İskenderiye, Malta, Sakız, Molova, Bozcaada, Karaağaç, İbrice, İzmir, Foça, İstanköy ve Galos iskelelerinden İslam ve Reaya 19 kıta gemi ile İstanbul'a pirinç, hurma, hasır, günlük, tuz, palamut, tenbâkû, sinâmekî, revgan-ı zeyt, asel, nohut, portakal, limon, balık, sandalye, sabun, duhan ve kömür gibi ürünler gönderilmişti.¹¹⁰⁵ İki hafta sonra Girit, Kandite, Alaiye, Kuşadası, İzmir, Sakız, Galos, Sisam, Midilli ve Selanik iskelelerinden İstanbul'a gelen 14 kıta gemi sisam, limon, portakal, duhan, revgan-ı zeyt, sabun, kömür ve harnup ürünler taşınmıştı.¹¹⁰⁶ Nisan ayında Girit, Karaağaç, Sakız ve Midilli'den kalkan 12 gemi İstanbul'a duhan, badem, dakik, portakal, turunç, taze bakla, zeytin, asel, portakal, revgan-ı zeyt, sabun ve limon gibi ürünler getirmişti.¹¹⁰⁷ Mayıs ayında İstanbul'a ürün gönderen iskele sayısı artmıştı. Girit, Molova, Midilli, Kavala, Karaağaç, Foça, Sakız, İnöz, Kösederesi, İzmir ve Bozcaada iskelelerinden kalkan 13 kıta gemi hinta, revgan-ı zeyt, duhan, badem, tuz, portakal, turunç, limon, palamut, sabun ve peynir gibi ürünler taşınmıştı.¹¹⁰⁸ Haziran ayında Girit, Midilli, İnöz, Sakız ve Yunda Adası'nda İstanbul'a dokuz gemi ile zeytinyağı, sabun, hinta ve portakal getirilmişti.¹¹⁰⁹ Temmuz ayında Girit, Çandarlı, Sakız, Ayvalık, Foça, Çeşme, Galos, Kösederesi, Karaağaç, Molova, Midilli, Kavala, İnöz ve İskenderiye'den İstanbul'a gelen 52 kıta gemide hurma, sabun, palamut, duhan, revgan-ı zeyt, hinta, pirinç, hasır, turunç, portakal, elma, tenbâkû, tuz, sünger, limon, Malta taşı ve değirmen taşı taşınmıştı.¹¹¹⁰ Bu seferden yaklaşık 10 gün sonra 48 gemi daha İstanbul'a gelmiştir. Girit, Çandarlı, Foça, İnöz, İskenderiye, Kazdağı, Semadirek, Molova, Sakız, Karaağaç, Ayvalık, Kavala, Midilli, Yunda Adası ve Sisam iskelelerinden kalkan gemiler, limon, duhan, revgan-ı zeyt, sabun, tuz, nohut, hinta, pamuk, boş çuval ve destiler, palamut, pirinç ve hasır taşımıştı.¹¹¹¹ Ağustos ayında Girit, Karaağaç, Foça, Yunda Adası, Midilli, Sakız, Kavala ve Ayvalık taraflarından 16 kıta gemi ile İstanbul'a duhan, peynir, tuz, revgan-ı zeyt, sabun ve limon getirilmişti.¹¹¹² Aralık ayında Girit,

¹¹⁰⁵ **Takvim-i Vekayi**, Defa 321, Fi 27 S Sene 1263 (14 Şubat 1847), s. 3.

¹¹⁰⁶ **Takvim-i Vekayi**, Defa 323, Fi 11 Ra Sene 1263 (27 Şubat 1847), s. 4.

¹¹⁰⁷ **Takvim-i Vekayi**, Defa 332, Fi 14 Ca Sene 1263 (30 Nisan 1847), s. 4.

¹¹⁰⁸ **Takvim-i Vekayi**, Defa 334, Fi 28 Ca Sene 1263 (14 Mayıs 1847), s. 4.

¹¹⁰⁹ **Takvim-i Vekayi**, Defa 340, Fi 10 B Sene 1263 (24 Haziran 1847), s. 2.

¹¹¹⁰ **Takvim-i Vekayi**, Defa 342, Fi 24 B Sene 1263 (8 Temmuz 1847), s. 2.

¹¹¹¹ **Takvim-i Vekayi**, Defa 343, Fi 3 Ş Sene 1263 (17 Temmuz 1847), s. 4.

¹¹¹² **Takvim-i Vekayi**, Defa 346, Fi 23 Ş Sene 1263 (6 Ağustos 1847), s. 4.

İskenderiye, Rodos, İstanköy, Sakız, İzmir, Foça, Bozcaada ve İbrice iskelelerinden 14 kıta gemi ile İstanbul'a pirinç, hurma, tuz, limon, portakal, nar, palamut ve kömür taşınmıştı. Bunlara ek olarak doğrudan Kandiye'den 50 kantar sabun İstanbul'a gönderilmişti.¹¹¹³

1848 yılı sonunda gelen gemi sayısında bir hayli artış yaşanmıştı. Girit, İskenderiye, Trablusgarp, Selanik, Midilli, Sakız, İstanköy, Molova, Kazdağı, Foça, Çeşme, Edremit, Ayvalık, Bodrum, Kadıkalesi, Kavala, Çayağzı, Karaağaç, Bozcaada, Kale-i Sultaniye iskelelerinden kalkan 95 gemi İstanbul'a şair, pirinç, revgan-ı zeyt, sabun, limon, harnup, tuz, duhan, asel, palamut, nohut, çıra, penbe-i ham, peynir, tencere ve kömür taşımıştı.¹¹¹⁴

1849 Ocak'ında Girit, İskenderiye, Selanik, Şire, Sakız, Midilli, Ayvalık, Molova, Bodrum, Çeşme, Foça, Çandarlı, Karaağaç, İstanköy, Sönbeki Adası, İncirli, Kavala ve İbrice iskelelerinden hareket eden gemiler İstanbul'a pirinç, revgan-ı zeyt, sabun, nohut, tuz, günlük, hınna, tenbâkû, harnup, duhan, limon ve kömür gibi ürünler getirmişti.¹¹¹⁵

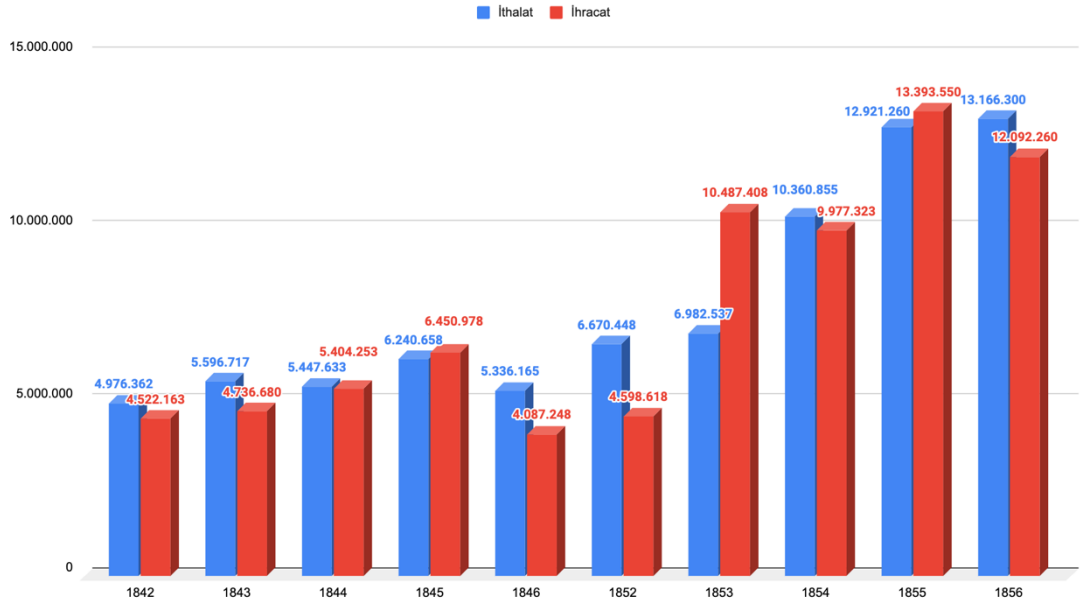
19. yüzyılın ortalarına gelirken Girit'in ticaret hacmi artmaya başlamıştı. 1842 yılından 1856 yılına kadar geçen sürede ihracat üç kat, ithalat ise üç kattan da fazla artış göstermişti. 1842 yılında ithalat 4.976.362 frank, ihracat ise 4.522.163 franktı. 1852 yılına kadar ithalat değeri büyük oranda daha yüksek iken bu tarihten sonra ihracat verisinde büyük bir sıçrama görülmektedir.¹¹¹⁶ Bu tarihler arasındaki gümrük gelirlerine bakıldığında hem ithalat hem de ihracatta büyük oranda yükselen bir trend yakalanmıştı. Bu durum bizlere Girit'in en sıkıntılı döneminde dahi ticarî hacminin büyük oranda artış gösterdiğini göstermektedir.

¹¹¹³ **Takvim-i Vekayi**, Defa 315, Fi 14 M Sene 1263 (22 Aralık 1847), s. 3.

¹¹¹⁴ **Takvim-i Vekayi**, Defa 394, Fi 18 Z Sene 1264 (15 Kasım 1848), s. 4.

¹¹¹⁵ **Takvim-i Vekayi**, Defa 399, Fi 28 S Sene 1265 (23 Kasım Ocak 1849), s. 3-4.

¹¹¹⁶ E. Dentu, **La Vérité Sur Les événements de Candie**, E. Dentu, Libraire-éditeur, Paris, 1858, p. 69.

Grafik 14:1842-1856 yılları arasında Girit'in ithalat ve ihracatının frank cinsinden değeri

Amerikan raporlarına göre 1855 yılında Girit'ten yağ, balık, post-deri, mobilya, donanımlar(?), tütün, soda külü, rom, pamuk ipliği ve pamuk gibi ürünler ithal edilmişti. Toplam değer 711.775 dolar ithalat yapılmıştı. Bu ticarî faaliyet içerisinde en büyük payı post ve deriler oluşturmaktaydı. Sonra soda külü ve yağ geliyordu.¹¹¹⁷

Ürünler	Değer (dolar)
Yağ	31.040
Kurutulmuş Morina Balığı	23.320
Post ve Deri	65.640
Donanım(?)	7.600
Mobilya	11.200
Ringa Balığı ve Sardalya	27.688
Pirinç	10.040
Rom	3.316
Soda külü	48.192

¹¹¹⁷ Edmund Flagg, **Report on the Commercial Relations of the United States with all Foreign Nations**, Vol. I, Cornelius Wendell Printer, Washington, 1856, p. 448'den aktaran Yıldız, s. 253.

Tütün	10.800
Pamuk ipliği	22.000
Kahverengi Pamuk	9.000
Çeşitli ürünler	441.939
Toplam	711.775

Tablo 30:1855 yılında Girit Adası’nda bazı ürünlerin ithalat verileri

Aynı yılda Flagg’ın verilerinde göre ihracattaki en büyük paya sabun, zeytinyağı ve ham ipek sahipti.¹¹¹⁸

Ürünler	Değer (Dolar)
Zeytinyağı	242.261,00
Sabun	475.525,84
Koyun Derisi	1.784,48
Ham İpek	22.320,00
Peynir	3.100,00
Portakal, Limon	1.800,00
Kestane	4.000,00

Tablo 31:1855 yılında Girit Adası’nda bazı ürünlerin ihracat verileri

Dentu, 1857 yılında ihracat verilerinin 1856 yılından az olmadığını vurgulamıştır. Bir sonraki yıl, yani 1858 yılında ise hasadın verimli yıla denk geldiğini ve bu yüzden de gümrük gelirlerinde artış yaşanacağını öngörmüştür.¹¹¹⁹ 1860 yılında Girit’e 2.065 gemi 114.631 tonajlık yük getirmişti. Zaman içerisinde gümrüklerin ticaret hacmi daha da büyümüş 1861 yılındaki ithalatı 21.437.000 frank, ihracatı 16.738.000 frank olmak üzere toplamda 38.175.000 franklık bir hacme ulaşmıştı.¹¹²⁰

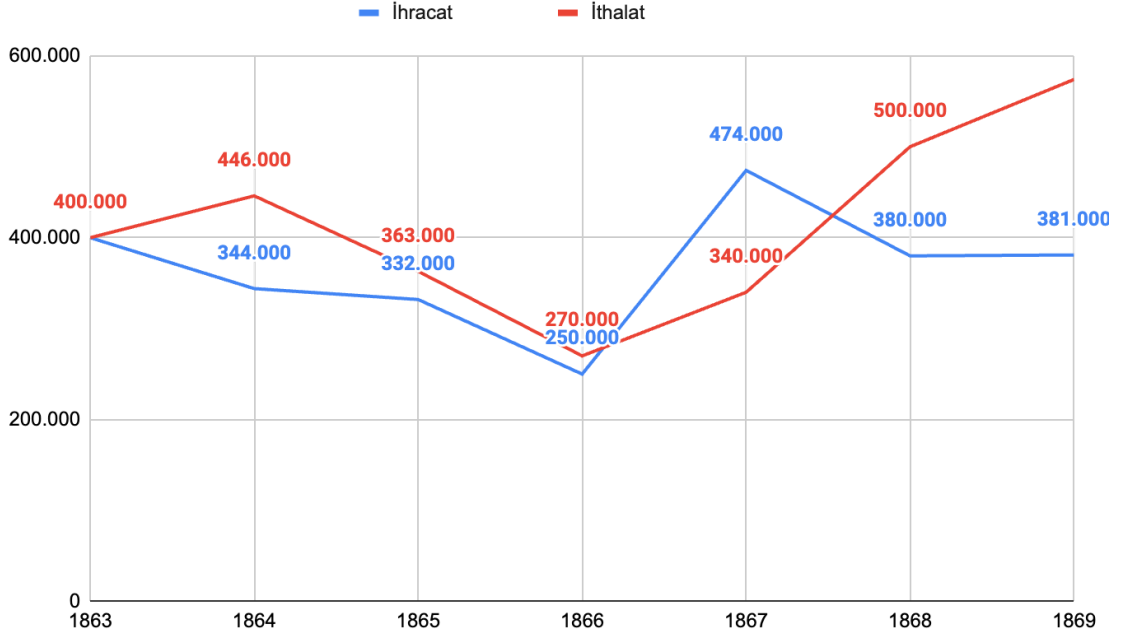
1866 yılında Girit’te başlayan isyan, Adanın ekonomisini oldukça kötü etkilemiştir. Aşağıdaki yer alan 1863 ile 1869 yılları arasındaki ihracat ve ithalat

¹¹¹⁸ Flagg, s. 449’dan aktaran Yıldız, ss. 255-256.

¹¹¹⁹ Dentu, p. 70.

¹¹²⁰ Selahaddin Bey, *La Turquie, A L’Exposition Universelle de 1867*, Librairie Hachette&C., Paris, 1867, pp. 221, 240.

değerlerini incelediğimizde bu fark gözler önüne serilmektedir. 1853 yılında hem ithalat hem de ihracat değeri 400.000 pound'du. Ancak 1869 yılına kadar neredeyse kademeli olarak azalma yaşamıştı.¹¹²¹

Grafik 15:1863-1869 yılları arasında Girit'in ithalat ve ihracatının pound cinsinden değeri

1869 yılında Girit'e gelen gemi ve tonaj sayısında artış yaşanmıştı. Toplamda en fazla ve en yüksek tonaja sahip gemiler Hanya ve Suda limanlarına gelmişti. Resmo Limanı'nın küçük olmasından kaynaklı olarak gelen gemi sayısı Kandiye'ye gelenlerin yarısı kadar olsa da tonaj olarak hemen Kandiye'ye çok yakın durumdaydı.¹¹²² Buradan yola çıkarak Resmo Limanı'na yaklaşan ve yanaşan gemilerin oldukça ağır yükler taşıdığını, limanda görevli kayıkçıların fazla mesai yaptıkları sonucunu çıkartabiliriz.

Limanlar	Gemi Sayısı	Tonaj	Mürettebatlar
Hanya ve Suda	769	115.918	10.046

¹¹²¹ Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869, p. 318; Crete. Report by Mr. Consul Frank Hay on the Trade of the Island of Crete for the Year 1864, p. 285; Crete. Report by Mr. Consul Frank Hay on the Trade of the Island of Crete for the Year 1864, p. 286.

¹¹²² A&P Girit 1869 Raporu, s. 315'ten aktaran Yıldız, s. 244.

Kandiye	547	68.130	7.098
Resmo	256	52.605	5.148
Toplam	1.572	236.653	22.292

Tablo 32:1869 yılında Hanya, Suda, Kandiye ve Resmo limanlarına gelen gemi sayısı ve tonaj miktarları

1869 yılında 594.000 pound¹¹²³ değerinde ithalat yapılmıştı. İhracat değeri ise 381.000 pound'du. İhracat gelirleri arasında en büyük payı Hanya almasına karşılık, en fazla ithalat Kandiye'den yapılmıştı. Resmo Limanı'nın küçük ve bakımsız olmasından dolayı ithalat ve ihracat rakamları oldukça azdır.¹¹²⁴

	İthalat (pound)	İhracat (pound)
Hanya	220.000	183.000
Kandiye	330.000	125.000
Resmo	44.000	73.000
Toplam	594.000	381.000

Tablo 33:1869 yılında Hanya, Resmo ve Kandiye'nin ithalat ve ihracat verileri

Mr. Dennis'e göre 1869 yılındaki ithalat ve ihracatta hiçbir bunalım görülmemektedir. Ancak Adada yaşanan iç savaş, nüfusun azalmasına yol açmıştı. Sanayi sektörünün gelişmesini engellemekle birlikte üretim araçlarının tahrip edilmesi Ada ticaretinin azalmasına yol açması gerekiyordu.¹¹²⁵ Fakat gözden kaçan nokta, üretim üzerindeki etkilerin kısa vadede değil de uzun vadede ortaya çıkacağıdır. Sanayi sektörüne ve üretim ürünlerine zarar verilmesi, ileriki birkaç yılda ürün verimini azaltacaktır. Nüfusun azalması ise yeterli iş gücünün sağlanamamasına neden olacaktır. Böylelikle hem sanayide hem de tarımsal üretimde ne kadar verim olsa da yeterli iş gücü olmadığı için verim azalmak zorunda kalacaktır.

¹¹²³ Raporda toplam ithalat değeri 574.000 yazılmıştır. Ancak Hanya, Kandiye ve Resmo'nun değerleri toplandığında ortaya 594.000 pound çıkmaktadır.

¹¹²⁴ Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869, p. 318.

¹¹²⁵ Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869, p. 318.

1869 yılında ithalat bir önceki yıla göre artmıştı. Çünkü iç çatışmaların göz ardı edilen etkisi vardı. Asayiş sağlamaya üzere pek çok asker Adaya gelmişti. Bunların erzak ve iâşe sorunu olacaktı. Bunları karşılamak için de dışarıdan sürekli alım yapılması gerekiyordu. Adada 40.000 insan ve yaklaşık 20 vapurdan oluşan bir filo vardı. Bu kadar insanı beslemek zor olacağı için olaylar yatıştıktan sonra sayıları dörtte bir oranına indirilmiştir.¹¹²⁶

Her yıl yaklaşık 6.000 Türk lirasını bulan gümrük gelirleri, Halepa Sözleşmesi'nin ardından 1887 yılında yayımlanan bir fermanla gümrük gelirlerinin yarısı, Adanın ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Girit'e bırakılmıştı.¹¹²⁷ 1882-83 yılında Girit'in öşür ve rüsumat güzeşesi 80.000 kuruştur.¹¹²⁸ 1888-89 yılında 15.347 kuruşa düşmüştü.¹¹²⁹

Girit'in 1889-1890 yıllarında bir yıllık ithalat 75 milyon kuruş, ihracatı ise 45 milyon kuruştur.¹¹³⁰ 1898 tarihinde Hamburg-Amerika hattı üzerinde bir Grand Oriental Cruise seferi düzenleniyordu. Bu sefer sırasında Villefranche (Nice), Beyrut, Atina ve İstanbul gibi şehirler bulunmaktadır. Grand Oriental Cruise için verilen reklamda bir şehir dikkatimizi çekti: Canea (Crete). Dönemin turizmcileri bu seyahati planlarken, siyasî olarak oldukça karışık bir durumda olan Girit'i de programlarına dahil etmişlerdi. Afişte şehirlerin hemen altında Girit için ek bir not yer alıyordu: "Girit, son Doğu sorunlarıyla olan ilişkisi nedeniyle büyük ilgi görecektir".¹¹³¹ Artık Girit bir savaş turizmi merkezi olmuştu.

1899 yılında Rusya'dan Girit'e buğday sevkiyatı gerçekleştirilecekti. Aynı tarihte Aydın'da büyük bir deprem gerçekleşmişti. Deprem sonrasında vilayetin pek çok noktasında ağır hasarlar meydana gelmiş, köylerin bir kısmı yıkılmıştı. Deprem sonrasındaki ortam düşünüldüğünde erzak ihtiyacı ilk akla gelenlerdendir. Rusya'dan Girit'e gitmek üzere yola çıkan buğday gemisi, Osmanlı hükümetinin isteği üzerine

¹¹²⁶ Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869, p. 320.

¹¹²⁷ Cuinet, p. 564.

¹¹²⁸ BOA, A.}MTZ.GR., 3/83, leff 13.

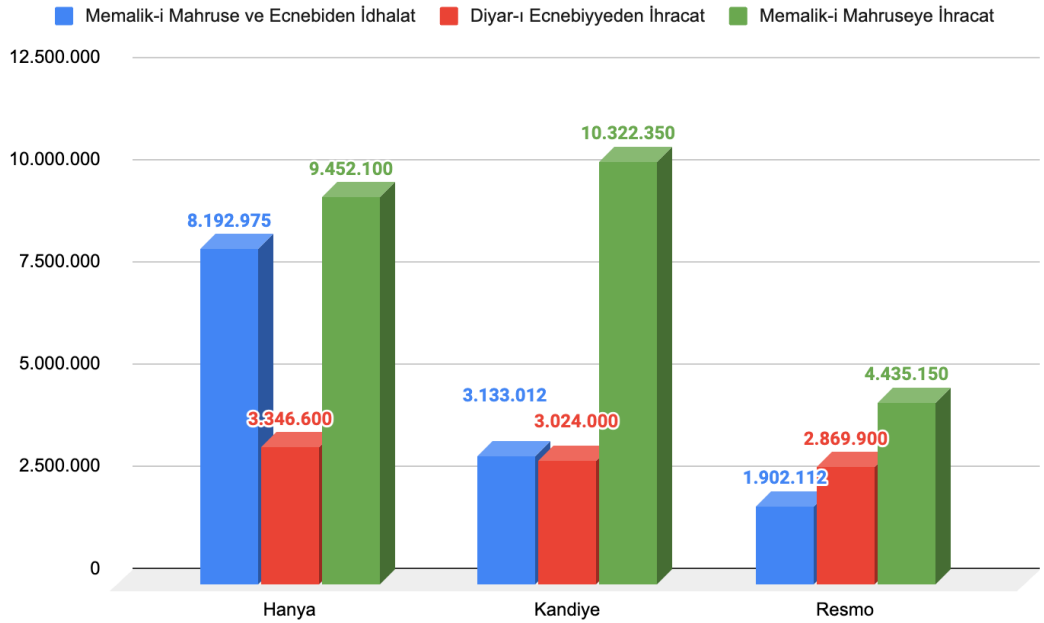
¹¹²⁹ BOA, Y..EE., 47/18, leff 6.

¹¹³⁰ A. N. Adıyeke, Girit, s. 117.

¹¹³¹ "Grand Oriental Cruise", *The Century Illustrated Monthly Magazine*, Volume: XCVII, November 1918 to April 1919, p. 1004.

yönünü Aydın Vilayeti'ne çevirmiş, depremde oldukça ağır hasarlar alan Denizli ve Afyon'a gönderilmişti.¹¹³²

1873-74 yılında Girit'in toplam geliri 3.087.523 kuruştı. Bu gelirin 1.058.349 kuruşu ithalattan, 92.406 kuruşu ihracattan ve 1.936.768 kuruşu ise “sarfiyat-ı dahiliye”den gelmektedir. Bu dönemde Hanya'nın ithalat geliri 655.438, ihracat geliri ise 33.466 kuruştı. Kandiye'de ithalattan 250.641, ihracattan ise 30.240 kuruş gelir elde edilmişti. Resmo'da ise ithalatın getirisi 152.169, ihracatın getirisi ise 28.699 kuruştur. Ancak salnamedeki verilerin devamında Memalik-i Mahruseye İhracat başlığı altında 24.209.600, Diyar-ı Ecnebiyyeye İhracat 9.240.500 ve Memalik-i Mahsure ve Ecnebiden İthalat başlığı altında da 13.227.099 kuruşluk veri bulunmaktadır. Bu veriler Girit'in üç büyük şehri olan Hanya, Resmo ve Kandiye özelinde daha da detaylandırılmıştı.¹¹³³

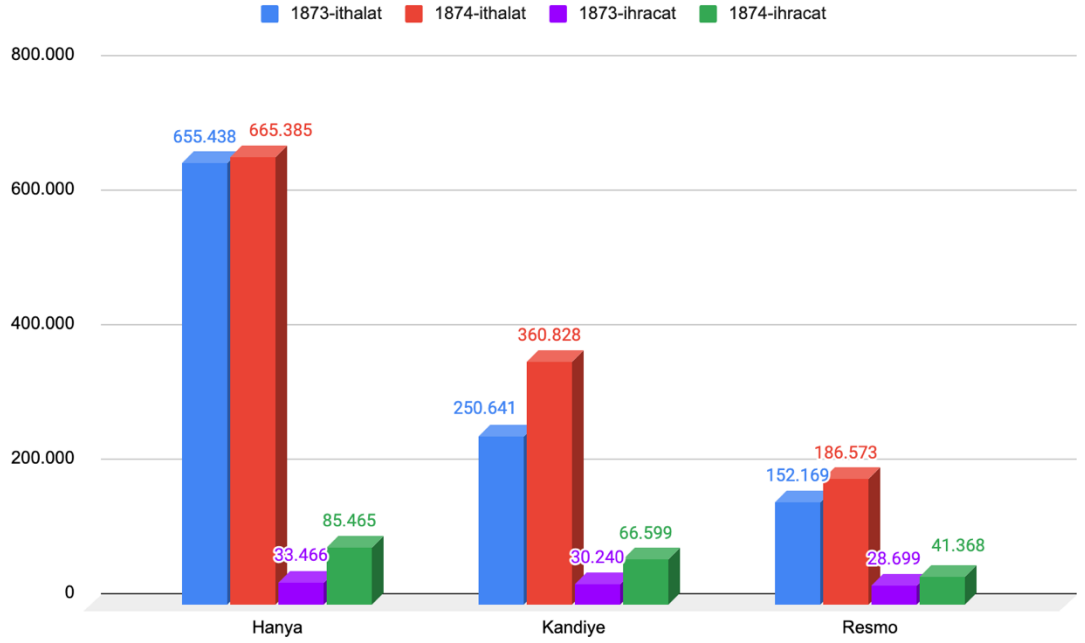
Grafik 16:1873-74 yılında Hanya, Kandiye ve Resmo'nun ithalat ve ihracat değerleri

1874-75 yılında ise yılında Girit gümrüklerinin toplam geliri 3.742.585 kuruştı. Bu gelirin 1.212.786 kuruşu ithalattan, 193.432 kuruşu ihracattan ve 1.336.768 kuruşu ise

¹¹³² Gülfettin Çelik, “Osmanlı Toplumsal Sisteminin Bir Göstergesi Olarak XIX. Yüzyılda Osmanlı Ulaşım Ağının Yeniden Oluşumu ve Nüfusun İskanı”, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt: 13, (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 1692.

¹¹³³ Salnâme-i Vilâyet-i Girid, H. 1292/M. 1875-1876, s. 147.

“sarfiyat-ı dahiliye”den gelmektedir. Bu dönemde Adanın genel olarak ithalat ve ihracat gelirlerinde artışlar meydana gelmişti. Bu dönemde Hanya’nın ithalat geliri 665.385, ihracat geliri ise 85.465 kuruştur. Kandiye’de ithalattan 360.828, ihracattan ise 66.599 kuruş gelir elde edilmişti. Resmo’da ise ithalatın getirisi 186.573, ihracatın getirisi ise 41.368 kuruştur.¹¹³⁴

Grafik 17:1873-1874 yıllarında Hanya, Kandiye ve Resmo’nun ithalat ve ihracat grafiği

Yüzyılın sonuna doğru ilerlediğimizde, 1890 yılında Girit’in yaklaşık 55 milyon frank değerinde ticaret hacmi vardı. İthalat ve ihracat hemen hemen eşit oranda bölünüyordu. Girit’in ihracat ürünleri arasında zeytinyağı, keçiyoynuzu, sabun, şarap ve çam kabuğu gibi pek çok ürün bulunuyordu. Aşağıdaki tabloyu incelediğimizde Girit’in ticarî hacmini ve genişliğini rahat bir şekilde görebilmekteyiz. Girit limanlarından İstanbul, Londra, Trieste, Mısır, Yunanistan, Rusya, Odessa, ve Suriye gibi ülke ve şehirlerle ticarî bağlantılar kurulmuştu. İstatistikler arasında yer almayacak kadar olsa da bal, balmumu, armut, soğan vb. gibi ürünler çeşitli ülkelere gönderilmişti.¹¹³⁵

¹¹³⁴ Salnâme-i Vilâyet-i Girid, H. 1293/M. 1876-1877, s. 154.

¹¹³⁵ Cuinet, pp. 560-561.

Ürünler	Değeri (Frank)	Gönderildiği Ülkeler
Zeytinyağı	13.000.000	Selanik, İstanbul, İskenderiye, Trieste, Odessa, Londra ve Marsilya
Keçiboynuzu	1.600.000	İtalya, Rusya, Mısır ve Trieste
Şarap	1.700.000	Fransa, Mısır, Avusturya, İzmir ve İstanbul
Meşe Palamudu	300.000	İtalya, Trieste ve Marsilya
Sabun	1.800.000	Selanik, İzmir, İstanbul, Mısır ve Yunanistan
Ham deri	1.050.000	Trieste'den Leipsick'e
Peynir	200.000	Mısır, Yunanistan ve tüm Osmanlı kıyıları
Badem	230.000	İzmir, Yunanistan ve İstanbul
Portakal, ağaç kavunu, limon vb.	500.000	Rusya, İstanbul ve Yunanistan
Kuru üzüm	300.000	Marsilya, Trieste ve Londra
Ham ipek	160.000	Marsilya
Şarap tortusu	40.000	Marsilya
Bileği taşları	35.000	Yunanistan, İzmir ve İstanbul
Ladhanum	60.000	İstanbul, Odessa
Koza	28.000	Marsilya
Geyik otu	4.000	Osmanlı sahili için
Çam kabuğu	50.000	Yunanistan
Meyan kökü	6.000	Marsilya
Kadın elbisesi kumaşları	30.000	Trieste
Yün yorgan	60.000	Suriye ve Mısır
Çeşitli ürünler	200.000	Çeşitli ülkeler

Tablo 34:Girit limanlarından ihraç edilen ürünler, frank cinsinden değerleri ve ihraç edilen ülkeler

Girit'in ithalat ürünleri oldukça çeşitliydi. Adada yetişen buğday gündelik kullanım için yeterli olmadığından büyük bir çoğunluğu Trablus ve Anadolu'dan buğday geliyordu. Karadeniz'den gelen gemiler de az miktarda olsa bile Odessa'dan Adaya

buğday getiriyordu. Arpanın neredeyse tamamı Bingazi, Trablusgarp ve Trablus'tan alınmaktaydı. Selanik'ten az miktarda arpa yine gemilerle Girit'e taşınmaktadı.¹¹³⁶

Un yapılmak için alınan buğdayın haricinde doğrudan un ticareti de vardı ki bu 2.500.000 frank değerinde önemli bir değere sahipti. Galatz ve İbraila, bu ticaret içerisindeki en büyük payı (1.200.000 frank) oluşturmuyordu. Marsilya'dan da azımsanmayacak kadar (150.000 frank) un ithal ediliyordu.

Geldiği Yer	Değeri (Frank)
Galatz ve İbraila'dan	1.200.000
İstanbul ve Metelin'den	900.000
Trieste'den	250.000
Marsilya'dan	150.000
Toplam	2.500.000

Tablo 35:1890 yılında un ithalatının merkezleri ve değeri.

Girit'in pirinç¹¹³⁷ piyasasında en büyük payı Cenova ve Mısır oluşturmuyordu. Cenova'dan gelen İtalyan pirinci ile Mısır'dan gelen pirinç haricinde, İngiltere'den az miktarda Hint pirinci ithal edilmekteydi.¹¹³⁸ Fakat Mısır'ın zor durumda, pirinç kıtlığı yaşadığı dönemi imdadına Girit yetmişmiş ve Adadan gönderilen pirinçler sayesinde kıtlık atlatılmıştı.¹¹³⁹ Böylelikle Akdeniz'deki gıda sevkiyatının karşılıklı olduğunu ve bölgenin eksikliğini diğer tarafın kapattığının çok güzel bir örneğini görmekteyiz. Bunların yanı sıra Mısır'dan Girit, Trablus, Halep, Yemen, İzmir ve İstanbul gibi pek çok şehre tahıl sevkiyatı yapılmıyordu.¹¹⁴⁰

¹¹³⁶ Cuinet, p. 561.

¹¹³⁷ Giritli tüccarlar sadece Adada değil, çevre limanlarda da ticarî faaliyetlerini sürdürüyorlardı. Hatta bazı limanlarda oldukça nüfuzlu konumlara gelmişlerdi. Örneğin 1768 yılında İskenderiye'de bulunan yedi varlıklı tüccardan iki Giritliydi. Giritli Kara Musa ve Giritli Hacı Murat'ın isimli tüccarların haricindeki diğer beş büyük tüccar, ellerinde bulunan çeltikli pirinci saklayarak piyasa fiyatının artmasını sağlamışlardı. Fiyatlar yükselince pirinci büyük bir kısmını Avrupalı tüccarlara, küçük bir kısmını ise başkent İstanbul'a satmışlardır. Ancak bu durum fark edilince Mısır Valisi tarafından gönderilen bir emirle tutuklanarak İstanbul'a gönderilmişlerdir. Güneş, ss. 49-50.

¹¹³⁸ Cuinet, p. 561.

¹¹³⁹ Alan Mikhail, **Osman'ın Ağacı Altında, Osmanlı İmparatorluğu, Mısır ve Çevre Tarihi**, çev. Seda Özgül, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s. 263, dp. 15.

¹¹⁴⁰ Mikhail, s. 64.

En önemli ticaret ürünlerinden birisi olan sabunun imalatı için İtalya'dan büyük miktarlarda talk (talc) ithal ediliyordu. Bu ürün sayesinde Girit sabunları daha beyaz ve pürüzsüz hale geliyordu.¹¹⁴¹

Marsilya, Trieste, Brezilya, Londra, Java ve İngiliz kolonilerinden Girit'e kahve sevkiyatı yapılıyordu. Bu merkezler arasında en güçlü ticarî bağ Trieste ile kurulmuştu. Avusturya'dan az miktarda olmak üzere şeker ihracının neredeyse tamamı Marsilya'dan yapılıyordu.¹¹⁴²

Girit'in ihtiyacı olan demir ve diğer metalleri doğrudan Londra, Birmingham veya Liverpool'dan geliyordu. Bunların yanı sıra Syra, İzmir ve İstanbul üzerinden dolaylı yollarla gelen metaller de bulunmaktadır. Cuinet'in verilerine göre "çeşitli araçlar" başlığı altında Avusturya ve Almanya'dan ithalat yolu bulunuyordu. Av kurşunları ise Marsilya'dan geliyordu.¹¹⁴³

Pamuklu kumaşlar İngiltere ve Trieste'den; çuhalar genellikle Viyana, Fransa ve Almanya'dan getiriliyordu. Ancak İzmir ve İstanbul'dan küçük miktarlarda ve şekillendirilmiş levhalar halinde ithal ediliyordu. Viyana ve Moravya'dan hazır giyim; Fransa, İtalya ve Almanya'dan ilaçlar; Belçika, Syra veya İzmir rotasından cam ithal ediliyordu. Çoğunluğu Bohemya'dan, az miktarda Fransa'dan züccaciye ürünleri Adaya getiriliyordu. Bu ürünlerin yanı sıra Marsilya ve Savona'dan çömlek; üçte ikisi Avusturya kıyılarından, kalanı Aşağı Tuna ve Karamanya limanlarından olmak üzere inşaat kerestesi getiriliyordu.¹¹⁴⁴

Adaya getirilen biraların %85'i Avusturya'dan, kalanı ise Almanya'dan getiriliyordu.¹¹⁴⁵

Trieste ve İsviçre'den hırdavat; büyük kısmı Syra ve Pire'den, kalanı İtalya ve Trieste'den makarna; İngiltere'den stok (tuzlu) balık; Sicilya'dan sardalya; Trablusgarp, İskenderiye ve az miktarda da olsa Kuzey Mrican'dan tereyağı ithal ediliyordu. Ayrıca Trablusgarp'tan inek, koyun ve keçiler de bu ticaret içerisine dahil olmuştu.¹¹⁴⁶

¹¹⁴¹ Cuinet, p. 561.

¹¹⁴² Cuinet, p. 562.

¹¹⁴³ Cuinet, p. 562.

¹¹⁴⁴ Cuinet, p. 562.

¹¹⁴⁵ Cuinet, p. 562.

¹¹⁴⁶ Cuinet, p. 562; Greene, A Shared World, p. 173.

Foglieri'den tuz, Ereğli'den kömür, Selanik ve Anadolu'dan yakacak odun; Almanya'dan çelik; Belçika'dan silah; üçte ikisi Marsilya'dan, kalanı Mısır ve Suriye'den deri; İtalya ve Avusturya'dan kağıt ve kibrit, Viyana ve Bohemya'dan sigara kağıdı; yarısı Hollanda'dan, kalanı Viyana, Marsilya ve Belçika'dan mum, Rusya ve Mısır'dan petrol/yağ ithal ediliyordu.¹¹⁴⁷

Avusturya limanı yakın olmasından dolayı büyük bir avantaja sahipti. Bu yüzden Giritli tüccarlar pek çok şeyi bu limandan alırlardı. Fransız bezleri, Belçika ve Alman çarşafaları, Bohemya zücadeye, tuhafiye, hırdavat, porselen, çanak ve çömlekler Avusturya limanından Girit'e gelmektedir. Trieste üzerinden gıda maddeleri; Dalmaçya ormanlarından kereste, kiriş ve kalaslar geliyordu. Düz ve altın işlemeli ipek kumaşlar Suriye'den alınıyordu. Polonya ve güney Rusya'dan gelen mısırın yanı sıra demir ve biraz tereyağı, İstanbul üzerinden Girit'e getiriliyordu. Fakat tereyağının önemli bir kısmı Barbary'den gelmekteydi. Syra tabakhanelerinden düşük kaliteli, Trieste'den ise daha yüksek kalitede deriler getiriliyordu.¹¹⁴⁸

Tüm bunların yanı sıra az miktarda da olsa Adada tereyağı üretimi vardı. Hatta üretim yıllık 3.900 kg olup 5.400 frank değerindeydi. Bu üretimin 2.000 kg'ı Estiye'den, 900 kg'ı da Mesara'da yapılıyordu.¹¹⁴⁹

Girit'ten ayrılan gemilerin önemli bir kısmı Mısır'a gidiyordu. Fransız kayıtlarına göre 1686 ile 1718 yılları arasında Adadan en fazla gemi Mısır'a (152 gemi) gitmişti. Listede ikinci sırada 108 geminin gittiği Sakız Adası vardı.¹¹⁵⁰

Girit, kahve, pirinç ve şekeri Mısır'dan alıyordu. Burada yola çıkarak Mısır'da Girit'in önemli bir pazarı olduğunu söyleyebiliriz. 1698 ile 1722 yılları arasında Girit'te üretilen kuru üzüm ve şarabın büyük bir kısmı Fransız gemileriyle İskenderiye'ye gidiyordu. 17. Yüzyılın sonunda düzenlenen mahkeme kayıtlarında Mısır parasının yer alması, bu ticaretin Ada için ne kadar etkili olduğunu göstermektedir.¹¹⁵¹

18. yüzyılın sonunda da bu ticaret varlığını korumaktaydı. 1776 ve 1781 yılları arasında Girit'in Mısır'dan yaptığı ithalat, Selanik'in Mısır'dan yaptığı ithalatın yarısı

¹¹⁴⁷ Cuinet, pp. 562-563.

¹¹⁴⁸ Raulin, Crète, production, pp. 347-348.

¹¹⁴⁹ Raulin, Description, Crète, p. 420.

¹¹⁵⁰ Greene, A Shared World, p. 130, fn. 90.

¹¹⁵¹ Greene, A Shared World, p. 130.

kadardı. Girit'in ihracatı ise İzmir'in Mısır'a ihracatının yarısı kadardı. Buradan yola çıkarak Girit için, Akdeniz limanları içerisinde Mısır'ın ayrı bir önemi olduğunu söyleyebiliriz.¹¹⁵²

Kuzey Mrican'lı tüccarlar Girit'ten aldıkları mallar karşılığında Adaya sade yağ getiriyorlardı. Tabii ki bu ticaret sadece buğday ve sade yağ gibi ürünlerle sınırlı değildi. Trablus'ta yaşayan Mustafa Ağa, buğday ticaretine ek olarak bal da ihraç etmek için izin istemişti.¹¹⁵³ Ayrıca 19. yüzyılın ilk yarısında Adayı ziyarete gelen Sieber, iki bölge arasındaki ticaretin devam ettiğine dikkat çekiyordu. Fakat burada oldukça önemli bir ayrıntıyı bizlere aktarıyor. Trablus'tan Girit'e gelen bir ticaret gemisinin içi zenci kölelerle doluydu. *Yaklaşık 50 köle* olduğunu bizlere aktaran Sieber, limana çıkartılan kölelerin Adalı Türklere *ev hizmetçisi* olarak satıldığını söylüyor.¹¹⁵⁴

Venedik Dönemi'nde Kuzey Mrican ile ticari bağlar bulunmuyordu. En azından kaynaklarda böyle bir ticarî ağdan söz edilmiyordu. Ancak Adanın Osmanlı hâkimiyetine girmesinin ardından böyle ile temaslar kurulmuş, karşılıklı ilişkiler başlamıştı. İki bölge arasındaki ticaret Fransız gemileriyle yapılmıyordu. Zaman içerisinde bu ticaret o kadar gelişmişti ki İzmir'e giden gemi sayısından daha fazlası (26 gemi seferi) Dernah'a (29 gemi seferi), yani bugünkü Libya'ya yapılmıştı.¹¹⁵⁵

Ticarî hayatta Fransız gemileri olduğu kadar yerel tüccarlar da oldukça önemliydi. 1698 yılında Mehmed Reis adında bir tüccar 250 kantar peynir ve aynı miktarda zeytinyağını teknesiyle birlikte İzmir'e götürmek için izin almıştı. Mehmed Reis'in bu sevkiyatında taşıdığı peynir miktarı 11.000 okkaya eşdeğerdi. Fransızların Adadan yıllık 50.000 okka peynir aldığını düşündüğümüzde Mehmed Reis önemli miktarda peynir taşıdığını söyleyebiliriz.¹¹⁵⁶

Girit ile Syra arasında Avusturyalı Lloyd' vapurları her hafta düzenli olarak sefer yapıyor. Artık Yunanistan ile Girit arasındaki seferleri de bu şirket üstlenmiş ve haftada ortalama 800 paket mal ithal ediyordu.¹¹⁵⁷

¹¹⁵² Greene, A Shared World, p. 130, fn. 92.

¹¹⁵³ Greene, A Shared World, p. 131, fn. 95.

¹¹⁵⁴ Sieber, p. 38

¹¹⁵⁵ Greene, A Shared World, p. 131.

¹¹⁵⁶ Greene, A Shared World, p. 132.

¹¹⁵⁷ Crete. Report by Mr. Consul Frank Hay on the Trade of the Island of Crete for the Year 1864, p. 284.

Spinalonda Limanı oldukça rüzgârlı ve güçlü akıntıya sahipti. Bu yüzden gemiler için tehlike teşkil ediyordu. Ancak tüm kötü koşullarına rağmen Venedik için Doğu ticaretinin başlıca limanlarında birisiydi. Bölgede yaşayan insan sayısı oldukça az olmasına rağmen ticareti canlıydı. Kendilerine ait yedi-sekiz guletle ticaret yapıyorlardı. Çevre adalardan odun, tahıl ve kavun getirmek için “felucca” veya kayıt tipi gemiler kullanılıyordu.¹¹⁵⁸

Spinalonga’nın doğal tehlikelerinden dolayı daha çok askerî gemilerin uğradığı bir liman olmuştu. Bu yüzden Mirabella’nın ürünleri Aya Nikola Limanı’ndan ihraç ediliyordu.¹¹⁵⁹

Fosses, Girit’in ticari kapasitesinin olması gerektiğinden çok düşük bir düzeyde bulunduğunu vurgular. Onun Adayı ziyareti sırasında ihracat ve ithalat neredeyse eşit seviyededir. Adanın ticarî varlığı 55 milyon frank civarındadır. İhracat ayağını ağırlıklı olarak zeytinyağları, şaraplar, keçiboynuzları, sabunlar, ham deriler, meyveler -özellikle portakal ve kuru üzüm- ve biraz da ipek oluşturmaktadır. Yağ 13 milyon, şarap 1.800.000, sabun 1.800.000, keçiboynuzu 1.600.000, ipek ise 500.000 frank değerindedir. İthalat ürünleri arasında ise buğday, arpa, pirinç, kahve, şeker, kumaş, çarşaf, hırdavat, makarna, tuz, tereyağı, demir, kurşun, çanak çömlek, cam eşya, mum, sardalye, deri, kâğıt, petrol gibi ürünler oluşturmaktadır.¹¹⁶⁰

1895/96 yılında Girit’ten 31.357.138 kuruş değerinde ihracat yapılmıştır. Bu alışverişten 282.258 kuruş gümrük vergisi elde edilmiştir.¹¹⁶¹

20. yüzyılın başında deniz ulaşımının da gelişmesinin etkisiyle Girit’in ticareti artmıştır. Ancak yüzyılın hemen öncesindeki birkaç yıllık süreçte Adadaki Müslümanların sayısında önemli azalma yaşanmıştır. Bu da tarımsal üretimi etkilemiştir. Ayrıca Osmanlı askerlerinin Adadan çekilmesi de fabrikasyon ürünlerin ithalatını düşürmüştür.¹¹⁶² Ancak yine de ithalat ve ihracat verileri doğrusal bir çizgiye yakın bir şekilde yükselme eğilimi gösteriyordu.

¹¹⁵⁸ Spratt, Vol. I, pp. 117-119.

¹¹⁵⁹ Spratt, Vol. I, p. 142.

¹¹⁶⁰ Fosses, pp. 88-89.

¹¹⁶¹ Devlet-i Aliyye-i Osmaniyyenin 1313 senesine mahsus istatistik-i umumîsidir, s. 109.

¹¹⁶² A&P Girit 1901 Raporu, s. 3’ten aktaran Yıldız, s. 252.

Yıllar	İhracat	İthalat
1901	14.448.447	7.285.480
1902	12.401.254	7.471.950
1903	14.504.352	10.979.168
1904	13.741.653	10.491.305
1905	15.185.075	11.224.449

Tablo 36:1901-1905 yılları arasında Girit'in ihracat ve ithalatın drahmi cinsinden değeri

Yıllar	İthalat	İhracat	Toplam (Pound)
1901	577.933	291.419	869.352
1902	499.650	298.878	798.528
1903	580.174	439.167	1.019.341
1904	549.666	419.652	969.318
1905	607.403	448.978	1.056.381
1906	770.802	695.640	1.466.442

Tablo 37:Girit'in 1901 ile 1906 yılları arasında ithalat ve ihracatın pound cinsinden değeri

Yıllar	İhracat	İthalat
1901	36.427.400	72.241.735
1902	33.359.750	62.456.270
1903	54.895.840	72.521.760
1904	52.456.525	68.708.265
1905	56.122.245	75.915.375
1906	82.855.045	96.350.265
1907	59.834.960	93.757.600
1908	91.865.995	105.357.225

Tablo 38:1901-1908 yılları arasında Girit'in ihracat ve ithalatın kuruş cinsinden değeri

İthalat ve ihracat arasındaki bu fark, büyük bir finansal yıkımın göster önüne getirmektedir. Ancak diğer bir açıdan bakıldığında bu sayısal veriler gerçeği yansıtmadığını söyleyebiliriz. Çünkü ürünün değeri gümrüklerde belirleniyordu. Bu veriler Girit gümrüğünde belirlenen fiyatları yansıtmaktadır. Ancak ürün Ada ve ülke dışına çıkartıldığında fiyatı değişmekte ve büyük oranda yükselmektedir. Böylelikle satıcı üründen gümrüklerde belirlenenden çok daha fazla para kazanmaktadır.

Bir diğer konu ise Girit'te bulunan yabancılardır. Onlar Ada içerisinde yaptıkları alışveriş ile kendi ülkelerine ait paraların Adaya girmesini sağlıyorlardı. Aldıkları ürünleri ise kendi ülkelerine götürüyorlardı. Bunlar ise ticaretin diğer bir yüzünü, gümrük verilerine çok fazla yansımayan tarafını oluşturuyordu.

Benzer durum ihracat için de geçerliydi. Giannari'nin aktardığı üzere ihracat listesinde verilen sayısal veriler de eksiktir. Çünkü her yıl neredeyse 500.000 drahmi değerinde para, Adada çalışan yabancılar aracılığıyla Girit hazinesine aktarılıyor, Giannari'nin deyiimiyle “ihraç ediliyor”du.¹¹⁶³ Yine yazarın notlarında aktardığı üzere yabancı çalışanlar aldıkları paranın üçte birini Adada bırakıyorlardı. Bu durum göz önüne alındığında yıllık toplamda 250.800 drahmi değerinde örtülü ihracat ortaya çıkıyor.¹¹⁶⁴

Aşağıda verilen tabloda 1901 ile 1905 yılları arasında Girit'te üretilen bazı ürünlerinde kg cinsinden miktarları ve drahmi cinsinden değerleri verilmişti. Giannari, diğer bütün istatistiklerden farklı olarak bu ürünlerin yanına bir de ne kadar ürünün tahmini olarak ne kadar elde kaldığını da yazmıştır. Giannari'nin istatistiğine göre yağın 4/5'i, keçiyoynuzunun 1/10'u, şarabın 3/4'ü, kuru üzümün 1/6'sı, narenciye'nin 1/10'u, derilerin 1/20'si, peynir vb ürünlerin 1/3'ü, badem fıstığının 1/20'si, meşe palamudunun 1/40'ı, pamuğun 1/20'si, portakalların 1/2'si, zeytin çekirdeğinin 1/10'u, şarap tortusunun 1/5'i, mandalınanın 1/2'si, balın 1/5'i ve ipeğin 1/20'si elde kalmıştı.¹¹⁶⁵

		1901	1902	1903	1904	1905
Yağ	kg	5.215.000	4.580.000	8.622.000	6.048.000	7.645.000
	drahmi	2.866.000	2.451.000	4.631.000	2.985.000	4.594.000
Keçiyoynuzu	kg	15.506.000	17.950.000	12.733.000	15.254.000	17.525.000
	drahmi	1.022.000	1.387.000	1.337.000	1.260.000	1.322.000
Şarap	kg	6.436.000	4.241.000	3.606.000	9.510.000	7.959.000

¹¹⁶³ A. N. Γιανναρη, pp. 40-41.

¹¹⁶⁴ A. N. Γιανναρη, p. 41.

¹¹⁶⁵ A. N. Γιανναρη, p. 15.

	drahmi	598.000	401.000	530.000	1.200.000	740.000
Kuru Üzüm	kg	1.468.000	1.864.000	4.364.000	4.504.000	4.837.000
	drahmi	335.000	527.000	1.365.000	1.328.000	1.119.000
Narenciye	kg	950.000	1.947.000	1.431.000	2.739.000	2.190.000
	drahmi	80.000	170.000	276.000	727.000	565.000
Deriler	kg	142.000	215.000	180.000	196.000	216.000
	drahmi	110.000	196.000	170.000	187.000	209.000
Peynir vb.	kg	60.000	129.000	79.000	153.000	112.700
	drahmi	60.000	115.000	77.000	140.000	97.700
Badem fıstığı	kg	100.000	156.000	110.000	196.000	118.000
	drahmi	137.000	243.000	162.000	187.000	167.000
Meşe palamudu	kg	360.000	958.000	1.380.000	1.061.000	1.463.000
	drahmi	53.000	166.000	217.000	179.000	220.000
Pamuk	kg	28.000	28.000	34.000	22.000	31.700
	drahmi	145.000	150.000	186.000	105.000	175.000
Portakallar	kg	685.000	591.000	891.000	518.000	855.000
	drahmi	50.000	66.000	108.000	80.000	160.000
Zeytin çekirdeği	kg	3.373.000	1.920.000	8.576.000	2.500.000	5.013.000
	drahmi	44.000	14.000	161.000	55.000	124.000
Şarap tortusu	kg	236.000	287.000	207.000	293.000	278.000
	drahmi	69.000	78.000	68.000	92.000	87.000
Mandalina	kg	325.000	290.000	440.000	391.000	380.000
	drahmi	36.000	54.000	63.000	62.000	58.000
Bal	kg	61.000	78.000	72.000	100.000	84.000
	drahmi	32.000	40.000	57.000	72.000	61.000
İpek	kg	4.000	2.400	2.400	4.100	3.600
	drahmi	64.000	43.000	49.000	87.000	81.000

Tablo 39:1901 ile 1905 yılları arasında bazı ürünlerin üretim miktarı ve drahmi cinsinden değeri

1905 ile 1907 yılları arasında Girit'in ithalatı 53.200.648 franktır. İhracat ise 40.582.450 franktır. Yıllara göre dağılımı şu şekildedir:¹¹⁶⁶

Yıl	İhracat	İthalat
	Frank	Frank
1905	11.224.449	15.185.075
1906	17.391.009	19.270.053
1907	11.906.952	18.751.520

Tablo 40:1905-1907 yılları arasında ithalat ve ihracatın frank cinsinden değeri

¹¹⁶⁶ Comercial Crete, p. 11.

1905 ve 1906 yıllarında Girit'in ithalatında arasında pamuklu ve yünlü ürünler, deri, post, iplik, kahve, şeker ve arpa gibi ürünler bulunuyordu. Pamuklular genellikle İngiltere, İtalya, Avusturya-Macaristan, Fransa ve Almanya gibi ülkelerden alınıyordu. Manchester ürünleri iyi kalitede ve talep bulan ürünler olsa da Girit pazarında düşük kaliteli İtalyan ve Alman mallarıyla rekabet etmek zorunda kalacaktır. Erkek alt giyimleri Avusturya-Macaristan ve İtalya'dan geliyordu. İngiliz mendilleri için Adada hazır bir pazar bulunuyordu. Çünkü Girit köylüleri başlarına şapka yerine siyah mendiller koyuyorlardı. Alman ve Avusturya-Macaristan Adaya ucuz tekstil ürünleri getiriyordu. Bu da İngiltere'nin Pazar payını azaltmaktadır. İngiltere'nin Girit ile ticareti dolaylı yoldan ve maliyetli olsa da demir, boya, pamuk ürünler, pirinç, nişasta, ringa, morina, çuval ve kostik gibi ürünlerde ilk tercih edilen ülke oluyordu. Şeker Avusturya-Macaristan'dan ithal ediliyordu. En iyi kalitede unlar Romanya, Bulgaristan ve Rusya'nan ithal ediliyordu. Malta, İtalya, Yunanistan ve Fransa'dan gelenler daha düşük kalitedeydi. Pirinç Mısır, Trablus, İngiltere, Avusturya-Macaristan ve İtalya'dan geliyordu. Kahve Avusturya-Macaristan, İtalya ve Fransa'dan geliyordu.¹¹⁶⁷

Ürünler	1905	1906	İthalat yapılan ülkeler
Arpa	20.471	33.838	İngiltere, İtalya, Avusturya-Macaristan, Fransa, Almanya
Yağ (tuzlu)	10.373	13.577	Türkiye ve Trablus
Morina (tuzlu)	13.551	12.697	İngiltere ve Amerika'dan transit olarak Yunanistan ve Türkiye limanlarına
Kahve	12.010	13721	Avusturya-Macaristan, Fransa, İtalya
Pamuk ürünleri	40.048	56.417	İngiltere, İtalya, Avusturya-Macaristan, Fransa, Almanya
Cabots(?)¹¹⁶⁸	25.917	39.792	İngiltere
Un	107.812	134.728	Romanya, Bulgaristan, Rusya, daha düşük kalite İtalya, Yunanistan, Malta
Deri, post	24.735	24.801	İtalya, Avusturya-Macaristan, Fransa, Türkiye
Petrol	8.874	20.185	Avusturya-Macaristan, Romanya, Rusya

¹¹⁶⁷ Yıldız, s. 254.

¹¹⁶⁸ Yıldız bu kelimenin "kurşun" olabileceğin düşünmektedir.

Pirinç	18.720	20.746	Mısır, Trablus, İngiltere, Avusturya-Macaristan, İtalya
Koyun Derisi	13.413	12.929	Türkiye, Yunanistan, Samos
Şeker	22.377	18.280	Avusturya-Macaristan
Kereste	19.173	27.076	Avusturya-Macaristan
Türün Yaprağı	10.523	13.281	Yunanistan ve Türkiye
Sebze	12.733	18.337	Mısır, Türkiye, Yunanistan
Yünlü Ürünler	13.729	21.391	Fransa, İngiltere, Avusturya-Macaristan, Almanya, İtalya
İplik	19.319	27.711	İngiltere, Avusturya-Macaristan, Almanya

Tablo 41:1905 ve 1906 yıllarında Girit'ten ithal edilen belli başlı ürünler, değerleri ve ithal edilen ülkeler¹¹⁶⁹

1910 yılında Girit'in ticareti 36.472.000 franka ulaşmıştı. Ticaret hacminin 19.650.000 frankını ithalattan, 16.622.000 frankını da ihracattan elde etmişti. İthalatı genel olarak İngiltere, Avusturya ve İtalya ile gerçekleştirmişti. İthalatı daha çok dokuma işlerinden, mamulat-ı züccariyeden¹¹⁷⁰ ve yiyeceklerden ibaretti. İhracatı ise zeytin yağı, keçiyoynuzu, sabun, üzüm, şarap, badem gibi ürünler oluşturuyordu. Bu dönemdeki ithalatı İngiltere, Avusturya ve İtalya'dan oluşmaktaydı. İhracat yaptığı ülkeler arasında ise Mısır, İngiltere, Avusturya, Memalik-i Osmaniye ve Yunanistan bulunmaktadır. Temel ihraç ürünleri arasında zeytinyağı, keçiyoynuzu, sabun, üzüm, şarap ve badem gibi ürünler bulunuyordu. Özellikle sabunun en önemli alıcıları İstanbul ve Mısır'dı. Ayrıca Fransa ile gerçekleştirdiği ticaret trafiği 1.686.000 frank tutuyordu. Bunun 612.000 frank'ı ithalat, 1.074.000 frank'ı ihracata aitti.¹¹⁷¹

1900'lerin ilk çeyreğinde Girit'in ticaretinin artmasının en önemli nedenlerinden birisi deniz ulaşımının gelişmiş olmasıdır. Bu sayede Girit ile Mançurya'nın Dalny Limanı ticarî etkileşim kurmayı başarmıştır.

¹¹⁶⁹ A&P Girit 1907 Raporu, s. 20'den aktaran Yıldız, s. 254-255.

¹¹⁷⁰ Elde veya makinada yapılmış cam veya porselen eşya.

¹¹⁷¹ İstatistik, Girit'in Nüfus ve Ahval-i Ticariyesi, ss. 187-188.

Girit'te yetişen bitkiler oldukça değerliydi. Bu bitkilerin bir kısmı kurutularak çay gibi demlenip tüketilmekteydi. Adanın ticarî hayatı içerisinde de kendisine yer bulan nebatat, özellikle Avrupa'ya ihraç ediliyordu.¹¹⁷²

Girit'in ihracatının ilk sırasında zeytin yağı ve sabun bulunmaktadır. İhraç olunan diğer ürünler ise portakal, palamut, peynir, ipek, bal, bal mumu, şarap, liman, badem, elma, harnup gibi ürünlerdir. Girit portakalı sulu ve İtalyan portakallarına benzemektedir.¹¹⁷³

Girit ithalatının başlıca eşyaları şunlardır: buğday, un, arpa, pirinç, tuzlu balık, sade yağ, şeker, kahve, tütün, enfiye, ispiro, rom, kereste, kurşun, kâğıt, envai akmişe, mamulat-ı madeniye.¹¹⁷⁴

1905 yılında Girit'tin ihracatında en büyük payı zeytinyağı oluşturuyordu. Ardından ise keçiboynuzu ve sabun gelmekteydi. 1906 yılında da zeytinyağı zirvedeki yerini, değerini neredeyse iki katına çıkartarak koruyordu. Bu yıl kuru üzüm ticarî hayat için önemli bir yer tutmuştu. Ardından da keçiboynuzu gelmekteydi. İlginç bir şekilde ağaç kavunu ile sabunun ticarî hayattaki değerleri hemen hemen birbirlerine eşit durumdaydı.¹¹⁷⁵

Ürünler	1905	1906	İhracat yapılan ülkeler
Keçiboynuzu	53.273	55.284	Fransa, Romanya, Rusya, Avusturya-Macaristan, İngiltere, İtalya, Türkiye
Ağaç kavunu	22.628	47.311	Yunanistan, Avusturya-Macaristan, Almanya, Amerika, İngiltere
Keçi Derisi	7.711	9.919	Trieste, Pire'ye dağıtım için
Zeytinyağı	168.851	326.633	İngiltere, Mısır, Türkiye, Trablus, Rusya, Yunanistan, Avusturya-Macaristan, Almanya
Zeytinyağı Çekirdeği Yağı	14.911	22.932	Türkiye, Avusturya-Macaristan, Mısır, Almanya

¹¹⁷² Girid, Mazisi, Hali, İstikbali, s. 20.

¹¹⁷³ Girid, Mazisi, Hali, İstikbali, s. 25.

¹¹⁷⁴ Girid, Mazisi, Hali, İstikbali, Cs. 25.

¹¹⁷⁵ A&P Girit 1907 Raporu, s. 21'den aktaran Yıldız, s. 256.

Kuru Üzüm	44.783	73.144	Avusturya-Macaristan, Almanya, Mısır ve Türkiye
Sabun	39.072	47.521	Mısır, Trablus, Türkiye, Malta, Yunanistan
Palamut	8.792	6.961	Avusturya-Macaristan, küçük bir kalitede Mısır'a
Şarap	29.604	23.032	Malta, Mısır, Yunanistan, Türkiye ve Trablus

Tablo 42:1905 ve 1906 yıllarında Girit Adası'ndan ihraç edilen ürünler, değerleri ve ihracatın yapıldığı ülkeler

1906 yılında Girit limanlarına gelen yelkenli gemiler içerisinde en büyük paya Osmanlı Devleti (%43,7), ardından Yunan (%21) gemileri sahipti. Onları İtalyan (%3,5) ve İngiliz (%2) gemileri takip ediyordu. Bu yıl da bir önceki yıl gibi Osmanlı yelkenlileri fazla olsa da Yunan yelkenlileri gemi başına daha fazla yük taşımaktadır. 1907 yılında Osmanlı gemilerinin oranı %51,9'a yükselmiştir. Yunan gemileri ise %15,9'a gerilemiştir. Ancak tonajları arasındaki fark çok fazla açılmamıştır.¹¹⁷⁶

Bandırası	1906		1907	
	Yelkenli Sayı	Yelkenli Tonaj	Yelkenli Sayı	Yelkenli Tonaj
İngiliz	22	2.071	11	2.018
İtalyan	39	4.164	41	4.740
Avusturya-Macaristanlı	5	1.146	7	1.685
Yunan	228	9.918	178	8.960
Osmanlı	477	10.068	580	9.292
Diğer Bandıralılar	320	6.324	289	2.943
Toplam	1.091	33.691	1.117	29.638

Tablo 43:1906 ve 1907 yıllarında Hanya, Suda, Kandiye ve Resmo Limanlarına gelen yelkenli gemilerin sayısı ve tonajları

¹¹⁷⁶ A&P Girit 1907 Raporu, s. 19'dan aktaran Yıldız, s. 248.

1906 ve 1907 yıllarında Girit'e gelen buharlı gemileri incelediğimizde en çok etkileşimin Yunanistan, Avusturya-Macaristan ve Rusya ile olduğunu görmekteyiz. 1906 yılında en büyük payı Yunan gemileri (%53) kaplıyordu. Ardından Avusturya-Macaristan (%21), İtalyan (%9,2) ve Rus (%8,4) gemileri geliyordu. Bir yıl sonra Yunan (%48,3) başta olmak üzere Avusturya-Macaristan (%20,23) ve İtalyan (%8,9) gemilerinde düşüş yaşanmıştır. Ancak Rusya'nın oranı neredeyse iki kat (%15,3) artmıştır.¹¹⁷⁷

Bandırası	1906		1907	
	Buharlı Sayı	Buharlı Tonaj	Buharlı Sayı	Buharlı Tonaj
İngiliz	6	7.346	6	12.499
İtalyan	140	224.141	139	210.731
Avusturya-Macaristanlı	318	469.642	316	446.290
Yunan	818	292.984	755	311.891
Rus	157	99.685	239	140.540
Fransız	27	50.795	29	55.613
Osmanlı	13	6.448	73	35.166
Diğer Bandıralılar	36	31.964	5	4.855
Toplam	1.515	1.183.305	1.562	1.217.585

Tablo 44:1906 ve 1907 yıllarında Hanya, Suda, Kandiye ve Resmo Limanlarına gelen buharlı gemilerin sayısı ve tonajları

Avusturya-Macaristan, İtalya, Rusya ve Yunanistan Girit'e düzenli buharlı gemi seferi düzenlemekteydi. İngiltere ise doğrudan değil, dolaylı yoldan Adaya ulaşıyordu. Çünkü Girit'teki limanların büyüklüğü İngiltere'yi cezbedecek nitelikte değildi. Bu yüzden İngiliz ürünleri genellikle Pire, Şıra, İzmir ve İstanbul üzerinden Girit'e geliyordu.¹¹⁷⁸ Aksi halde, İngiltere'nin doğrudan Girit'e sefer düzenlemesi onlar için oldukça maliyetli olacaktı.

20. yüzyılın başlarında Girit'in ihraç ürünlerinde ilk sırayı yine zeytinyağı, sabun, şarap, üzüm ve turunçgiller oluşturuyordu. İthalatta ise un, demir, pamuk, mensucat ve tütün bulunuyordu.¹¹⁷⁹

¹¹⁷⁷ A&P Girit 1907 Raporu, s. 19'dan aktaran Yıldız, s. 248.

¹¹⁷⁸ Yıldız, s. 249.

¹¹⁷⁹ A. N. Adıyeke, Girit, s. 281.

Girit'in Anadolu'da özellikle İzmir Limanı ile ticarî faaliyetleri oldukça eskilere dayanmaktadır. 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde, artık muhtariyetliğini kazanmış, fiilen Osmanlı'ya bağlı bir Ada konumunda olan Girit'in İzmir ile olan ticaretinin devam ettiğini görmekteyiz. 14 Aralık 1906 ile 13 Ocak 1908 yılları arasında İzmir ile 1.824.860 kuruş ithalat, 654.297 kuruş değerinde ihracat gerçekleştirmiştir. İthal ürünler arasında 723.000 kuruş değerinde 599 at, 28.600 kuruş değerinde 43 ester, 38.000 kuruş değerinde 139 merkez, 126.000 kuruş değerinde bakla, 17.000 kuruş değerinde ırmık, 54.700 kuruş değerinde tuzlu balık, 9.700 kuruş değerinde burçak, 14.100 kuruş değerinde susam, 54.000 kuruş değerinde nohut ve 4.150 kuruş değerinde rakı gibi ürünler bulunuyordu. İhraç ürünleri arasında ise 31.000 kuruş değerinde kuru üzüm, 6.157 kuruş değerinde elma, 750 kuruş değerinde limon, 94.000 kuruş değerinde portakal, 24.460 kuruş değerinde peynir, 25.120 kuruş değerinde sabun, 127.000 kuruş değerinde zeytinyağı ve 32.000 kuruş değerinde harir çam gibi ürünler bulunuyordu.¹¹⁸⁰

1910-11 yılına ait Ada bütçesi Ümid (Hanya) Gazetesi'nde yayımlanmıştı. Ada gelirleri 6.083.297 frank, giderleri 8.876.337 frank, eksikliği ise 2.793.040 franktı.¹¹⁸¹

3.3.1.Hanya Limanı

Adalarda bulunan limanlar, anakaralardakinden farklıdır. Kullanım amaçları birbirlerine benzese de oluşum biçimleri farklıdır. “Ada limanları güçlü kıyıların olduğu yerlerde kurulmuştur” der Matvejević, “denizin boyun eğmekten başka çaresi yoktur”.¹¹⁸² Bu yüzden Girit limanlarına gelen gemiler, çeşitli doğa olaylarının da etkisiyle boyun eğmekten başka bir çözüm bulamıyorlardı. Tekrar denize açılmak için günlerce beklemeleri gerekiyordu. Ne zaman ki deniz buna izin verir, o zaman yollarına devam edebilirlerdi.

Hanya'da bulunan Suda Tersanesi'nde bir özel okul varmış. Mimar Kemaleddin Bey, babası Miralay Ali Bey'in 1880 yılında Girit'e tayin olmasıyla birlikte 1881'de bu okula devam etmiş. Bir sene sonra Ali Bey'in görevi bitince İstanbul'a geri dönmüştür.¹¹⁸³

¹¹⁸⁰ İzmir Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası ihracat ve idhalat, ss. 4-5.

¹¹⁸¹ A. N. Adıyeke, Girit, ss. 281-282.

¹¹⁸² Matvejević, s. 36.

¹¹⁸³ Ahmet Vefa Çobanoğlu ve Özkal Ertuğrul, “Kemâleddin Bey, Mimar”, **DİA**, Cilt: 25, Ankara, 2002, s. 230.

Hanya'yı “deniz kenarında bir kal'a” olarak tarif eden Piri Reis, kalenin önünde yer alan limana sadece küçük gemilerin veya kadırgaların girebileceği durumda olduğunu aktarmıştır. Eğer büyük bir gemi ile Hanya'ya gelmek istenirse, diyor Piri Reis, Ada, geminin sağ tarafında kalacak şekilde konuşlandırılıp, demir, gün doğumu tarafına atılmalıdır. Hanya Limanı'nın güzelliğini ancak küçük gemi veya kadirga ile gelindiğinde anlaşılacağını da ayrıca belirtmiştir.¹¹⁸⁴

Hanya Limanı, deniz tarafında, suyun biraz üzerinde yükselen ve ortasında eski bir tabya sunan ve deniz fenerinin bulunduğu bir kule ile biten, 377 m uzunluğunda güçlü, oldukça alçak bir duvar veya mendireği destekleyen bir kaya dizisi ile kapatılmıştır. Dar ve 8 m derinliğinde olan girişin karşı tarafında ise kale yer almaktadır. Kuzeyden gelen rüzgarlarla dalgalar duvarları aşmıştır. Bu yüzden liman içerisinde demirleyen bir geminin korunaklı olduğu söylenemez. Raulin, Adayı ziyaretinden iki yıl önce benzer bir durum yaşandığını ve demirlenmiş bir geminin kaza geçirdiğini aktarır. Liman 300 tonluk 40 gemi veya 300 tekne barındırabilecek kapasitededir. Arka planda, neredeyse dolu olan rıhtımın üzerinde, Venediklilerin kadırgalarını inşa etmek ve depolamak için diktikleri bir dizi tonozlu avlu bulunmaktadır.¹¹⁸⁵

Hanya Limanı'nın girişinin oldukça açık olduğunu vurgulayan Sieber, bunun avantaj olduğunu, büyük fırtınalarda ve medcezirlerde liman kum dolmuyordu. Böylelikle gemiler Hanya Limanı'na girebiliyorlardı.¹¹⁸⁶ Ancak Bowring tam tersini söylemektedir. Liman girişi çok dar olmasından dolayı kılavuz gemileri olmadan giriş yapılamıyordu. Ayrıca limanın ağzı kuzeye bakıyor olması buradan esen rüzgârlar yüzünden gemilerin giriş ve çıkış yapmalarına engel oluyordu.¹¹⁸⁷

Başlarda Hanya ve Kandiye neredeyse birbirine eşit ticarî hayata sahipti. Ancak zaman içerisinde Hanya uluslararası ticaret şehri haline gelmişti.¹¹⁸⁸ Çünkü hem verimli alanlara yakındı hem de diğer limanlara nazaran daha az çamur dolmaktaydı. Bu yüzden 300 tonluk büyük gemiler demirleyebileceği bir kapasitesi bulunuyordu.¹¹⁸⁹

¹¹⁸⁴ Piri Reis, ss. 338a-338b.

¹¹⁸⁵ Raulin, Crète, itinéraires, p. 146.

¹¹⁸⁶ Sieber, p. 32.

¹¹⁸⁷ Bowring, p. 161.

¹¹⁸⁸ Greene, A Shared World, p. 139.

¹¹⁸⁹ Fosses, p. 74.

Girit'in ekonomik temellerini oluşturan Hanya, Resmo ve Kandiye limanları zaman içerisinde daralmaya başlamıştı. Hanya Limanı'nda Venedik Dönemi'nden Kavalalı yönetimine kadar hiçbir tamir ve yenilenme girişiminde bulunulmamıştı. Kavalalı 300 m'den fazla olan rıhtımı tamir ettirmişti.¹¹⁹⁰ Ancak liman içerisini kum dolmasından kaynaklı sığlaşıyordu. Bu durumda büyük gemilerin girmesi doğa tarafından engellenmiş oluyordu. Limanlar için yapılan bütün girişimler sonuçsuz kalmış, Hanya Limanı için işler hiç de iyi gitmemişti. Mendirek ve rıhtımlar onarılmış ve liman girişine bir şamandıra yerleştirilmişti.¹¹⁹¹ Adadaki bütün limanlarda kullanılmak üzere hem yeni makineler alınmış¹¹⁹² hem de taraklama vapuru yapılmıştı. Bu makine 1860 yılında tamamlanmıştır.¹¹⁹³ Önce Resmo'da çalışmaya başlayan tarak vapuru, buradaki işini bitirip Hanya Limanı'na gönderilecektir.¹¹⁹⁴ Ancak Raulin'in tarak vapurunun inşasından tam 20 yıl önce, 1840 yılında Hanya Limanı'nda her şeyin terk edilmiş olduğunu ve tarama makinesinin limanın bir köşesinde paslanmaya bırakıldığını yazmıştır.¹¹⁹⁵ Yeni inşa edilen makine ise çok kısa bir süre içerisinde bozulmuştur.¹¹⁹⁶ Bunun sebebi Hanya Limanı'nın girişinde kum haricinde kayaların olması olabilir.¹¹⁹⁷

1701 yılında Hanya'da bulunan Fransız konsolos ülkesine gönderdiği raporda Akdeniz'de şekeri yağ, buğday, mum, ipek ve peynir gibi ürünlerin bol miktarda ve kalitelisini Girit'te bulunduğunu yazmıştır. Yüzyılın ortalarına doğru Ada ticareti iyice kârlı hale gelmeye başlamıştı.¹¹⁹⁸ 1725 yılında Girit'ten alınan 200.000 mistat zeytinyağının 150.000'i Hanya'dan alınmıştı.¹¹⁹⁹

Raulin, Girit'e geldiği sırada Adanın pek çok noktasında bileği taşı çıkartıldığını görmüştür. En kalitelileri Spinalonga Körfezi'nden çıkartılmakla birlikte Hanya Limanı'na taşınıyordu. Buradan önemli miktarlarda ihraç edilen taşlar, Marsilya ve

¹¹⁹⁰ Kopasi, Girit'in Ahval-i Umumiye, s. 1429.

¹¹⁹¹ Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869, pp. 316-317.

¹¹⁹² BOA, A.}MKT.50/59.

¹¹⁹³ BOA, A.}MKT.MHM.180/32; BOA, A.}MKT.MHM. 182/40.

¹¹⁹⁴ BOA, A.}MKT.MHM.239/97.

¹¹⁹⁵ Raulin, L'île de Crète, p. 16; Greene, A Shared World, p. 75.

¹¹⁹⁶ Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869, pp. 316-317.

¹¹⁹⁷ A&P Girit 1869 Raporu, s. 316'dan aktaran Yıldız, s. 242.

¹¹⁹⁸ Greene, A Shared World, p. 133.

¹¹⁹⁹ Greene, A Shared World, pp. 139-140.

İtalya'daki bazı kasabalara gönderiliyordu.¹²⁰⁰ 1882-83 yılında bileği ve alçı taşı hasılatından sağlanan gelir 10.000 kuruştı.¹²⁰¹ 1888-89 yılında bu gelir çok az artış göstererek 10.473 kuruşa yükselmişti.¹²⁰²

1721 ile 1820 yılları arasında Hanya İskelesi'nde alınan gümrük vergisi zaman içerisinde yükselmeye başlamış, 4.166 kuruştan 18.000 kuruşa kadar artmıştı.¹²⁰³

Yıllar	Hazineye Ödenen Yıllık Vergi	İltizam Bedeli	Kâr	Muaccele
1721	4.166,6			20.000
1724	4.116,6			
1728	5.288,8			24.000
1740	5.288,8			
1752				31.500
1757-68				48.000
1785				55.000
1785			32.000 (%58)	
1804	6.754,5			
1807	8.754,5	27.317	17.000	
1808	8.754,5			43.500
1819	10.000			
1820	18.000			

Tablo 45:1721-1820 yılları arasında Hanya İskelesi'nden alınan gümrük vergileri

1864 yılında Hanya Limanı'na 245 tonluk iki İngiliz gemisi ve 168 tonluk bir Malta gemisi gelmişti.¹²⁰⁴ İngiliz gemileri 1864 yılında kolonilerinden Büyük Britanya'ya

¹²⁰⁰ Raulin, Description, Crète, p. 425; Mackridge, p. 348, fn 10.

¹²⁰¹ BOA, A.}MTZ.GR., 3/83, leff 13.

¹²⁰² BOA, Y..EE., 47/18, leff 6.

¹²⁰³ Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, 10. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2010, (Malikâne) ss. 95-142.

¹²⁰⁴ Crete. Report by Mr. Consul Frank Hay on the Trade of the Island of Crete for the Year 1864, p. 284.

doğrudan ticareti sırasında uğradıkları Hanya Limanı'na iki gemi ile girmiş ve 820 pound değerinde kargo getirmişti. Limandan ise bir gemi çıkmış ve taşıdığı kargo değeri 5.236 pound gibi oldukça fazladır.¹²⁰⁵

Aynı yıl Hanya Limanı'na toplamda 614 gemi gelmişti. Bu gemiler toplamda 30.937 tonajlık yük getirmişlerdi. Girit'e gelen gemilerin bandıralarını incelediğimizde en fazla geminin Türk bandıralı olduğunu görüyoruz. Ardından ise Yunan gemileri gelmektedir. Bu dönemde İngilizlere ait sadece üç gemi gelmişti. Eflak'tan, Hollanda'dan, Rusya'dan, Fransa'dan sadece birer gemi gelmişti.¹²⁰⁶

Milliyet	Hanya Limanı					
	Giriş			Gelen		
	Gemi Sayısı	Tonaj	Mürettebat Sayısı	Gemi Sayısı	Tonaj	Mürettebat Sayısı
İngiliz	3	413	25	3	413	25
İyon	20	895	136	10	480	61
Türk	293	9.219	1.826	298	9.595	1.865
Yunan	232	5.943	1.380	223	5.035	1.310
Fransız	2	260	18	1	75	9
Avusturyalı	1	75	7	...	...	...
Rus	1	200	9	1	200	9
İtalyan	9	555	17	9	555	74
Hollandalı	1	125	6	1	125	6
Eflaklı	1	75	6	...	...	...
Sisamlı	4	237	26	2	147	11
	567	17.997	3.516	548	16.625	3.370
Avusturyalı Lloyd's Kumpanyası	46	12.614	1.155	46	12.846	1.181

¹²⁰⁵ Crete. Report by Mr. Consul Frank Hay on the Trade of the Island of Crete for the Year 1864, p. 287.

¹²⁰⁶ Crete. Report by Mr. Consul Frank Hay on the Trade of the Island of Crete for the Year 1864, p. 288.

Fransız Kumpanyası	1	320	23	1	320	23
Toplam	614	30.937	4.694	595	29.791	4.574

Tablo 46:1864 yılında Hanya Limanı'na giren gemiler ve milliyetleri

1869 yılında Hanya ve Suda limanlarına hem yelkenli hem de buharlı gemiler gelmiştir. Yelkenli gemiler arasında en büyük payı Osmanlı Devleti (%76,65) oluşturuyordu. Ardından Yunan (%12,74), İtalyan (%4,9) ve Avusturya (%2,9) gemileri geliyordu. Buharlı gemiler arasında en yüksek oranı Osmanlı ve Avusturya gemileri (%41,5) oluşturuyordu. Mısır'dan gelen gemiler ise %16,1'lik gibi bir paya sahiptir. Tonaj açısından incelediğimizde en büyük pay Osmanlı Devleti'ne aittir. Adaya gelen yelkenli gemilerin taşıdığı malların yarısından fazlası (%68,65) Osmanlı gemileri tarafından getiriliyordu. Adaya gelen Osmanlı ve Avusturya menşeli buharlı gemilerin sayısı eşitti. Ancak tonajlarında büyük bir fark vardı. Avusturya gemileri %43,67'lik bir kısmı kapsarken Osmanlı gemileri %34,89'luk orana sahipti. Mısır'dan gelenler ise %20,3'lük bir oran oluşturuyordu.¹²⁰⁷

Hanya ve Suda Limanları

Milliyet	Sayı	Tonaj	Mürettebatlar
Yelkenli Gemiler			
İngiliz	6	767	42
Fransız	3	304	19
Avusturyalı	19	5.925	152
İtalyan	32	5.190	298
Rusya	6	1.624	58
Yunan	83	4.512	581
Osmanlı	499	41.017	3.479
Romanyalı	3	403	23
Toplam Yelkenli Gemiler	651	59.742	4.652

¹²⁰⁷ Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869, p. 314.

Vapurlar			
Avurturyalı Lloyd's	49	24.536	1.372
Osmanlı	49	19.600	1.715
Mısırlı	19	11.400	2.280
Rusya	1	640	27
Toplam Vapurlar	118	56.176	10.046
Toplamlar	769	115.918	10.046

Tablo 47:1869 yılında Hanya ve Suda Limanlarına gelen yelkenli ve buharlı gemilerin sayısı ve tonajları

1875 yılında Avam Kamarası'na sunulan rapora göre 1857 ile 1875 yılları arasında Hanya'nın İngiltere ile olan ticarî faaliyeti şu şekildedir:¹²⁰⁸

Yıl	İngiliz İthalatının Değeri	İngiliz İhracatının Değeri	İngiliz gemilerinin Tonajı
1857	7,928	2,100	1,703
1858	2,786	11,500	1,360
1859	5,000	0	382
1860	2,000	11,420	1,171
1861	0	0	287
1862	0	5,400	713
1863	10,000	0	559
1864	820	5,236	413
1865	9,093	0	1,824
1866	1,700	0	120
1867	12,686	11,268	6,035 ¹²⁰⁹
1868	0	0	4,243
1869	12,000	15,305	1,004

¹²⁰⁸ **Return of Civil and Criminal Cases Tried in the Consular Courts in the Ottoman Dominions 1856-75**, Harisson and Sons, London, 1875, p. 8.

¹²⁰⁹ İthalat, Türk Hükümeti hesabına esas olarak Buhar Kömürü'nden oluşuyordu.

1870	0	28,568	788
1871	8,936	96,977	4,440
1872	100	6,888	225
1873	845	5,580	2,062
1874	10,079	18,095	1,596
1875	4,870	24,599	1,799

Tablo 48:1857 ile 1875 yılları arasında Hanya'nın İngiltere ile olan ticarî faaliyetleri

1889 yılında Hanya Limanı'nın ithalatı 4.975.000 frank, ihracatı 4.830.00 frank olmak üzere toplamda 9.805.000 franktır.¹²¹⁰ İthalat verileri incelendiğinde en büyük paya İngiltere sahipti (1.520.000 frank). Ardından Osmanlı Devleti, daha sonra da Avusturya ve Almanya gelmekteydi. İhracat verileri incelendiğinde Mısır (1.100.000) ile Avusturya ve Almanya'nın (1.080.000) arasında çok az bir fark olduğunu görmekteyiz. En az ihracat payına sahip olan yer de Romanya'dır.¹²¹¹

	İhracat		İthalat	
İngiltere	900.000	Frank	1.520.000	Frank
Avusturya ve Almanya	1.080.000	Frank	680.000	Frank
Mısır	1.100.000	Frank	200.000	Frank
Yunanistan	60.000	Frank	550.000	Frank
Fransa	50.000	Frank	330.000	Frank
İtalya	250.000	Frank	220.000	Frank
Rusya	500.000	Frank	275.000	Frank
Romanya	40.000	Frank	400.000	Frank
Türkiye	850.000	Frank	800.000	Frank
Toplam	4.830.000	Frank	4.975.000	Frank

Tablo 49:1889 yılında Hanya Limanı'na gelip giden gemilerin bandıraların ve değerleri¹²¹²

¹²¹⁰ Cuinet, p. 576.

¹²¹¹ Cuinet, p. 576.

¹²¹² Bu rakamlar, Hanya Limanı'na gelip giden büyük şirketlerin vapurlarına aittir. Cuinet, p. 577.

Fosses, Hanya ile Fransa arasındaki ticaret verilerini Cuinet ile aynı vermektedir. Ancak Fransa'nın Hanya'da neredeyse hiç tanınmadığını üzümlere belirtmektedir. Hatta Hanya ile Romanya arasındaki ticaret kapasitesinden de az olduğunu, bu durumun sadece Hanya'da değil, hemen hemen bütün Takımadalar'da böyle olduğunu aktarmıştır.¹²¹³ Cuinet'in verileri incelendiğinde, hemen yukarıdaki tabloda Romanya'nın ihracatının Fransa'dan düşük olmasına karşılık ithalatının oldukça fazla olduğunu görmekteyiz.

Hanya Limanı'nın 10.000.000 frank'a ulaşan ithalat ve ihracatı içerisinde yağlar, sabunlar, buğday, arpa, portakal, keçiyoynuzu, pamuklu ürünler, ipekler, basma kumaşlar [indiennes], kahve, şeker ve tuz gibi ürünler bulunmaktadır.¹²¹⁴

13 Mart 1889 tarihinden 28 Şubat 1890'a kadar Hanya Limanı ve Suda Körfezi'ne 297'si vapur, 682'si yelkenli olmak üzere 979 gemi gelmiştir. Vapurların sayısı az olmasına karşılık 196.028 tonajlık yük taşımışlardır. Yelkenlilerin sayısı iki kattan fazla olmasına karşılık taşıdıkları yükler oldukça azdı (18.427). Bu tarihler arasında Hanya Limanı'na gelen yük tonajı 214.455'tir.

Bu tarihler arasında Osmanlı Devleti sınırlarından Girit'e 129 vapur 86.568 tonajlık yük getirmiştir. Avusturya-Macaristan bandıralı 99 vapur 88.077 tonaj, Yunan bandıralı 61 vapur ise 16.200 tonajlık yük taşımıştır. Her ne kadar Hanya'ya gelen Osmanlı vapurlarının sayısı daha fazla olsa da Avusturya-Macaristan bandıralı vapurların daha fazla yük taşıdığını görmekteyiz.

Hanya Limanı'na gelen yelkenli gemileri incelediğimizde 550 gemi ile ilk sırada Osmanlı Devleti bulunmaktadır. Ardından 79 Yunan ve 30 İtalyan bandıralı yelkenli gemi bu limana gelmiştir. İsveç ve Norveç'ten sadece iki yelkenli gemi gelmiştir.¹²¹⁵

Bandıra	Gemi Sayısı		Tonaj			Deniz Feneri Hakları
	Vapurlar	Yelkenliler	Toplam	Vapurlar	Yelkenliler	Toplam
						Kuruş

¹²¹³ Fosses, p. 75.

¹²¹⁴ Fosses, pp. 74-75.

¹²¹⁵ Cuinet, p. 580.

Alman	2	“	2	1.672	“	1.672	
İngiliz	2	6	8	1.114	538	1.652	
Avusturya-Macaristan	99	3	102	88.077	583	88.660	
Danimarka	1	“	1	912	“	912	
İspanyol	2	“	2	691	“	691	
Fransız	1	“	1	794	“	794	
Yunan	61	79	140	16.200	2.684	18.884	33.546
İtalyan	“	30	30	“	1.003	1.003	
Karadağlı	“	4	4	“	680	680	
Osmanlı	129	550	679	86.568	12.390	98.958	
Samien	“	6	6	“	188	188	
Tunus	“	2	2	“	108	108	
İsveç ve Norveç	“	2	2	“	253	253	
Toplamlar	297	682	979	196.028	18.427	214.455	33.546
214.455 ton ağırlığa sahip toplam 979 gemi							

Tablo 50:13 Mart 1889-28 Şubat 1890 tarihleri arasında Hanya Limanı'na gelen gemilerin sayıları ve tonajları

20. yüzyılın ilk çeyreğinde Girit ile Fransa arasındaki ithalat 612.000 frank, ihracat ise 1.074.000 franklık bir değer oluşturuyordu. Bu iki ülke için oldukça düşük sayılabilecek bir değerdi. Bu yüzden Fransız Mesajeri Maritim Kumpanyası'na¹²¹⁶ ait vapurlar Hanya Limanı'na daha seyrek uğramaya başlamışlardı. Bu süre ayda bir defadan bile daha uzundu.¹²¹⁷

¹²¹⁶ Fransa'nın Osmanlı Devleti sınırları içerisine nüfuz etmesini ve neredeyse bütün liman kentleri ve hinterlandını Fransızların elinde bulunmasını sağlayan Mesajeri Maritim Kumpanyası hakkında detaylı bilgi için bkz: Süleyman Uygun, **Mesajeri Maritim Kumpanyası ve Osmanlı Devleti'nde Fransız Sömürgeciliği (1851-1914)**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2013.

¹²¹⁷ İstatistik: Girit'in Nüfus ve Ahval-i Ticariyesi, s. 188.

3.3.2.Suda Limanı

Suda Körfezi “takımadaların en güzel ve güvenli yerlerinden birisi”dir. Hatta yalnız Girit’in değil, bütün Akdeniz’in en güzel limanı, “cennet âsâ bir mahaldir”. Yedi mil genişliğine sahip liman tamamıyla güvenli olmasına karşılık buradan çıkmak için uygun bir rüzgârın çıkması beklenmektedir. Ayrıca limanın girişinde bulunan küçük adada bulunan kale sayesinde giriş ve çıkışlar kontrol edilmektedir. Bu ada ile Meliha Burnu arasından büyük gemiler limana giremiyordu. Sadece iskandil ile “kadırğa veya ufak gemiler” girebiliyordu.¹²¹⁸

Girit’in büyük limanlarında yaşanan bu olumsuzluklar halkı da rahatsız etmeye başlamıştı. Hatta Limanlarda herhangi bir tamirat yapılmadığını, hatta yeni bir taş bile konulmadığından yakınıp merkeze şikâyetle bulunmuşlardır.¹²¹⁹ Özellikle Suda Limanı Girit için oldukça önemliydi. Burasının hem ticarî hem de askerî işlevi vardı. Ancak 1893 yılına kadar tek bir düzenleme bile yapılmamıştı.¹²²⁰ Ancak yine de bazı küçük tamir ve ıslah çalışmaları yapıldığını bütçelerdeki masraf kalemlerinden öğreniyoruz. 1882-83 yılında “limanların ıslah ve tamir masrafı” olarak 300.000 kuruş harcanmıştı.¹²²¹ Ancak bu masrafın hangi limanlara veya ne tür düzenlemelere harcandığına dair ne yazık ki bir bilgi bulunmamaktadır.

Birkaç askeri filonun sığabileceği genişlikte olan Suda Körfezi’nin Türkler haricinde birisinin elinde bulunsaydı birinci dereceden askerî karakol olabilirdi.¹²²² Zaman içerisinde Akdeniz’in en geniş ve güvenli limanı olan Suda, askerî liman olarak kullanılmaya başlanmıştır. Ticarî olarak ihmal edilen limanda ne iskele ne de deposu vardı. Bunların yerine kıyılarına bir cephanelik inşa edilecekti.¹²²³ Ancak Sultan Abdülaziz tarafından Suda Limanı’nda inşa ettirilen büyük bahriye kışlasının 1921 yılında da ayakta olduğunu öğreniyoruz. Fakat tersane ve cami yapılarının büyük oranda

¹²¹⁸ Pîrî Reis, ss. 337b-338a; Bowring, p. 161; Raulin, Crète, itinéraires, p. 164; Girid, Mazisi, Hali, İstikbali, s. 29; Mehmet Salih Erkek, “Az Yazınız! Lakin Yazacak Çok Şey Vardır: Girit’te Esir Uşaklı Ali Ustazâde Mehmed Efendi’nin Esaret Mektupları”, **Uşak’ın Yunan İşgalinden Kurtuluşunun 100. Yıl Hatırası**, (ed. Sadiye Tutsak, Filiz Çolak, Barış Metin, Mehmet Önder Duran, Serkan Erdoğan), Cilt: 2, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2023, s. 1142.

¹²¹⁹ BOA, BEO, A.MTZ.GR.I, 4/25; A. N. Adıyeke, Girit, s. 118.

¹²²⁰ A. N. Adıyeke, Girit, s. 118.

¹²²¹ BOA, A.}MTZ.GR., 3/83, leff 16.

¹²²² Fosses, p. 76.

¹²²³ Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869, p. 317.

yıkıldığını, sadece birer duvarlarının ayakta idi.¹²²⁴ Zaman içerisinde liman toparlanmış ve körfezin askerî amaçlarla kullanımı devam etmiştir. Günümüzde Yunan Donanması ve NATO için önemli bir deniz tesisi olan Crete Navas Base bulunmaktadır.

Olivier, fırtınadan korunmak isteyen gemilerin en çok uğradıkları yerin, denizciler arasında “Eski Suda” olarak bilinen bölgeye demirliyorlardı. “Eski Suda”, Suda Körfezi’nin hemen önünde küçük bir Adaydı. Büyük gemiler ise ya burada ya da körfezin girişinde demirliyorlardı.¹²²⁵

Suda Körfezi’ne vapur ve yelkenli olmak üzere toplamda 313 gemi 87.687 tonajlık yük getirmiştir. Osmanlı bandıralı 66 vapur 57.743 tonaj ve Avusturya-Macaristan bandıralı 19 vapur ise 18.106 tonajlık yük getirmiştir. İsveç ve Norveç’ten sadece bir tane vapur Suda Körfezi’ne gelmiştir.¹²²⁶

Bandıra	Gemi Sayısı			Tonaj			Deniz Feneri Hakları
	Vapurlar	Yelkenliler	Toplam	Vapurlar	Yelkenliler	Toplam	
							Kuruş
İngiliz	1	1	2	790	413	1.203	
Avusturya-Macaristan	19	1	20	18.106	171	18.277	
Yunan	9	16	25	2.879	936	3.813	
İtalyan	1	10	11	246	1.889	2.135	
Karadağlı	“	2	2	“	253	253	7.619
Osmanlı	66	185	251	57.743	3.274	61.017	
Samien	“	1	1	“	21	21	
İsveç ve Norveç	1	“	1	966	“	966	

¹²²⁴ Erkek, s. 1141.

¹²²⁵ Raulin, Crète, itinéraires, p. 164.

¹²²⁶ Cuinet, p. 580.

Toplamlar	97	216	313	80.730	6.957	87.687	7.619

Toplam 313 gemi, 87.687 ton

Tablo 51:13 Mart 1889-28 Şubat 1890 tarihleri arasında Hanya Limanı'na gelen gemilerin sayıları ve tonajları

3.3.3.Kandiye Limanı

Kandiye Limanı, Adanın ana limanı konumunda¹²²⁷ olmakla birlikte fizikî olarak kıyıya paralel bir şekilde uzanan bir iskele şeklindeydi. Sağlam kayalar tarafından kuzey rüzgârlarından korunuyordu. Eğer düzgün bakımı yapılırsa oldukça güvenli bir limandı. İyi bir durumdayken 30-40 ticaret gemisi barındırabilecek bir kapasitedeydi. Ancak bakımı yapılmamış bir vaziyetteki haliyle ancak 8-10 gemi barındırabiliyordu. Hatta Bowring'in söylemiyle sadece küçük gemiler girebiliyordu. Çünkü limanın dibi kum ve çamur doluyordu.¹²²⁸ Bakımsızlıktan kaynaklı olarak içinde bulunan tonozlu Venedik avlusu kısmen çökmüştü. Ticarî gemiler, balastları veya yüklerinin dörtte biri kadarına sahipken ancak limana girebiliyorlardı. Eğer daha ağır yükleri varsa, savaş gemilerinin yaptığı gibi, Kandiye'nin dört fersah uzaklığında küçük bir ada olan Dia'ya gitmeleri gerekiyordu.¹²²⁹ Burada üç liman bulunuyordu. Ortadaki liman tüccarlara hitap ederken doğu tarafındaki limanı savaş gemileri kullanıyordu. Bu da maalesef ki Kandiye ticaretini büyük ölçüde azaltıyordu. Kandiye Limanı 100 tonluk 60 gemi içerebilir. Bu gemiler yüklemelerini Dia'da tamamlarlardı.¹²³⁰

Tafur, Kandiye'yi gezerken insan yapımı olduğunu belirttiği ve “muazzam” olarak nitelendirdiği bir dalga kıranın bulunduğunu, “mükemmel” gemi barınağını da koruduğunu aktarır.

Başlarda Hanya ve Kandiye neredeyse birbirine eşit ticarî hayata sahipti. Ancak zaman içerisinde Hanya uluslararası ticaret şehri, Kandiye ise bölgesel ticaretin merkezi

¹²²⁷ Greene, A Shared World, p. 112.

¹²²⁸ Limanların kum dolma tehlikesiyle karşı karşıya kalması sadece Girit'e özgü bir durum değildi. Ege'nin diğer ucunda bulunan İnöz [Enez] Limanı da sık sık bu tehlikeyle karşılaşmıştır. **Takvim-i Vekayi**, Defa 263, Fi 26 Za Sene 1259 (18 Aralık 1843), s. 4. İnöz Limanı ve temizlenmesi konusunda bakınız: Haydar Çoruh, “Osmanlı Devleti'nde Nehir Islahı ve Taşkın Organizasyonu (Meriç/Enez Limanı, Savreyn, Seyhan/Ceyhan, Sakarya/Mudurnu)”, **OMAD**, Cilt: 5, Sayı: 12, Temmuz 2018, ss. 169-173.

¹²²⁹ Dia Adası (Standia Adası) sadece Kandiye Limanı'na yardımcı olmakla kalmıyor, sert esen kuzey rüzgârlarında savaş ve ticaret gemileri çeşitli gemilere sığınak oluyordu. Sert rüzgârlarda Suda Körfezi'ne veya Spinalonga Adası'na ulaşamayan gemiler Dia Adası'nda korunuyorlardı. Raulin, Description, Crète, p. 350.

¹²³⁰ Bowring, p. 161; Raulin, Description, Crète, pp. 314-315; Fosses, pp. 71-72.

haline gelmişti. 1686 ile 1720 yılları arasında Kandiye Limanı'na her yıl ortalama olarak 26 Fransız teknesi, Hanya Limanı'ndan ise 24 Fransız teknesi ayrılıyordu.¹²³¹

Sieber, Girit'i gezerken Kandiye'ye geldiğinde liman ile ilgili ilginç bir iddia ortaya atmıştır. Kandiye Limanı'nın girişinin dar ve liman sürekli kum doluyordu. Ancak Adanın diğer ucunda bulunan Hanya Limanı'nın girişi açık ve kum dolmuyordu. Sieber, Kandiye Limanı'nın bilerek ihmal edildiğini yazmıştır.¹²³² Her ne kadar düşüncesini destekleyecek deliller sunmasa da ondan bir yüzyıl önce Adaya gelmiş olan Tournefort, burasının oldukça bakımsız bırakıldığını ve "geriye bir harabe kaldığını" belirtmiştir.¹²³³ Buradan yola çıkarak Sieber'in bu düşüncesini çok uzun yıllar ihmal edilmiş bir limana bakarak kurduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Çünkü burası ihmal edilmesinin yanı sıra oldukça küçük, sadece kayıklar için elverişli bir limandı. Hemen karşısında bulunan Dia Adası sayesinde ticarî faaliyetlerini devam ettiriyordu.¹²³⁴

Bunların yanı sıra Hanya ve Kandiye limanlarının durumların karşılaştırdığımız zaman Hanya'nın daha avantajlı olduğunu görmekteyiz. Ticarî hayat için daha az zahmet vereceği için bir yerden sonra Kandiye Limanı ile ilgilenmeyi kesmiş olmaları ihtimaller arasında yer almaktadır. Ancak 19. yüzyılın ilk yarısından sonra liman temizlenmişse de Mr. Dennis, burasının yine de küçük ve doğal bir sığ liman olarak hizmet verdiğini yazmıştır.¹²³⁵ 1864 yılında Resmo Limanı'nın temizlemek için bir İngiliz tarama gemisi ilkbaharda Kandiye Limanı'nda da çalışmaya başlayacaktı.¹²³⁶

Girit Adası Venedik hâkimiyetindeyken Kandiye şehri Anadolu ve Uzakdoğu, Hindistan mallarının Avrupa'ya aktarılmasında bir durak, ara iskele görevi görüyordu. Venedik tacirleri Suriye Limanlarına gidiş gelişlerinde gemi konvoylarıyla Kandiye'de dururlardı. Ayrıca Ada ürünlerinden ihraç ettikleri şarap, yağ, peynir ve bal da Venedik ekonomisinde önemli bir yer tutuyordu. Avrupa'nın her ülkesinde aranan, Kandiye ve çevresinde üretilen şaraplar ihracatçılarına büyük kazançlar sağlıyordu. 16. yüzyılın

¹²³¹ Greene, A Shared World, p. 139.

¹²³² Sieber, p. 32.

¹²³³ Tournefort, s. 68.

¹²³⁴ Tournefort, s. 69.

¹²³⁵ Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869, pp. 316-317.

¹²³⁶ Crete. Report by Mr. Consul Frank Hay on the Trade of the Island of Crete for the Year 1864, p. 284.

başlarında İngiltere, ülkesine bu şarapların ihracatını emniyet altında tutmak maksadıyla Kandiye’de bir temsilci bulunduruyordu.¹²³⁷

Kandiye’nin liman trafiği, zaman içerisinde çeşitli mallarla karakterize olmaya devam etmişti.¹²³⁸ Limandan sabun, bal ve peynir İstanbul, Sakız Adası, İskenderiye ve İzmir’e gidiyordu. Zeytinyağı İstanbul’a; Girit üzümü, şarap, keten ve meyan kökü İskenderiye’ye; önemli miktarda kuru üzüm Selanik ve Tunus’a gönderiliyordu. Tekstil, demir eşya (iron goods), pirinç, kahve, keten (flax), bez (linen), şeker, baklagiller, tuzlu balık, deri ve odun ithal ediliyordu.¹²³⁹

Yeniçeriler zaman içerisinde askerlikten uzaklaşıp ticarî hayata dahil olmuşlardır. Bu yüzden Girit’te, özellikle Kandiye’de siviller asker olarak kaydedilip yarı sivil, yarı asker bir grup ortaya çıkmıştır. Kâğıt üzerinde asker olan bu grubun hiçbir savaş tecrübesi olmaması, olası bir savaş durumunda ne derece etkili olabilecekleri konusunda şüphe uyandırmaktadır.¹²⁴⁰ Fransız raporlarına göre Fransız tüccarlar yeniçerilerden hızlı davranıp buğdayı satın almaya çalışıyorlardı.¹²⁴¹

Tüccar bir sınıf oluşturan yeniçeriler zamanla ticaretteki etkinliklerini arttırmışlardır.¹²⁴² Örneğin büyük şehirlerde bütün vergileri bünyesinde bulunduran, günümüzdeki vergi dairesi olarak nitelendirebileceğimiz yönetimini kontrolü yeniçerilerdeydi. Ayrıca Kandiye Limanı gümrük mukataasına ilişkin yapılan sözleşmeler bulunmaktaydı. Bunlara göre 1671 yılında Süleyman Ağa, gümrük toplama

¹²³⁷ Molly Greene, “Commerce and the Ottoman Conquest of Kandiye”, *New Perspectives on Turkey*, Vol. 10, Spring 1994, (Commerce) ss. 97-102; Gülsoy, Kandiye.

¹²³⁸ Greene, *A Shared World*, p. 140.

¹²³⁹ Greene, *A Shared World*, p. 140, fn. 149.

¹²⁴⁰ Greene, *A Shared World*, p. 90. Bu tüccar-asker sınıfı üzerine farklı görüşler ortaya atılmıştır. Kahire özelinde farklı görüşler için bkz: Faroqi, “Socila Life in Cities”, p. 595; Bruce McGowan, “Merchants and Craftsmen”, (ed. Halil İnalcık), *The Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Volume: II (1600-1914), Cambridge University Press, New York, 1997, p. 706.

¹²⁴¹ K. Konstantinides, “Ektheseis kai ypomnemata apo ten allelografia tou gallikou proxseniou Kretes” (Essays and notes from the French consulate in Crete), *Kretika Chronika*, Volume: 8, 1954, p. 338; aktaran Greene, *A Shared World*, p. 167.

¹²⁴² Kafadar, 17. yüzyılda yeniçeri birlikleri ve genel olarak şehir kültürü üzerine yaptığı çalışmada, subaylar ile kolordu rütbesi arasındaki “ciddi ayrılığa” dikkat çeker. Sonuç olarak, “Sıradan bir Yeniçeri’nin ekonomik başarıları, finansör ve toptancı Bektaş Ağa’nın girişimleriyle pek kıyaslanamaz olmalı.” Bu konu hakkında daha detaylı bilgi için bkz: Cemal Kafadar, *Yeniçeri-Esnaf Relations: Solidarity and Conflict*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Institute of Islamic Studies, McGill University, Montreal, 1981.

görevini satın almıştır. Greene bu kişinin muhtemelen yerli Cebecibaşı Süleyman Ağa olduğunu belirtmiştir.¹²⁴³

Süleyman Ağa'dan sonra başka bir yeniçeri olan Abdullah Ağa gümrük toplamanın yanı sıra başka vergileri toplama görevini de satın almıştı. Ayrıca bir balmumu tekeli de *beşeye* taşeron olarak vermişti. 15 yıl sonra aynı görevi, Kandiye'de kantarcı olarak çalışan İbrahim Beşe ve Hacı İbrahim ortaklaşa satın almışlardı. 1688 ile 1720 yılları arasında gümrük iltizamını satın alan kişilerin tamamı ya yeniçerilerdi ya da yeniçeri olan tüccarlardı.¹²⁴⁴

Kandiye Limanı, Fransa'dan özellikle Provence bölgesinden morina balığı ve çanak çömlekler için iyi bir alıcı noktasıydı.¹²⁴⁵

Fransız kaynakları Adadaki kıyı ticaretinin 1686 ile 1717 yılları arasında mütevazı bir şekilde artış yaşandığını göstermektedir. 1717 yılından 1750'lerin ortalarına kadar bu artış biraz daha hızlı olmuştur. Hatta bazı dönemlerde yaşanan düşüşün ardından, bir önceki yıldan daha fazla artış göstermiştir. İstatistik vermek gerekirse 1686 ile 1710 yılları arasında yılda ortalama 20 gemi, 1711 ile 1718 yılları arasında 27 gemi Kandiye Limanı'ndan ayrılmıştır. İlk dönemde 21 gemi, ikinci dönem ise 27 gemi Kandiye'ye giriş yapmıştır. 1686 ile 1710 yılları arasında 20 gemi, sonraki dönemde de 15 gemi Hanya Limanı'na giriş yapmıştır.¹²⁴⁶

1847 yılında Kandiye'den 50 kantar sabun İstanbul'a gönderilmişti.¹²⁴⁷ 1860 yılında Kandiye'den İngiltere'ye toplamda 545 ton yük taşınmıştı.¹²⁴⁸

1864 yılında Kandiye Limanı'na toplam 479 gemi 32.323 tonaj yük getirmişti. Bu gemiler içerisinde en büyük payı Türkler, ardından da Yunanlılar oluştuyordu.¹²⁴⁹

¹²⁴³ Greene, *A Shared World*, pp. 101-102.

¹²⁴⁴ Greene, *A Shared World*, p. 102.

¹²⁴⁵ Raulin, Crète, production, p. 348.

¹²⁴⁶ Greene, *A Shared World*, p. 132.

¹²⁴⁷ **Takvim-i Vekayi**, Defa 315, Fi 14 M Sene 1263 (22 Aralık 1847), s. 3.

¹²⁴⁸ Gelina Harlaftis, **A History of Greek-Owned Shipping: The Making of an International Tramp Fleet, 1830 to the Present Day**, Routledge, London, 2005, p. 333.

¹²⁴⁹ Crete. Report by Mr. Consul Frank Hay on the Trade of the Island of Crete for the Year 1864, p. 288.

Milliyet	Kandiye Limanı					
	Giriş			Gelen		
	Gemi Sayısı	Tonaj	Mürettebat Sayısı	Gemi Sayısı	Tonaj	Mürettebat Sayısı
İyon	2	300	20	2	300	20
Türk	289	10.604	2.223	250	9.850	1.750
Yunan	129	6.052	778	145	7.069	846
Rus	1	80	5	1	80	5
İtalyan	7	500	50	7	500	50
Sisamlı	1	87	6	1	87	6
	429	17.623	3.082	406	17.886	2.677
Avusturyalı	50	13.700	1.300	50	13.700	1.300
Lloyd Kumpanyası						
Toplam	479	32.323	4.382	456	31.586	3.977

Tablo 52:1864 yılında Kandiye Limanı'na gelen gemilerin bandıraları ve tonajları

Kandiye Limanı'na gelen yelkenli gemilerin %72,8'i Osmanlı Devleti'ne aitti. Yunan gemileri %20,26 gibi bir oran oluşturuyordu. Buharlı gemilerde ise en büyük payı (%52) Avusturyalı gemiler oluşturuyordu. Ardından Osmanlı (%36,7) ve Mısır (%11,2) geliyordu. Gemilerin tonajlarını incelediğimizde yelkenli gemilerde en büyük pay Osmanlı'ya (%70,76) aitti. Yunanistan ise %13,70'lik bir paya sahipti. Buharlı gemilerde ise en büyük oran (%56,3) Avusturya'ya aitti. Ardından %36,7'si Osmanlı, %11,2'si Mısır'a gelmektedir.¹²⁵⁰

Kandiye Limanı			
Milliyet	Sayı	Tonaj	Mürettebatlar
Yelkenli Gemiler			
İngiliz	2	237	13
Avusturyalı	12	1.600	96

¹²⁵⁰ Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869, p. 315.

İtalyan	11	1.341	96
Rusya	5	330	32
Amerika Birleşik Devletleri	1	106	7
Yunan	91	3.183	511
Osmanlı	327	16.450	2.139
Toplam Yelkenli Gemiler	449	23.247	2.894
Vapurlar			
Avusturyalı Lloyd's	50	25.000	1.400
Avusturyalı	1	287	20
Osmanlı	36	12.996	1.464
Mısırlı	11	6.600	1.320
Toplam Vapurlar	98	44.883	4.204
Toplamlar	547	68.130	7.098

Tablo 53:1869 yılında Kandiye Limanı'na gelen yelkenli ve buharlı gemilerin sayısı ve tonajları

Kandiye'deki İngiliz Konsolos Yardımcısı MR. Calocherino, 1869 yılında Kandiye Limanı'na 277'si Osmanlı, 29'u Yunan, beşi İtalyan ve üçü Avusturyalı olmak üzere toplam 314 gemi 16.077 tonajlık yük getirmişti. Aynı dönemde Kandiye'den 284 Osmanlı'ya, 20 Yunan'a, altı İtalya'ya, iki Avusturya'ya ve bir de Rusya'ya gemi gitmişti. Bu gemiler toplamda 9.167 tonajlık yük taşımışlardı.¹²⁵¹

1860 yılında İngiltere'ye yapılan ihracatın değeri 6.080 sterlindi. İki yıl sonra 58 İngiliz geminin ticarî hayata dahil olmasına karşılık ihracat değeri 2.100 sterline düşmüştü. Bir yıl sonra gemi tonajı 208'e yükselse de Avam Kamarası'na sunulan raporda bu dönemdeki ithalat ve ihracat değerleri sıfır olarak kaydedilmişti. 1867 yılında tonaj 255'e yükselmişti. Bu dönemde ihracat değeri önemli miktarda artmış ve 11.268 sterline ulaşmıştı.¹²⁵²

¹²⁵¹ Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869, p. 316.

¹²⁵² **Return of Civil and Criminal Cases Tried in the Consular Courts in the Ottoman Dominions 1856-75**, Harisson and Sons, London, 1875, p. 8.

1/13 Mart 1889'dan 28 Şubat 1890'a kadar Kandiye Limanı'na 209 ton ağırlığında 1.267 gemi gelmiştir. Bu gemilerden 111 tanesi Osmanlı bandıralıdır ve 74.144 tonluk yük getirmişlerdir. Avusturya-Macaristan'a ait 106 vapur, Kandiye Limanı'na gelen malların neredeyse yarısını, 94.879 tonunu getirmiştir. Osmanlı Devleti'nden Adaya büyük bir yelkenli trafiği (843) vardır. Her ne kadar trafik yoğun olsa da 13.449 tonluk mal getirmişlerdir. Yunanistan'dan gelen 83 yelkenli 3.274 tonluk yük taşımıştır. Tunus'tan ise sadece bir tane yelkenli gelmiştir. Onun taşıdığı yük ise 78 tondur.¹²⁵³

Bandıra	Gemi Sayısı			Tonaj			Deniz Feneri Hakları
	Vapurlar	Yelkenliler	Toplam	Vapurlar	Yelkenliler	Toplam	
							Kuruş
İngiliz	1	2	3	557	177	734	
Avusturya-Macaristan	106	6	112	94.879	913	95.792	
Fransız	“	2	2	“	177	177	
Yunan	60	83	143	16.052	3.274	19.326	
İtalyan	3	41	44	775	4.387	5.162	16.077
Karadağlı	“	3	3	“	489	489	
Osmanlı	111	843	954	74.144	13.449	87.593	
Samien	“	5	5	“	147	147	
Tunus	“	1	1	“	78	78	
Toplamlar	281	986	1.267	186.407	23.091	209.498	16.077
Toplamda: 209.498 ton ağırlığında 1.267 gemi.							

Tablo 54:1/13 Mart 1889-28 Şubat 1890 tarihleri arasında Kandiye Limanı'na gelen gemilerin sayıları ve tonajları

¹²⁵³ Cuinet, p. 587.

Kandiye şehrinin ana ticaretini zeytinyağı, sabun, şaraplar, kuru üzüm, keçiboynuzu, badem vb. gibi maddeleri oluşturuyordu. M. Ittar, “Fransız Ticaret Odası Gazetesi”nde yayımladığı çalışmasında Kandiye Limanı’nın 5.285.000 frank ihracat ve 5.089.500 frank ithalat değerine sahip olduğunu yazmıştır.¹²⁵⁴

Cuinet, Ittar’ın yazısından yola çıkarak Kandiye Limanı’nın ticarî hareketliliğin ortaya çıkarmıştır. Yaptığı çalışmayı iki tablo ile detaylandırmış, Ittar’ın eksik bıraktığı noktaları tamamlamayı başarmıştır. Örneğin Ittar’ın verdiği ihracat verisi 5.285.000 frank iken Cuinet’in verilerinde 8.116.000 frank olduğu görülmektedir.¹²⁵⁵ Bir yıl sonra ticarî hacimde artış gözlemlenmiştir. Muhtemelen verimli yıla denk gelinen 1890 yılında Kandiye Limanı’nın ihracatı 8.116.000 frank, ithalatı ise 7.011.000 franktı.¹²⁵⁶ Aynı dönemde bir başka istatistikte limanın ticarî kapasitesinin kuruş cinsinden değerini de öğrenmekteyiz. 1889 yılında Kandiye Limanı’nın ithalatı 26.325.000 kuruş, ihracat ise 25.337.500 kuruştur. Bir yıl sonra grafikte büyük bir yükseliş göze çarpmakta, ihracat 40.580.000 kuruşa, ithalat ise 35.055.000 kuruşa yükselmiştir.¹²⁵⁷ Bu dönemde Girit’in genel ithalat kapasitesi 75.000.000 kuruş, ihracat kapasitesi ise 45.000.000 kuruş olduğunu düşündüğümüzde¹²⁵⁸ Adanın ihracatının büyük bir kısmı ile ithalatının hemen hemen yarıya yakınının sadece Kandiye Limanı’ndan yapıldığını söyleyebiliriz. Bu da bizlere Limanın ticarî kapasitesinin tam olarak kaybetmediğini, hâlâ eskisi gibi Girit’in önemli ve büyük limanlarından birisi olduğunu göstermektedir.

Fosses, Kandiye Limanı’nın tüm olumsuzluklara rağmen ithalat ve ihracat değerinin 15 milyon frank’ı aştığını belirtiyor. Limana gelen gemilerin yarısı Avusturya bayraklıydı. Bu ticaret içerisinde genel olarak yağ, kuru üzüm, keçiboynuzu, sabunlar, şaraplar, bademler, pamuklu ürünler, hırdavat, odun, şeker ve kahve oluşturuyordu. Fosses bu ticaretteki tonajın önemsiz olduğunu, gemilerin çoğu yabancı bayrak altında giriyordu.¹²⁵⁹

¹²⁵⁴ Cuinet, p. 584

¹²⁵⁵ Cuinet, pp. 584-585.

¹²⁵⁶ Kopasi, Girit’in Ahval-i Umumiye, s. 1425.

¹²⁵⁷ Girit, Mazisi, Hali, İstikbali, s. 26.

¹²⁵⁸ Kopasi, Girit’in Ahval-i Umumiye, s. 1425.

¹²⁵⁹ Fosses, p. 72; Girit, Mazisi, Hali, İstikbali, s. 26.

1890 yılından itibaren Adada asayiş seneden seneye bozulmaya başladığından ticaret gerilemeye başlamıştır. Bu gerileyiş 1898 senesine kadar sürmüştür. Asayiş sağlandıktan sonra ticaret tekrar canlanmaya başlamıştır.¹²⁶⁰

¹²⁶⁰ Girid, Mazisi, Hali, İstikbali, s. 26.

İhracat¹²⁶¹

Malların Niteliği	Gidilecek Ülkeler									Toplamlar
	İngiltere	Avusturya	Mısır	Fransa	İtalya	Takımadalar	Rusya	Türkiye	Çeşitli	
	Frank	Frank	Frank	Frank	Frank	Frank	Frank	Frank	Frank	Frank
Badem	“	280.000	“	20.000	“	“	“	“	60.000	360.000
Keçiboynuzu	“	160.000	“	250.000	340.000	76.000	190.000	“	100.000	1.116.000
Yağlar	800.000	1.000.000	300.000	250.000	“	“	“	350.000	250.000	2.950.000
Sabun	“	40.000	300.000	“	“	80.000	“	300.000	400.000	1.120.000
Kuru üzüm	500.000	“	140.000	250.000	“	“	50.000	“	80.000	1.020.000
Şaraplar	“	40.000	300.000	460.000	“	“	“	“	50.000	850.000
Sedir ağacı	“	70.000	“	“	“	“	“	“	40.000	110.000
Koza	“	“	“	60.000	“	“	“	“	“	60.000
Ham ipek	“	“	“	10.000	“	10.000	“	70.000	15.000	105.000
Hayvan derisi	“	30.000	“	30.000	“	“	“	“	10.000	70.000
Paçavra ve kemikler	25.000	“	“	10.000	“	“	“	“	“	35.000
Peynir	“	“	10.000	“	“	12.000	“	15.000	“	37.000
Tartar, şarap tozları	“	12.000	“	“	“	“	“	“	6.000	18.000

¹²⁶¹ Cuinet, p. 585.

Yünler	“	20.000	“	6.000	“	“	“	“	4.000	30.000
Ladhanum	16.000	“	“	“	“	4.000	“	10.000	“	30.000
Bal, balmumu	“	10.000	“	6.000	“	“	“	15.000	2.000	33.000
Bileği taşları	“	“	“	15.000	4.000	“	“	6.000	5.000	30.000
Çeşitli	15.000	12.000	30.000	15.000	15.000	10.000	5.000	40.000	“	142.000
Ara	1.356.000	1.674.000	1.080.000	1.382.000	359.000	192.000	245.000	806.000	1.022.000	
Toplamlar										
Toplam İhracat										8.116.000

Tablo 55:Kandiye Limanı’ndan ihraç edilen emtia ve ihracatın yapıldığı ülkeler

İthalat¹²⁶²

Malların Niteliği	Ülke Menşeleri												Toplamla r
	İngiltere	Avusturya	Almanya	Mısır	Fransa	Yunanistan	İtalya	Japon	Rusya	İsviçre	Türkiye	Çeşitli	
	Frank	Frank	Frank	Frank	Frank	Frank	Frank	Frank	Frank	Frank	Frank	Frank	Frank
Alkol	“	68.000	“	“	“	10.000	“	“	“	“	“	“	78.000
Odun	“	400.000	“	“	“	“	“	“	“	“	150.000	“	550.000
Mücevherat, Saatçilik	“	20.000	“	“	6.000	“	2.000	“	“	9.000	“	4.000	41.000
Deriler	“	37.000	“	“	38.000	250.000	“	“	“	“	“	15.000	340.000
Havyar, petrol	“	“	“	“	“	“	“	“	150.000	“	“	“	150.000
Kahve	“	220.000	“	“	20.000	“	“	“	“	“	“	10.000	250.000

¹²⁶² Cuinet, p. 586.

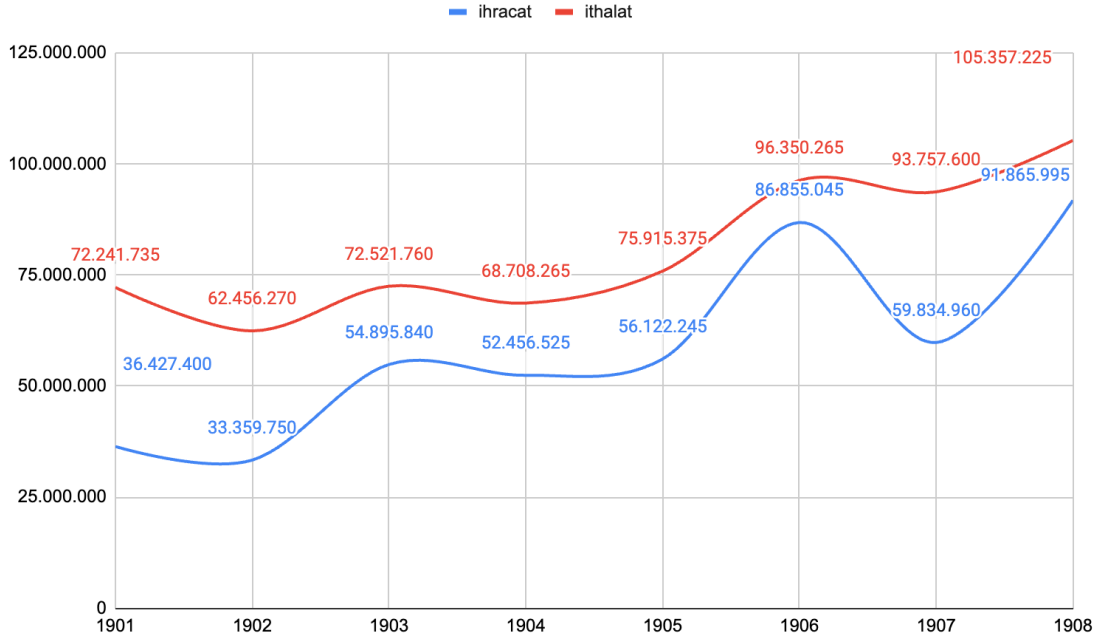
Pamuklar, Şekerlemeler , Çarşafar	1.800.00 0	45.000	“	“	15.000	“	“	“	“	“	“	8.000	1.868.000
Ütü, çatal bıçak takımı vb.	1.150.00 0	10.000	“	“	18.000	4.000	10.000	“	“	“	“	10.000	1.202.000
Un	“	“	“	“	34.000	“	“	“	28.000	“	“	12.000	74.000
Hırdavat Mağazası, Parfümeri	“	92.000	6.000	“	12.000	“	8.000	“	“	“	“	10.000	128.000
Haberler	“	“	“	“	16.000	2.000	6.000	“	“	“	“	4.000	28.000
Odun kömürü	28.000	“	“	“	“	“	“	“	“	“	“	7.000	35.000
İpek ve Yün	“	6.000	2.000	“	16.000	“	10.000	“	“	“	“	4.000	38.000
Eczacılıkla ilgili ürünler	“	4.000	“	“	“	“	70.000	“	“	“	“	4.000	78.000
Porselenler ve Kristaller	14.000	85.000	1.000	“	4.000	1.000	6.000	“	“	“	2.000	3.000	115.000

Kolonyal gıda maddeleri	80.000	10.000	“	30.000	2.000	2.000	7.000	“	“	“	4.000	“	135.000
Kükürt, Soda, Talk	50.000	“	“	“	“	“	80.000	“	“	“	2.000	4.000	136.000
Kırtasiye, Sigara kağıdı	“	55.000	“	“	“	“	25.000	“	“	“	3.000	“	83.000
Pirinç	80.000	“	“	60.000	“	“	40.000	20.000	“	“	“	“	200.000
Halatlar ve renkler	90.000	“	“	“	“	2.000	“	“	“	“	10.000	3.000	105.000
Şeker	“	270.000	“	“	“	40.000	“	“	“	“	10.000	“	320.000
Oyun kağıtları	“	8.000	“	“	“	“	“	“	“	“	“	2.000	10.000
Çeşitli kumaşlar, Çantalar	30.000	10.000	“	“	6.000	“	“	“	“	“	3.000	3.000	52.000
Sarı ve blauche mumu	“	7.000	“	“	“	“	“	“	“	“	1.000	“	8.000

Silahlar	“	4.000	3.000	“	“	“	“	“	“	“	2.000	1.000	10.000
Tütün	“	“	“	“	“	600.00	“	“	“	“	150.00	“	750.000
						0					0		
Hendek	“	“	“	“	“	8.000	“	“	“	“	1.000	“	9.000
Çatı kiremitleri	“	“	“	“	10.000	“	“	“	“	“	“	“	10.000
Çeşitli	20.000	50.000	1.000	3.000	25.000	10.000	25.000	“	2.000	1.000	40.000	30.000	207.000
Alt	3.342.00	1.401.00	13.00	93.00	222.00	929.00	289.00	20.00	180.00	10.00	378.00	134.00	
Toplamlar	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	

Tablo 56:Kandiye Limanı’ndan ithal edilen emtia ve ithalatın yapıldığı ülkeler

1901 ilâ 1908 yılları arasına ait finansal verilerin daha da yükseldiğine şahitlik etmekteyiz.¹²⁶³

Grafik 18:1901 ile 1908 yılları arasında Kandiyeli Limanı'nın ithalat ve ihracat hacimleri

1905 yılında Kandiyeli Limanı'na gelen buharlı gemilerin sayısı 384'tü. Toplam tonajları 256.812 idi. Bu gemiler arasında en büyük pay 275 gemi ile Yunanlılara aitti. Ancak en yüksek tonaja (143.371) Avusturya-Macaristan gemileri sahiptir. Limana 432 yelkenli gemi 15.896 tonajlık yük getirmiştir. 327 Osmanlı gemisi 4.875 tonaj taşımaya karşılık neredeyse altıda biri oranında daha az gemi ile (53) Kandiyeli'ye gelen Yunan gemileri 4.583 tonajlık yük getirmiştir.¹²⁶⁴

Bandırası	Buharlı		Yelkenli	
	Sayı	Tonaj	Sayı	Tonaj
İngiliz	4	7.997	20	1.724
Yunan	275	101.183	53	4.583

¹²⁶³ Girid, Mazisi, Hali, İstikbali, s. 26.

¹²⁶⁴ A&P Girit 1905 Raporu, s. 4'ten aktaran Yıldız, s. 247.

İtalyan	-	-	27	3.907
Avusturya-Macaristanlı	101	143.371	1	182
Osmanlı	1	639	327	4.875
Alman	3	3.622	-	-
Karadağlı	-	-	1	188
Romanyalı	-	-	1	286
Norveçli	-	-	1	127
Sisamlı	-	-	1	24
Toplam	384	256.812	432	15.896

Tablo 57:1905 yılında Kandiye Limanı'na gelen buharlı ve yelkenli gemilerin sayıları ve tonajları

Kandiye Limanı'nın ticaret hacmi Resmo'ya göre oldukça fazlaydı. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Kandiye Limanı'nın ithalat ve ihracat verilerini incelediğimizde kademeli bir artış yaşandığını görebilmekteyiz. 1905 yılında ithalat 260.475 iken 1907 yılında 295.450'e yükselmişti. 1905 yılındaki ihracat ise 184.190 olup 1907 yılında önemli bir artış yaşanıp 220.500'e yükseldiğini görebiliyoruz.¹²⁶⁵ 1909 yılında Adanın ithalatı 1/10 oranında azalmış, ihracatı ise neredeyse yarıya düşmüştü.¹²⁶⁶

3.3.4.Resmo Limanı

Tournefort, Resmo'nun surlarının çok yetersiz olduğunu, bunların “bir kaleyi savunmaktan çok, bir parkı çevrelemeye daha uygun” olduklarını yazmıştır. Kale, sadece limanı savunmak için yapılmıştır. Liman ise çok küçük ve bakımsız durumdaydı. Önceden Resmo'nun iç limanına bir savaş gemisi dahi girip demir atabileceğini belirten Tournefort, artık sadece kayıklar ve “marciliana”ların girebildiğini, onlar için de oldukça zor olduğunu vurgular.¹²⁶⁷

¹²⁶⁵ A&P Girit 1907 Raporu, s. 22'den aktaran Yıldız, s. 253.

¹²⁶⁶ Ahenk, 30 Nisan 1326-13 Mayıs 1910.

¹²⁶⁷ Tournefort, s. 66.

Resmo limanı küçüktür; erişim zordur ve kuvvetli bir kuzey rüzgarıyla gemilerin girmesi bile imkansızdır.¹²⁶⁸ Mocenigo, limana birden fazla kadirga giremeyeceğini, hatta “Resmo’nun bir limanı bile olmayabilir” demiştir.¹²⁶⁹

Resmo Limanı 19. yüzyılın ilk çeyreğinde tamir edilmiş ve temizlenmişti. Böylelikle küçük gemileri için uygun hale gelmişti.¹²⁷⁰ Yüzyılın ilk yarısından sonra limanın tekrar kum dolduğunu ve temizlendiğini öğrenmekteyiz. Fakat bu temizlik ticarî faaliyetlerin artması için yeterli olmayacaktı. Çünkü hâlâ küçük ve sık bir liman olarak hizmet verecekti.¹²⁷¹ Sadece yelkenli gemilerin girebildiği limanda mavnalar mallarını yükleme ve boşaltmada oldukça zorlanıyordu. Bu yüzden, o dönem için modern bir liman olma özelliğinden oldukça uzaktı. Bütün bu olumsuz koşullardan kaynaklı olarak özellikle İngiltere ile Resmo’nun ticarî etkileşimini engelliyordu.¹²⁷²

Resmo Limanı’nın küçüklüğünden kaynaklı olarak buradan yağ alan gemiler ancak iki mil batıda kalan Suda Kalesi’ne demirleyebiliyorlardı.¹²⁷³

1721 ve 1728 yıllarında Resmo İskelesi’nden Hazineye 1.117 kuruş gümrük vergisi ödenmişti. Hazineye ödenen vergide neredeyse 100 yıllık bir kesinti sonrasında 1819 yılında 8.000, bir yıl sonra ise neredeyse yarısı kadar, 4.750 kuruş gümrük vergisi alınmıştı. Bu dönemde Resmo İskelesi’nden alınan ücretlerden bir tanesi de muaccele idi. “Evkaf kiralardan peşin olarak alınan kısım” anlamına gelen muaccele,¹²⁷⁴ 1721 yılında 7.500 kuruş olarak alınmış 1779 yılına kadar düzenli olarak artış göstermişti. En fazla ücreti 1778 yılında 90.000 kuruş olarak alınmış, bir sonraki yıl ise bu ücret 60.000 kuruşa düşmüştü.¹²⁷⁵

Girit’in özellikle üç büyük limanı, Hanya, Kandiye ve Resmo limanları sürekli olarak kum doluyordu. Ayrıca liman içerisi sürekli olarak atılan çöplerle kirlenmeye başlamıştı. Bu yüzden sık sık limanlar taraklanıyor ve derinliğin azalması engelleniyordu.

¹²⁶⁸ Cuinet, p. 590.

¹²⁶⁹ Spanakes, *Nobil Uomo*, p. 179’dan aktaran Greene, *A Shared World*, p. 113.

¹²⁷⁰ Sieber, p. 47.

¹²⁷¹ Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869, pp. 316-317.

¹²⁷² A&P Girit 1905 Raporu, s. 5; A&P Girit 1907 Raporu, s. 23’ten aktaran Yıldız, s. 242.

¹²⁷³ Bowring, p. 161.

¹²⁷⁴ Devellioğlu, s. 763.

¹²⁷⁵ Genç, *Malikâne*, s. 128.

1864 yılında Resmo Limanı'nın hem kum hem de çöp dolması üzerine İngiliz tarama gemisi ile temizlenmişti.¹²⁷⁶

Resmo Limanı'nda temizlik yapıldığı dönemde sekiz farklı ülkeden 213 gemi limanı ziyaret etmiş ve 17.472 ton yük getirmişti. Bu dönemde limana gelen gemilerin büyük bir kısmı Yunanistan'dan (88 gemi) gelmişti. Yunan gemileriyle 2.482 tonluk yük taşınmakla birlikte 74 adet Türk gemisiyle 2.470 ton taşınmıştı. Arada 14 gemilik fark olmasına rağmen neredeyse eşit ağırlıkta yük taşımışlardı. Ancak burada dikkat etmemiz gereken diğer bir gemiler ise Avusturya Lloyd Kumpanyası'na aitti. Sadece 40 gemi Resmo Limanı'na gelmiş olmasına rağmen toplamda 10.968 ton gibi büyük bir taşımışlardı. Matematiksel olarak karşılaştırsak Resmo'ya gelen 213 geminin 40 tanesi, geriye kalan 178 geminin taşıdığı yükün neredeyse iki katı kadar yük taşımıştı.¹²⁷⁷

Milliyet

Resmo Limanı

	Giriş			Gelen		
	Gemi Sayısı	Tonaj	Mürettebat Sayısı	Gemi Sayısı	Tonaj	Mürettebat Sayısı
İyon	1	30	5	1	30	5
Türk	74	2.470	440	60	2.814	401
Yunan	88	2.482	352	81	3.251	544
Avusturyalı	6	848	45	6	848	45
Rus	1	325	10	...	...	...
İtalyan	2	337	18	2	337	18
Sisamlı	1	12	4	1	12	4
	178	6.504	874	151	7.292	1.017
Avusturyalı Lloyd Kumpanyası	40	10.968	1.004	40	10.968	1.004
Toplam	213	17.472	1.878	191	18.260	2.021

Tablo 58:1864 yılında Resmo Limanı'na giren gemiler ve milliyetleri

¹²⁷⁶ Crete. Report by Mr. Consul Frank Hay on the Trade of the Island of Crete for the Year 1864, p. 284.

¹²⁷⁷ Crete. Report by Mr. Consul Frank Hay on the Trade of the Island of Crete for the Year 1864, p. 288.

1869 yılında Resmo Limanı'na gelen yelkenli gemilerin en büyük payını, %64'lük kısmını Osmanlı gemileri oluştuyordu. Yunan gemileri %29,5, Avusturya gemileri ise sadece %1,8'lik bir paya sahipti. Ancak buharlı gemilerde en büyük oran Avusturya'ya (%51,5) aitti. Osmanlı gemileri ise %37,1 oranına sahipti. Gemilerin tonajlarını incelediğimizde yelkenliler ile buharlı gemiler arasında çok fazla fark vardır. Toplamda 159 yelkenli gemi 8.009 tonajlık yük taşımışlarken sadece 97 buharlı gemi neredeyse beş kat fazla, 44.596 tonajlık yük taşımışlardır.¹²⁷⁸

Resmo Limanı

Milliyet	Sayı	Tonaj	Mürettebatlar
Yelkenli Gemiler			
Avusturyalı	3	257	24
İtalyan	5	639	40
Rusya	1	265	9
Danimarkalı	1	189	8
Yunan	47	1.325	190
Osmanlı	102	5.334	693
Toplam Yelkenli Gemiler	159	8.009	964
Vapurlar			
Avusturyalı Lloyd's	50	25.000	1.400
Osmanlı	36	12.996	1.464
Mısırlı	11	6.600	1.320
Toplam Vapurlar	97	44.596	4.184
Toplamlar	256	52.005	5.148

Tablo 59:1869 yılında Resmo Limanı'na gelen yelkenli ve buharlı gemilerin sayısı ve tonajları

1/13 Mart 1889'dan 28 Şubat 1890'a kadar Resmo Limanı'na toplamı 190.151 tonu bulan 688 gemi gelmiştir. Osmanlı bandıralı 114 vapur 75.979 ton, Avusturya-

¹²⁷⁸ Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869, p. 315.

Macaristan bandıralı 101 vapur ise 89.935 ton taşımışlardır. İngiltere’den sadece bir vapur gelmiş, 557 ton yük taşımıştır. Osmanlı’dan 349 yelkenli 4.033 ton; Yunan bandıralı 41 yelkenli ise 1.225 ton yük taşımıştır. Karadağ’dan gelen bir yelkenli 62 ton yük getirmiştir.¹²⁷⁹

Bandıra	Gemi Sayısı			Tonaj			Deniz Feneri Hakları
	Vapurlar	Yelkenliler	Toplam	Vapurlar	Yelkenliler	Toplam	
							Kuruş
İngiliz	1	3	4	557	1.247	1.804	
Avusturya- Macaristan	101	4	105	89.935	579	90.514	
Yunan	55	41	96	14.719	1.225	15.944	
İtalyan	1	13	14	246	1.400	1.646	3.981
Karadağlı	“	1	1	“	62	62	
Osmanlı	114	349	463	75.979	4.033	80.012	
Samien	“	5	5	“	169	169	
Toplamlar	272	416	688	181.436	8.715	190.151	3.981
Toplam 688 gemi, 190.151 ton.							

Tablo 60:1/13 Mart 1889-28 Şubat 1890 tarihleri arasında Resmo Limanı’na gelen gemilerin sayıları ve tonajları

Zeytinyağı ve sabundan sonra Resmo’nun en önemli üretimleri şaraplar, peynirler, keçiboynuzu, meşe palamudu, ipek, yün, bal ve mumdur. Keçiboynuzu özellikle Resmo’nun doğusunda kalan Panormo’da bol miktarda üretiliyordu. Hatta burada bulunan küçük liman, “harnupların çıkarıldığı liman” olarak biliniyordu.¹²⁸⁰

¹²⁷⁹ Cuinet, pp. 590-591.

¹²⁸⁰ Mackridge, p. 49.

Resmo Limanı'nda 1889 yılında yapılan ithalat 3.281.290 frank, ihracat 2.944.025 frank olmak üzere toplamda 6.225.315 franktı. Bu dönemde en fazla ihracat Mısır ile yapılmış ve değeri 1.156.500 frank'tı. Yunanistan ile ise sadece 11.250 franklık bir ticaret hacmi oluşmuştu. İthalat kısmında ise ilk sıraya 1.162.250 frank ise İngiltere almıştı. İthalat hacmi en küçük olan ülke ise 17.790 franklık değeriyle Almanya idi. Ayrıca Almanya, Amerika ve Fransa ile hiçbir ihracat ilişkisi kurulmamasına karşılık ortalama bir ithalat hacimleri bulunuyordu.¹²⁸¹

	İhracat		İthalat	
Almanya			17.790	Frank
Amerika			242.000	Frank
İngiltere	486.425	Frank	1.162.250	Frank
Avusturya	529.250	Frank	369.500	Frank
Mısır	1.156.500	Frank	62.500	Frank
Fransa			153.750	Frank
Toplam	2.172.175	Frank	2.007.790	Frank
Yunanistan	11.250	Frank	312.250	Frank
İtalya	80.000	Frank	83.000	Frank
Romanya	10.000	Frank	252.500	Frank
Rusya	340.600	Frank	40.250	Frank
Türkiye	330.000	Frank	585.500	Frank
Toplamlar	2.944.025	Frank	3.281.290	Frank

Tablo 61:1889 yılında Resmo Limanı'nın ithalat ve ihracat yaptığı ülkeler ve ticarî değerleri

Resmo Liman özellikle büyük tekneler için girişi oldukça zor bir limandı. Bu yüzden malların gemilere yüklenmesi tekneler aracılığıyla yapılıyordu. Ancak bu dezavantajına rağmen Resmo Limanı'nın ithalat ve ihracatı 7.000.000 frank'a ulaşıyordu. Ticarî ürünler içerisinde şaraplar, peynirler, keçiboynuzları, ipek, yün, bal, balmumu, hırdavat, şeker ve kahve bulunuyordu. Bu ticaret içerisinde Fransa'nın hacmi sadece

¹²⁸¹ Cuinet, pp. 590-591.

160.000 franktı.¹²⁸² Bu ürünler arasında en bereketli olanı zeytinyağı ve keçiboynuzuydu. Ancak 1889 yılında verimsiz bir döneme denk gelinmişti. Bu yüzden Avusturya ile 400.000 frank, İngiltere ile 103.925 frank değerinde zeytinyağı ticareti yapılmıştı. Benzer şekilde keçiboynuzunun ticaret hacmi Rusya ile 81.850 frank, İngiltere ile 80.000 frank ve İtalya ile 78.000 frank idi. Ancak Cuinet bu verilerin verimli dönemin sadece üçte bir oranına eşit olduğunu özellikle vurgulamıştı.¹²⁸³

Girit, muhtariyet elde ettikten ve Türklerin Adadan çekilmesinin ardından Ada ticareti oldukça etkilenmişti. Resmo Limanı gelişmemiş ve yenilenmemiş olmasından dolayı en fazla etkilenen yerlerden birisi olmuştu. 1900 ile 1906 yılları arasında ithalat ve ihracat verileri çok az değişim göstermişti. Şehrin ithalatı kademeli bir düşüş yaşamış, 1900 yılında 72.020, 1901 yılında 67.176, 1906 yılında 65.544'e düşmüştü. İhracatta ise bir dalgalanma söz konusudur. 1900 yılında 60.300, 1901 yılında 46.701'e düşmüş, sonraki beş yıl içerisinde ise tekrardan yükselmiş ve 65.040'a çıkmıştı.¹²⁸⁴

3.3.5. Aya-Nikola Limanı

Aya Nikola Limanı, Girit'in Suda Limanı'ndan sonraki en büyük limanıydı. Tıpkı Suda gibi bir körfez içerisinde bulunuyordu. Ancak burasının en büyük dezavantajı, en yakın köyün beş mil uzaklıkta olmasıydı.¹²⁸⁵ Bu yüzden liman hakkındaki istatistikî veri oldukça azdır.

Aya Nikola Limanı'na 276 gemi gelmişti. Limana gelen sadece iki vapur vardı. Bu vapurlar Osmanlı bandıralı olup sadece 40 ton yük taşımışlardı. Toplamda 4.104 tonajlık yük gelmiş olup bunun büyük çoğunluğunu, 241 yelkenli ile 2.428 tonu, Osmanlı gemileri taşımıştı.¹²⁸⁶

¹²⁸² Fosses, p. 77.

¹²⁸³ Cuinet, p. 590.

¹²⁸⁴ A&P Girit 1905 Raporu, s. 4'ten aktaran Yıldız, s. 252.

¹²⁸⁵ Bowring, pp. 161-162.

¹²⁸⁶ Cuinet, p. 592.

Bandıra	Gemi Sayısı			Tonaj			Deniz Feneri Hakları
	Vapurlar	Yelkenliler	Toplam	Vapurlar	Yelkenliler	Toplam	
							Kuruş
İngiliz	“	2	2	“	294	294	
Yunan	“	29	29	“	796	796	
İtalyan	“	2	2	“	546	546	2.304
Osmanlı	2	241	243	40	2.428	2.468	
Toplamlar	2	274	276	40	4.064	4.104	2.304
Toplam 276 gemi, 4.104 ton.							

Tablo 62:1/13 Mart 1889-28 Şubat 1890 tarihleri arasında Aya Nikola Limanı'na gelen gemilerin sayıları ve tonajları

3.4.Sosyal Devlet Anlayışının Bir Uzantısı Olarak Girit Gümrükleri

Osmanlı Devleti'nin, 19. yüzyıl boyunca sosyal devlet anlayışını üç ana unsur altında incelemek mümkündür. İlki sosyal refah ortamı, ikincisi nüfusun üretken kapasitesinin geliştirilmesi ve sonuncusu ise bu anlayışın “devlet için önemli bir meşruiyet kaynağı niteliğin kazanmaya başlamasıdır”.¹²⁸⁷ Girit'te okullara veya memur maaşlarına gümrüklerden para aktarılması, Abdülhamid'in sosyal devlet anlayışının bir parçası olarak görebiliriz. Ancak diğer bir açıdan da yine Abdülhamid'in sosyal devlet anlayışının birer parçası olan bayındırlık faaliyetleri ne yazık ki Girit Adası'na ulaşamamıştı. Ancak gümrükler üzerinden toplumsal etkinin devam ettiğini görmekteyiz.

Girit'in en önemli gelir kaynağı gümrüklerdi. Adanın dış dünya ile olan bağlantısını sağlamalarının yanı sıra Girit hazinesinin büyük bir bölümünü buradan elde edilen gelirler oluşturuyordu. Ancak Girit hazinesi sık sık açık verdiği için gelirler, Adanın giderlerini karşılayamıyordu. Böyle durumlarda Girit'in en büyük gelir kaynağı

¹²⁸⁷ Osmanlı Devleti'nde, özellikle II. Abdülhamid Dönemi'nde uygulanan sosyal devlet politikası hakkında detaylı bilgi için bkz: Nadir Özbek, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet, Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

olan gümrüklerden sık sık para aktarımı yapıyordu.¹²⁸⁸ Bunun en büyük nedeni zeytinin verimli veya verimsiz olmasıydı. Girit'in ticarî hayatındaki en büyük payı zeytin oluştuyordu. 1878-79 senesinde zeytin hasılatı 6.600.000 kûsur kadar iken bir yıl sonra onda bir oranında azalmış ve 500.000 kuruş olmuştu. Bu azalma da Girit'in bütçesinde önemli bir açık oluşturmuştu.¹²⁸⁹

Girit'teki sanayinin en önemli kısmını oluşturan yağ fabrikaları veya imalathaneleri hükümetin kontrolü altındaydı. Topladıkları zeytinlerden yağ elde etmek isteyen kişiler bu imalathanelere gelerek yağ çıkarma işlemlerini yapıp ücretlerini ve vergilerini ödüyorlardı. Başlarda hükümet kontrolündekilerin haricinde şahısların imalathane açmalarına yönelik izinler verilmiyordu. Ancak zamanla bu durum değişmişti. Osmanlı Devleti'nin Girit özelinde uyguladığı bu sanayi teşvik planı çerçevesinde Adada toplam 3270 yağ imalathanesi kurulmuştu. Daha sonra gelişen teknolojiye uyarak “demirden mamul” daha modern yöntemlerle yağ çıkarma işlemi yapılan fabrikalar kurulmaya başlanmış ve Adadaki toplam sayıları 100'ü bulmuştu.¹²⁹⁰ Bu girişim sayesinde Girit'teki ticaretin canlandırılması ve sanayi kolunun daha da gelişmesi için iş kuracak insanların desteklemiş ve onlara bazı ayrıcalıklar tanımıştı. Fransız tebaasından Mösyö Likoni, 1879 yılında Hanya Kazası'nda, zeytin tasir ve tasfiyesi ve hinta tahni, yani zeytinin sıkıp suyunu çıkartmak ve buğdayı öğütmek amacıyla Aziziye Kasabası'nda bir fabrika kurmaya çalışmıştı. Gerekli malzemenin Avrupa'dan getirilmesi gerekiyor. Bunların gümrük vergileri oldukça fazla tutacağı için Girit Vilayet Meclisi'ne bir yazı yazarak, fabrika için gerekli olan malzemenin bir listesini de ekleyerek vergi muafiyeti istemişti. Meclis bunu Şura-yı Devlet'e sormuş, bir kereye mahsus olmak üzere ve sadece listedeki mallara vergi muafiyeti uygulanmıştı.¹²⁹¹ Benzer izin Yunan tebaasından olan Zaveyani Biraderler için de verilmişti. Hanya Kasabası'nın dışında bir yağ fabrikasının sahibi olan Zaveyani Biraderler, burada yeni kuracakları buğday öğütme fabrikası için yazdıkları dilekçeye gerekli olan alet ve edevatın listesini de eklemişlerdi. Şura-yı Devlet,

¹²⁸⁸ Girit bütçesinde açık olması durumunda ilk başta bir önceki yılın bütçesine bakılıyordu. Eğer bütçede fazlalık var ise açık buradaki fazla parayla kapatılıyordu. BOA, DH.MKT., 1579/68. Aksi durumda gümrük gelirlerinden para aktarılıyordu. BOA, A.}MTZ.GR., 3/72.

¹²⁸⁹ BOA, Y..A...RES., 13/33; BOA, Y..A...HUS., 168/93; BOA, İ..MTZ.GR., 16/544.

¹²⁹⁰ Kopasi, Girit'in Ahval-i Umumiye, s. 1427.

¹²⁹¹ BOA, ŞD., 2372/57; BOA, ŞD., 2372/63.

tıpkı Mösyö Likoni’de olduğu gibi bir kereye mahsus olmak üzere sadece listedeki eşyalara gümrük muafiyeti konusunda izin vermişti.¹²⁹²

Gümrük gelirlerinden doğrudan Ada bütçesine para aktarılmasının haricinde çeşitli harcamalar da yapılıyordu. Örneğin Girit’teki okulların çeşitli ihtiyaçları bulunuyordu. Ancak Ada hazinesinde bunları karşılayacak para yoktu. Bu yüzden ek vergiler koyulmuş, gümrüğe gelen mallardan “iskele vergisi” adı altında yeni bir vergi alınmış ve Adadaki Avusturya, İngiliz, Fransız, Yunanistan gibi ülke konsolosluklarına bu durum haber verilmişti. Adadaki memur ve asker maaşlarından aydan aya %1 kuruş, ithalat ve ihracat gelirlerinden ise kıymet üzerinden %1,5 kuruş alınarak okulların ihtiyaçları buradan karşılanmıştı.¹²⁹³

Gümrük gelirlerinden sadece okulların çeşitli ihtiyaçları değil, doğrudan okulun yapım masrafları da karşılanıyordu. Örneğin 1885 yılında Hanya’da açılması planlanan Mekteb-i Sultani’nin bütün masrafları gümrük gelirlerinden karşılanacaktı.¹²⁹⁴

Girit’te, 1887 yılında mahsulatın az olmasından dolayı, bazı ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla Ada gümrüklerinin gelirlerinden yardım alınmıştı. 2.000.000 ile en büyük payı nizamiye oluştururken, bahriyeye 145.000 ve şeriyeye ise 96.600 olmak üzere birkaç kalem ödemeye birlikte toplam üç milyon kuruş para gümrüklerden harcanmıştı.¹²⁹⁵

1878 ve 1879 yıllarında Girit Adası’nda görev yapan posta ve telgraf memurları, hazineye açık olmasından dolayı maaşlarını ve masraflarını alamamışlardı. Bu açığı kapatmak üzere Adanın gümrük gelirlerinden aktarılan para kullanılacaktı.¹²⁹⁶ Ancak bu yıllarda gümrüklerden gelen “nısf” para, Adadaki bütçe açığını kapatamamıştı. Bu yüzden bir sonraki yılın, 1880 yılının bütçesi hesaplanmış ve burada oluşabilecek bütçe fazlalığı ile memurların maaşlarının ödenmesine karar verilmişti.¹²⁹⁷ Ayrıca Girit Umur-

¹²⁹² BOA, ŞD., 2372, 58.

¹²⁹³ BOA, HR.İD., 813/1; BOA, HR.İD., 813/2; BOA, HR.İD., 813/3; BOA, HR.İD., 813/4; BOA, HR.İD., 813/5; BOA, HR.İD., 813/6; BOA, HR.İD., 813/7; BOA, HR.İD., 813/8; BOA, HR.İD., 813/9; BOA, HR.İD., 813/10; BOA, HR.İD., 813/11; BOA, HR.İD., 813/12; BOA, HR.İD., 813/13; BOA, HR.İD., 813/14; BOA, HR.İD., 813/15; BOA, HR.TH., 107/16; BOA, HR.İD., 813/17; BOA, HR.İD., 813/18; BOA, MV., 35/22; BOA, ŞD., 2438/16.

¹²⁹⁴ BOA, MF.MKT., 87/154.

¹²⁹⁵ BOA, MV., 20/23; BOA, Y..A...RES., 38/10.

¹²⁹⁶ BOA, ŞD., 285/38.

¹²⁹⁷ BOA, A.}MTZ.GR., 3/88.

1 Adliyesi Islahatını Müzakereye Memur Komisyon Reisi Nazım Bey'in birikmiş olan maaşlarını Ada bütçesinden ödeyemedikleri için gümrük hasılatından ödeme yapmışlardı.¹²⁹⁸ Bunlar haricinde İsfakiyeli Cerdani Efendi'ye, Girit gümrüklerinin gelirlerinden kayd-ı hayat şartı ile 300 kuruş maaş bağlanmıştı.¹²⁹⁹

Girit'te asayiş sağlamakla görevli olanların ihtiyaçları, Ada bütçesinin açık verdiği durumlarda da gümrüklerden karşılanıyordu. Adadaki jandarma teşkilatının ihtiyaçları da ödenemeyecek olan maaşları da gümrük gelirlerinden verilmişti.¹³⁰⁰ Bunun yanı sıra 40 yıldan beri Zabtiye Alayları bünyesinde bulunan Beratlı Ahmed Ömer'e, Girit gümrüklerinden 150 kuruş maaş ödenmişti.¹³⁰¹ Ayrıca Girit'te görev yapan askerler sekiz ay boyunca maaş alamamışlardı. Askerler Girit Valiliği'ne yazarak sekiz ayda almaları gereken 220.000 kuruşu istemişlerdi. Valilik ise bu meblağı karşılayamayacakları için durumu Rüşumat Emaneti'ne bildirmiş¹³⁰² ve parayı Adanın gümrük gelirlerinden ödemişti.¹³⁰³

Asayiş güçleri haricinde Girit'e tayin edilen görevlilerin maaş ve harcırahları da Ada bütçesinde para olmadığı için gümrüklerden ödeniyordu. Bu dönemde Girit Vali Vekaleti Hususi Katipliğine atanan Sadrettin Bey'in 2.000 kuruşluk maaşı ve 1.100 kuruşluk harcırahi gümrük gelirlerinden karşılanmıştı.¹³⁰⁴

II. Abdülhamid öncesinde de varlığı bilinen Hafıye Teşkilatı,¹³⁰⁵ Abdülhamid döneminde oldukça işlev kazanmıştı. Özellikle İstanbul'da faaliyet gösteren teşkilat, bu dönemde Osmanlı Devleti'nin her noktasına yayılmış durumdaydı. Selanik, Suriye, Kosova, Yakoza, Van, Karaferya ve Girit gibi ülkenin pek çok noktasından İstanbul'a bilgiler aktarıyorlardı.¹³⁰⁶

¹²⁹⁸ BOA, BEO, 877/65764.

¹²⁹⁹ BOA, A.}MTZ.GR., 2/61.

¹³⁰⁰ BOA, A.}MTZ.GR., 3/95; BOA, MV., 52/16.

¹³⁰¹ BOA, İ..ML., 13/45.

¹³⁰² BOA, Y..PRK.ML., 13/19.

¹³⁰³ BOA, Y..A...HUS., 256/76.

¹³⁰⁴ BOA, DH.MKT., 319/65.

¹³⁰⁵ Beyhan'ın verdiği bilgiye göre 21 Haziran 1876 tarihli bir belgede teşkilatın varlığından bahsedilmekteydi. Bu da II. Abdülhamid'in tahta çıkmasından iki ay öncesinde teşkilatın varlığını kanıtlar niteliktedir. Mehmet Ali Beyhan, "II. Abdülhamid Döneminde Hafıyye Teşkilâtı ve Journaller", **İlmî Araştırmalar**, Sayı: 8, 1999, (Journaller), s. 69.

¹³⁰⁶ Beyhan, Journaller, s. 71.

Girit'te bulunan hafiyelerin istihdamı ve masrafları için belirli bir para gerekiyordu. Bu paranın karşılanması için ise Ada bütçesinin dolu olması gerekiyordu. Ancak aksi durumlar oluştuğunda parayı -her zamanki gibi- gümrüklerden alıyorlardı. Örneğin Kandiye Sancağı'nda bulunan hafiyelerin toplam masrafı 2.610 kuruş 30 para tutmuştu.¹³⁰⁷ Bütün Ada genelinde ise masrafları 90.000 kuruştı.¹³⁰⁸ Bütün bu masrafların tamamı gümrük gelirlerinden karşılanmıştı.

Girit Vilayet bütçesinden çıkartılan mukataat ve zeamet bedellerinin ödemesi de yazılan bir arzuhal sonucundan gümrük hasılatından gerçekleştirilmesi istenmişti.¹³⁰⁹

Resmo'da bulunan Katoliklere ait kabristan için çeşitli masraflar yapılması gerekiyordu. Ancak Resmo Belediye bütçesinde bu masrafları karşılayacak para bulunmuyordu. Bu yüzden Katolik mezarlığının bütün masrafları gümrüklerden aktarılan paradan karşılanmıştı.¹³¹⁰

Osmanlı Devleti, Haremeyn'e, yani Mekke ve Medine'ye "Haremeyn İkramiyesi" adıyla anılan düzenli yardım gönderiliyordu. Bu para, 25 liradan fazla maaş alan memurlardan mart ayında %10 kesintiyle toparlanıyordu. Bu yardım başlarda Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nce yapılıyordu, 1888 yılında ise Dahiliye Nezareti'ne devredilmişti. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Haremeyn'e para toplanmasına son verilmişti.¹³¹¹

Osmanlı genelinde olduğu gibi Girit'te de ikramiye toplanmıştı. 1888 yılında Adadaki memur maaşlarını büyük oranda Girit Rûsûmatı'ndan karşılandığı için bu ikramiye de bazı memur maaşlarından %10 oranında kesinti yapılarak 725 kuruş toplanmıştı.¹³¹² 1891 yılında ise toplanan ücret azalmış, 606 kuruş makbuz ile gönderilmişti.¹³¹³ Dört yıl sonra toplanan fiyat 650 kuruşa yükselmişti.¹³¹⁴

Osmanlı Devleti, memurlarının vefatı durumunda ailelerinin mağdur olmaması adına onlara belirli miktarda maaş bağlamıştı. Hanya Rûsûmat Muhasebe Başkâtibi

¹³⁰⁷ BOA, DH.MKT., 2096/81.

¹³⁰⁸ BOA, DH.MKT., 1953/2; BOA, DH.MKT., 1995/31; BOA, DH.MKT., 65/40; BOA, DH.MKT., 248/27.

¹³⁰⁹ BOA, DH.MKT., 1326/40.

¹³¹⁰ BOA, A.}MTZ.GR., 3/88.

¹³¹¹ Pakalın, Maliye, ss. 743-744; Sezai Balcı, "Osmanlı Devlet Teşkilâtında Haremeyn Tercümanlığı", **History Studies**, Volume: 5, Issue: 5, September 2013, s. 51.

¹³¹² BOA, DH.MKT., 1523/6.

¹³¹³ BOA, DH.MKT., 1972/56; BOA, DH.MKT. 65/13.

¹³¹⁴ BOA, DH.MKT., 303/7.

Abdullah Behçet Efendi'nin vefatının ardından emekli maaşının 437 kuruşu ailesine bırakılmıştı. Bu paranın 219 kuruşu eşine, 218 kuruşu ise kız çocuğuna verilmesi kararlaştırılmıştı.¹³¹⁵

Girit Rüşûmat Nezareti'nde Sandık Emîni olarak çalışıp, 250 kuruş maaş ile emekli olan Ahmed Hakkı Efendi'nin vefatının ardından eşine 62 kuruş, oğluna ise 63 kuruş maaş bağlanmıştı.¹³¹⁶

Girit Rüşûmat Nazırı olan Mehmed Tevfik Efendi emekli olduktan sonra 937 lira maaş almıştı. Ancak Tevfik Efendi'nin vefatının ardından bu para aile bireyleri arasında dağılmıştı. Buna göre annesi 312 kuruş, karısına ve kızına ise 310 kuruş bırakılmıştı.¹³¹⁷

Benzer bir şekilde Estiye Rüşûmâtı'nda görev yapan Ali Bey'in vefatının ardından ailesine 30 kuruş maaş bağlanmıştı.¹³¹⁸

¹³¹⁵ BOA, ŞD., 889/40.

¹³¹⁶ BOA, ŞD., 921/4.

¹³¹⁷ BOA, ŞD., 937/27.

¹³¹⁸ BOA, ŞD., 900/10.

IV. BÖLÜM

GÜMRÜKLERİ OLUMSUZ ETKİLEYEN OLAYLAR

Girit'te 19. yüzyıl boyunca gerçekleşen isyan ve isyan girişimleri Adanın ekonomisini oldukça derinden sarsmıştı. İnsanların köyleri terk edip şehirlere dolmaya başlamaları ürünlerin tarlada kalmasına, üretimin azalmasına neden olmuştu. Ayrıca bu göçlerle şehirler barındırabileceği insan kapasitesinden daha fazlasının yaşamayı denemesi, şehrin kirliliğini artırıyordu. Bu kirliliğe bağlı olarak salgın hastalıklar ortaya çıkmış ve can güvenliği için şehirlere sığınmış olan halkı yeni bir tehlikeyle karşı karşıya bırakmıştı.

Girit'in gümrük gelirlerini olumsuz olarak etkileyecek en önemli olay kaçakçılıktı. Ürünlerin gümrüklere girmemesi, onlardan vergi alınmaması anlamına geliyordu. Bu da Adanın gelirlerini olumsuz yönde etkiliyordu. Ayrıca Akdeniz'in şiddetli rüzgârları gemilerin Girit'e gelmesini ve limanlara girmesini oldukça zorlaştırıyordu. Böylelikle Ada ticaretinde aksaklıklar meydana geliyordu.

Doğal afetler Girit'i her zaman kötü etkilemişti. Ada içerisinde ulaşımın oldukça zordu. Yağmur yağdığı dönemlerde dereler taşıyor ve zaten az sayıda olan yol ve köprüler büyük zararlar görüyordu. Böylelikle normal bir yağmur bile doğal afete dönüşebiliyor ve köylerle şehirler arasındaki iletişimin iki-üç gün boyunca kesilmesine neden oluyordu. Bu yüzden ürünlerin şehirlere ve limanlara ulaşması gecikiyor ve ticarî hayata dahil edilemiyordu.

Depremlerin sık ve şiddetli bir şekilde yaşanması hem şehirlere ağır hasarlar vermiş hem de insan kaybına neden olmuştu. Ayrıca depremlerden dolayı insanlar yaşadıkları yerleri de terk etmek zorunda kalmıştı. Bu sebeple Adanın üretim ve ticarî hayatı olumsuz etkilenmişti. Gerek yangınlar gerekse Küçük Buzul Çağı'nın etkileriyle birlikte Girit'in orman varlığı neredeyse ortadan kalkmış, Ada halkının ihtiyacı olan kereste ve odunlar dışarıdan alınmaya başlanmıştı.

4.1. Girit Limanlarında Kaçakçılık

17. yüzyılın sonunda Kandiye'ye gerçekleştirilen yasadışı şarap ticaretine yeniçerilerin dahil olduğu söyleniyor. Bu yüzden kale içerisinde şarap satışı ve kullanımı

yasaklanmıştı. Fakat yeniçeriler şehre şarap sokabilmek için geceleri şehir kapılarını açık bırakıyorlarmış. En azından bu eylemi gerçekleştirdikleri konusunda suçlanmışlardı. Ayrıca şehre kaçak şarap sokmalarının karşılığı olarak meyhanelerden rüşvet ve koruma parası almışlardı.¹³¹⁹

Randolph, Girit ziyareti sırasında bir kaçakçılık olayına şahitlik etmiştir. Hanya'nın arkasında bulunan Beyaz Dağlar'da yetişen ürünler ve özellikle Girit peyniri, Venedikli tüccarlar tarafından kaçırıldığını, Fransa, İtalya ve İyon Adaları'na götürüldüğünü aktarır.¹³²⁰

Greene'in vurguladığı üzere Girit'teki yerel tüccarların yaptıkları sevkiyatların bir kaydının bulunmaması, Adadaki kaçakçılığın ne boyutta olduğunu öğrenmemize engel olmuştur. Ancak Fransızlar 1723 yılında 2.000 mistata varan yağ kaçakçılığını kayda geçirmişlerdir. Yağın yanı sıra peynir, balmumu ve ipek kaçakçılığı da yapılmıştı.¹³²¹

19. yüzyılın ikinci çeyreğinde Girit'te 11.000 okka ipek üretimi yapılmıştı. Bu üretimin değeri 1.320.000 kuruştı. Pashley'in hesabına göre bu üretimden alınacak vergi miktarı 72.600 kuruştı. Ancak Adanın gelirleri incelendiğinde ipekten hiç vergi alınmadığı görülmüştür. Bunun nedeni ise üretimi yapılan bütün ipeğin kaçak yollarla Ada dışına çıkarılmasıydı.¹³²² Sadece ipek üzerinden düşündüğümüzde ürünün yasal olmayan yollarla Ada dışına çıkarılması, Girit gümrük gelirlerinde 72.600 kuruşluk bir gelirin ortadan kalkması anlamına gelmektedir. Bu eksiklik de dolaylı olarak Ada ekonomisinde bir boşluk oluşmasına neden olmuştu.

1856 yılında Girit limanlarında önemli miktarda ipek ve balmumu kaçakçılığı yapılmıştı. Hatta bu ürünlerin neredeyse tamamı kaçakçılıkla Ada dışına taşınmaktaydı. Ticarî hayatta bu ürünlerden alınan vergi oranı %6 idi. Fakat vergi ödemiyor ve malın fiyatını neredeyse kendilerinin belirliyor olmalarından dolayı bazı tüccarlar için kaçakçılık daha mantıklı geliyordu. Zaten bu dönemde uygulanan ceza bu tüccarları yolundan çevirmiyordu. Eğer kaçakçılık yaparken yakalanırlarsa ödeyecekleri vergi, normal gümrük vergisinin iki katı, yani %12'ydı.¹³²³ Bu oran da kaçakçıları

¹³¹⁹ Greene, A Shared World, p. 89.

¹³²⁰ Randolph, p. 86'dan aktaran Greene, A Shared World, p. 129.

¹³²¹ Greene, A Shared World, p. 132.

¹³²² Pashley, p. 302, fn. 1.

¹³²³ Bowring, p. 160.

caydırmayacak bir cezaydı. Bu yüzden kaçakçıların hem yasal yoldan ticaret yapanlara hem Adaya hem de devletlerine büyük zararları oluyordu. Ancak buna rağmen kayıtlı ipek ticareti bulunmaktadır. Her biri 39 frank'tan 12.000 ipek Girit limanlarından çıkış yapmıştır.¹³²⁴

Girit'te insandan uzak pek çok sahil bulunuyordu. Kurt Burnu sahilinin boş olmasını fırsat bilen yabancı kişiler buraya bir gulet gemisi ile gelmişlerdi. Karaya çıkararak üç katır, iki eşek çalmışlardı. Haberdan anlaşıldığı üzere hırsızlık yaparken yorulmuşlar ve hayvanları bir mağaraya koyarak uyuşlardı. Ancak o sırada gezmeğe çıkan iki kadın mağaranın içinden gelen hayvan seslerini duyarak hemen köye koşmuş ve oradakileri mağaradan gelen sesleri anlatmışlardır. Köylüler de mağaraya gittiklerini uyuyan hırsızları yakalamış ve görevli memurlara teslim etmişlerdi.¹³²⁵

Duyun-ı Umumiye, iç pazardaki tekeli güçlendirerek kaçakçılığı önlemek ve dış pazarlara ulaşarak tuza ihtiyaç duyan balıkçılık gibi sektörlerin gelişimini sağlamak Osmanlı'daki tuz sektörünü denetimi altında almıştı. Duyun-ı Umumiye yönetimi bunu kontrol altına almak amacıyla ilk olarak kaçakçılığın genel olarak yapıldığı bölgelerde tuzun fiyatını düşürmeye çalışmış; Sisam ve Girit'teki tuzlaları kiralamıştı. Çünkü bu iki bölge tuz kaçakçılığı için bir nevi üs konumundaydı. Alınan önlemlerden bir diğeri de tuz için defter tutmaktı. Yerli ve yabancı tuzları kayda geçirerek gümrüklerdeki kaçakçılığı en aza indirmeye çalışmışlardı. Ancak tüm girişimlerine rağmen tuz kaçakçılığını tamamıyla kontrol altına alamamışlardı. Hâlâ Kıbrıs ve Kırım'dan tuz kaçırılar bulunmaktaydı.¹³²⁶

Girit'te tuz ve tütün kaçakçılığının yaşanmasında memurların ihmalkâr davranmaları da etkili oluyordu. Bu da vergi gelirlerinin azalmasına neden oluyordu. Bunun farkına varılmasının ardından bütün memurların dikkatli ve birbirleriyle koordineli bir şekilde çalışmaları için gerekli düzenlemeler yapılmıştı.¹³²⁷

1894 tarihinde Diyakaki ve Dey Yakaki isimli tüccarlar Pire'den Girit'e elbise getiriyordu. Ancak gümrüklerde yapılan incelemeler sonucunda tüccarların elbiseler

¹³²⁴ Raulin, Créte, production, pp. 338, 345.

¹³²⁵ **Takvim-i Vekayi**, Defa 392, Fi 21 Za Sene 1264 (19 Ekim 1848), s. 4.

¹³²⁶ BOA, DH.MKT., 1621/88; Birdal, pp. 108-109.

¹³²⁷ BOA, DH.MKT., 1343/55.

içerisinde mühimmat taşıdıkları fark edilmişti.¹³²⁸ Bu iki kişi, tüccar kimliği altında Adadaki isyancılara mühimmat taşıyıp, onlara destek oluyordu.

Girit'te kaçakçılık hem yasak ürünün kale içerisine sokulması hem de vergi vermemek için ürünlerin kaçak bir şekilde Adadan çıkartılması şeklinde gerçekleştirilmişti. Kaçakçıları caydıracak cezaların bulunmaması kaçırılan ürünlerin zaman içerisinde artmasına neden oluyordu. Kaçak ürünlerin çoğalması, onlardan gümrük vergisinin alınamaması anlamına geliyordu. Böylelikle kaçakçıların Adadan yasadışı yollarla çıkardığı her ürün, Girit ekonomisine saplanmış bir bıçak darbesi olmuştu.

4.2. Akdeniz'in Rüzgârları

Akdeniz'in rüzgârları oldukça meşhurdur. Eğer doğru rüzgârı bulursan ve arkana alırsan Girit'ten Nil Nehri'ne beş günde gitmeyi başarırısın. Ancak rüzgâra karşı durursan işler değişir. Nasıl ki denizlerde akıntıya karşı yüzülemezse, rüzgâra karşı da koyulamaz. Akdeniz iklimi oldukça güvenilmezdir. Tozlu bir iklime sahiptir. Sahra'dan kalkan toz, rüzgârın etkisiyle Akdeniz'e yayılır. Girit'te hemen her yıl “kırmızı yağmurlar” halinde yağan tozlar, “toprağa kayda değer girdide bulunmaya yetecek bir düzeyi bulurdu”.¹³²⁹

“Beklemek, adalıların zaman kavramlarının en önemli belirleyiciydi”.¹³³⁰ Akdeniz'e açılan hemen her denizci bir Adaya sığınarak bu özelliği deneyimlemekteydi. Marmaralı Hristo Yorgi, bu durumu deneyimleyenlerden birisiydi. Kıbrıs'a gelip, buradan aldığı zahireyi Girit'e götürmek üzere hazırlıklarını yapmıştı. Ancak denizin dalgalı olmasından dolayı Kıbrıs'ın güneyinde bulunan Limasol Limanı'na sığınmış ve denizin durulmasını beklemişti.¹³³¹

Girit'e gelen hemen her seyyah, sık sık fırtınaya yakalandıklarından bahsetmektedir.¹³³² Tournefort, tüm Doğu Akdeniz için tehlikeli olan bir rüzgârdan

¹³²⁸ BOA, DH.ŞFR., 195/61; BOA, DH.TMIK.M., 11/24; BOA, Y..PRK.ASK., 113/57; BOA, HR.TH., 179/54.

¹³²⁹ Rackham, s. 34.

¹³³⁰ Matvejević, s. 34.

¹³³¹ BOA, DH.MKT., 1323/78.

¹³³² E. Özsoy, s. 174.

bahseder: güney rüzgârları. Bu rüzgâr bazı zamanlarda o kadar sıcak esermiş ki, “kırılık bir alanda yürüyenlerin soluğunu kesebilirmiş”.¹³³³

Tafur, seyahatini tamamlayıp başladığı noktaya, Venedik’e dönüyordu. Ege Denizi’nde Halkidiki Yarımadası’nda, Aynoroz’da yer alan Monte Santo’ya gelmişti. Buradan yoluna devam eden gemi, Ege ve Akdeniz’in bir kısmında, Girit açıklarında büyük bir fırtınaya kapılmışlardı. Fırtınanın ne kadar şiddetli olduğu, gemiye dolan ibibik kuşlarıyla anlatmıştı. “Böyle bir hadisenin pek nadir gerçekleştiğini” vurgulayan Tafur, “sadece büyük fırtınalar sırasında meydana geldiğini” anlattıklarından bahsetmişti. Fırtına sonucunda yelkenleri parçalanmış ve büyük hasar alan gemi, Hanya şehrine doğru sürüklenen gemi, muhtemelen Suda Limanı’na yakın bir yere varmışlardı. Gemi içerisinde bir buçuk gün sadece uyuyarak fırtınanın travmasını üzerlerinden atan yolcular, Adadan onları izleyip kayığıyla gemiye gelen bir keşiş sayesinde normal hayata geri dönmüşlerdi. Kaptan haricindeki herkes Adaya çıkar ve üç gün sonra yelkenlerin tamir olmasıyla birlikte Adadan ayrılırlar.¹³³⁴

Aziz Paulus, yanında bulunan bir grup esir ile birlikte İtalya’ya gitmeye çalıştığı sırada Akdeniz’in meşhur rüzgârının azizliğine uğramıştı. Uzun bir süre Kıbrıs sularında bekledikten sonra kaptan kışı Girit’te geçirmeye karar vermişti. Ancak rüzgârın farklı planları vardı. Gemi Girit’e yaklaşıp da rüzgâr yüzünden limana yanaşamamış ve açığa sürüklenmişti. Artık gemi Akdeniz’in rüzgârlarına teslim olmuştur. 15 gün sürüklenen gemi, Malta’da karaya oturmuştu.¹³³⁵

Kay, yolculuk esnasında Girit ile Cerigotto Adası’ndan¹³³⁶ geçerken güçlü bir rüzgâra yakalandıklarını aktarmıştır. Bütün gece bu rüzgâr ile mücadele etmişlerdir.¹³³⁷

Sieber, Adada bulunduğu zaman büyük bir fırtınaya denk geldiklerini anlatır. Dalgalar o kadar büyümüştür ki, Hanya Limanı’nın duvarlarını aşmışlardır.¹³³⁸

¹³³³ Tournefort, s. 60.

¹³³⁴ Pero Tafur Seyahatnamesi, s. 50, 176.

¹³³⁵ Fernand Braudel, “Deniz”, **Akdeniz, Mekân ve Tarih**, (ed. Fernand Braudel), çev. Necati Erkurt, Metis Yayınları, İstanbul, 1990, ss. 39, 42.

¹³³⁶ Girit ile Çuha Adası arasında yer alan, günümüzde “Küçük Çuha Adası” olarak anılmaktadır.

¹³³⁷ De Kay, p. 24.

¹³³⁸ Sieber, p. 32.

1849 yılında Giridli Hasan Kapudan 2.000 kilelik iskona gemisiyle Girit'ten Trablus'a doğru ilerlerken, muhtemelen rüzgâr yüzünden, Trablus'a 14 mil uzaklıkta karaya oturmuş ve gemi parçalanmıştı.¹³³⁹

Girit ve çevresindeki meşhur rüzgârların tadına, Adaya gelen hemen her gemi bakmaktadır. Özellikle kış aylarında esen rüzgârlar gemilerin limana girmesini bir hayli zorlaştırıyordu.¹³⁴⁰ Bu rüzgârlar özellikle bazı bölgelerde kendilerini sürekli olarak hissettirmektedir. Örneğin Spinalonga büyük olmasına karşılık oldukça rüzgârlı ve akıntıya sahip olması için gemiler için tehlikeli bir limandı. Bir geminin limanda durabilmesi için en az iki veya üç çapa atması gerekiyordu.¹³⁴¹ Adanın büyük limanları da aynı kaderi paylaşmıştı. Hafız Nuri Efendi Girit'e kadı olarak atanmış ve ailesiyle birlikte Adaya doğru yola çıkmıştı. Akdeniz'de yaşadıkları 58 saat süren sağanak yağış sonrasında Hanya önlerine gelmişlerdi. Ancak Hanya Limanı'na girecekleri zaman bir rüzgâra kapılıp limandan uzaklaşmışlar. Kaptan gemiyi Suda Limanı'na çevirmişti. Fakat burada da sular oldukça yükselmişti. Hafız Nuri Efendi, dalgalardan Suda Koyu'nun kıyı kesimlerinin görünmediği aktarmıştır. Suda Limanı'na güvenli bir şekilde girmeleri iki saat sürmüştü.¹³⁴²

Benzer bir durum, Adanın doğu kısmında yer alan Estiye için geçerliydi. Bölgede demirleyen bir İngiliz yatı, rüzgârın etkisiyle yönünü kaybetmişti. Dalgaların yükselmesinden kaynaklı olarak da karaya doğru sürüklenmeye başlamıştı.¹³⁴³

Akdeniz oldukça zorlu bir bölgeydi. Hava şartları, deniz akıntıları, rüzgârlar ve korsanlar bölgeyi iyice zorlaştırıyordu. Bu yüzden Akdeniz'de yolculuk yapacak bir geminin hava şartlarına, ters rüzgarlar, akıntılara ve korsan gemilerine oldukça dikkat etmesi gerekiyordu. Bir de gece uğrakları gerçekleştirmesi lazımdı. Bütün bu etmenler birleşince yolculuk bir hayli uzuyordu. Örneğin bir gemi Marsilya veya Venedik ile İstanbul arasını 30 günde kat edebiliyordu. Ancak her şeyin iyi gittiği durumda Çanakkale'den Venedik'e 10 günde varılabiliyordu. Marsilya ile Girit arasını bir yelkenli

¹³³⁹ **Takvim-i Vekayi**, Defa 396, Fi 18 M Sene 1265 (14 Kasım Aralık 1848), s. 4.

¹³⁴⁰ Molette, s. 173.

¹³⁴¹ Bowring, p. 161; Spratt, Volume: I, pp. 117-118.

¹³⁴² Barbara Kellner-Heinkele, "Bir Osmanlı Kadısının Girit'te Çektiği Çileler", **Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler**, (ed. Elizabeth Zachariadou), çev. Gül Çağalı Güven, Saadet Öztürk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001, s. 204.

¹³⁴³ Spratt, p. 161.

gemi ile gitmek isteyen denizciler iyi bir havada iki ay, kötü bir havada altı ay seyahat etmesi gerekiyordu. İstanbul-Çanakkale arası iki ilâ dört gün sürebilmekteydi. İstanbul ile İskenderiye arası 8-10 günü bulmakta; yolda yaşanacak aksilikler ve molalarla birlikte bu süre birkaç katına çıkabilmekteydi. “Kahire Karavanı” olarak adlandırılan bir seferde İskenderiye’ye mallarını boşaltan denizciler İstanbul’a ancak beş ay sonra dönebilmişlerdi. Yaşanan bu gecikmeye kötü hava şartlar, veba ve Rodos’ta uzun bir süre mola vermek zorunda kaldıkları korsan tehlikesi neden oluyordu.¹³⁴⁴

Akdeniz’in rüzgârları denizcileri her zaman kötü etkilemiyordu. Bazı zamanlarda doğru yerden rüzgârı yakaladıklarında işleri daha da kolaylaşıyordu. Eğer akıntı iyi olursa ve rüzgâr da normalse, meltem çıkmamışsa Girit’ten Mısır ve Filistin’e ulaşmak çok kolay oluyordu. Ancak tam tersi durumda, özellikle kuzeye doğru ilerlerken adaların ve kayalıkların fazla olması oldukça tehlikeli bir ortam yaratıyordu.¹³⁴⁵ Girit’ten çıkan ve Malvasia şarabıyla Misket Şarabı yüklü Venedik gemisi Tunuslu korsanların tecavüzüne uğramıştı. Ancak rüzgârın Venedik gemisi yararına olması sayesinde korsanların elinden kurtulmayı başarmıştı.¹³⁴⁶

Akdeniz’in rüzgârları oldukça tehlikeliydi. Bu yüzden Girit’e gelecek olan gemiler oldukça dikkatli davranmaları gerekiyordu. Bazen gemiler karaya oturuyor veya batıyordu. Bazen de limanın önüne kolay bir şekilde ulaşan gemiler, limanların kum dolması ve şiddetli rüzgârlardan dolayı yanaşamayıp günlerce açıkta demirleyip havanın

¹³⁴⁴ Robert Mantran, “XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Akdeniz’de Ticaret, Deniz Korsanlığı ve Gemiler Kafileleri”, *Belleten*, Cilt: 52, Sayı: 203, 1988, s. 686; Roger Crowley, *İmparatorların Denizi Akdeniz*, çev. Cihat Taşcıoğlu, April Yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 16.

¹³⁴⁵ John H. Pryor, *Akdeniz’de Coğrafya, Teknoloji ve Savaş, Araplar, Bizanslılar, Batılılar ve Türkler*, çev. Füsün Tayanç, Tunç Tayanç, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 98.

¹³⁴⁶ William Lithgow, *The Total Discourse of the Rare Aduentures and Painefull Peregrinations of Long Nineteene Years Trauayles from Scotland to the Most Famous Kingdomes in Europe, Asia and Affrica Perfited by Three Deare bought Voyages in Surveighing of Forty Eight Kingdomes Ancient and Modern, Twenty One Rei-publickes, Ten Absolute Principalities with Two Hundred Ilands The Particular Name Whereof are Described in Each Argument of the Ten Divisions of This History and It Also Divided in Three Books Two Whereof Never Heretofore Published Where it Contayned an Exact Relation of the Lawes, Religion, Policies and Government of all Their Princes Potentates and People Together with The Gleuos Tortures he Suffered by the Inquisition of Malaga is Spaine His Miraculous Discovery and Delivery Thence and On the Northerne Iles*, Nickolas Okes, London, 1632, p. 53-54’ten aktaran Hikmet Nazlı Pişkin, *İngiliz Seyyahlara Göre XVII. Yüzyılda Akdeniz ve Akdeniz Limanları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2011, s. 105.

uygun koşullara gelmesini bekliyorlardı. Bütün bu olaylar Adanın ticaretinin aksamasına neden olmuştu.

Tabii ki Akdeniz'in şiddetli rüzgârları her zaman kötü etkiler bırakmamıştı. Giritli tüccarlar özellikle rüzgârın arkadan estiği bir ana denk geldiklerinde varacakları yere daha hızlı gidebiliyorlardı. Böylelikle Adanın ticarî faaliyetleri daha hızlı bir şekilde gerçekleşmiş oluyordu.

4.3. Korsanlık Faaliyetleri

Korsan kelimesi tarihsel süreç içerisinde iki anlamda kullanılmıştır. Bunlardan ilki “gerek savunma gerekse düşmana zarar verme amacıyla düzenli donanmalardan bağımsız olarak”, devletler tarafından desteklenen bir topluluktur. İkincisi ise “korsan” kelimesi duyulduğunda hemen akla gelen “daha çok gasp amacıyla ticaret gemilerine ve sahillere” saldıran denizciler şeklindeki olumsuz anlamıdır.¹³⁴⁷

Osmanlı Devleti, bazı korsanlık şekillerini “levend” ile birlikte anmaktadır. Hatta korsan gemileri mühimme defterlerinde “levent gemileri” ifadesiyle anlatılmıştır.¹³⁴⁸ Yağmacılık hareketinde bulunanları ise “harâmi” olarak tanımlamıştır.¹³⁴⁹

Korsanlık, insanların denizlere açıldığı ilk günden itibaren vardı. M. Ö. 1700’lerde, Minos Dönemi Girit’inde yaşayan insanlar, denizlere açılırken korsanlardan korunmak amacıyla yanlarında silahlı mürettebat bulunduruyordu. Korsan faaliyetlerinden dolayı tarihsel süreç içerisinde ticaret yapan veya denizlere sahili/sınırı olan devletler kendilerini korumak için önlemler almak zorundaydı.¹³⁵⁰

Ege Deniz ile Akdeniz önemli deniz trafiğine sahipti. Hem Türk ve Rum gemiciler hem de “Batı” olarak adlandırılan Avrupa milletlerine ait gemiciler için önemli bir ticaret noktasıydı. Cebelitarık Boğazı’ndan başlayan Akdeniz ticareti Marsilya, Ceneviz, Livorno, Venedik üzerinden Mora Yarımadası ve Girit’e ulaşıyordu. Girit’ten

¹³⁴⁷ Nebi Bozkurt, “Korsan”, *DİA*, C. 26, Ankara, 2002, s. 210.

¹³⁴⁸ Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul 1965, s. 14.

¹³⁴⁹ “Harâmi [korsan] gemileri gelip” Bozcaada Limanı’nda “pinhan olup” [gizlenip] ticaret için gelen gemilere saldırıyorlardı. Pîrî Reis, s. 38a. Senemoğlu çevirisinde “korsan” kelimesinin tercih etmiştir. Piri Reis, *Kitab’ı Bahriyye, Denizcilik Kitabı*, çev. Yavuz Senemoğlu, Cilt: 1, Tercüman, İstanbul, 1973, (Denizcilik Kitabı), s. 115.

¹³⁵⁰ Bozkurt, s. 210.

sonra yol iki noktaya ayrılıyordu. Birincisi kuzeye, Ege Denizi üzerinden İzmir ve İstanbul'a yöneliyordu. İkincisi ise güneye, İskenderiye'ye doğru ilerliyordu.¹³⁵¹

Akdeniz'deki bu yolculuklar büyük oranda denizi tanıyan kaptanlar tarafından gerçekleştiriliyordu. Kaptanların denizi tanımlarının yanı sıra seyir sırasında başlarına gelecek olan her türlü kaza vb. gibi etmenlerden etkilenmemeleri tüccarlar için önemli bir artıydı. Ancak kaptanların bir de dezavantajı vardı: korsanlar karşısında etkisizlerdi.¹³⁵² İngiliz ve Hollandalı tüccarlar, Cebelitarık'tan giriş yaptıkları zaman daha çok Kuzey kıyılara yakın güzergahları tercih ediyorlardı. Çünkü bu bölgelerde nispeten daha tehlikesiz ve korsanların az bulunduğu yerlerdi.¹³⁵³

Ortaçağ ve sonrasında Akdeniz'in yarısı Müslümanların, diğer yarısı da Hristiyanların elindeydi. Bu dinî rekabet korsanlık faaliyetlerine de yansıyor. Artık korsanlık diğer dine mensup tüccarların gemilerini veya kıyı kentlerini yağmalama anlamına gelmeye başlamıştı. Bu yüzden İspanya, Sardinya ve Girit gibi şehirlerde insanlar daha çok tahkim edilmiş kentlerde yaşamayı tercih ediyorlardı. Can güvenliklerini ancak böyle koruyabiliyorlardı. Kıyı ovalarında toprağı sürmeye dönüş ve kıyı gemiciliğinin yeniden canlanması ancak 19. yüzyılda başlamıştı.¹³⁵⁴

Akdeniz'de güvenlik sorununun haricinde bir de maliyet devreye giriyordu. Uzun deniz seferleri oldukça maliyetliydi. Bu seferlerde gemiyi korumaya kalkmak maliyeti daha da artırıyordu. Kuzey Avrupa devletlerinin bütün bu riskleri göze alıp Akdeniz'e açılmaya başlaması Venedik'in etkisini azaltmaya başlamıştı. Artık eskisi kadar ticarî faaliyeti bulunmuyordu. Hatta zaman içerisinde Adriyatik ve Ege'nin diğer tarafına çok az sayıda Venedik gemisi geçiyordu. 1611 yılında Suriye'ye üç, İskenderiye'ye üç, İstanbul'a altı, İzmir'e 12 ve Girit'e sadece 14 gemi gelmişti.¹³⁵⁵

Girit Adası'nın Müslümanlar tarafından fethi de belirli ölçüde korsan faaliyetlerinden dolayı olduğunu söyleyebiliriz. Müslümanlar ve Hristiyanlar korsanlık faaliyetleri için güney ve kuzey olarak Akdeniz'i ikiye bölmüşlerdi. Müslüman korsanların Sicilya, Sardinya ve Korsika Adaları ile başladığı faaliyetlerini Akdeniz'in

¹³⁵¹ Mantran, ss. 685-686.

¹³⁵² Mantran, s. 686.

¹³⁵³ Mantran, s. 686.

¹³⁵⁴ Rackham, s. 57.

¹³⁵⁵ Alberto Tenenti, **Piracy and the Decline of Venice, 1580-1615**, trans. Janet Pullan, Brian Pullan, London, Longmans, 1967, p. 99, aktaran Pişkin, s. 189.

diğer adalarına doğru genişletmişlerdi. Endülüs'ten kovulan bir grup Müslüman korsan, İskenderiye'ye yerleşmişti. Burada da barınamayınca 30-40 parça gemiyle Girit'e doğru yönelmişler ve Adayı parça parça ele geçirmişlerdi.¹³⁵⁶

Korsanlık faaliyetleri zaman içerisinde o kadar ilerledi ki Endülüslü korsanlar, merkezi Marsilya'nın Fraxinetum Kalesi olan ve 80 yıldan fazla yaşayan bir devlet dahi kurdular.¹³⁵⁷

Akdeniz'deki korsanlık faaliyetleri her zaman komşu devletler tarafından yürütülmüyordu. Mesela Akdeniz sularında en çok görünen kalyonlar İngiltere ve Hollanda bandıralıydı.¹³⁵⁸ İngiltere'nin Doğu Akdeniz ticaretini ele geçirmek istiyordu. 16 ve 17. yüzyıllarda İngiliz korsanları büyük bir tehlike yaratıyordu. Ancak Fransa güçlenmeye başlamıştı. Artık İngiltere'nin karşısında güçlü bir rakip vardı. Bu iki devletin Doğu Akdeniz'deki mücadelesinde en önemli rolü yine korsanlar oynamıştı. Devletler korsanları destekleyerek birbirlerinin gemilerine saldırılar düzenlemesini sağlıyordu. Ancak tüm bu olaylar iki devletten de oldukça uzakta, Osmanlı karasularında yaşanıyordu. Bu yüzden de Osmanlı Devleti çatışmalara karşılık çeşitli önlemler almak zorunda kalıyordu.¹³⁵⁹ Bundan dolayı bu yüzyıllarda gerçekleşen savaşlara “omnium contra omnes” (herkesin herkesle savaşı) deniliyor.¹³⁶⁰

Korsanlardan korunmanın birçok farklı yolu bulunmaktaydı. Bunlardan birisi Akdeniz'de menşei ne olursa olsun yük gemilerinin konvoylar halinde hareket ediyorlardı. Çünkü onları korumak için özel olarak donatılmış sadece birkaç gemi bulunuyordu. Sadece büyük ticaret gemileri tek başlarına hareket ediyorlardı. Bunun nedeni ise refakat edecek gemi maliyetinden kurtulmaktı. Ayrıca gemiler büyük oldukları için kendilerini koruyabilecekleri silah gücünü de içlerinde barındırabiliyordu.¹³⁶¹

Bir diğer yöntem de limana sığınıp pazarlık teklif etmektir. San Francesco di Paola'nın kaptanı bu yöntemi uygulamıştı. Üç Trablusgarplı korsan tarafından takip

¹³⁵⁶ Bozkurt, ss. 210-211.

¹³⁵⁷ Bozkurt, s. 211.

¹³⁵⁸ Bostan, s. 186.

¹³⁵⁹ Mübahat S. Kütükoğlu, “XVIII. Yüzyılda İngiliz ve Fransız Korsanlık Hareketlerinin Akdeniz Ticareti Üzerine Etkileri”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı 12, 1968, (Korsanlık), ss. 57-58.

¹³⁶⁰ Maurice Aymard, “XVI. Yüzyılın Sonunda Akdeniz'de Korsanlık ve Venedik”, çev. M. Genç, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 23, Sayı: 1-2, 1963, s. 220.

¹³⁶¹ Müller-Wiener, s. 56.

edilirken canlarını ve mallarını kurtarmak amacıyla Midilli Adası'na sığınmışlardı. Kaptan korsanlarla pazarlık yapmış ve bir anlaşmaya vararak onlara yüklü bir para vermişlerdi. Ödenen bu para onların yollarına güven içerisinde devam etmesini sağlamıştı.¹³⁶²

Tabii ki pazarlık yöntemi oldukça riskliydi. Çünkü korsanlar sadece yanlarında taşıyamayacakları yükler olduğunda böyle bir anlaşmaya varıyorlardı. Diğer bir yöntem ise “en iyi savunma saldırıdır” mantığından hareketle korsanlara saldırmaktır. Çünkü savunmada kalmak güçsüzlüğü, saldırmak ise aşırı gücü göstereceğinden¹³⁶³ korsanların geri çekilme ihtimali oluşmaktadır.

18. yüzyılda daha da şiddetlenen bu mücadele Osmanlı Devleti'ni olumsuz anlamda etkiliyordu. Çünkü kendi limanlarına gelen gemiler de yağmalanıyordu. Osmanlı Devleti bu doğrultuda 1704, 1748, 1757/58 ve 1759/60 yıllarından yeniledikleri kararlarla İngiltere ve Fransa, Osmanlı sularında, limanlarında birbirleriyle savaşmayacaktı. Osmanlı suları dışarısında gerçekleştirdikleri korsanlık faaliyetlerinden elde ettikleri malları Osmanlı limanlarında satmak isterlerse, o dönem için geçerli olan %3'lük gümrük vergisini ödeyeceklerdi.¹³⁶⁴

Osmanlı'nın aldığı bir diğer önlem ise, ticarî faaliyetler haricinde bütün gemilere ihtiyaçları olan peksimet, zahire gibi malların satışını engellemek olmuştur. Eğer korsanlara herhangi bir ürün satan olur ise yardım etme suçuyla cezalandırılacaktır. Ancak zaman içerisinde bu durum değişme göstermiş, içlerinde Kandiye'nin de bulunduğu pek çok limana haber gönderilerek gasp edilen malların hiçbir türlü Osmanlı tüccarları tarafından alınmaması, “evlere götürme” bahanesiyle birkaç gün dahi depolarda tutulmaması emri verilmiştir.¹³⁶⁵

Korsanlar, kelimenin ikinci anlamındaki gibi sadece yağmacılık yapmamışlardı. Özellikle Anadolu'da Türk varlığının arttığı dönemlerde beyliklerin gerçekleştirdikleri korsan faaliyetli zaman içerisinde deniz güçlerini oluşturmaya başlamıştı. Bu Osmanlı Devleti'nde de devam etmişti. Büyük denizciler Barbaros Kardeşler, Turgut, Seydi Ali Reis gibi isimler korsanlıktan yetişmiş kişilerdi. Zaman içerisinde, özellikle 16. yüzyıldan

¹³⁶² Mantran, s. 689, dp. 14.

¹³⁶³ Sun Tzu, **Savaş Sanatı**, Çev. Adil Demir, Kastaş Yayınları, İstanbul, 2008, s. 52.

¹³⁶⁴ Kütükoğlu, Korsanlık, ss. 58-59.

¹³⁶⁵ Kütükoğlu, Korsanlık, s. 59.

sonra Akdeniz’de Osmanlı kuvvetinin artmasının en önemli nedeni de devlete bağlı bulunan korsanlardı. Özellikle Kuzey Afrika kıyılarının kendilerine bir üs olarak belirleyen korsanlar, Osmanlı yararına adalara ve Avrupa kıyılarına sık sık akınlar gerçekleştiriyordu. Fakat zaman içerisinde Kuzey Afrika’daki üsleri devletler arasında sorun teşkil etmeye başlamıştı. Özellikle 18 ve 19. yüzyıllarda oldukça önemli problemler oluşturmuştu.¹³⁶⁶

Korsanlarla tüccarlar arasında her zaman ticarî bir ilişki olmuştu. 1604 yılında düzenlenmiş olan bir raporda bunun net bir şekilde görebilmekteyiz. Akdeniz’de bozgunculuk yapan İngiliz korsanlar, “tüccarları ve iyi adamları denizlerden sürdükten sonra” topladıkları ganimetlerle yaptıkları ilk iş Girit’e gidip Adanın meşhur şaraplarını satın almak olmuştu. Böylelikle korsanların ekonomiye sadece bozgunculuk yaparak zarar vermediklerini anlamış oluyoruz. Çünkü şarap almaya gelen korsanlar o kadar ganimet elde etmişlerdi ki fiyatları umursamıyorlardı. Bunu fark eden satıcılar sürekli olarak şarap fiyatlarını yükseltiyorlardı. Bu durum korsanlar için bu sorun yaratmasa da diğer ülkeler için büyük bir sorundu. Çünkü şarap fiyatları sadece korsanlar için artış göstermiyordu. Adadan ihraç edilen bütün şarapların fiyatları yükselmişti. Böylelikle diğer tüccarların alacakları ürün miktarı azalmaya başlamış, maliyetleri artmıştı.¹³⁶⁷

Korsanların “yasal” bir şekilde şarap almalarının diğer bir zararı ise Adanın geleceğine yönelikti. Şarap fiyatlarının artması, korsanların yüksek talepleri, Adadaki çiftçilerin hemen hepsinin bağcılığa yönelmesine neden olmuştu. Buğday, şaraba göre daha az para etmeye başlamıştı. Bunu fark eden çiftçi, doğal bir şekilde buğday yerine bağcılığa, şarap üretimine yönelmişti.¹³⁶⁸

Girit’in güney kesimi, özellikle İsfakiye Limanı korsanlar için iyi bir yatak durumundaydı. Zaten İsfakiye halkı da Adanın geri kalanından bağımsız bir durumdaydı.¹³⁶⁹ Genel olarak eşkıyalık faaliyetleri yürüten İsfakiyeliler, korsancılıkla denizden önemli miktarda servet elde etmişlerdir. Bu servetin bir kısmı ticaretle bir kısmı

¹³⁶⁶ Bozkurt, s. 211.

¹³⁶⁷ Greene, A Shared World, p. 120.

¹³⁶⁸ Greene, A Shared World, p. 120.

¹³⁶⁹ Kostas Sakavelis, **Daskalogiánnis (Daskalogiannis)**, Heraklion, 1952, pp. 5-6’den aktaran Y. Öztürk, Ottoman Authority, p. 199. Bowring, İsfakiye Bölgesi’nin Venedik zamanında başına buyruk hatta neredeyse özerk bir bölge olduğunu, Türklerin Adayı ele geçirmelerinden sonra böyle bir durumun yaşanmadığını yazmıştır. Bowring, p. 155.

da korsanlıkla kazanılmıştır. Hatta Maynot Rumlarıyla müttefik olan İsfakiyeli korsanlar o kadar güçlenmiştir ki, o dönemde bölgenin en güçlü korsanları olan Maltalılarla rekabet edebilecek kadar güçlenmiş, “vahşetleriyle dikkat çekmişlerdir”.¹³⁷⁰

Osmanlı Devleti 16. yüzyıl ve sonrasında üç denizde korsanlarla mücadele ettiğini söylememiz yanlış olmaz. Akdeniz’de bulunan Hristiyan korsanlar, Osmanlı’nın deniz ticareti için oldukça tehditkardı. Rodos, Kıbrıs ve Girit adaları Osmanlı hâkimiyetine girmeden önce önemli korsan yataklarıydı. İstanbul’dan yola çıkıp Mısır’a gidecek olan bir Osmanlı tüccarı, bu adalardan birisinde, belki de hepsinde korsanların saldırılarına uğramama ihtimali neredeyse yok gibiydi. Özellikle Malta merkezli şövalyelerden oluşan korsanlar daha büyük bir sorundu. Suriye kıyılarına kadar akınlarını gerçekleştirmişlerdi.¹³⁷¹

Girit’in Osmanlı hâkimiyetine geçse de Adada üç bölge hâlâ Venedik kontrolündeydi. Bu yerlerden birisi, Adanın en büyük limanı olan Suda’ydı. Burada bulunan Venedik gemileri Ada çevresinde zorbalık/korsanlık faaliyetleri gerçekleştiriyordu. Hanya, Resmo ve hatta Kandiye için tahıl ve çeşitli mallar getiren gemilerin Adaya gelmesini engelliyorlardı. Böylelikle büyük şehirlerin ihtiyacı olan ürünlerin Adaya gelmesi aksıyordu. Bu aksamanın doğal bir sonucu olarak erzak sıkıntıları yaşanıyordu. Çözüm yolunu Monemvasia’dan¹³⁷² Mustafa Kapudan adlı birisinden gelmişti. Mustafa Kapudan, Kandiye Limanı’nda bulunan üç firkateynin kendisine verilmesini istemişti. Mustafa, bu firkateynleri onaracak ve Adanın limanlarını koruyacaktı. Padişah bu isteği kabul etmiş ve gemilerin Mustafa’ya teslim edilmesini buyurmuştu.¹³⁷³

Kıyıları için alınan bir diğer önlem ise Malevizia ve Resmo’da bulunan köylüler, belirli yerlerde nöbet tutacaklardı. Nöbetçiler herhangi bir gemi gördüklerinde sinyal göndererek şehirdekileri haberdar edeceklerdi.¹³⁷⁴

¹³⁷⁰ Harlaftis, pp. 4, 31; Baron de Tott, Türkler, s. 316.

¹³⁷¹ Bozkurt, s. 211.

¹³⁷² Monemvasia, Mora Yarımadası’nın en doğu ucunda yer almaktadır. İsmi Yunanca *Μονεμβασία* (tek giriş) anlamına gelip *μόνη* (tek) ile *εμβασία* (giriş) kelimelerinden türetilmiştir. Osmanlı Devleti’nin bölgeyi ele geçirmesinin ardından ismi “Benefşe” olarak değiştirilmiştir. Evliya Çelebi burada yaşayan insanların şehre “menekşe” söylediğini aktarır; Bülent Akyay, “Evliyâ Çelebi Seyahatnamesine Göre Benefşe (Menekşe)”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Cilt: 11, Sayı: 2, 2011, ss. 129-154.

¹³⁷³ Greene, A Shared World, p. 71.

¹³⁷⁴ Greene, A Shared World, p. 71.

Bu yüzyıllarda biraz daha kuzeye gelindiğinde Ege Denizi'nde çeşitli Rum korsanlar karşımıza çıkıyor. Rumlar Ege Adaları'nın bazılarını kendilerine üs olarak belirmişlerdi. Adaların Osmanlı sahillerine yakın olmasından dolayı da sık sık saldırılarda bulunmuşlardı. Bu yüzden devlet Ege için "korsan yatağı" ifadesini kullanmıştı.¹³⁷⁵

Ege Denizi'nden biraz daha kuzeye çıktığımızda Karadeniz'de Kazaklar tarafından önemli korsan faaliyetleri karşımıza çıkmaktadır. Kazaklar, Kuzey Anadolu, günümüzde büyük oranda Karadeniz Bölgesi içerisinde bulunan kıyılara sürekli baskınlar gerçekleştirmiş ve buraları yağmalamışlardı. Karadeniz'deki bu Kazak Korsanlar, Osmanlı'yı uzun bir süre uğraştırmıştı.¹³⁷⁶

Korsanlık faaliyetleri kısaca değindiğimiz bu denizler dışında da varlığını sürdürmüştü. Denizlerin olduğu hemen her coğrafyada korsanlar da var olmuşlardı. Başlarda devletler tarafından desteklenen korsanlar, zaman içerisinde, muhtemelen devletlerin kişisel çıkarlarını zedelediklerinden dolayı suç sayılmıştı. 1856 yılında gerçekleştirilen Paris Kongresi'nde korsanlara yönelik kararlar alınmış ve devletler, herhangi bir korsan gemisini zapt etme, hangi milletten olduğuna bakmaksızın yargılayıp cezalandırma yetkisi elde etmişti.¹³⁷⁷

Osmanlı tüccarları her zaman kendi devletlerinin bayrağı altında ticaret yapmıyorlardı. Akdeniz'de farklı ülkelere gemiler kiralarak ticaretlerini gerçekleştiriyorlardı. Peki, Osmanlı tüccarları neden böyle bir yol izliyorlardı? Bu sorunun cevabını tam olarak bilemiyoruz. Belki korsanlardan korunmak istiyorlardı, belki de çeşitli ülkelere daha rahat ulaşmayı amaçlıyorlardı. İlk seçeneği ele alırsak ve dönemin şartlarını düşünersek akla yatkın geliyor. Çünkü bir Osmanlı vatandaşı eğer kendi ülkesine ait gemi ile korsan saldırısına uğrarsa arkasında sadece Osmanlı Devleti bulunacaktı. Ancak başka bir ülkeden kiraladığı gemi ile saldırıya uğrarsa, o ülkenin de sigortası olacağı için iki devletin gücünü arkasına almış olacaktı. Bunun örneğini Giritli tüccarlarda görüyoruz. 1723 yılında Fransa'nın Girit konsolosu Lamer, Venedik bayraklı bir gemi kiralamak isteyen Osmanlı tüccarlarına benzer garanti vermiştir. Ancak bu tüccarlar Maltalı korsanlar tarafından yağmalanmıştır. Saldırı sonrasında Malta

¹³⁷⁵ Bozkurt, s. 211.

¹³⁷⁶ Bozkurt, s. 211.

¹³⁷⁷ Bozkurt, s. 212.

korsanlarının karşısında hem İstanbul'daki Fransız büyükelçisi hem de Venedik *bailosu*¹³⁷⁸ vardır. Benzer bir durum 10 yıl sonra Mora'daki tüccarların başına gelmiştir. Bu olayların ardından 1739 yılında dönemin padişahı bir emir yayımlamış ve hiçbir Müslüman ile haraçgüzar tüccar, Venedik konsolosu veya büyükelçisi tarafından imzalanmamış bir sigortaya sahip olmayan Venedik gemilerine binemeyeceklerdir.¹³⁷⁹

Korsanlık, Giritlilerin eskiden beri tanıdığı ve bildiği bir tehlikeydi. Çünkü deniz trafiği oldukça hareketli olan Akdeniz'in Cebelitarık'ta başlayan ticarî rota, Marsilya üzerinden Girit'e geliyor ve buradan iki ayrılıp hem kuzeye, İstanbul'a doğru hem de güneye, İskenderiye'ye doğru ilerliyordu. Böyle önemli bir konumda bulunan Adanın çevresi de korsan yatağı haline gelmişti. Ancak korsanlar bazı olumlu etkilere de neden olmuştur. Örneğin korsan yağmalarını engellemek veya limanlarına sığınan gemileri korumak amacıyla şehirler tahkim edilmişti. Ayrıca denizde ticaret gemilerinin maliyetli olmasından dolayı da bir yenilik yapılmış, tüccarlar sefere çıktıklarında gemilerinde toplar bulundurmaya başlamıştı. Böylelikle ticarî gemiler silahlanmış.

4.4.Doğal Afetler

Akdeniz iklimi oldukça güvenilmezdir. Mevsimlerde ortalama yağış miktarları hemen her yıl değişiklik gösterebilmektedir. Ayrıca tozlu bir iklime sahiptir. Sahra'dan kalkan toz, rüzgârın etkisiyle Akdeniz'e yayılır. Girit'te hemen her yıl “kırmızı yağmurlar” halinde yağan tozlar, “toprağa kayda değer girdide bulunmaya yetecek bir düzeyi bulur”. Akdeniz'de, Küçük Buz Çağı'nın 14. yüzyıl başları, 16. yüzyıl sonları, 17. yüzyıl başları ve 19. yüzyıl başları gibi belirli tarihlerde tufanlar doruk noktalarına ulaşırlardı.¹³⁸⁰

1674 yılında Girit paşasında bir ferman gönderilmişti. Fermanda H. 1081 yılında Adada bir kıtlık yaşandığı ve bu yüzden mahsullerin dışarıya satılmasının engellendiği bilgisi yer alıyordu. Ancak bu durumun bazı insanlar için haksızlık olacağından Ada halkının limanlara gelen tüccarlara ürün satmalarının artık engellenmemesi

¹³⁷⁸ Bailo: Akdeniz limanlarında bulunan Venedik ticaret kolonilerinde görevli Venedik elçisinin lakabıdır.

¹³⁷⁹ Maria Pia Pedani, “A Culture of Trust, Ottoman Merchants and Venetian Notaries in the Early Modern Period”, *Hilâl, Studi Turchi e Ottomani 6, Venetians and Ottomans in the Early Modern Age, Essays on Economic and Social Connected History*, ed. Anna Valerio, September 2018, (Ottoman Merchants), p. 43.

¹³⁸⁰ Rackham, ss. 34-35.

söyleniyordu.¹³⁸¹ 1720 yılında yaşanan kuraklık nedeniyle İstanbul'a gönderilmesi gereken buğday Resmo, Rodos ve Şam'a gönderiliyor.

Girit'te oldukça büyük bir ulaşım sorunu bulunuyordu. Venedik Dönemi'nden kalma yolların 19. yüzyılda dahi bakımı yapılmadan kullanılıyor olması, pek çok soruna neden oluyordu. Bir noktadan başka bir noktaya gitmek oldukça zordu. Ancak katırlar ve atlar sayesinde yol alınabiliyordu ki onlarla da gidilen mesafe oldukça azdı. Bütün bu olumsuzluklara bir de yağmur ekleniyordu. Yağmur yağdığı zaman dereler taşıyor, zaten kötü durumda olan yollar mahvoluyordu. Az sayıdaki köprü, yağmurlar sırasında oluşan sellerden dolayı yıkılıyordu. Yolların bozulması, sellerin yaşanması, bazı zamanlarda köyler arasındaki iletişimin iki-üç gün boyunca kesilmesine neden oluyordu.¹³⁸²

Liman ticaretinin olmasının bir dezavantajı vardı: salgın hastalıklar. Liman kentlerinde insan sirkülasyonu ne kadar çok ise, hastalığın bulaşma ve yayılma ihtimali o kadar fazlaydı. Gelen gemilerle Girit'e çeşitli salgın hastalıklar da geliyordu. Bunlara yönelik çeşitli karantina uygulamaları yapılmıştı. Uzun zamandır kullanılmayan karantina merkezleri yenilenmişti. Örneğin 1894 yılında Hanya Karantinası onarılmış ve kullanım için hazırlanmıştı.¹³⁸³

Raulin, Girit gezisi sırasında özellikle Resmo ve Hanya'da yaşayan insanların çok sağlıklı olduğunu, hastalıkların nadiren görüldüğünü aktarmıştır. Bir dönem çiçek hastalığı yayılmaya başlamışsa da Mehmed Ali Paşa aşılar sipariş ederek halka ücretsiz bir şekilde dağıtmıştı. Ancak kırsal kesimde kırsal kesimin bir kısmı doktordan yoksun oldukları için hastalıklara karşı yeterince ilgi gösterilememişti.¹³⁸⁴

Ada Müslümanları çok sağlıklı olmasına karşılık Hristiyan nüfus için aynı şeyi söyleyemeyen Raulin, Ada genelinde özellikle cilt hastalıklarının çok görüldüğüne değinmişti. Bir yüzyıl boyunca çiftçi olarak çalışan köleler sadece arpa ekmeği, tuzlu

¹³⁸¹ Greene, A Shared World, p. 134.

¹³⁸² Raulin, L'île de Crète, p. 16.

¹³⁸³ BOA, A.}MKT.GR.4/7.

¹³⁸⁴ Raulin, Description, Crète, p. 369; V. Raulin, "L'île de Crète, Géographie, historie, conquête, administration, état religieux, population, sol, climate, règne végétal, production, commerce, etc.", **Revue De L'Orient, de L'Algerie et des colonies bulletin de la Société Orientale de France**, Année: 18, No: II, Fevrier 1860, (Crète, géographie), p. 112.

zeytin ve yabani bitkilerle beslenmiş, balık ve özellikle morina balığı yiyemedikleri için zamanla pek çok soruna yol açmıştı.¹³⁸⁵

Mehmed Ali Paşa, 1831 yılında Suda Kalesi'nin yanına bir karantina binası yaptırmıştı. Bina ile birlikte toplam 46.000 frank'a mal olan bir karantina sistemi oluşturmuştu. Sistemin devamlılığı için Di Corporal'in başkanlığında Avrupa konsoloslari tarafından bir komite toplanmışsa da uzun ömürlü olmamıştır. Karantina sistemi düzenli çalışıyordu. Gelen her gemi titizlikle kontrol ediliyordu. Hatta küçük Gaudhos Adası'nda dahi görevli bulunuyordu. Zaman içerisinde karantina hastanesi limana taşınıp büyütüleceği konuşulmuşsa da 1845 yılında sağlıklı ve elverişli bir yer bulunamamıştı. Bu yüzden proje rafa kaldırılmıştı. Hanya'da yolcular için küçük bir karantina oluşturulmuştu.¹³⁸⁶

Girit'te 1856 yılına kadar kasabalarda sadece askerî hastaneler vardı. Ancak Ekim ayında yaşanan büyük deprem sonrasında Vali Veli Paşa iki hastane daha açmıştı. Kandiye'de Fransız doktor M. Vaume'nin yönetimi altında bir hastane oluşturulmuştu. Doktorların ve ilaçların ücretleri vergilerden ödeniyordu. Böylelikle halk ücretsiz bir şekilde yararlanabiliyordu.¹³⁸⁷ Yüzyıl sonuna doğru hastane sayısında artış yaşanmıştır. Artık Adada üç sivil ve dört askeri hastane var. Hanya, Kandiye ve Resmo'da bulunan sivil hastanelerin masrafları kendi belediyeleri tarafından karşılanıyordu. Tüm dinlerin yoksulları orada ücretsiz olarak bakılıyordu. Aksine, aynı şehirlerde ve Suda'da kurulan askerî hastaneler mükemmel bir şekilde ve büyük bir özenle korunmaktadır.¹³⁸⁸

Salgın hastalıklar daha çok Adanın doğu kesiminde yaygındı. Özellikle cüzzam oldukça sık görünüyordu.¹³⁸⁹ Salgın hastalıkların Adada bu kadar yaygınlaşmasının nedeni çöpler olabilirdi. Sokaklarda, limanlarda, insan topluluğunun yoğun olduğu hemen her yerde bu sorunla karşılaşılıyordu. Ancak bazı durumlarda görmezden gelinebiliyordu. Özellikle Kandiye sokakları çok pis durumdaydı. Hastalıkların çoğu şehrin sokaklarındaki sağlıklı koşullardan kaynaklanmıştı.¹³⁹⁰ Düşün zamanlarında Kandiye'nin sokaklarının mersin dallarıyla süslendiğini ve bu yüzden çok güzel

¹³⁸⁵ Raulin, Crète, géographie, p. 112-113.

¹³⁸⁶ Raulin, Description, Crète, pp. 370-371; Raulin, Crète, géographie, p. 115; Bowring, p. 165.

¹³⁸⁷ Raulin, Description, Crète, p. 369.

¹³⁸⁸ Cuinet, p. 537.

¹³⁸⁹ Fosses, p. 14.

¹³⁹⁰ Keeping Candia Clean, 1897 to 1909.

koktuğunu betimleyen Kazancakis, dünyanın damatlık giydiğini, dikenlerin bile çiçekler açtığını, şehrin yoksul mahalleleri ve çöp dolu sokaklarının bile düğün zamanlarında görülmediğini yazmıştır.¹³⁹¹

İngilizler Kandiye'ye geldiklerinde şehirde çiçek hastalığı salgını vardı ve gitgide artıyordu. Buna paralel olarak da su sıkıntısı yaşanıyordu. Şehrin su kaynakları, insanlar için yetersiz kalmıştı. Bu yüzden sık sık kullanılabilir su sorunu oluşuyordu. Bu sorunun önüne geçilmek amacıyla İngilizler tarafından Malta'dan "Turquoise" isimli su damıtma gemisi getirilmişti.¹³⁹²

Kandiye'nin sokakları için hiçbir önlem alınmamıştı. Bu yüzden de sokaklarda çürüyen sakatatlar büyük yığınlar halinde sokak köşelerine yayılmıştı. Şehirde yeterli kanalizasyon sistemi bulunmuyordu. Hâlâ Venediklilerden kalma kanalizasyon sistemi kullanılıyordu. Şehrin ana caddeleri ise büyük düz granit setlerden yapılmış ve oldukça genişti. Fakat ana caddeler haricindeki yollar dar, dolambaçlı ve kaba parkeden yapılmıştı.¹³⁹³

Kandiye'ye gelen gemilere, limanda bulunan Halk Sağlığı Görevlisi "pratique" (bulaşıcı hastalıktan ari olduğu beyan edilen gemiyle limana girme yetkisi) belgesi veriliyordu. Fakat bu görevli 18 yıldır cüzzamlıydı.¹³⁹⁴

Girit'in coğrafyası oldukça dağlıktı. Adada büyük vadiler bulunmaktadır. Dağ keçileri yamaçlardaki filizleri yiyerek erozyona neden oluyordu, böylelikle yeni vadiler oluşuyordu. Yağmurların bol olduğu dönemde nehirlerin kabarıp taşması, Ada için tehlike arz ediyordu. Nil ve Fırat nehirleri insanlık için pek çok açıdan oldukça önemli olmasına karşın Girit'teki sular, o derece engel oluşturmuyorlardı.¹³⁹⁵

18. yüzyılın sonunda, belki de zeytinyağı üretiminin artması sonucunda tahıl kıtlığı daha yaygın hale gelmişti. Bu durum ekmek arzı için çok önemliydi. Mesela 1770-1780 yıllarında yaşanan Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Rusların Ege'yi kontrol altına alması sonucunda büyük bir ekmek kıtlığı yaşanmıştı. 1780 yılında Kandiye şehri kıtlık

¹³⁹¹ Nikos Kazancakis, **Kaptan Mihail**, çev. Nevzat Hatko, Can Yayınları, İstanbul, 1993, s. 90.

¹³⁹² **Candia Water**, <https://britishinterventionincrete.wordpress.com/2016/05/10/candia-water/>, (10.06.2021).

¹³⁹³ Keeping Candia Clean, 1897 to 1909.

¹³⁹⁴ Keeping Candia Clean, 1897 to 1909.

¹³⁹⁵ Lewis Mumford, **Tarih Boyunca Kent, Kökenleri Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği**, çev. Gürol Koca, Tamer Tosun, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 157.

ve vebadan mustarip bir durumdaydı. Şehir ve çevresindeki köylüler ürettikleri tahılları satmayı reddetti. Yöneticiler salgına karşı güvence vermiş olmalarına karşılık köylüler yine de şehirden uzak durmuşlardır. Hasatlarını Resmo ve Hanya şehrine götürüp, orada satmayı tercih ediyorlardı. Venedik Dönemi'nde vebanın yayılmasını engellemek amacıyla "lazaretto" adını verdikleri bir karantina sistemi uyguluyorlardı. Ancak Osmanlı Dönemi'nde de vebanın yayılmış olmasına karşılık bu sistem, en azından 18. yüzyılın son çeyreğinde kalkmış gibi görünüyordu. En azından devletin kendi donanması için karantina uygulanmıyordu. Fakat bu ihmalin kötü sonuçları olmuştu. 1794 yılında Adada büyük bir veba salgını yaşanmıştı. Bu salgın sonucunda Ada nüfusunun neredeyse dörtte biri hayatını kaybetmişti. Hayatta kalmayı başaran halk ise salgının nedeni olarak Osmanlı donanmasını işaret etmişti.¹³⁹⁶

4.4.1. Depremler

Girit oldukça fazla deprem yaşamıştı. Bunlardan bazıları küçük sarsıntılar olmakla birlikte bazıları da büyük hasarlar vermişti. Örneğin Spinalonga Limanı, 1508 yılında büyük bir depremle yerle bir olmuştu. Zaman içerisinde limanı da kum dolmaya başlamıştı. Raulin'in deyimiyle hâlâ 1675 yılında Türkler tarafından ele geçirildiği haliyle durmaktaydı.¹³⁹⁷

Özellikle 19. yüzyılın ilk yarısında oldukça yıkıcı depremler yaşanmıştı. Mesela 3 Temmuz 1805 yılında Hanya'da yaşanan deprem, artçılarıyla birlikte 1806 Nisan'ına kadar sürmüştü. 16-17 Şubat 1810 tarihinde sabaha karşı beş buçukta meydana gelen bir depremde pek çok kale ve bina hasar görmüş, camilerin minareleri yıkılmış, 2.000 kişi ölmüştü.¹³⁹⁸ Kandiye'de oturulacak evin kalmadığını aktaran Adıyekeler, şehirde binden fazla insan öldüğünü vurgulamışlardı. Hayatta kalanlar ise ertesi gün yaşanan artçılarından dolayı korku içerisinde şehirleri terk etmişlerdi. Halk bir yandan açlıkla ve soğukla mücadele ederek hayatta kalmaya çalışmış, diğer taraftan da enkaz altından çıkan yakınlarını defnetmekle uğraşmıştı. Kandiye'ye bağlı Kenuryo, Maleviz, Temenos ve Piryotiçe nahiyelerinde bulunan çiftlik ve köyler perişan hale gelmişlerdi. Mesara

¹³⁹⁶ Stalismith, Ottoman Crete, p. 305.

¹³⁹⁷ Raulin, Description, Crète, p. 335.

¹³⁹⁸ Daniel Panzac, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)**, çev. Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997, s. 8.

Ovası'nda yer alan köylerden 17 tanesi tamamıyla yıkılmıştı. Adada toplam iki binin üzerinde insan ölmüştü.¹³⁹⁹

Depremeler sadece insana veya insan yapısına zarar vermemiş, Adanın fizikî yapısını da değiştirmişti. Depremi etkisiyle Adada 10 fit genişliğinde, 40 ilâ 60 metre yüksekliğinde ve 200 adım uzunluğunda bir yarık meydana gelmişti. Böylelikle Kantanos Vadisi ortaya çıkmıştır.¹⁴⁰⁰

Yüzyılın ortalarına kadar pek çok küçük şiddetle depremler olmuştur. 28 Mart 1846 yılında Hanya'da yaşanan depremde şehirde yaşayan insanların çoğu ölmüş, evlerin ise bir kısmı yıkılmıştı.¹⁴⁰¹ 1856 Ekim'inde başlayan ve 1857 yılı yazına kadar artçıları devam eden “deprem fırtınası” Girit'i harabeye çevirmişti. Dönemin Girit Kadısı Hafız Nuri Efendi, akşam yedi sularında önce doğudan şiddetli bir rüzgâr başladığını ve güçlenerek esmeye devam ettiğini, ardından da en az üç dakika süren büyük bir deprem yaşandığını anlatır. Hafız Efendi ve ailenin kıyamet koptuğunu düşünecekleri kadar şiddetli bir depremdi. Depremi büyüklüğü 8,1 veya 8,2 olarak kayda geçmiş, özellikle Adanın doğu kısmında, hatta Kandiye Sancağı'nda çok büyük hasarlar meydana getirmişti. Sadece 13 ev ve Valide Sultan Camii hasar görmemişti. Şehirdeki sabun fabrikalarının neredeyse hepsi yıkılmıştı. Girit'in en doğusunda yer alan Estiye şehri bu depremde neredeyse tamamen yıkılmıştı. Deprem, Hanya ve Resmo'da daha az hissedilse de Rodos, Karpatos, Kasos ve hatta İstanköy ile Aydın'da bile hissedilmişti.¹⁴⁰²

Depremler sonucunda oluşan hasarların en kötü yanı yangınlara neden olmasıydı. Hatta bazı durumlarda depremin yarattığı etkilerden daha fazlası yangınların çıkması sonucunda oluşmuştu. 1856 tarihinde yaşanan depremin ardından da büyük bir yangın çıkmıştı. Hasar gören binaların içerisindeki ispirotlar yerlere dökülmüştü. Yağların alev alması sonucunda ispirotoyla birleşen alevler, büyük bir yangına neden olmuş ve Attarlar Çarşısı'nın tamamen yanmasına neden olmuştu. Bu yangınlarda ayrıca hükümet konağının harem kısmı, evler ve değirmenler de yanmıştı. Artçı depremler sırasında da yangınlar devam etmişti. Hatta Kandiye hükümet konağı, bu süre zarfında birkaç kez

¹³⁹⁹A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, ss. 302-303.

¹⁴⁰⁰ *A Hand-book for travellers in the Ionian Islands*, p. 383.

¹⁴⁰¹ Panzac, s. 8.

¹⁴⁰² Raulin, Crète, production, p. 340; A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 303; Kellner-Heinkele, ss. 206, 207.

yanmıştı. Ayrıca şehrin imarı için kullanılacak olan miri kereste de bu yangınlar sonucunda kül olmuştu.¹⁴⁰³

Hanya ve Resmo daha az hasar alırken Kandiye’de sadece 13 bina ayakta kalabilmişti. Bazı köyler ise tamamıyla ortadan kalkacak şekilde enkaza dönmüştü. Kıyıya yakın yerlerdeki köyleri ise deniz kaplamıştı. Örneğin Kisamo bu köylerden birisiydi. Deprem sonrasında denizin bu denli Ada içerisine girmesi, küçük çaplı bir tsunaminin meydana gelmiş olma ihtimalini düşündürmektedir.¹⁴⁰⁴

Bu büyük deprem sonrasında çok sayıda yaralı ve ölen olmuştu. Dönemin Girit Valisi Veliüddin Paşa, olaylara soğukkanlılıkla müdahale etmiş ve hemen incelemeler yaptırarak merkeze bilgi vermişti. Diğer taraftan da göçük altında kalan insanları kurtarmak için harekete geçmiş ve deprem sonrasındaki yaşanacak kötü olayları en aza indirmek için mücadele etmişti. Ölen ve yaralananların büyük çoğunluğu Kandiye ve çevresindeydi. Burada yaralılara müdahale edebilecek iki hastane, Memleket Hastanesi ve Asakir-i Nizamiye Hastanesi bulunmaktaydı. Ayrıca Vali Veliüddin Paşa, babasına ait olan konağın hasar almamasını fırsata çevirmiş ve halka yardım etmek amacıyla geçici bir hastaneye çevirmişti.¹⁴⁰⁵

Estiye Kazası’nda, başta İsfakiye ve Piskokefali olmak üzere toplam 22 köy, Kenuryo Kazası’nda ise Moroni ve Dafni köyleri ağır hasarlıydı. Toplam dokuz köyde ise çok sayıda ev yıkılmıştı. Maleviz Nahiyesi depremin en ağır hasarı verdiği bölgelerden birisidir. 22 köyde çok sayıda ev yıkılmıştı. Bu nahiyede en fazla hasar gören köy Kalesa olmuştu. Menafoca Kazası’nda başta Aya Toma, Aksendi, Kadila da dahil 16 köyde toplamda yüzlerce evin yıkıldığı bilgisine ulaşılmıştı. Mirabelo Kazası’nda 24 köy ve çiftlikte evler yıkılmış, 26 köy ve çiftlik de hasar görmüştü. Pedyo Kazası da yıkımı ağır olduğu kazalardan birisiydi. Binden fazla ev yıkılmış, 44 köyde evler harap olmuştu. En ağır hasar Piskopi Karyesi’nde yaşanmıştı. Bunun yanı sıra Anapolo, Iskalan, Aytanya köyleri de ağır hasar görmüştü. Temenos Kazası’nda en ağır hasar Karye-i Bala-yı Arhani’de olmuş ve toplam 21 köyde evler tamamen yıkılmıştı. Yıkımın ağır olduğu Yerapetra Kazası’nda sadece kasaba merkezinde 400’e yakın ev yıkılmıştı. Buna ek

¹⁴⁰³ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, ss. 303-304.

¹⁴⁰⁴ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 305.

¹⁴⁰⁵ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, ss. 304-305.

olarak, Kato Horyo ve Ano Horyo’da, Piskopi Karyesi’nde çok sayıda ev yıkılmıştı. Rizo Kazası genelinde yıkılan ev az, fakat hasarlı ev sayısı çoktu. Piryotiçe Kazası, en az kazar tespit edilen kazaydı. İki köyde birere ev yıkılmıştı. Hanya’da fazlaca hasar olmadığı anlaşılmaktaydı. En ciddi hasar Kisamu Kazası’nda olmuştu. Özellikle Bulmari Karyesi’nde hasar etkiliydi. Bunun dışında ağır hasarlı köy yoktu. Ada genelinde binlerce ev tamamen yıkılmış bir o kadar ev az veya çok hasar görmüştü.¹⁴⁰⁶

Deprem sonrasında halk barınmak kadar iâşe sorunuyla da karşılaşmıştı. Özellikle Kandiye’de suyuolları ve ekmek fırınları yıkılmıştı. Bu yüzden ahali aç ve susuz kalmıştı. Şehirde bulunan zahire ise harabelerin altında kaldığı için kullanılamayacak hale gelmişti.¹⁴⁰⁷

Ayrıca şehirde pek çok dükkân da hasar görmüştü. Adıyekelerin tespit edilebildiği kadarıyla Kandiye’deki dükkânların %48’i depremde zarar görmüş veya yıkılmıştı. Fakat bu oranın içerisinde deprem sonrasında çıkan yangınlarda hasar görenler katılmamıştı. Mesela Meydan Çarşısı’nda 13 dükkân ve bir fırın ile Attarlar Çarşısı’nda 34 dükkân ile 48 iş yeri yanmıştı. Şehirde yıkılan evlerle dükkânları karşılaştırdığımızda iş yerlerinin daha az hasar gördüğünü söyleyebiliriz. Fakat yine de Kandiye’deki ekonomik hayat durma noktasına gelmişti. Diğer yandan hayvancılık da depremden büyük darbe almıştı. Kandiye merkezinde 171, Pedy Kazası’nda 45 ve Maleviz Nahiyesi’nde 126 baş olmak üzere toplamda 342 baş hayvan telef olmuştu. Şehre ve insanlara bu kadar zarar veren deprem, hayvanlara da fazlasıyla zarar vermiş olmalıdır. Verilen sayılar sadece kayda geçmiş olanlardır. Muhtemelen kayda girmeyen daha yüzlerce hayvan yer almıştı.¹⁴⁰⁸

Şehirlerin yıkılması, iş yerlerinin zarar görmesi ve özellikle hayvanların telef olması, Girit’in önemli bir kısmı için ticarî hayatı durdurma noktasına getirmişti. En azından Ada toparlanana kadar üretimde ciddi sorunlar yaşanacaktı.

Depremde çok sayıda resmi binanın da hasar gördüğünü söyleyebiliriz. Özellikle Kandiye’deki resmi binalar ağır hasara uğramıştır. Nizamiye Askeri Kışlası, karantinahane ve tophane ambarı ile iki adet cepthane, beş mazgal ve Kandiye’deki farklı yerlerinde 11 adet karakol tamamen yıkılmıştır. Kandiye Kalesi’nin sur duvarları çeşitli

¹⁴⁰⁶ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, ss. 305-306.

¹⁴⁰⁷ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, s. 306.

¹⁴⁰⁸ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, ss. 306-307.

noktalardan zarar görmüştür. Spinalonga Kalesi'nde nizamiye mutfağı ile mülazım odası ve iki adet tabya tamamen yıkılmış, yedi adet tabya da hasar görmüştür. Kisamo Kazası'nda iki adet Mazgal Yerapetra Kazası'nda birkaç tane cephane yıkılmıştır. Hanya Sancağı'na bağlı Suda Kalesi'nde iki adet tabya ve Askeri Hastane hasar görmüştür.¹⁴⁰⁹

Bu çok yıkıcı depremten sonra, 1862 ve 1887 yıllarında da Girit'te bu kadar yıkıcı olmayan depremler yaşanmıştır. İmar yıkımcısı olan depremlerin yanı sıra bu konuda çatışmalar da etkili olmuştur. Kopasi 1897 çatışmaları sırasında Hanya'da hükümet konağının yandığını aktarmıştır.¹⁴¹⁰ Bu yangın sırasında sadece binalar değil içindeki çok kıymetli olan evraklar da yok olup gitmiştir.

4.4.2. Yangınlar

İsfakiye bölgesi, Girit'in denizcilik tarihinde merkezi bir konumdadır. Bölgede bulunan “muazzam ormanlar” tekne yapımı konusunda bölgeyi ön plana çıkarmaktadır. Girit'in ancak bu durum çok uzun sürmemiştir. 1612'de çıkan ve bir yıldan uzun süren yangın sonucunda neredeyse bütün ormanlar yanmıştır. Özellikle Sfakia bölgesinde neredeyse hiç ağaç kalmamıştır. Ekmek pişirecek odun bile yoktu. Bu yüzden takımadalardan küçük teknelerle Adaya odun taşınmaya başlanmıştır. Ancak ilerleyen yıllarda Sfakia'nın gemi yapımına devam ettiğini, hatta Adanın pek çok noktasına buradan gemiler yapılarak gönderildiğini görüyoruz.¹⁴¹¹

Gerek yangınlar gerekse Küçük Buzul Çağı'nın etkileriyle birlikte Girit'in orman varlığı neredeyse ortadan kalkmış, Ada halkının ihtiyacı olan kereste ve odunlar dışarıdan alınmaya başlanmıştır.

¹⁴⁰⁹ A. N. Adıyeke ve N. Adıyeke, Kısa Girit Tarihi, ss. 307-308.

¹⁴¹⁰ Kopasi, s. 909.

¹⁴¹¹ Greene, A Shared World, pp. 148-150, 151, 164.

SONUÇ

Girit Adası'yla ilgili ticarî ekonominin büyüklüğünü belirleyecek bütüncül niceliksel verilere sahip değilsek de sınırlı bilgilerle ekonominin seyrini izleyebilmekteyiz. Adanın ekonomisi, özellikle gümrükleri üzerine yapılacak olan bir çalışmanın eksiksiz olması için Girit'in ticarî ilişkiler kurduğu hemen hemen bütün devletlerin arşivlerinde çalışmak gerekmektedir. Bu da büyük bir okyanustan tek başına kurtulmaya çalışmak kadar zordur. Bu ancak bir ekip ile yıllarca sürecektir özverili bir çalışma ile tamamlanabilir. Bu yüzden ekonomi özelinde gümrükler üzerine yapılan her çalışmayı bu özverinin gönüllü bir parçası olarak sayabiliriz.

Girit Adası, 1866-9, 1878, 1889, 1896-8 ve 1905 yıllarında yaşanan periyodik ayaklanmalar ve siyasî kargaşalar başta olmak üzere 19. yüzyıl boyunca yaşanan irili ufaklı pek çok sosyal ve siyasî olaydan fazlasıyla olumsuz etkilenmişti. Bu olumsuzluk büyük oranda siyasî olarak araştırılmışsa da ayaklanmaların Adanın ekonomisine ve gümrüklerine yansımaları hâlâ aydınlatılmayı bekleyen bir konudur.

19. yüzyılda artan milliyetçilik akımlarıyla birlikte Girit'te kaosun hâkim hale gelmesi, Adanın üretimini de ticaretini de olumsuz etkilemişti. Halk canını kurtarmak amacıyla topraklarını terk ediyor, şehirlere göç ediyordu. Her ne kadar toprakları verimli olsa da ekilen arazi oldukça azdı. Adanın en verimli ovası Mesara çoğunlukla ekilmiyordu. Bir ada olmasından dolayı da pek çok emtiayı dışarıdan almak zorundaydı. Bu yüzden üretici bir ada olmasının yanında büyük oranda tüketiciydi.

Osmanlı Devleti'nin ayrıcalıklı bir eyaleti olan Girit, Akdeniz ile Ege Denizi'nin kesiştiği, jeopolitik olarak önemli bir noktada yer almaktadır. Bir ada olduğu için dış dünya ile ilişkilerini limanlar ve gümrükler üzerinden gerçekleştiriyordu. Bu yüzden Girit Adası'ndaki gümrükler büyük önem taşımaktadır.

Girit, konumu itibarıyla Akdeniz'deki doğu-batı ticareti için genellikle bir durak noktasıydı. İngiltere'den yola çıkan ürünler Suriye'ye veya Karadeniz'e gidecekse Girit'te mola vermeleri gerekiyordu. Bu durum Ada gümrüklerinin "transit" de olsa gelirlerini artırıyordu. Ancak kaos ortamının yarattığı etki üretimi azaltmış, buna bağlı olarak da ithalatı düşürmüştü. Her ne kadar Girit'in ithalat ve ihracat grafiği yükselişte olsa da büyük ayaklanmaların çıktığı dönemlerde yaşanan gerilemelerle birlikte grafikte

bir dalgalanma meydana gelmektedir. Ayrıca bu dönemlerde ithalat ve ihracat arasındaki makas da oldukça açılıyordu.

Girit'te çıkan isyanlar sadece insanlara ve üretime değil, Adanın ekolojisine de zarar veriyordu. Ağaçlar yakılıyor, hayvanlar telef ediliyordu. Zaten az olan otlaklar hayvanlar için tam olarak yeterli gelmemeye başladı. Bir de isyan dönemlerinde bağ ve bahçelerin ateşe verilmesi hem ürün verimini ve kalitesini düşürüyor hem de hayvanların yetersiz beslenmelerinden kaynaklı olarak hayvansal ürünlerin de kalitesizleşmesine neden oluyordu.

Bütün olumsuzluklara rağmen 19. yüzyılda Girit'te, neredeyse adayı çevrelemiş bir gümrük ağı vardı. Gümrük nezaretinin başında Gümrük Nazırı bulunuyordu. Adanın gümrük merkezi olan Hanya'da bulunan nazır, Girit'in hemen hemen her tarafına yayılmış durumda bulunan gümrükleri tek başına yönetmesi oldukça zordu. Bu yüzden başta Resmo ve Kandiye olmak üzere Girit'in hemen her köşesinde birer gümrük müdüriyeti ve memuriyeti oluşturulmuştu. Bazı bölgelerin ticarî hacimleri küçük olduğu için gümrük memurunun birden fazla göreve atanmıştı. Ancak Resmo gibi limanların ticaret ile zaman içerisinde büyümeye başlaması, var olan gümrük binasının dahi yetersiz kalmasına neden olmuştu. Bu yüzden yeni gümrük binaları inşa edilmişti. Bunun yanı sıra gelişen gümrük sisteminin doğal bir sonucu olarak istihdam da çoğalmış, yeni görevliler gümrüklerde çalışmaya başlamıştı.

Girit'in nüfusunu büyük oranda Hristiyanlar oluşturuyordu. Fakat Adadaki geniş gümrük ağı içerisinde genellikle Müslümanlar görev alıyorlardı. Ancak 19. yüzyılın son çeyreğinde padişahın izni ile gümrük memuriyetinde Gayrimüslimler de alınmaya başlanmıştı. Adadaki Hristiyan yoğunluğu göz önüne alınarak Girit'in gümrük nazırlığına Nikolaki İstavraki Efendi getirilmişti. Fakat Hristiyan memurlar “erbab-ı fesâda” teşvik ettiklerinden dolayı birkaç yıl içerisinde görevden alınmış, tekrar gümrük yönetimi Müslümanlara bırakılmıştı.

Girit'in gümrük ağı gelişmiş olmasına karşın limanlar birtakım olumsuz olaylarla karşı karşıya kalmıştı. Hanya, Resmo ve Kandiye gibi Adanın büyük limanları doğa karşısında yenilgi yaşıyordu. Dalgaların etkisiyle limanlar sık sık kum doluyordu. Bu yüzden büyük gemiler limanlara giremiyordu. Ürünler ancak kayıklarla rıhtımlara taşınabiliyordu. Limanlara doğru düzgün yatırım yapılmadığı için bir dönemin büyük ve

işlevsel limanları küçülmeye başlamıştı. Yine yüzyıl ortasında Adanın merkezi doğudan batıya, Kandiye'den Hanya'ya kaymıştı. Ancak beklenenin aksine ticarî hacimleri yükselmeye devam ediyordu. Kandiye Limanı, Ada içerisindeki en geniş ticarî hacme sahip olmuştu. Ada limanlarına Rusya'dan İngiltere'den, Fransa'dan, Mısır'dan, Danimarka'dan, İsveç'ten, Norveç'ten, Amerika'dan ve hatta Japonya'dan gemiler geliyordu. Bu gemilerle zeytin, sabun, keçiyoynuzu, yağ, şarap, kuru üzüm, koza, ipek, peynir, bileği taşı gibi ürünler, başta Avrupa olmak üzere dünyanın dört bir yanına taşınıyordu. Buna karşılık Adada bulunamayan ve ihtiyaç duyulan odun, deri, kahve, ecza ürünleri, hırdavat ürünleri, demir ürünleri temin ediliyordu. Bütün bunların sonucunda limanların dünya ticaretiyle entegre olmayı başardığını söyleyebiliriz.

Girit'in nüfusunu çoğunlukla Hristiyanlar oluşturunuyordu. Az sayıda da olsa Ermeni ve Yahudilerin de yaşadığı Adada, ticarî faaliyetlerle birlikte nüfus çeşitliliği artış göstermişti. Amerika'dan Japonya'ya kadar dünyanın pek çok bölgesinden insanlar Girit'e ya resmî bir görev ile çalışmaya ya da gemiler ile ticaret yapamaya gelmişti. Bu sayede Girit'in nüfus potansiyeli değişiklik göstermiş, oldukça geniş bir sınıra sahip olmuştu.

19. yüzyıl sonuna doğru Girit ticaretini etkileyen başka bir olay gerçekleşti. Hanya, Resmo ve Kandiye limanları haricinde Adadaki bütün limanlar kapatıldı. Buradaki amaç, kaos ortamını denetim altına almak olabilir. Çünkü Adanın merkezden uzak bir limanına, örneğin Estiye'ye veya küçük bir iskelesine gelecek olan gemiler ile Adadaki eşkıyanın işine yarayacak silah ve cephane taşınabilirdi. Ancak Adaya girişleri belirli bir dar alan içerisine sıkıştırıldığı zaman, eldeki memurlar ile daha sıkı denetim yapılabilirdi. Böylelikle ne adaya kaçak silah sokulabilir ne de ürün kaçırılabilirdi.

Girit'te 19. yüzyıl boyunca gerçekleşen siyasî kaosun yarattığı dalgalanmalara rağmen üretim ve ticaret açısından sürekli yükselen bir grafik içerisinde. Gümrüklerin sürekli olarak işler durumda olması ve bu devam eden ticaret içerisinde yer alan gümrük vergilerinden dolayı devamlı bir nakdî gelir sağlanıyordu. Gümrükler, elde edilen bu gelirin yarısı Adaya bırakılarak, buradaki devlet ve devlet kurumlarının ihtiyaçları karşılamak ve bütçe açıkları gidermeye çalışarak bir nevi “aracı hizmetler” sunan bir kurum kimliğine bürünmüştü.

II. Abdülhamid'in sosyal devlet anlayışı Girit'te tam olarak karşılık bulamamıştı. Venedik'ten kalma yollar, köprüler ve limanlar kullanılıyordu. Mehmed Ali Paşa'ya kadar Osmanlı tarafından hiçbir yenileme çalışmaları gerçekleştirilmemişti. Yine de gümrüklerden elde edilen gelir ile “aracı hizmet” görevi yerine getirilmişti. Okulların ihtiyaçları görüleceği zaman Girit bütçesinde para yoksa bütün yardımı Girit Rûsûmat İdaresi karşılamıştı. Hatta bazı durumlarda gelen gemilere ek vergi konulmuş, toplanan paralar okullara aktarılmıştı. Ayrıca bütçenin sıkıntı çektiği dönemlerde Girit'teki asker ve memurların maaşları da büyük oranda gümrük gelirlerinden ödenmişti. Dahası memur maaşlarından %10'luk kesinti yapılarak Haremeyn İkramiyesi, maaşları Girit Rûsûmat Nezareti üzerinden gümrük gelirlerinden karşılandığı görülmektedir. Böylelikle gümrükler Girit'in sadece ekonomik hayatının değil, sosyal hayatının da gelişmesine destek olmuştur.

Girit Gümrük İdaresi, Ada'da sanayi sektörünün gelişmesi için birtakım tavizler vermişti. Adaya gelen her üründen gümrük vergisi alan İdare, bir kereye mahsus olmak amacıyla Mösyö Likoni ve Zaveyani Biraderler'den, kuracakları fabrikalar için gerekli olan alet ve edevatı gümrük vergisinden muaf tutmuşlardı.

Girit, uluslararası sergide şarabıyla kazandığı ününü fazlasıyla hak ediyordu. Üzüm çeşitleriyle ve elde ettiği kaliteli şarabıyla tarihsel süreç içerisinde adından sıkça söz ettirmişti. Hatta Avrupa'nın en önemli şarap üreticisi olan İspanya ve Fransa ile yarışabilecek düzeye kadar gelmiş, şarap pazarını oldukça genişletmişti. Ancak Girit ekonomisinin en önemli ürünü zeytindi. Zeytinin bol olduğu senelerde Girit'in gümrük gelirleri artıyor, ekonomi düzeliyordu. Fakat verimsiz olduğu zamanlarda ise sık sık bütçe açıkları ortaya çıkıyordu. Böyle durumlarda ise Girit'teki en önemli para akışının yaşandığı kaynağa, gümrüklere yöneliyorlardı.

19. yüzyıl boyunca dalgalanan ama sürekli yükseliş eğiliminde bir grafiğe sahip olan Girit ekonomisi, yüzyıl sonunda, 1898 yılında fiili bir şekilde Osmanlı Devleti'nden kopma yaşamıştı. Artık sadece kâğıt üzerinde Osmanlı'ya bağlıydı. Bir tek devlet salnâmelerinde isim olarak geçiyor, diğer bölgelerdeki gibi Ada hakkında bilgi verilmiyordu. Bu dönemde Girit'in ithalatı 72 milyon kuruştan fazlaydı. Ancak ihracatı sadece 36 milyon kuruşun biraz üzerine çıkmıştı. İthalat ve ihracat arasındaki bu uçurum, Girit ekonomisinin ne kadar sarsılmış durumda olduğunu gözler önüne seriyor. İthalat ve

ihracat arasındaki bu büyük makas ancak 1908 yılına gelindiğinde oldukça daralmıştı. Bu yılda 92 milyon kuruşa yakın yapılan ihracata karşılık 105 milyonun biraz üzerinde bir ithalat geliri elde edilmişti.

Artık Girit gümrüklerinde Yunan tarifesi ve Yunan Krallığı'na özgü resmî damgalı belgeler kullanılmaya başlanmıştı. Kâğıt üzerinde Osmanlı Devleti'ne bağlı olan Ada, bütün yapılarıyla Yunanistan'a bağlıydı. Zaten 18 Nisan 1913 tarihinde Yunanistan Maliye Bakanlığı tarafından yayımlanan bir emirde, Girit'e gelecek Yunan mallarının gümrük vergilerinden muaf tutulacağı belirtilmişti. Çanlar çalıyordu. Girit bir bütün olarak Yunanistan'ındı. Bu emir üzerinden sekiz ay kadar bir süre sonra, 1 Aralık 1913 tarihinde Osmanlı Devleti hâkimiyetinden tam olarak çıkmış ve Yunanistan'a bağlanmıştı.

KAYNAKÇA

1.Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadaret (A.}) Mektubi Kalemî Evrakı (MKT.), 50/59.

Sadaret (A.}) Mektubi (MKT.) Mühimme Kalemî Evrakı (MHM.), 180/32, 182/40, 239/97.

Sadaret (A.}) Mektubi Kalemî (MKT.) Girid Evrakı (GR..), 2/61; 3/62; 3/65; 3/83; 3/88; 3/95; 4/3; 4/7; 4/25; 81/13.

Sadaret (A.}) Mektubi Kalemî (MKT.) Umum Vilayat Evrakı (UM), 4/2897; 547/58.

Babialı Evrak Odası Evrakı (BEO), 293/21945; 613/45933; 648/48553; 877/65764; 914/68520; 1188/89058; 1212/90859; 1236/92653; 1236/92676; 1239/92913; 1322/99142; 1344/100764; 1350/101207; 1401/105020; 1477/110761; 2296/172195.

Cevdet (C..) Belediye (BLD.), 51/2533.

Cevdet (C..) Maliye (ML..), 459/18641.

Dahiliye Nezareti (DH.) Hukuk Müşavirliği Evrakı (HMŞ.), 9/21.

Dahiliye Nezareti (DH.) Mektubi Kalemî (MKT.), 65/13; 65/40; 248/27; 303/7; 313/71; 319/65; 429/85; 1323/78; 1326/40; 1343/55; 1402/30; 1445/77; 1523/6; 1579/68; 1621/88; 1624/12; 1665/5; 1685/80; 1700/12; 1702/76; 1705/100; 1717/67; 1953/2; 1972/56; 1995/31; 2096/81.

Dahiliye Nezareti (DH.) Şifre Evrakı (ŞRF.), 195/61.

Dahiliye Nezareti (DH.) Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (TMİK.) Muamelat (M..), 11/24.

Hariciye Nezareti (HR.), İdare (İD..), 813/1; 813/2; 813/3; 813/4; 813/5; 813/6; 813/7; 813/8; 813/9; 813/10; 813/11; 813/12; 813/13; 813/14; 813/15; 813/17; 813/18; 813/44; 813/45; 813/46; 813/47; 813/48; 813/49.

Hariciye Nezareti (HR.) Tahrirat (TH..), 107/16; 179/54.

Haritalar (HRT.h..), 281; 284.

İrade (İ..) Dahiliye (DH..), 794/64427; 807/65239; 915/72663; 987/77958; 1026/80918; 1145/89290; 1163/90906; 1265/99477.

İrade (İ..) Hususi (HUS.), 16/138; 65/103.

İrade (İ..) Maliye (ML..), 13/45.

İrade (İ..) Mümtaze (MTZ.), Girid (GR..), 4/7; 16/544; 19/663; 19/673; 21/816; 27/974.

İrade (İ..) Rüşumat (RSM.), 1/42; 2/16; 3/32; 4/31; 7/5; 8/13; 11/13.

İrade (İ..) Taltifat (TAL.), 87/22.

Maarif Nezareti (MF.) Mektubi Kalemi (MKT.), 46/55; 87/154; 182/62; 190/88; 498/48.

Maliye Nezareti (ML.) Varidat Muhasebe (VRD.) Cizte Defterleri (CMH.d), 1335.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.), 19/58; 20/23; 31/22; 35/22; 46/3; 52/16.

Meclis-i Vala Evrakı (MVL.), 429/9.

Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD.), 285/38; 293/2; 294/32; 567/4; 570/1; 570/36; 574/47; 579/9; 581/40; 583/17; 585/52; 586/20; 874/15; 888/72; 889/28; 889/40; 900/10; 921/4; 937/27; 1109/9; 1109/24; 1109/27; 1381/3; 2372/57; 2372/58; 2372/63; 2438/16.

Yıldız (Y..) Sadaret (A...) Hususi Maruzat Evrakı (HUS.), 168/93; 256/76; 369/42; 385/60; 486/119.

Yıldız (Y..) Sadaret (A...) Resmi Maruzat Evrakı (RES.), 13/33; 38/10.

Yıldız (Y..) Esas Evrakı (EE..), 47/18.

Yıldız (Y..) Mütenevvi Maruzat Evrakı (MTV.), 27/14; 35/78; 47/44; 91/26; 182/159.

Yıldız (Y..) Perakende Evrakı (PRK.) Askeri Maruzat (ASK.), 27/7; 54/84; 57/33; 113/57; 144/98.

Yıldız (Y..) Perakende Evrakı (PRK.) Maliye Nezareti Maruzatı (ML..), 4/46; 5/39; 13/19; 18/52.

Yıldız (Y..) Perakende Evrakı (PRK.) Şura-yı Devlet Maruzatı (ŞD.), 2/16.

Yıldız (Y..) Perakende Evrakı (PRK.) Umumi (UM..), 15/46.

The National Archives, Foreign Office (F.O.), No. 424, Consul-General Wratishlaw to Sir Edward Grey, 18 April 1913.

F.O., No. 426, Sir Edward Grey to Sir F. Elliot, 18 April 1913.

2.Resmî Yayınlar

“%3 gümrük resmi munzamı hakkında düvel-i sittei muazzama ile imza olunan itilâfname”, **Düstûr**, I. Tertip, Cilt: 8, s. 692.

“1325 senesin muvazene-i umumiyye kanunu-1 Ağustos 1325”, **Düstûr**, II. Tertip, Cilt: 1, s. 443.

“Cemiyet-i rûsûmiyye azasının tenzil-i adliyeyle heyet-i teftîşîyye rûsûmiyyenin lağvu hakkında irade-i seniyye, 19 Temmuz 1324 (1908)”, **Düstûr**, 2. Tertip, Cilt: 1, s. 39-40.

“Comercial Crete”, **Daily Consular and Trade Reports**, Tuesday, March 23, 1909, No. 3436, Washington D. C..

“Crete. Report by Mr. Consul Dennis, on the Trade and Commerce of the Island of Crete for the Year 1869”, **Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty’s Consuls, in 1869-1870**, Harrison Andsons, London, 1871.

“Crete. Report by Mr. Consul Frank Hay on the Trade of the Island of Crete for the Year 1864”, **Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty’s Consuls**, Harrison And Sons, London, 1865.

“Dersaadet gümrükleri ile mülhakat gümrüklerinin meamele-i dâhiliyesine dair nizamnâme”, **Düstûr**, I. Tertip, C. 2, 1289 (1873), s. 621-639.

“Dersaadet Gümrükleri ile Mülhakat Gümrüklerinin Muamele-i Dahiliyesine Dair Nizamname”, **Düstûr**, I. Tertip, Cilt: 2, 1289 (1873).

“Dersaadette bir ihracat heyeti teşkili hakkında Kanun-ı muvakkat, 1 Eylül 1332”, **Düstûr**, II. Tertip, Cilt: 8, s. 1285-87.

“Duhanın suret-i inhisarda idaresi ve memurların vezâifine dair nizam”, **Düstûr**, I. Tertip, Cilt: 2, 1289, s. 621-639.

“Esaretin men’i hakkındaki 25 Eylül 1926 tarihli mukaveleye iltihakımıza dair kanun”, **Düstûr**, III. Tertip, Cilt: 14, ss. 1333-1336.

“Girid Vilayet Nizamnâmesi”, **Düstûr**, I. Tertip, Cilt: I, ss. 652-687.

“Gümrük resminin tezyidi hakkında kanun-ı mukavvat, 7 Eylül 1330”, **Düstûr**, II. Tertip, Cilt: 6, s. 1276-1277.

“Gümrüklerce Hile ve Huda’nın Men’i Hakkında Nizamnâme”, **Düstûr**, I. Tertip, Cilt: 2, s. 586-596.

“Gümrüklerce icra edilecek muayene-i sıhhiye nizamnâmesi”, 20 Mayıs 1321 (1905), **Düstûr**, I. Tertip, Cilt: 8, Ankara 1943, s. 245-250.

“Gümrüklerce sıklet-i eşya üzerinden resim ahzı hakkında kanun ve merbut tarife-i umumiyye, 10 Mart 1332”, **Düstûr**, II. Tertip, Cilt: 8, s. 778-852.

“Gümrüklerce vaki olan muayene-i sıhhiyeye dair olupp, mer’iyet-i ahkamına irade-i seniyye helafet-penahi şeref-sudur buyrulmuş olan nizamnâme”, 14 Şubat 1315 (1899), **Düstûr**, I. Tertip, Cilt: 7, Ankara 1941, s. 375-379.

“Halepa Kararnamesi”, 13. Madde, **Düstûr**, I. Tertip, Cilt: 4, s. 861.

“İdhalat Resminin Tezyidi Hakkında Kanun-ı Muvakkat”, **Düstûr**, II. Tertip, Cilt: 7, s. 610.

“İhracat Heyeti teşkiline mütedair 16 Zilka’de 1334 (1 Eylül 1332) tarihli kanun-ı muvakkatın tatbikatı hakkında nizamnâme, 12 Eylül 1332”, **Düstûr**, II. Tertip, Cilt: 8, s. 1305-1310.

“İthal resminin tezyidi hakkında kanun-ı muvakkat, 18 Mayıs 1331”, **Düstûr**, II. Tertip, Cilt: 7, s. 610.

“Muamele-i Rüsumiyyeye Mahsus Talimat-ı Mahsusa”, 1 Şubat 1322 (1907), **Düstûr**, I. Tertip, Cilt: 8, s. 651.

“Rüsûmat Heyet-i Teftişiyyesi vezâifine dair nizamnâme, 29 Muharrem 1324 ve 12 Mart 1322 (1906)”, **Düstûr**, I. Tertip, Cilt: 8, s. 467-469.

“Rüsûmat Muhafaza Nizamnâmesi”, **Düstûr**, I. Tertip, C. 7, Ankara 1941, s. 413.

“Rüsûmat Nezaretlerinin suret-i teşkilleri le tayin olunan rüsûmat nazırlarının keyfiyet-i memuriyetlerine mütedair talimat”, **Düstûr**, I. Tertip, C. 2 1289 (1873), s. 546-550.

“Sevahil ve Kara Hududu Gümrükleri ile Kadim Kara Gümrükleri Hakkında Nizamname”, **Düstûr**, I. Tertip, Cilt: 2, 1289 (1873), s. 557.

“Üsesara-yı Zenciye Ticaretinin Men’ine dair kanun, 4 Kanun-u evvel 1305 (1889)”, **Düstûr**, I. Tertip, Cilt: 6, Ankara 1939, ss. 486-489.

ADM 116/93, Vol. 2. Telegram No. 107. Biliotti to Constantinople Embassy, 5 November 1898.

Dersaadet Gümrükleri Hamallarına Mahsus Talimat, Matbaa-i Ahmed İhsan, İstanbul, 1323.

Devlet-i Aliyye-i Osmaniye’nin 1313 senesine mahsus istatistik-i umumîsidir, İstatistik-i Umumi İdaresi, Alem Matbaası, İstanbul, 1316.

Diplomatic and Consular Reports Turkey, Report for the year 1901 on the trade of Crete.

Diplomatic and Consular Reports Turkey, Report for the year 1907 on the trade, shipping and agriculture of Crete, London, 1908.

İzmir Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası ihracat ve idhalat.

Memalik-i Osmaniye'nin 1325 senesine mahsus orman istatistiğidir, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet, 1329.

National Army Museum. 6807-171, Diary of the detachment 1st B^N. Seaforth Highlanders at Canea, Crete, during the early days of the International Occupation, 1897.

Report on the trade of Crete for the year 1905, by Mr. Vice-Consul G. Lascelles.

Return of Civil and Criminal Cases Tried in the Consular Courts in the Ottoman Dominions 1856-75, Harisson and Sons, London, 1875.

Rûsûmat Salnâmesi, Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaası, Dersaadet, 1330.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Dersaadet Hicri 1325 (1907).

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanliyye, H. 1323 (1905).

Salnâme-i Vilâyet-i Girid, H. 1292/M. 1875-1876, Def'a 1, Matbaa-yı Vilâyet-i Girid.

Salnâme-i Vilâyet-i Girid, H. 1293/M. 1876-1877, Def'a 2, Matbaa-yı Vilâyet-i Girid.

Salnâme-i Vilâyet-i Girid, H. 1309/M. 1891-1892, Def'a 3, Matbaa-yı Vilâyet-i Girid.

Salnâme-i Vilâyet-i Girid, H. 1310/M. 1892-1893, Matbaa-yı Vilâyet-i Girid.

3.Sürelî Yayınlar

Ahenk, 30 Nisan 1326-13 Mayıs 1910.

Ahenk, 8 Haziran 1328-21 Haziran 1912.

Mecmua-i Muahedat, Cilt: 1, 1. Cüz, Hakikat Matbaası, Dersaadet, 1294.

Mecmua-yı Ebuzziya.

Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası, 1324-1325 (1908-1909), Cilt: I, İstanbul, 1341, s. 105-106.

Takvim-i Vekayi, 28 Mart 1864.

Takvim-i Vekayi, Defa 263, Fi 26 Za Sene 1259 (18 Aralık 1843).

Takvim-i Vekayi, Defa 312, Fi. 22 Z Sene 1262 (11 Aralık 1846).

Takvim-i Vekayi, Defa 313, Fi. 29 Z Sene 1262 (18 Aralık 1846).

Takvim-i Vekayi, Defa 315, Fi 14 M Sene 1263 (22 Aralık 1847).

Takvim-i Vekayi, Defa 315, Fi 14 M Sene 1263 (22 Aralık 1847).
Takvim-i Vekayi, Defa 321, Fi 27 S Sene 1263 (14 Şubat 1847).
Takvim-i Vekayi, Defa 323, Fi 11 Ra Sene 1263 (27 Şubat 1847).
Takvim-i Vekayi, Defa 332, Fi 14 Ca Sene 1263 (30 Nisan 1847).
Takvim-i Vekayi, Defa 334, Fi 28 Ca Sene 1263 (14 Mayıs 1847).
Takvim-i Vekayi, Defa 340, Fi 10 B Sene 1263 (24 Haziran 1847).
Takvim-i Vekayi, Defa 342, Fi 24 B Sene 1263 (8 Temmuz 1847).
Takvim-i Vekayi, Defa 343, Fi 3 Ş Sene 1263 (17 Temmuz 1847).
Takvim-i Vekayi, Defa 346, Fi 23 Ş Sene 1263 (6 Ağustos 1847).
Takvim-i Vekayi, Defa 392, Fi 21 Za Sene 1264 (19 Ekim 1848).
Takvim-i Vekayi, Defa 394, Fi 18 Z Sene 1264 (15 Kasım 1848).
Takvim-i Vekayi, Defa 396, Fi 18 M Sene 1265 (14 Kasım Aralık 1848).
Takvim-i Vekayi, Defa 399, Fi 28 S Sene 1265 (23 Kasım Ocak 1849).
Takvim-i Vekayi, Defa 633, Fi Gurre-i Ramazan 1278.
Takvim-i Vekayi, Defa 64, Fi 22 RA Sene 1249 (9 Ağustos 1833).
The Century Illustrated Monthly Magazine.
Ulum-u İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası.

4.Araştırma ve İnceleme Eserleri

“Grand Oriental Cruise”, **The Century Illustrated Monthly Magazine**, Volume: XCVII, November 1918 to April 1919.

“İstatistik, Girid’in Nüfus ve Ahval-i Ticariyesi”, **Mecmua-yı Ebuzziya**, Aded: 134, 4 Rebiü’l-evvel Sene 1330.

“İstikraz Mukaveleleri”, **Ulum-u İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası**, Cilt: 2, Sayı: 6, 1325.

“Mühim bir İstatistik”, **Mecmua-yı Ebuzziya**, Cüz: 34, 16 Cemaziye’l-Ahir Sene 1300, ss. 1072-1074.

A Hand-book for travellers in the Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor, and Constantinople; being a guide to the principal routes in those countries, including a description of Malta; with maxims and hints for travellers in the east, John Murray, London, 1845.

- A. Du Velay, **Türkiye Maliye Tarihi**, Maliye Tetkik Kurulu, Ankara, 1978.
- Abaylı, Özcan, **İslam Tarihi ve Sanatları Alanında Müzik Ritüelleri: Girit Bektaşiliği Örneği**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış İzmir, 2021.
- Adıyeke, A. Nükhet, **Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)**, TTK, Ankara, 2000, (Girit).
- Adıyeke, Ayşe Nükhet, **Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)**, (Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 1994 (Girit Bunalımı).
- Adıyeke, A. Nükhet ve Nuri Adıyeke, “Yunan İsyanı Sırasında Girit’te İrtidad Olayları”, **Kebikeç**, Sayı: 10, 2000, (İrtidad), ss. 107-114.
- Adıyeke, Ayşe Nükhet ve Nuri Adıyeke, **Fethinden Kaybına Girit**, Babıâli Kültür Yayınları, İstanbul, 2006, (Fetihten Kaybına).
- Adıyeke, Ayşe Nükhet ve Nuri Adıyeke, **Osmanlı Dönemi Kısa Girit Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021, (Kısa Girit Tarihi).
- Adıyeke, Nuri, “Girit Savaşları ve Birleşik Hristiyan Orduları”, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt: 9, Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, (Hristiyan Orduları), ss. 738-745.
- Adıyeke, Nuri, **Hikâyet-i Azimet-i Sefer-i Kandiye**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1988, (Kandiye).
- Adıyeke, Nuri ve Ayşe Nükhet Adıyeke, “Girit’in “Hakk ve Adl ile Cedîden Tahrîri”: 1705 Yılında Girit’te Yapılan Tahrirler ve Düzenlemeler”, **Belleten**, Cilt: 84, Sayı: 299, Nisan 2020, ss. 203-242.
- Ahmed Midhat, **Ekonomi Politik**, Kırkanbar Matbaası, İstanbul, 1296.
- Ahmed Refik, **Eski İstanbul**, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1931, (İstanbul).
- Ahmed Refik, **Hicrî On Birinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100)**, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931, (İstanbul Hayatı).
- Ahmed Rif’at [Yağlıkçızâde], “Girid”, **Lugât-ı Târîhiyye ve Coğrâfiyye**, Cilt: 6, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1300, ss. 81-82.
- Ahmed Rif’at [Yağlıkçızâde], “Hanya”, **Lugât-ı Târîhiyye ve Coğrâfiyye**, Cilt: 3, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1300, ss. 84-85.

- Ahmed Rif'at [Yağlıkçızâde], "Resmo", **Lugât-ı Târîhiyye ve Coğrâfiyye**, Cilt: 3, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1299, s. 292.
- Ahmet Esat [Ben'im], "Gümrüklerimizde Ecnebi Mütchassıslar", **Gümrük Rehberi**, Sayı: 331, 1937.
- Akdağ, Mustafa, "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt 13, Sayı: 1-2, 1955, ss. 27-51.
- Akdağ, Mustafa, **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi**, Cilt: II (1453-1559), Cem Yayınları, İstanbul, 1974.
- Akgündüz, Ahmed, **Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri**, Cilt: I, OSAV, İstanbul, 2006.
- Aktepe, Münir (yay. haz.), **Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi**, Cilt: X, TTK, Ankara, 1993.
- Akün, Ömer Faruk, "Ahmed Vefik Paşa", **DİA**, Cilt: 2, İstanbul, 1989, ss. 143-157.
- Akyar, Yasemin, **Giritli Göçmenlerin Sosyolojik Görünümü: Antalya İli Örneği**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2020.
- Akyay, Bülent, "Evliyâ Çelebi Seyahatnamesine Göre Benefşe (Menekşe)", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Cilt: 11, Sayı: 2, 2011, ss. 129-154.
- Akyiğitzade Musa, **İlm-i Servet Veyahud İlm-i İktisat**, yay. haz. Gökçen Coşkun Albayrak, Hamdi Genç, Saim Çağrı Kocakaplan, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016.
- Alaeddinoğlu, Sibel, **Girit'te Valide Sultan Vakıfları**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2020.
- Ali Cevad, "Girid", **Memâlik-i Osmâniyye'nin Târih ve Coğrâfya Lugâtı**, Cilt: 3, Kasbar Matbaası, İstanbul, 1316, ss. 659-665.
- Ali Cevad, "Hanya", **Memâlik-i Osmâniyye'nin Târih ve Coğrâfya Lugâtı**, Cilt: 1, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet, 1313, ss. 319-321.
- Ali Cevad, "Kandiye", **Memâlik-i Osmâniyye'nin Târih ve Coğrâfya Lugâtı**, Cilt: 2, Kasbar Matbaası, İstanbul, 1314, ss. 623-626.
- Ali Sâib, "Girid Ceziresi", **Coğrâfya-yı Mufasssal Memâlik-i Devlet-i Osmâniyye**, Matbaa-i Ebüzziyâ, Kostantiniyye, 1304, ss. 107-116.

- Aliusta, Hakan, “Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında XVII-XVIII. Yüzyıllarda Sinop Gümrüğü Gelir-Gider Muhasebesi”, **Muhasebe ve Denetime BAKIŞ**, Sayı: 69, Mayıs 2023, ss. 291-320.
- Allbaugh, Leland, **Crete: Case Study of an Underdeveloped Area**, Princeton University Press, Princeton, 1953.
- Alphonse de Lamartine, **Voyage en Orient**, Librairie Hachette, Paris, 1913.
- Anagnostis, Johannis, “**Selânik (Thessaloniki)’in Son Zaptı Hakkında Bir Tarih**” (**Sultan II. Murad Dönemine Ait Bir Bizans Kaynağı**), trc. ve nşr. Melek Delilbaşı, TTK, Ankara, 1989.
- Andrea Kopasi, “Girid’in Ahval-i Umumiye ve Tarihiyesi”, **Mecmua-yı Ebuzziya**, Cüz: 69, Gurre-i Cemaziye’l-Evvel 1315, (Girid), ss. 1085-1093.
- Andrea Kopasi, “Girid’in Ahval-i Umumiye ve Tarihiyesi”, **Mecmua-yı Ebuzziya**, Cüz: 70, 15 Cemaziye’l-Evvel 1315, (Ahval), ss. 1158-1163.
- Andrea Kopasi, “İstatistik: Girid’in Ahval-i Umumiye ve Tarihiyesi”, **Mecmua-yı Ebuzziya**, Cüz: 72, 15 Cemaziye’l-Ahir 1315, (Ahval-i Umumiye), ss. 1241-1248.
- Andrea Kopasi, “İstatistik: Girid’in Nüfus ve Ahval-i Ticariyesi”, **Mecmua-yı Ebuzziya**, Cüz: 134, 4 Rebiü’l-Evvel Sene 1330, (Nüfus), ss. 186-191.
- Andrea Kopasi, “Girid’in Ahval-i Umumiye ve Tarihiyesi”, **Mecmua-yı Ebuzziya**, Cüz: 75, Gurre-i Şaban 1315, (Girid’in Ahval), ss. 1398-1403.
- Andrea Kopasi, Girid’in Ahval-i Umumiye ve Tarihiyesi”, **Mecmua-yı Ebuzziya**, Cüz: 76, 15 Şaban 1315, (Girid’in Ahval-i Umumiyes), ss. 1424-1435.
- Arıkan, Zeki, “Osmanlı İmparatorluğu’nda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)”, **Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1991, ss. 279-306.
- Atabey, Selma, **Girit Mutfağının Türk Mutfak Kültüründeki Yeri ve Sürdürülebilirliği**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın, 2022.
- Atan, Turhan, **Türk Gümrük Tarihi, Başlangıçtan Osmanlı Devletine Kadar**, Cilt: I, TTK, Ankara, 1990 (Gümrük).
- Atan, Turhan, **Türk Gümrük Tarihi, Osmanlı Gümrükleri**, Cilt: II, Gümrük Müfettişleri Derneği, Ankara, t.y., (Osmanlı Gümrükleri).

- Avcı, Uğur, “Mülkiyelilerin “Baba”sı: Aynîzâde Hasan Tahsin (1876-1962)”, **Anasay**, Sayı: 23, 2023, ss. 171-199.
- Aydoğan, Gülhan, **Mudanya Giritli Mahallesi Geleneksel Konutlarının Mimarlık Özellikleri Üzerine Bir Araştırma**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 1994.
- Aylot, Halim, **Türkiye’de Zabıta**, Ankara, 1947.
- Aymard, Maurice, “XVI. Yüzyılın Sonunda Akdeniz’de Korsanlık ve Venedik”, çev. M. Genç, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 23, Sayı: 1-2, 1963, ss. 219-239.
- Aynîzade Hasan Tahsin, “Gümrük Tarifeleri”, **İktisadiyyat Mecmuası**, Yıl: 1, Sayı: 1, 8 Şubat 1331.
- Aypak, Ayhan, **Türk Edebiyatının Girit Mübadelesini Anlatan Romanların Tema Bakımından İncelenmesi**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa, 2019.
- Babaninoğlu Bayıl, Yüksel, “Osmanlı Devletinde Kadın Kolcular 1882-1912”, **“Tarihin İzinde Bir Ömür”**, Prof. Dr. Nuri Yavuz’a Armağan, ed. N. Hayta, B. Demirtaş, M. Can, Berikan Yayınevi, Ankara, 2019, ss. 197-211.
- Balcı, Sezai, “Osmanlı Devlet Teşkilâtında Haremeyn Tercümanlığı”, **History Studies**, Volume: 5, Issue: 5, September 2013, ss. 39-61.
- Balta, Evangelia, “Ege’nin Ada Dünyası (15-19. Yüzyıllar)”, **Akdeniz Dünyası, Düşünce, Tarih, Görünüm**, Ed. Kudret Emiroğlu, Oktay Özel, Eyüp Özveren, Süha Ünsal, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 89-98.
- Balta, Evangelia ve Yücel Dağlı, “Evliyâ Çelebi’ye Göre Mora Yarımadası ve Girit’te Bağcılık ve Şaraplar”, **Evliyâ Çelebi Konuşmaları/Yazılar**, haz. Sabri Koz, YKY, İstanbul, 2011, ss. 103-127.
- Barkan, Ömer Lütfi, “XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları”, **Kanunlar**, Cilt: 1, İstanbul, 1943.
- Baron de Tott, **18. Y.yılda Türkler, Türkler ve Tatarlara Dâir Hâtıralar**, çev. Mehmet R. Uzmen, Tercüman, İstanbul, t.y., (Türkler).
- Baron de Tott, **Memoires sur le Turcs et les Tartares**, Volume: 4, Amsterdam, 1784, (Tures).

- Bay, Abdullah, “Osmanlı Gümrüğünde Bir Geçiş Belgese: Pasavan veya Geçit Tezkeresi”, **Kebikeç**, Sayı: 43, 2017, ss. 325-356.
- Beldiceanu, Nicoara, **Recherche sur la ville Ottomane XV. Siecle étude et Actes**, Paris, 1973.
- Ben'im, Ahmet Esat, “Gümrük Kimyahaneleri”, **Gümrük Rehberi**, No. 840, ss. 14032-14038.
- Beydilli, Kemal, “Mehmed Emin Âlî Paşa”, **DİA**, Cilt: 2, İstanbul, 1989, (Âlî), ss. 425-426.
- Beydilli, Kemal, “Sâdık Mehmed Paşa”, **DİA**, Cilt: 35, İstanbul, 2008, (Sâdık), ss. 397-399.
- Beyhan, Mehmet Ali, “Girit’e Dair Önemli Bir Kaynak: Mahmud Celaleddin Paşa’nın Girit İhtilâli Tarihi”, **Sosyoloji Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 22, 2011, (Celaleddin Paşa), ss. 133-155.
- Beyhan, Mehmet Ali, “II. Abdülhamid Döneminde Hafıyye Teşkilâtı ve Jurnaller”, **İlmî Araştırmalar**, Sayı: 8, 1999, (Jurnaller), ss. 65-83.
- Binbaşı Hüseyin, **Memâlik-i Osmâniyye’nin Zirâat Coğrâfyası**, Mihran Matbaası, İstanbul, 1303.
- Binbaşı Mehmed Nasrullah, Kolağası Mehmed Rüşdü, Mülazım Mehmed Eşref, **Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâneye Mahsus Mükemmel ve Mufasssal Atlas**, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul, 1325, ss. 28-31.
- Binbaşı Mustafa Rasim, **Memâlik-i Mahruse-i Şahane Coğrafiyası**, Tophane-i Amire Matbaası, İstanbul, 1305, ss. 105-111.
- Birdal, Murat, **The Political Enocomy of Ottoman Public Debt, Insolvency and European Financial Control in the Late Nineteenth Century**, I. B. Tauris Publishers, London, 2010.
- Bostan, İdris, “Kadırgadan Kalyona, 17. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Gemi Teknolojisinin Değişimi”, **Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006, ss. 183-206.
- Bowring, John, **Report on Egypt and Candia**, W. Clowes and Sons, London, 1840.
- Bozkurt, Nebi, “Korsan”, **DİA**, Cilt: 26, Ankara, 2002, ss. 210-212.
- Bozoklar Ardalı, Ferda, **Eleni’nin Kızı Halime**, Şenocak Yayıncılık, İzmir, 2011.

Braudel, Fernand, “Deniz”, **Akdeniz, Mekân ve Tarih**, Ed. Fernand Braudel, çev. Necati Erkurt, Metis Yayınları, İstanbul, 1990.

Bulunur, K. İlker, “Osmanlı Dönemi Karadeniz Ticaret Tarihine Bir Katkı: Akkirman Gümrüğü (1505)”, **Omeljan Pritsak Armağanı**, Ed. Mehmet Alpargu, Yücel Öztürk, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya, 2007, (Akkirman Gümrüğü), ss. 525-581.

Bulunur, Kerim İlker, **Osmanlı Gümrük Sistemi (1476-1620)**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2020, (Gümrük Sistemi).

Burian, Orhan, “Türk-İngiliz Münasebetlerinin İlk Yılları”, **AÜDTCF Dergisi**, Cilt: IX, Sayı: 1-2, 1951.

Candia Water, <https://britishinterventionincrete.wordpress.com/2016/05/10/candia-water/>, (10.06.2021).

Cankara, Melis, **Mubadelenin Sessiz Tanıkları: Lozan Antlaşması ile El Değiştiren Girit-Resmo Yapıları**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2016.

Cengiz, Hasan Ali, “Osmanlı Kaynaklarında Girit Seferi”, **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 9, Sayı: 17, Ocak 2019, ss. 105-133.

Cezar, Yavuz, “Osmanlı Maliyesinde XVII. Yüzyılın İkinci Yarısındaki “İmdadiyye” Uygulamaları”, **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi**, Sayı: 2, 1984, ss. 69-102.

Cipolla, Carlo M., **Neşeli Öyküler**, çev. Tülin Altınova, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, (Neşeli).

Cipolla, Carlo M., **Silahlar ve Avrupa Sömürgeciliği**, çev. Taşkın Temiz, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1998, (Avrupa Sömürgeciliği).

Cipolla, Carlo, **Before the Industrial Revolution: European Society and Economy, 1000-1700**, 3rd ed, Routledge, London, 1993, (European Society).

Combes, Paul, **L'île de Crète, étude géographique, historique, politique et économique**, Paris, 1897.

Council de Cooperation Douaniere, La Nomenclature de CCD, Bruxell, 1978.

Crowley, Roger, **İmparatorların Denizi Akdeniz**, çev. Cihat Taşçıoğlu, April Yayıncılık, İstanbul, 2014.

Cuinet, Vital, **La Turquie d'Asie, Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée de L'Asie Mineure**, Vol.: I, Ernest Leroux, Paris, 1894.

Çelik, Birten, “Osmanlı Gümrüklerinde 19. Yüzyıl Son Döneminde Yapılan Reformlar ve Yabancı Uzmanlar”, **XVIII. Türk Tarih Kongresi**, Cilt: III, TTK, Ankara, 2018, (Reformlar), ss. 173-212.

Çelik, Birten, “Osmanlı Gümrüklerinde Kadın İstihdamı: Kadın Gümrük Kolcuları (1901-1908)”, **Belleten**, Cilt: LXXIX, Sayı: 286, Aralık, 2015, (Kadın İstihdamı), ss. 1003-1037.

Çelik, Gülfettin, “Osmanlı Toplumsal Sisteminin Bir Göstergesi Olarak XIX. Yüzyılda Osmanlı Ulaşım Ağının Yeniden Oluşumu ve Nüfusun İskanı”, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt: 13, Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 936-941.

Çelik, Rüştü, **Kandiye Olayları, Girit'in Osmanlı Devletinden Kopuşu**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012.

Çetin, Mehmet, “Osmanlı Devleti'nde Bir İngiliz Sermaye Girişimi: Şirket-i Maliye-i Mahdûde-i Osmanî”, **Belleten**, Cilt: 86, Sayı: 305, Nisan 2022, ss. 219-249.

Çilingir, Vasfi, **Girit Türklerinde Musiki Kültürü**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1997.

Çobanoğlu, Ahmet Vefa, Özkal Ertuğrul, “Kemâleddin Bey, Mimar”, **DİA**, Cilt: 25, Ankara, 2002, ss. 230-231.

Çolak, Fatma, **Hatay'da Girit Muhacirleri Ağzı**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay, 2021.

Çoruh, Haydar, “Osmanlı Devleti'nde Nehir Islahı ve Taşkın Organizasyonu (Meriç/Enez Limanı, Savreyn, Seyhan/Ceyhan, Sakarya/Mudurnu)”, **OMAD**, Cilt: 5, Sayı: 12, Temmuz 2018, ss. 167-185.

Dalsar, Fatih, “Bursa Şer'i Mahkeme Sicillerine Göre: Selim I. in Dobrovnik Cumhuriyeti ile Yaptığı Muahede”, **Tarih Vesikaları**, Cilt: II, Sayı: 12, Nisan 1943, (Şer'i Mahkeme), ss. 410-414.

Dalsar, Fatih, **Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik**, İstanbul, 1960 (İpekçilik).

Danışman, Zuhuri (yay. haz.), **Koçi Bey Risalesi**, MEB Basımevi, İstanbul, 1972.

- Darling, Linda, “Ottoman Customs Registers (Gümrük Defterleri) as Sources for Global Exchange and Interaction”, **Review of Middle East Studies**, Vol. 49, Issue: 1, 2015, pp. 3-22.
- De Kay, James Ellsworth, **Sketches of Turkey in 1831 and 1832**, J. & J. Harper, New-York, 1833.
- Delilbaşı, Melek, “Ortaçağ’da Türk Hükümdarları Tarafından Batılılar’a Ahidnâmelerle Verilen İmtiyazlara Genel Bir Bakış”, **Belleten**, Cilt: XLVII, Sayı: 185, Ocak 1983, ss. 95-103.
- Demirdeler, Zeynep, **Mersin’de Giritli Olmak: Giritli Göçmenlerin Halk Kültürü Üzerine Bir Araştırma**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2019.
- Demirkol, Kurtuluş, “Evrâk-ı Sahîha İdaresi: Osmanlı İmparatorluğu’nda Resmi Evrakların Tekelleşmesi”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 2, 2017, ss. 873-896.
- Dernschwam, Hans, **İstanbul ve Anadolu’ya Seyahat Günlüğü**, çev. Yaşar Özen, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1992.
- des Fosses, Henri Castonnet, **La Crète et L’Hellénisme**, Ancienne Maison Charles Douniol, Paris, 1897.
- Detorakis, Theocharis E., **Geschichte Von Kreta**, Die Übersetzung: Johanna Ribov (Teil 1-5, Teil 7), Gregori Kapandaidakis (Teil 6), Heraklion, 1997.
- Devellioğlu, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Aydın Kitabevi, Ankara, 2010.
- Durrell, Lawrence, “Landscape With Olive Trees”, **Prospero’s Call**, London, 1976.
- Duru, Pertev, “Gümrük Muhafazanın Morfolojisi”, **Gümrük Bülteni**, Cilt: XI, Sayı: 132.
- Düvenci Karakoç, Fulya, **Mudanya’nın Akdenizli Konukları: Giritliler**, Mudanya Belediyesi, Mudanya, 2009.
- E. Dentu, **La Vérité Sur Les événements de Candie**, E. Dentu, Libraire-éditeur, Paris, 1858.
- Eldem, Edhem, “Tarih bir adaya sığar mı?”, **Kitap-lık**, Sayı: 215, Mayıs-Haziran 2015, ss. 19-27.

- Eldem, Vedat, **Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik**, TTK, Ankara, 1994.
- Emecen, Feridun M., “*İbretnûma-yı Devlet* Adlı Eserin Yazarı Mustafa Kesbî midir? XVIII. Yüzyılın Bilinmeyen Bir Tarihçisi Üzerine Notlar”, **Tarih Dergisi-Turkish Journal of History**, Sayı: 71, 2020, (Mustafa Kesbî), ss. 197-221.
- Emecen, Feridun, “Başbâki Kulu”, **DİA**, Cilt: 5, İstanbul, 1992, (Başbâki), ss. 126-127.
- Eralaca, Hasancan, **Tahrir Defterlerine Göre Girit Eyaleti (1645-1704)**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa, 2021.
- Ergin, Osman [Nuri], **Türkiye Maarif Tarihi**, Cilt: III, Eser Kültür Yayınları, İstanbul, 1977.
- Erim, H. Neşe ve Aslihan Nakiboğlu (yay. haz.), **Gümrük Yıllığı: Rûsumat Salnamesi**, Gümrük ve Ticaret Bakanlığı, Ankara, 2015.
- Erim, H. Neşe, **Osmanlı Doğu Ticareti: 18. Yüzyılda Erzurum Gümrüğü**, Libra, İstanbul 2019.
- Erkek, Mehmet Salih, “Az Yazınız! Lakin Yazacak Çok Şey Vardır: Girit'te Esir Uşaklı Ali Ustazâde Mehmed Efendi'nin Esaret Mektupları”, **Uşak'ın Yunan İşgalinden Kurtuluşunun 100. Yıl Hatırası**, Ed. Sadiye Tutsak, Filiz Çolak, Barış Metin, Mehmet Önder Duran, Serkan Erdoğan, Cilt: 2, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2023, ss. 1129-1153.
- Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, Cilt: 8, haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Robert Dankoff, YKY, İstanbul, 2003.
- F. W. Sieber, **Travels in the Island of Crete, in the year 1817**, Sir Richard Phillips & Co., London, 1823.
- Farmes Plowing, Acrotiri, Canea, <http://tr.travelogues.gr/item.php?view=45513>, (10.12.2021).
- Faroqhi, Suraiya, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yollara Düşenler, Zanaatkârlar, Köylüler, Tacirler, Sığınmacılar, Elçiler, 16.-18. Yüzyıllar**, çev. Zülal Kılıç, Kiyap Yayınevi, İstanbul, 2016.
- Findley, Carter V., **Kalemiyeden Mülkiyeye, Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi**, çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.

- Findley, Carter V., **Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform, Babıâli, 1789-1922**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, çev. Ercan Ertürk, İstanbul, 2004.
- Flagg, Edmund, **Report on the Commercial Relations of the United States with all Foreign Nations**, Vol.: I, Cornelius Wendell Printer, Washington, 1856.
- Frangakis-Syrett, Elena, **18. Yüzyılda İzmir'de Ticaret (1700-1820)**, çev. Çiğdem Diken, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir, 2006.
- Gedikli, Fethi, **Osmanlı Şirket Kültürü, XVI.-XVII. Yüzyıllarda Mudârebe Uygulaması**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998.
- Genç, Mehmet, “17-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat”, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, 10. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2013, (Tokat), ss. 269-288.
- Genç, Mehmet, “18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş”, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, 10. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010, (Savaş), ss. 209-222.
- Genç, Mehmet, “İltizam”, **DİA**, Cilt: 22, İstanbul, 2000, (İltizam), ss. 154-158.
- Genç, Mehmet, “Osmanlı Devleti'nde İç Gümrük Rejimi”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, (İç Gümrük).
- Genç, Mehmet, “Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün İlkeleri”, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2013, ss. 39-48.
- Genç, Mehmet, “Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi”, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, 10. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2010, (Malikâne), ss. 95-142.
- Genç, Mehmet, “Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi”, **Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler-Tartışmalar**, Ankara, 1975, (Malikâne Sistemi).
- Genç, Mehmet, “Yed-i Vâhid”, **DİA**, Cilt: 43, İstanbul, 2013, (Yed-i Vâhid), ss. 378-383.
- Georgeon, François, “Ahmed Midhat'a Göre Ekonomi-Politik”, **Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930, Seçilmiş Makaleler**, çev. Ali Berktaş, YKY, İstanbul, 2006.
- Girid, Mazisi, Hali, İstikbali**, Cilt: 1, Matbaa-yı Ebuzziya, Kostantiniyye, 1328.
- Goffman, Daniel, **İzmir ve Levanten Dünya, 1550-1650**, çev. Ayşen Anadolu, Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2000.

- Gökbilgin, Tayyip, “XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi”, **Belleten**, Cilt: XXVI, Sayı: 102, Nisan 1962, ss. 293-337.
- Gökmen, Ertan, “Osmanlı Mülki Memurlarının Emekli Maaşları (1880-1912)”, **Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı**, Cilt: 20, Sayı: 32, Bahar 2022, ss. 79-108.
- Greene, Molly, “Commerce and the Ottoman Conquest of Kandiye”, **New Perspectives on Turkey**, Vol. 10, Spring 1994, ss. 95-118.
- Greene, Molly, **A Shared World, Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean**, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 2000.
- Grove, Jean, Annalisa Conterio, “The Climate of Crete”, **Climatic Change**, Volume: 30, 1995, pp. 223-247.
- Gülsoy, Ersin, “Kandiye”, **DİA**, Cilt: 24, İstanbul, 2001, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kandiye>, (8.10.2020), (Kandiye).
- Gülsoy, Ersin, “Osmanlı Tahrir Geleneğinde Bir Değişim Örneği: Girit Eyaleti’nin 1650 ve 1670 Tarihli Sayımları”, **Pax Ottomana Studies In Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç**, ed. Kemal Çiçek, Sota & Yeni Türkiye, Haarlem & Ankara, 2001, (Tahrir), ss. 188-203.
- Gülsoy, Ersin, **Girit’in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)**, TATAV-Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2004, (Girit’in Fethi).
- Güneş, Mücahide, **XVIII. Yüzyılda İskenderiye Limanı**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009.
- Halaçoğlu, Yusuf, **XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı**, TTK, Ankara, 2014.
- Harlaftis, Gelina, **A History of Greek-Owned Shipping: The Making of an International Tramp Fleet, 1830 to the Present Day**, Routledge, London, 2005.
- Holzapfel, Andre, **Structure and Interaction in Cretan Leaping Dances: Connecting Ethnography and Computational Analysis**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018.
- Homeros, **Odysseia**, çev. Ahmet Cevat Emre, Varlık Yayınlar, İstanbul, 1971.
- Horden, Peregrine and Nicholas Purcell, **The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History**, Blackwell, Oxford, 2000.

Hüseyin Kami Hatyavî [Hanyavî], **Girid Tarihi**, Cild-i Evvel, Mühendis Oğlu Ohannes'in Matbaası, Dersaadet, 1288.

Işık, Zeynep, **Girit'teki Müslüman ve Gayrimüslim Cemaat İlişkilerine Osmanlı Millet Sistemi Çerçevesinden Bakmak**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2023.

İduğ, Göktuğ, **Aydın İli Kuşadası İlçesinde Yaşayan Girit Göçmenlerinde Müzik Yoluyla Giritli Olmak**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2022.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Teknoloji Çağını Yakalama Gayretleri”, **Çağını Yakalayan Osmanlı**, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Mustafa Kaçar, IRCICA, İstanbul, 1995, ss. VII-XVI.

İlgürel, Mücteba, “İstimâlet”, **DİA**, Cilt: 23, İstanbul, 2001, (İstimâlet), ss. 362-363.

İlgürel, Mücteba, “Katırcıoğlu Mehmed Paşa”, **DİA**, Cilt: 25, Ankara, 2002, (Katırcıoğlu), ss. 35-36.

İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, **Son Sadrazamlar**, Cilt: I, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1982.

İnalcık, Halil, “Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler, Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler”, **Belgeler**, Cilt: X, Sayı: 14, Ocak 1980, (Bursa), ss. 1-91.

İnalcık, Halil, “Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler”, **Belleten**, Cilt: XIII, Sayı: 17, 1988, (Bursa Kadı), ss. 1-41.

İnalcık, Halil, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi**, Cilt: I (1300-1600), (Ed. Halil İnalcık, Donald Quataert), Eren Yayıncılık, İstanbul, 2001, (Sosyal).

İnalcık, Halil, **The Customs Register of Caffa, 1487-1490**, Vol. 1, (ed. Victor Ostapchuk), Ukrainian Research Institute, Harvard University: Sources and Studies on the Ottoman Black Sea, Cambridge 1996, (Caffa).

Jean-Baptiste Tavernier, **Tavernier Seyahatnamesi**, ed. Stefanos Yerasimos, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006, (Seyahatname).

Jean-Baptiste Tavernier, **XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyâhat**, çev. Ertuğrul Gültekin, Tercüman, İstanbul, 1980, (İran'a Seyâhat).

Joseph de Tournefort, **Tournefort Seyahatnamesi**, çev. Ali Berktaş, ed. Stefanos Yerasimos, Kitap Yayınevi, 4. Baskı, İstanbul, 2013.

- Kafadar, Cemal, **Yeniçeri-Esnaf Relations: Solidarity and Conflict**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Institute of Islamic Studies, McGill University, Montreal, 1981.
- Kallivretakis, Leonidas, “A Century of Revolutions: The Cretan Question between European and Near Eastern Politics”, **Eleftherios Venizelos, The Trials of Statesmanship**, ed. Paschalis M. Kitromilides, Edinburg University Press, Edinburg, 2006, pp. 11-35
- Kalopothakes, Demetrius, “Crete, The Island of Discord”, **The Century Magazine**, Volume: VIV, May, 1897 to October, 1897, pp. 143-149.
- Kara, Melike, **Girit Kandiye’de Müslüman Azınlık Cemaati (1913-1923)**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin, 2007, (Azınlık Cemaati).
- Kara, Melike, **Girit Kandiye’de Müslüman Cemaati 1913-1923**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2008, (Müslüman Cemaati).
- Karakasidou, Anastasia N., **Buğday Tarlaları Kan Tepeleri, Yunan Makedonyasında Millet Olma Aşamasına Geçiş Süreçleri 1870-1990**, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.
- Karal, Enver Ziya, **Büyük Osmanlı Tarihi**, Cilt: 6, TTK, Ankara, 1988, (Osmanlı).
- Karal, Enver Ziya, **Büyük Osmanlı Tarihi**, Cilt: 7, TTK, Ankara, 1983, (Osmanlı Tarihi).
- Karpat, Kemal H., **Osmanlı Nüfusu, 1830-1914**, çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2010.
- Karpat, Kemal H., **Ottoman Population 1830-1914**, The University of Wisconsin Press, Madison, Wisconsin, 1985.
- Kartal, Enis, **Girit’te Abdülkadir Geylani Vakıfları**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2020.
- Kâtip Çelebi, **Tuhfetü’l-Kibâr fî Esfâri’l-Bihâr**, haz. İdris Bostan, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2018.
- Kayam, Melike, **Azınlıktan Mübadillığe Girit Müslüman Cemaati (1913-1924)**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin, 2022.
- Kazancakis, Nikos, **Kaptan Mihail**, çev. Nevzat Hatko, Can Yayınları, İstanbul, 1993.

Keeping Candia Clean, 1897 to 1909,

<https://britishinterventionincrete.wordpress.com/2019/08/14/keeping-candia-clean-1897-to-1909/>, (07.06.2021).

Kellner-Heinkele, Barbara, “Bir Osmanlı Kadısının Girit’te Çektiği Çileler”, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Doğal Afetler**, Ed. Elizabeth Zachariadou, çev. Gül Çağalı Güven, Saadet Öztürk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001, ss. 200-208.

Kiel, Machiel, “Avlonya”, **DİA**, Cilt: 4, İstanbul, 1991, (Avlonya), ss. 118-120.

Kiel, Machiel ve John Alexander, “Mora”, **DİA**, Cilt: 30, İstanbul 2005, (Mora), ss. 280-285.

Kocakaplan, Saim Çağrı, **18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve İstanbul Gümrüğü**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017.

Kolay, Arif, “İstanbul’un İaşesinde Deniz Ulaşımının Önemi”, **VIII. Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu Tebliğler Kitabı**, İstanbul Yayınları, İstanbul, 2006.

Konstantinides, K., “Ektheseis kai ypomnemata apo ten allelografia tou gallikou proxseniou Kretes” (Essays and notes from the French consulate in Crete), **Kretika Chronika**, Vol.: 8, 1954.

Koyuncu, Derviş Tuğrul, **Osmanlı İmparatorluğu’nda İçki Üretimi ve Tüketimi**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2020.

Kunt, Metin, “Siyasal Tarih (1600-1789)”, **Türkiye Tarihi 3 (Osmanlı Devleti 1600-1908)**, Ed. Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul, 1997, ss. 17-73.

Küçükcalay, A. Mesud, **Osmanlı İzmir’inde İthalat İzmir Efrenc Gümrüğü (1818-1858)**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2013.

Kütükoğlu, Mübahat S., “Ahidnâme (Türk Tarihi)”, **DİA**, Cilt: 1, İstanbul, 1988, (Ahidnâme), ss. 536-540.

Kütükoğlu, Mübahat S., “Osmanlı Gümrük Kayıtları”, **Osmanlı Araştırmaları**, Cilt: 1, Sayı: 1, 1980, (Gümrük Kayıtları), ss. 219-234.

Kütükoğlu, Mübahat S., “Osmanlılar’da Gümrük (2. Bölüm)”, **DİA**, Cilt: 14, İstanbul, 1996, (Gümrük), ss. 263-268.

Kütükoğlu, Mübahat S., “Tanzimat Devri Osmanlı-İngiliz Gümrük Târifeleri”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 4-5, Ağustos 1973-1974, (Gümrük Târifeleri), ss. 335-393.

Kütükoğlu, Mübahat S., “Tütün Zer’iyye Resmi ve Dış Tesirlerle Kaldırılması”, **VIII. Türk Tarih Kongresi**, Cilt: II, TTK, Ankara, 1981, (Tütün), ss. 1429-1434.

Kütükoğlu, Mübahat S., “XVIII. Yüzyılda İngiliz ve Fransız Korsanlık Hareketlerinin Akdeniz Ticareti Üzerine Etkileri”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı 12, 1968 (Korsanlık), ss. 57-71.

Kütükoğlu, Mübahat S., **Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri I (1580-1838)**, Ankara, 1974, (Münasebetler).

Lithgow, William, **The Total Discourse of the Rare Aduentures and Painefull Peregrinations of Long Nineteene Years Trauayles from Scotland to the Most Famous Kingdomes in Europe, Asia and Affrica Perfited by Three Deare bought Voyages in Surveighing of Forty Eight Kingdomes Ancient and Modern, Twenty One Rei-publickes, Ten Absolute Principalities with Two Hundred Ilands The Particular Name Whereof are Described in Each Argument of the Ten Divisions of This History and It Also Divided in Three Books Two Whereof Never Heretofore Published Where it Contayned an Exact Relation of the Lawes, Religion, Policies and Government of all Their Princes Potentates and People Together with The Gleuos Tortures he Suffered by the Inquisition of Malaga is Spaine His Miraculous Discovery and Delivery Thence and On the Northerne Iles**, Nickolas Okes, London, 1632.

M. de. M. D’Ohsson, **Tableau Général de L’Empire Othoman**, Cilt: VII, Paris, 1824.

Mackridge, Peter, **The Crete of R. M. Dawkins (1903-1919)**, <https://dawkinscrete.mml.ox.ac.uk/pdf/crete-of-rm-dawkins-complete.pdf>, (19.08.2022).

Maclean, Gerald, **Doğu’ya Bakış, 1800 Öncesi Dönem İngiliz Yazmaları ve Osmanlı İmparatorluğu**, çev. Sinan Akıllı, ODTÜ Yayıncılık, Ankara, 2009.

Mamedova, Roila, **Küçük Buzul Çağı’nın Osmanlı’ya Etkisi**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2018.

Mantran, Robert, “XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Akdeniz’de Ticaret, Deniz Korsanlığı ve Gemiler Kafileleri”, **Belleten**, Cilt: 52, Sayı: 203, 1988, ss. 685-695.

Mardin, Şerif, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İktisadî Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss. 618-634.

- Martal, Abdullah, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Emeklilik ve Buna İlişkin İlk Düzenlemeler”, **XIII. Türk Tarih Kongresi, 04-08 Ekim 1999**, Cilt: III (III. Kısım), TTK, Ankara, 2002, ss. 1691-1699.
- Matvejević, Predrag, **Akdeniz’in Kitabı**, çev. Tolga Esmer, YKY, 2. Baskı, İstanbul, 2004.
- Mavrofridis, Georgios, “Traditional beekeeping in Crete (17th-20th century)”, **Proceedings of the 12th International Congress of Cretan Studies**, Society of Cretan Historical Studies, Heraklion, 2019, pp. 1-15.
- Mavrofridis, Georgios and Gorgios Tataris, Theodora Petanidou, “Traditional migratory beekeeping in Greece, 18th-mid 20th century”, **Journal of Apicultural Research**, June 2023.
- McGowan, Bruce, “Merchants and Craftsmen”, ed. Halil İnalcık, **The Economic and Social History of the Ottoman Empire**, Volume: II (1600-1914), Cambridge University Press, New York, 1997, pp. 637-758.
- Mehmed Salâhî, **Girid Meselesi 1866-1889**, haz. Münir Aktepe, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1967.
- Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmani**, Cilt: 4, yay. haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.
- Menekşe, Metin, **Girit Müslümanlarının Zorunlu Göçü: Sevk ve İskân (1897-1913)**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla, 2018.
- Mikhail, Alan, **Osman’ın Ağacı Altında, Osmanlı İmparatorluğu, Mısır ve Çevre Tarihi**, çev. Seda Özdil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019.
- Molette, Charles, **Pol Molla’nın Hikâyesi, Giritli Bir Müslüman’ın Fransa’da Papaz Oluşu**, çev. Musa Doğan, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2018.
- Moody, Jennifer and Oliver Rackham, “Introduction to the Climate the Vegetation of Eastern Crete and the Survey Region”, **Reports on The Vrokastro Area, Eastern Crete**, Vol.: 2 (The Settlement History of the Vrokastro Area and Related Studies), Ed. Barbara J. Hayden, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia, 2003, pp. 6-13.
- Mullainathan, Sendhil ve Eldar Shafir, **Kıtlık**, TÜBİTAK, Ankara, 2019.

Mumcu, Ahmet, **Divan-ı Hümayun**, İstanbul, 1976.

Mumford, Lewis, **Tarih Boyunca Kent, Kökenleri Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği**, çev. Gürol Koca, Tamer Tosun, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2007.

Mustafa Nuri Paşa, **Netayic'ül-Vukuat**, Cilt: I-II, yay. haz. Neşet Çağatay, TTK, Ankara, 1980.

Müller-Wiener, Wolfgang, **Bizans'tan Osmanlıya İstanbul Limanı**, çev. Erol Özbek, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998.

Nakiboğlu, Aslihan, **Osmanlı Maliyesinde Süreklilik ve Değişim: Rûsûmât Emâneti**, (Ed. H. Neşe Erim), Gazi Kitabevi, Ankara, 2022.

Neumark, Fritz, **Dış Ticaret Siyaseti**, çev. Sabri F. Ülgener, İstanbul, 1938.

Oğuzoğlu, Yusuf, “Giritli Mübadillerin İpekçilik Deneyimleri ve Bunun Bursa Yöresine Aktarılması”, **New Trends in Ottoman Studies: Papers presented at the 20th CIÉPO Symposium, Rethymno, 27 June-1 July 2012**, Crete University Press, Rethymno, 2014, ss. 49-55.

Olive harvest, Preveli, Crete, <http://tr.travelogues.gr/item.php?view=45540>, (10.12.2021).

Ortaylı, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Özbek, Nadir, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet, Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Özsoy, Ergün, **XVI. Yüzyıl Alman Seyahatnamelerine Göre Akdeniz**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010.

Özsoy, Rifat, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)”, **Belleten**, Cilt: 47, Sayı: 185, Ocak 1983, ss. 195-235.

Öztok Akay, Arzu, **Girit Kökenli Mübadil Kadınlar Üzerine Sosyal Antropolojik Bir Araştırma (Bursa/Tirilye Örneği)**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012.

Öztürk, Said, “Osmanlı Devleti'nde Sabun Sanayii”, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt: 10, Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 781-790.

- Öztürk, Yakup, “The First Rebellion against the Ottoman Authority: Narratives and Sources”, **Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies**, Sayı: 53, 2019, (Ottoman Authority), pp. 195-229.
- Öztürk, Yakup, **1770 Girit Ayaklanması**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2015, (Girit Ayaklanması).
- Pakalın, Mehmet Zeki, **Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930)**, Cilt: II, Maliye Bakanlığı Teknik Kurulu Yayını, Ankara, 1978, (Maliye).
- Pakalın, Mehmet Zeki, **Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930)**, Cilt: III, Maliye Bakanlığı Teknik Kurulu Yayını, Ankara, 1978, (Maliyet Teşkilatı).
- Pakalın, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, Cilt: I, MEB, İstanbul, 1993, (Tarih Deyimleri).
- Pakalın, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, Cilt: II, MEB, İstanbul, 1993, (Tarih Terimleri).
- Panzac, Daniel, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba (1700-1850)**, çev. Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997.
- Pashley, Robert, **Travels in Crete**, Vol.: II, John W. Parker, Cambridge, John Murray, London, 1837.
- Pedani Fabris, Maria Pia, “A Seventeenth Century Muslim Traveller in Paris”, **Quaderni di Studi Arabi**, Vol.: 13, Divination magie pouvoirs au Yémen, 1995, (Muslim Traveller), pp. 227-236.
- Pedani, Maria Pia, “A Culture of Trust, Ottoman Merchants and Venetian Notaries in the Early Modern Period”, **Hilâl, Studi Turchi e Ottomani 6, Venetians and Ottomans in the Early Modern Age, Essays on Economic and Social Connected History**, ed. Anna Valerio, September 2018, (Ottoman Merchants), pp. 31-48.
- Pero Tafur Seyahatnamesi**, çev. Hakan Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2016.
- Pîrî Reis, **Kitâb-ı Bahriye**, Walters Sanat Müzesi Nüshası, W. 658, (Kitâb-ı Bahriye).
- Piri Reis, **Kitab’ı Bahriyye, Denizcilik Kitabı**, çev. Yavuz Senemoğlu, Cilt: 1, Tercüman, İstanbul, 1973, (Denizcilik Kitabı).
- Pişkin, Hikmet Nazlı, **İngiliz Seyyahlara Göre XVII. Yüzyılda Akdeniz ve Akdeniz Limanları**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2011.

- Polat, Halil İbrahim, **Ceride-i Rüsûmiye'ye Göre Osmanlı Devletinde Gümrük ve Gümrük Uygulamaları**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep, 2020.
- Pryor, John H., **Akdeniz'de Coğrafya, Teknoloji ve Savaş, Araplar, Bizanslılar, Batılılar ve Türkler**, çev. Füsün Tayanç, Tunç Tayanç, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004.
- Quataert, Donald, "Fabrika Bacalarından Tüten İlk Dumanlar", **Selânik 1850-1918, "Yahudilerin Kenti" ve Balkanlar'ın Uyanışı**, yay. haz. Giles Veinstein, çev. Cüneyt Akalın, İletişim Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul, 2001, ss.186-204.
- Quataert, Donald, "Selânik'teki İşçiler, 1850-1912", **Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler, 1839-1950**, der. D. Quataert, E. J. Zürcher, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 97-122.
- Rackham, Oliver, "Fiziksel Ortam", **Tarih Boyunca Akdeniz Uygarlıkları**, yay. haz. David Abulafia, çev. Nurettin Elhüseyni, Oğlak Yayıncılık, İstanbul, 2005, ss. 33-66.
- Reyhan, Cenk, "Cebel-i Lübnan Vilayet Nizamnâmesi", **Memleket Siyaset Yönetim**, Sayı: 1, 2006, ss. 175-184.
- Sağlam, Figen, **Son Dönem Osmanlı Gelir Kaynaklarının Cumhuriyet Dönemi Gelir Kaynaklarıyla Mukayesesi**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2011.
- Sahillioğlu, Halil, "1763'de İzmir Limanı İhracaat Gümrüğü ve Tarifesi", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı: 8, 1968, (İzmir Limanı), ss. 53-57.
- Sahillioğlu, Halil, "Sıvış Yılı Buhranları", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 27, Sayı: 1-2, 1967, (Sıvış Yılı), ss. 75-111.
- Sakaoğlu, Necdet, "Evrak-ı Sahiha", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarih Sözlüğü**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.
- Sakavelis, Kostas, **Daskalogiánnis (Daskalogiannis)**, Heraklion, 1952.
- Sakızlı Ohannes Efendi, **Mebâdi-i İlm-i Servet-i Milel**, yay. haz. Filiz Dıgıroğlu, Hamdi Genç, M. Erdem Özgür, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2015.
- Selahaddin Bey, **La Turquie, A L'Exposition Universelle de 1867**, Librairie Hachette&C., Paris, 1867.

Sepetcioğlu, Tuncay Ercan, **Cumhuriyetin İlk Yıllarında Girit'ten Söke'ye Mübadele Öyküleri**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın, 2007, (Söke).

Sepetcioğlu, Tuncay Ercan, **Girit'ten Anadolu'ya Gelen Göçmen Bir Topluluğun Etnotarihsel Analizi: Davutlar Örneği**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2011, (Davutlar).

Small port at Sfakia, <http://tr.travelogues.gr/item.php?view=45534>, (10.12.2021).

Sökmen, Cem, **Eski İstanbul Kahvehaneleri**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2013.

Spanakes, Stergios, “Relazione de Sr. Isepo Civran Tornato di provveditore Generale di Candia”, **Kretika Chronika**, Vol.: 21, 1969, pp. 365-458.

Spanakes, Stergios, “Relazione del Nobil Huomo Zuanne Mocenigo ritornato provveditore generale del regno di Candia presentata nell'eccellentissimo consillio 17 Aprile 1589”, **Mnemeia tes kretikes istorias (Monuments of Cretan history)**, Herakleion, 1940.

Spratt, T. A. B., **Travels And Researches in Crete**, Vol.: I, London, 1865.

Stalismsith, Allaire B., “Trade, Agriculture, and Subsistence in Ottoman Crete”, **Reports on The Vrokastro Area, Eastern Crete**, Vol.: 2 (The Settlement History of the Vrokastro Area and Related Studies), Ed. Barbara J. Hayden University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia, 2003, (Ottoman Crete).

Stalismsith, Allaire B., “Trade, Agriculture, and Subsistence in the Venetian Period in Crete”, **Reports on The Vrokastro Area, Eastern Crete**, Vol.: 2 (The Settlement History of the Vrokastro Area and Related Studies), Ed. Barbara J. Hayden, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia, 2003, (Venetian Period).

Struys, John, **The Voiages of John Struys**, London, 1684.

Sun Tzu, **Savaş Sanatı**, çev. Adil Demir, Kastaş Yayınları, İstanbul, 2008.

Süleyman Penah Efendi, **Mora İhtilâli (1770)**, haz. Abdullah Zararsız, Akçağ Yayınları, İstanbul, 2018.

Süleyman Sûdî, **Defter-i Muktesid**, Birinci Cilt, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul, 1307, (Muktesid).

Süleyman Sûdî, **Defter-i Muktesid**, Üçüncü Cilt, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul, 1307, (Muktesid).

Süleyman Sûdî, **Osmanlı Vergi Düzeni (Defter-i Muktesid)**, (yay. haz. Mehmet Ali Ünal), Fakülte Kitabevi, Isparta, 2008, (Vergi Düzeni).

Şemseddin Sami, “Girit”, **Kāmûs’ül-A’lâm**, Cilt: 5, Mihran Matbaası, İstanbul, 1314, ss. 3851-3857.

Şemseddin Sami, “Hanya”, **Kāmûs’ül-A’lâm**, Cilt: 3, Mihran Matbaası, İstanbul, 1308, ss. 1918-1919.

Şemseddin Sami, “İsfakiye”, **Kāmûs’ül-A’lâm**, Cilt: 2, Mihran Matbaası, İstanbul, 1306, s. 911.

Şemseddin Sami, “Kandiye”, **Kāmûs’ül-A’lâm**, Cilt: 5, Mihran Matbaası, İstanbul, 1314, s. 3698.

Şemseddin Sami, “Laşid”, **Kāmûs’ül-A’lâm**, Cilt: 5, Mihran Matbaası, İstanbul, 1314, s. 3968.

Şemseddin Sami, “Resmo”, **Kāmûs’ül-A’lâm**, Cilt: 3, Mihran Matbaası, İstanbul, 1308, s. 2278.

Şener, Abdüllatif, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Reformları”, **150. Yılında Tanzimat** (ayrı basım), Ankara, 1992.

Şirin, İbrahim, “Dünya Fuarları ve Osmanlı Modernleşmesi”, **History Studies**, Cilt: 9, Sayı: 2 (A Tribute to Prof. Dr. Ali Birinci), June 2017, ss.189-204.

Tabak, Faruk, **Solan Akdeniz 1550-1870**, çev. Nurettin Elhüseyni, Telemak, İstanbul, 2021.

Tekin Alp, “Yeni Gümrük Tarifesi”, **İktisadiyyat Mecmuası**, Yıl: 1, Sayı: 28, 15 Eylül 1332.

Tenenti, Alberto, **Piracy and the Decline of Venice, 1580-1615**, trans. Janet Pullan, Brian Pullan, London, Longmans, 1967.

The British in Crete, 1896 to 1913,
https://britishinterventionincrete.wordpress.com/2016/11/04/ottoman-departure/#_ftn4,
(06.06.2021).

The entrance to The harbor of Heraklion,
<http://tr.travelogues.gr/item.php?view=45561>, (10.12.2021).

The harbor of Heraklion, <http://tr.travelogues.gr/item.php?view=45561>, (10.12.2021).

The Town of Canea, <http://tr.travelogues.gr/item.php?view=36876>, (10.12.2021).

Toprak, Zafer, “II. Meşrutiyet Döneminde İktisadi Düşünce”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, (İktisadi Düşünce), s. 637-638.

Toprak, Zafer, **Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, (Milli İktisat).

Tukin, Cemal, “Girit”, **DİA**, Cilt: 14, İstanbul, 1996, ss. 85-93.

Tural, Erkan, “Bir Belge, Bir Akdeniz Adasının Serencamı ve 1868 Girit Vilayet Nizamnamesi”, **Çağdaş Yerel Yönetimler**, Cilt: 14, Sayı: 3, Temmuz 2005, ss. 67-98.

Turan, Namık Sinan, “Osmanlı Politik Eleştirisi Geleneğinde Ziya Paşa’nın *Zafernâme*’si”, **38. ICANAS Bildirileri**, Cilt: VII (Tarih ve Medeniyetler Tarihi), Atatürk Kültür, Dil ve Yüksek Kurumu, Ankara, 2012, ss. 3173-3201.

Turan, Şerafettin, “Osmanlı Devleti ile İki Sicilya Krallığı Arasındaki Ticaretle İlgili Gümrük Tarife Defterleri”, **Belgeler**, Cilt: IV, Sayı: 7-8, 1969, ss. 81-167.

Tüccarzâde İbrahim Hilmi, **Memâlik-i Osmâniyye Ceb Atlası, Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye’nin Ahvâl-i Coğrâfiyye ve İstatistikiyyesi**, Kitabhâne-i İslâm ve Askerî, [İstanbul], 1323, ss. 198-201.

Türkgeldi, Ali Fuat, **Mesail-i Mühimme-i Siyasiyye**, yay. haz. Bekir Sıtkı Baykal, Cilt: II, TTK, Ankara, 1987.

Türkgeldi, Ali Fuat, **Mesail-i Mühimme-i Siyasiyye**, yay. haz. Bekir Sıtkı Baykal, Cilt: III, TTK, Ankara, 1987.

Türkoğlu, İsmail, “Mehmed Kânî Paşa”, **DİA**, Cilt: Ek-2, Ankara, 2019, s. 226.

Unwin, Tim, **Wine and the Vine, An Historical Geography of Viticulture and the Wine Trade**, Routledge, London, 1996.

Uygun, Süleyman, **Mesajeri Maritim Kumpanyası ve Osmanlı Devleti’nde Fransız Sömürgeciliği (1851-1914)**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2013.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı**, TTK, Ankara, 1988.

V. Raulin, "Description physique de l'île de Crète, itinéraires, population, agriculture et géographie", **Actes de La Société Linnéenne de Bordeaux**, Tome XXII, 1858, (Crète, itinéraires), pp. 109-204.

V. Raulin, "Description physique de l'île de Crète, itinéraires, population, agriculture et géographie", **Actes de La Société Linnéenne de Bordeaux**, Tome XXII, 1858, (Description, Crète), pp. 307-426.

V. Raulin, "L'île de Crète, Géographie, histoire, conquête, administration, état religieux, population, sol, climate, règne végétal, production, commerce, etc.", **Revue De L'Orient, de L'Algerie et des colonies bulletin de la Société Orientale de France**, Année: 18, No: I, Janvier 1860, (L'île de Crète), pp. 13-31.

V. Raulin, "L'île de Crète, Géographie, histoire, conquête, administration, état religieux, population, sol, climate, règne végétal, production, commerce, etc.", **Revue De L'Orient, de L'Algerie et des colonies bulletin de la Société Orientale de France**, Année: 18, No: II, Fevrier 1860, (Crète, géographie), pp. 110-130.

V. Raulin, "L'île de Crète, Géographie, histoire, conquête, administration, état religieux, population, sol, climate, règne végétal, production, commerce, etc.", **Revue De L'Orient, de L'Algerie et des colonies bulletin de la Société Orientale de France**, Année: 18, No: III, Mars 1860, (Crète, histoire), pp. 206-214.

V. Raulin, "L'île de Crète, Géographie, histoire, conquête, administration, état religieux, population, sol, climate, règne végétal, production, commerce, etc.", **Revue De L'Orient, de L'Algerie et des colonies bulletin de la Société Orientale de France**, Année: 18, No: IV, Avril 1860, (Crète, conquête), pp. 260-279.

V. Raulin, "L'île de Crète, Géographie, histoire, conquête, administration, état religieux, population, sol, climate, règne végétal, production, commerce, etc.", **Revue De L'Orient, de L'Algerie et des colonies bulletin de la Société Orientale de France**, Année: 18, No: IV, Avril 1860, (Crète, production), pp. 331-349.

Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi, yay. haz. Münir Aktepe, Cilt: X, Ankara, 1988.

Veinstein, Giles, "Seküler Bir Paradoks", **Selânik 1850-1918, "Yahudilerin Kenti" ve Balkanlar'ın Uyanışı**, yay. haz. Giles Veinstein, çev. Cüneyt Akalın, İletişim Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul 2001, ss. 45-67.

Venetian Shipyards at Chania, <http://tr.travelogues.gr/item.php?view=45517>, (10.12.2021).

View of the port of Heraklion, <http://tr.travelogues.gr/item.php?view=32320>, (10.12.2021).

Williams, Raymond, **Kültür ve Toplum, 1780-1950**, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

Wind mill at Preveli Monastery Crete, <http://tr.travelogues.gr/item.php?view=45541>, (10.12.2021).

Wood, Alfred C., **Levant Kumpanyası Tarihi**, çev. Çiğdem Erkal İpek, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 2013.

Yavuz, Mustafa, **Demokratik İhtilaller Çağında Girit**, Belge Yayınları, İstanbul, 2017.
Yıldız, Özlem, “19. Yüzyılın İkinci Yarısı ve 20. Yüzyılın Başlarında Girit Adasında Deniz Ticareti”, **Tarih ve Günce, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi**, Cilt: I, Sayı: 1, Yaz 2017, ss. 239-260.

Yılmaz, Serap, **La Soie dans les relations commerciales entre la France et l'Empire Ottoman au XVIIIe siècle (1700 à 1789)**, (Thèse de Doctorat), Université de Paris-Sorbonne (Paris-IV), Paris, 1985.

Yüksel, Ahmet, “Osmanlı Devlet Dairelerinde Mesai Kavramı ve Uygulaması (18.-20. Yüzyıllar)”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, Cilt: XVI, Sayı: 1, 2004, ss. 19-49.

Zorzi, Avise, **Die Geschichte der Löwenrepublik**, Buchclub Ex Libris, Venedik, 1986.

Γιανναρη, Α. Ν., **περί της καταστάσεως της εν Κρήτη γεωργίας και εμπορίας συντομος και πρακτικη μεαετη**, Εν Χανιοις, 1906.

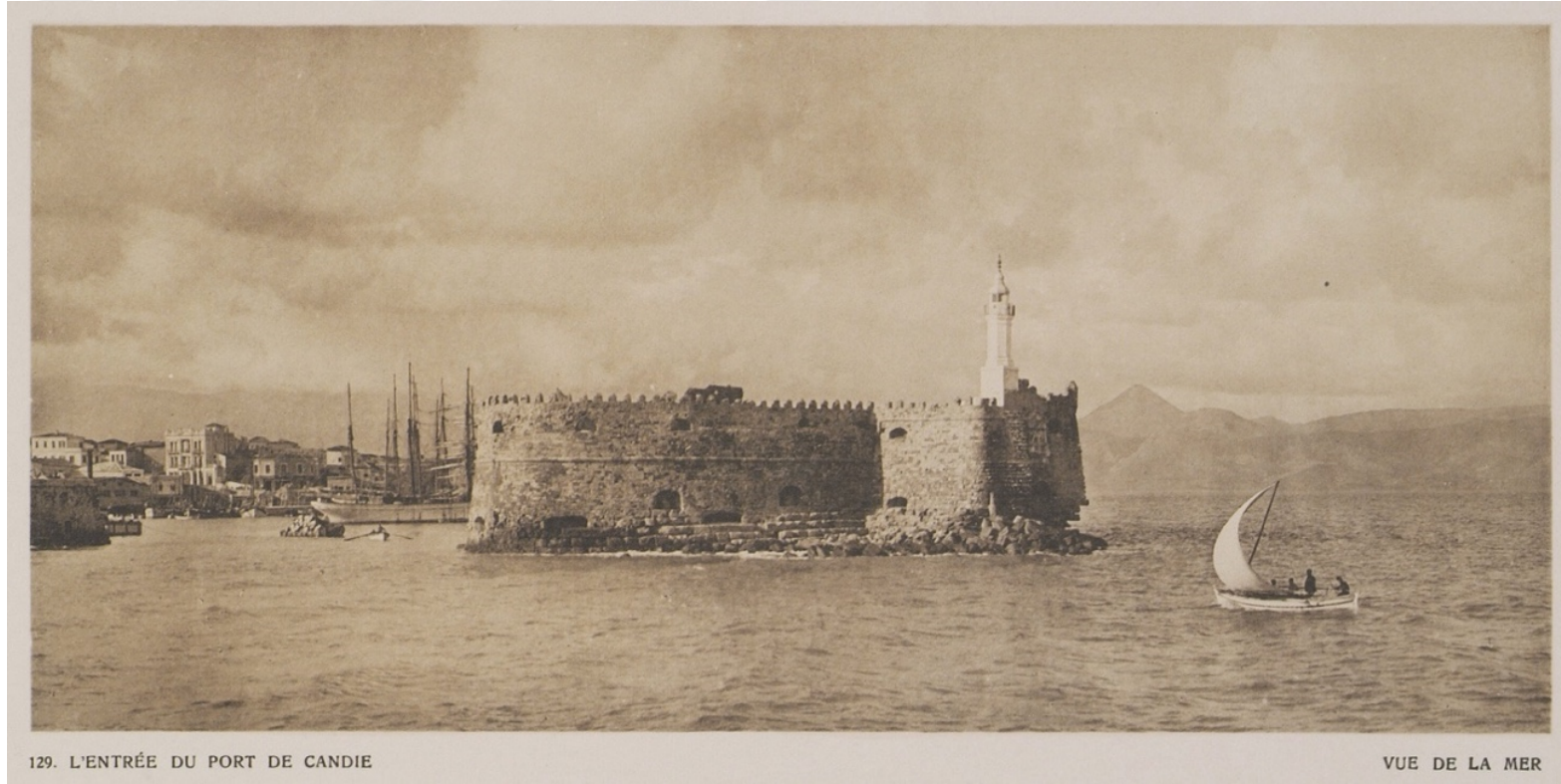
EKLER

EK-1: Kandiye şehri ve limanı.¹⁴¹²

¹⁴¹² View of the port of Heraklion, <http://tr.travelogues.gr/item.php?view=32320>, (10.12.2021).

EK-2: Kandiye Limanı'nın girişı, denizden görünümü.¹⁴¹³

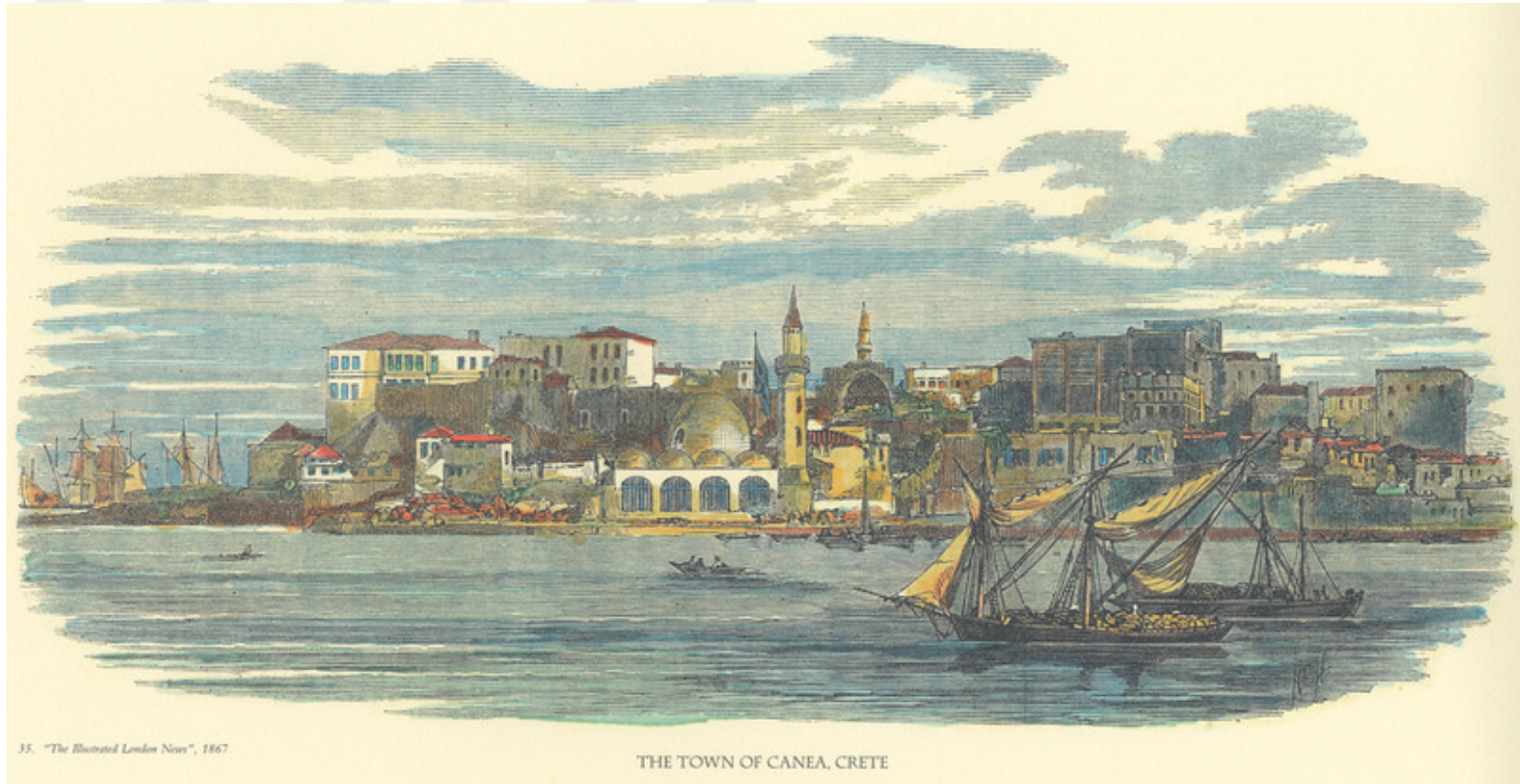
¹⁴¹³ The entrance to The harbor of Heraklion, <http://tr.travelogues.gr/item.php?view=45561>, (10.12.2021).

EK-3: Kandiye Limanı¹⁴¹⁴

¹⁴¹⁴ The harbor of Heraklion, <http://tr.travelogues.gr/item.php?view=45561>, (10.12.2021).

EK-4: 1867 tarihinde Hanya Limanı'na ait bir çizim.¹⁴¹⁵

¹⁴¹⁵ The Town of Canea, <http://tr.travelogues.gr/item.php?view=36876>, (10.12.2021).

EK-5: Hanya Limanı'nda Venedik Dönemi'nden kalma tersaneler.¹⁴¹⁶

¹⁴¹⁶ Venetian Shipyards at Chania, <http://tr.travelogues.gr/item.php?view=45517>, (10.12.2021).

EK-6: Hanya, Aktotiri’de çiftçiler.¹⁴¹⁷

¹⁴¹⁷ **Farmes Plowing, Acrotiri, Canea,** <http://tr.travelogues.gr/item.php?view=45513>, (10.12.2021).

EK-7: İsfakiye'deki küçük liman.¹⁴¹⁸

¹⁴¹⁸ Small port at Sfakia, <http://tr.travelogues.gr/item.php?view=45534>, (10.12.2021).

EK-8: Girit Preveli’de zeytin hasadı.¹⁴¹⁹

¹⁴¹⁹ Olive harvest, Preveli, Crete, <http://tr.travelogues.gr/item.php?view=45540>, (10.12.2021).

EK-9: Preveli Manastırında Yel değirmeni.¹⁴²⁰

115. PRÉVELI

LA MEULE

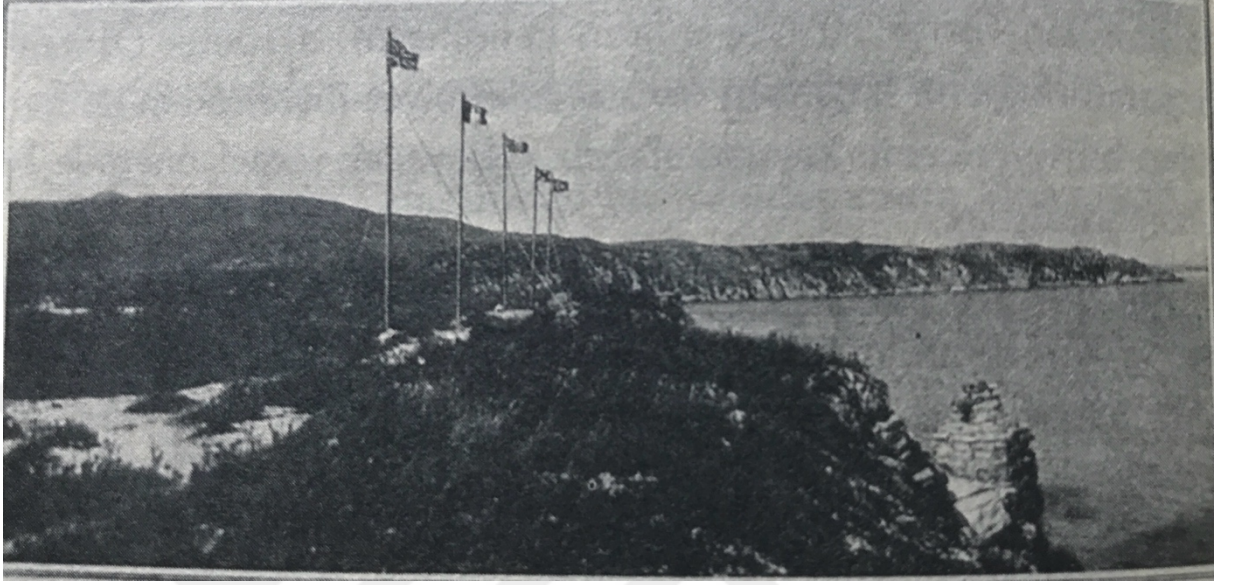
¹⁴²⁰ Wind mill at Preveli Monastery Crete, <http://tr.travelogues.gr/item.php?view=45541>, (10.12.2021).

EK-10: Prens Georg'un Girit'e gelişi (21 Aralık 1898)¹⁴²¹

¹⁴²¹ Yavuz, s. 351.

EK-11: Suda Kalesi'nde İngiltere, Fransa, İtalya, Rusya ve Osmanlı devletlerine ait bayraklar (1909)¹⁴²²

¹⁴²² Yavuz, s. 390.

EK-12: 1837 yılında Girit'e gelen gemilerin bandıraları ve tonajları şu şekildedir:¹⁴²³

Geldiği ülke	1837 Yılında Girit'e gelen gemiler																										
	İngiliz			İyonyalı			Avusturyalı			Fransız			Rusya			Sardunyalı			Yunan			Osmanlı			Papalık vb.		
	Sa yı	To n	İnsa n	Sa yı	Ton	İnsa n	Sa yı	Ton	İnsa n	Sa yı	To n	İnsa n	Sa yı	Ton	İnsa n	Sa yı	Ton	İnsa n	Sa yı	Ton	İnsa n	Sayı	Ton	İnsa n	Sa yı	To n	İnsa n
İngiltere	1	360	11	...	...	...	1	375	13	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
Malta ve İyonya Adaları	5	460	50	44	642	279	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
Avusturya	...	...	...	1	90	7	12	1.381	120	...	...	...	1	299	13	...	...	...	6	357	60	...	...	...	2	425	19
Fransız	...	...	...	1	185	11	...	...	...	5	502	36	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
Cenova	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	3	369	28	...	...	...	...	...	...	...	...	...
Yunan	...	...	...	7	140	42	5	764	57	1	78	7	...	...	...	...	...	...	190	6.834	1.130	8	380	82	...	...	...
Türkiye	1	96	9	14	567	58	3	309	36	...	...	...	9	836	90	4	390	40	218	8.213	1.830	93	6.003	790	...	...	...
Mısır ve Barbary	...	...	...	...	...	...	1	155	96	...	...	...	...	...	...	4	395	36	84	2.716	519	53	2.631	513	...	...	...
Toplam	7	916	73	67	1.624	397	22	2.984	252	5	502	36	10	1.135	103	11	1.154	104	493	18.121	3.539	154	8.914	1.365	2	452	19

¹⁴²³ Bowring, p. 174.

1837 yılında Girit'ten giden gemilerin bandıraları ve tonajları şu şekildedir:¹⁴²⁴

Geldiği ülke	1837 Yılında Girit'ten giden gemiler																										
	İngiliz			İyonyalı			Avusturyalı			Fransız			Rusya			Sardunyalı			Yunan			Osmanlı			Papalık vb.		
	Sa yı	To n	İnsa n	Sa yı	Ton	İnsa n	Sa yı	Ton	İnsa n	Sa yı	To n	İnsa n	Sa yı	Ton	İnsa n	Sa yı	Ton	İnsa n	Sa yı	Ton	İnsa n	Sayı	Ton	İnsa n	Sa yı	To n	İnsa n
İngiltere	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
Malta ve İyonya Adaları	3	269	27	26	410	156	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	11	193	88	...	...	...	...	...	...
Avusturya	...	...	...	...	...	...	5	680	48	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
Fransız	...	...	...	...	...	...	...	...	...	1	106	9	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
Cenova	...	...	...	...	...	...	...	...	...	1	126	8	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
Yunan	...	...	...	7	70	42	3	365	78	...	...	...	3	232	33	...	...	...	22 0	8.080	1.23 0	10	315	96	...	...	...
Türkiye	3	287	40	33	1.11 7	176	13	1.42 2	106	4	781	27	7	903	70	8	781	85	23 5	8.492	1.51 8	78	3.429	520	...	...	...
Mısır ve Barbary	1	360	14	...	...	...	3	465	78	...	...	...	...	...	...	3	371	18	31	1.330	391	44	3.154	470	...	...	...
Toplam	7	916	81	66	1.57 9	374	24	2.93 2	319	6	101 5	44	10	1.13 5	103	11	1.15 2	103	49 7	18.09 5	3.22 7	132	6.889	1.086	...	...	...

¹⁴²⁴ Bowring, p. 174.

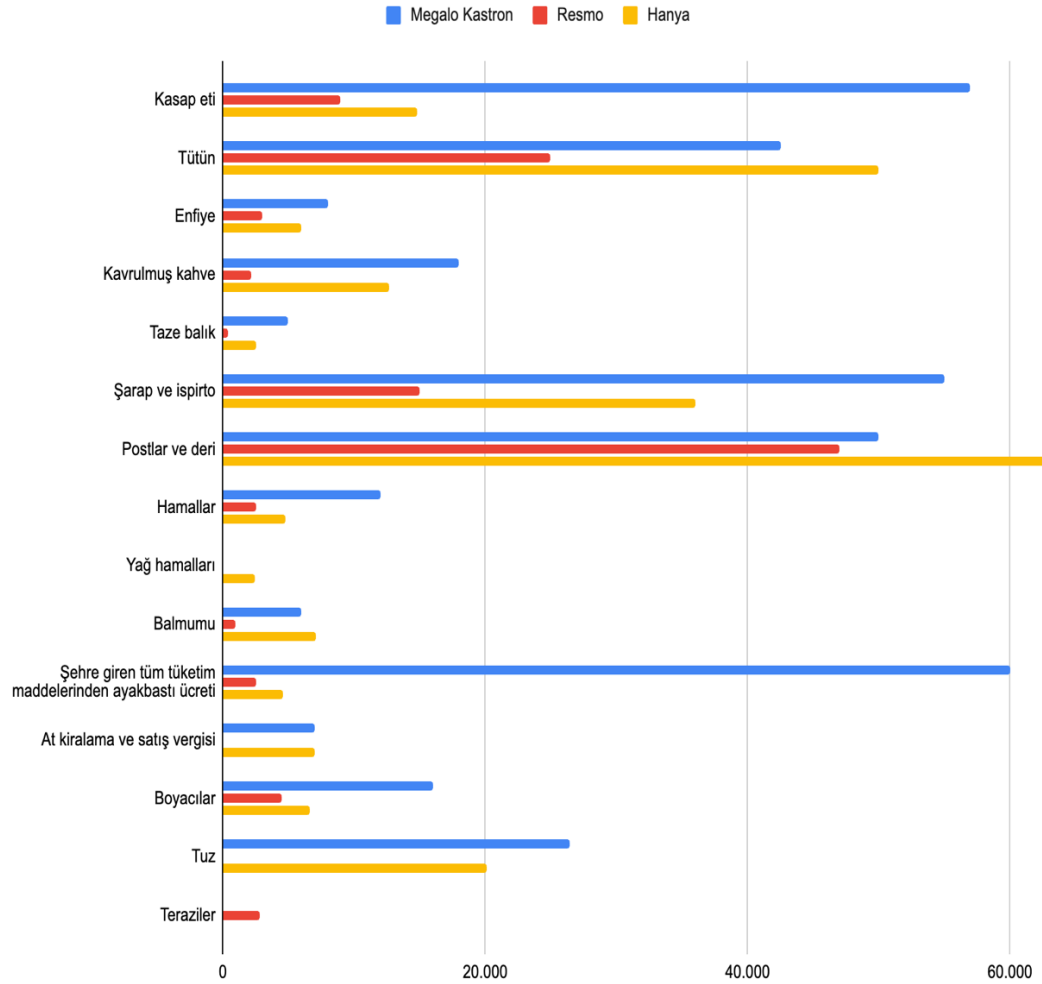
EK-13: 1847 yılı civarında Girit'te yetişen sebzelerin büyük bir bölümünün yıllık üretim ortalamasını gösteren tablodur.¹⁴²⁵

		Kecibonuzu	Badem	Portakal, limon	Sıvı yağ	Brendi	Şaraplar	Pamuk	Keten	Keten tohumu	Yem	Saman	Çeşitli sebzeler	Cicero	Kaba fasulyesi	Yulaf	Arpa	Buğday	Epanthies
		Metrik Kental 5 ft.	Metrik Kental 120 ft.	Bin 9 ft.	Metrik Kental 71 ft.	Kental 50 ft.	Kental 19 ft.	Metrik Kental 11 ft.	Metrik Kental 80 ft.	Metrik Kental. 20 ft.	Metrik Kental ft.	Metrik Kental 2 ft.	Valeur en ft.	Metrik Kental 21 f. 25	Metrik Kental 17 ft.	Metrik Kental 10 ft.	Metrik Kental 11 ft.	Metrik Kental 16 ft.	
Hanya	Kisamo	---	100	---	8,140	1,300	18,000	18	18	36	6,500	35,000	18,000	---	3,000	6,250	15,000	8,000	
	Selino	---	30	---	9,850	180	2,750	4	8	16	4,500	18,500	90,000	---	1,500	3,200	8,000	3,500	
	Khaniotika	---	---	2,600	12,000	450	3,200	8	8	16	2,000	13,500	175,000	---	2,200	850	5,750	5,500	
	Apokorona	---	---	---	4,700	900	3,200	4	45	90	18,000	38,000	---	---	3,000	8,000	16,000	10,000	
	Sphakia	---	---	---	80	35	1,250	18	4	9	9,500	6,000	---	---	1,200	---	900	6,000	
Toplam		---	150	2.600	34.770	2.865	28.200	52	83	167	40.500	111.000	283.000	---	10.900	18.300	45.650	33.300	
Resmo	Haghio-Vasili	---	---	---	2,500	200	1,300	55	25	50	600	8,500	1,200	---	200	550	5,000	1,850	
	Resmo	2,200	---	---	13,500	540	8,100	---	28	56	18,000	12,500	40,000	---	120	70	7,200	3,000	
	Milopotamo	9,200	---	---	6,600	270	2,700	40	60	120	3,500	19,000	8,000	---	480	1,400	12,500	1,600	
	Amari	---	---	---	2,500	400	3,400	40	28	56	1,200	5,500	1,800	---	100	180	3,900	700	
Toplam		11.400	---	---	25.100	1.410	15.500	135	141	282	23.300	45.500	51.000	---	900	2.200	28.600	7.150	
Kandiye	Malevisi	1,250	---	50	5,000	---	20,000	8	18	36	5,000	6,400	15,000	40	110	1,000	2,750	1,400	
	Temenos	16	90	40	800	100	3,350	12	5	9	1,000	9,500	1,000	2,250	90	2,500	550	1,600	
	3 Mesarra	120	30	160	8,500	---	200	280	300	600	9,000	73,000	6,000	4,500	5,500	20,000	22,000	12,000	

¹⁴²⁵ Raulin, Description, Crète, p. 411.

	Pedhiadha	6,000	16,000	5,200	1,150	1,400	40,000	15,000	10,000	36	18	20	11,000	900	12,500	20	55	2,250
	Mirabello	2,250	3,200	4,600	220	140	2,000	11,750	3,000	9	5	50	2,500	190	5,000	---	250	8,500
	Laşid	3,400	5,800	4,600	110	80	---	16,000	---	9	4	50	130	15	---	---	---	---
	Rhizo-Kastron	1,400	1,500	1,750	170	70	1,500	6,000	1,500	16	8	45	300	18	1,000	---	---	200
	Yerapetra	2,800	1,000	3,000	110	140	6,000	9,000	4,000	16	8	45	1,200	100	10,000	---	55	200
	Sitia	7,250	16,000	7,250	1,100	1,400	10,000	37,000	5,000	26	13	90	3,300	200	1,600	80	100	210
Toplam		38.100	68.800	49.900	8.560	10.020	81.500	183.650	38.500	757	379	600	41.980	---	44.400	350	580	12.746
Girit	Toplam	78,250	143,050	70,400	20,360	10,020	---	340,150	---	1,206	603	787	85,680	5,798	104,270	2,950	710	24,546
	Değer, frank	1.291.125	1.573.550	704.000	346.126	212.925	415.500	680.300	102.300	24.120	48.240	86.570	1.627.920	289.900	7.403.179	26.500	85.200	122.730

EK-14: Belirli ürünlerin Hanya, Resmo ve Megalo-Kastron şehirlerine getirdiği 718.951 kuruşluk gelirin dağılımıdır.¹⁴²⁶

¹⁴²⁶ Pashley, p. 304.

EK-15: 1863 ve 1864 yıllarına ait ihracatı ve ithalatı yapılan ürünler ve pound cinsinden değerleri.

İhracat¹⁴²⁷

Ürünler		1863		1864	
		Miktar	Değer	Miktar	Değer
			Pound		Pound
Zeytin yağı	Ton	5.747	201.145	2.825	113.000
Sabun	Ton	5.291	158.730	5.029	170.986
İpek	Lbs.	12.540	8.151	18.150	19.965
Balmumu	Cwt.	9	81	12	114
Bal	Lbs.	35.970	711	50.820	1.058
Badem	Swt.	1.094	3.282	959	2.877
Keçiboynuzu	Cwt.	36.100	7.220	78.423	13.724
Valonea	Ton	560	5.600	565	5.650
Peynir	Cwt	1.766	5.298	554	1.800
Portakal ve Limon	Per 1.000	6.081	4.560	6.832	5.465
Yün	Lbs	75.240	1.254		
Şarap	Galon	16.673	833	18.268	913
Keten Tohumu	Kile			2.227	339
Kestane	Değer		1.299		1.870
Kuru Üzüm	Cwt.	1.550	620	5.042	1.890
Kuru Deriler	Sayı	7.612	190	7.040	176
Pamuk	Cwt.	57	413	503	4.527
Toplam	Pound		399.390		344.407

¹⁴²⁷ Crete. Report by Mr. Consul Frank Hay on the Trade of the Island of Crete for the Year 1864, p. 285.

İthalat¹⁴²⁸

Ürünler		1863		1864	
		Miktar	Değer	Miktar	Değer
			Pound		Pound
Tereyağı	Cwt	3.140	17.113	2.995	17.221
Morina ve diğer Tuzlu Bahklar	Cwt	9.507	6.416	10.590	7.148
Kahve	Cwt	900	3.600	1.130	4.520
Bakır Kaplar			1.400		560
Çanak çömlekler			6.920		7.400
Un	Cwt	3.050	2.135	2.810	1.967
Deriler ve köseleler			1.500		2.300
Hırdavat			3.430		4.300
Demir	Cwt.	2.500	2.125	2.580	2.193
Manifaktür ürünleri			225.640		290.560
Natron	Cwt	36.950	14.780	26.950	19.780
Her türlü macun			820		1.200
Bezelye, Bakliyat, Fasulye vb.	Kile	23.200	2.900	21.500	2.687
Soda Külü	Cwt	24.331	21.897	10.851	9.765
Çuvallar, boş	Sayı	34.000	2.550	28.160	2.112
Şeker	Cwt	1.733	2.079	2.226	2.671
Tuzlu Et	Cwt	1.100	1.870	935	1.589
Shot	Cwt	198	277	390	545
Tütün	Cwt	3.905	28.311	2.598	20.784

¹⁴²⁸ Crete. Report by Mr. Consul Frank Hay on the Trade of the Island of Crete for the Year 1864, p. 286.

Teneke plakalar ve cam			1.300		1.450
Buğday, arpa vb.	Kile	120.000	24.000	150.000	30.000
Bina için odun			12.460		9.750
Odun, yakıt			6.000		4.000
Pirinç	Cwt	4.811	5.292	7.934	8.330
Rom ve alkollü içkiler	Galon	4.640	1.160	2.895	723
Çeşitli Eşyalar			5.440		3.200
Toplam	Pound		401.416		446.760

EK-16: 1901 ile 1905 yılları arasında Girit Adası'ndaki bazı ürünlerin ithalat ve ihracattaki değeri¹⁴²⁹

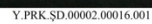
İthalat								Gözlemler
Ürün adı	1901	1902	1903	1904	1905	Toplam	Ortalama	
Her türlü kumaş ve iplikler	3.060.825	2.691.755	3.244.926	3.233.748	3.126.073	15.357.327	3.071.465	(a)Puro ve sigaralarda olduğu gibi tabakalar halinde veya silindirler halinde kesilmiş.
Un	2.679.270	2.293.893	2.708.228	2.269.725	2.695.306	12.646.322	2.529.264	(b)Bir zamanlar yaşayan hayvanlar. (Ζωα οια δηποτε ζωντα.)
Hububat	1.146.525	816.474	658.137	362.946	779.531	3.763.613	752.721	(c)Herhangi bir balıkçılık ürünü.
Bakliyat	883.464	313.739	326.502	267.699	318.432	2.109.836	421.967	(d)Her çeşitli deri türleri.
Pirinç	438.941	377.807	573.708	415.724	467.997	2.274.177	454.835	(e)Orman Ürünleri
Tütün (a)	926.520	135.981	243.360	345.647	275.609	1.927.117	385.423	(f)Bunlar kırışlar, çubuklar ve benzeri şeylerdir.
Tereyağı	220.292	292.363	279.949	234.718	259.328	1.286.650	257.330	
Kahve	200.560	273.795	235.465	186.342	300.257	1.196.419	239.286	
Hayvanlar (b)	318.761	328.751	375.119	351.270	302.056	1.675.957	335.191	
Balık (c)	466.529	523.410	530.036	496.451	714.713	2.731.139	546.228	
Her türlü deri (d)	771.022	744.926	949.508	929.717	1.062.011	4.457.184	891.437	
İnşaat kerestesi (e)	468.253	497.487	605.471	598.298	593.836	2.763.345	891.437	
Yağ	291.564	234.523	205.053	376.390	221.861	1.329.391	265.878	
Demir (f)	150.675	222.461	154.929	187.411	170.487	885.963	177.133	

¹⁴²⁹ A. N. Γιανναρη, pp. 43, 44.

İhracat

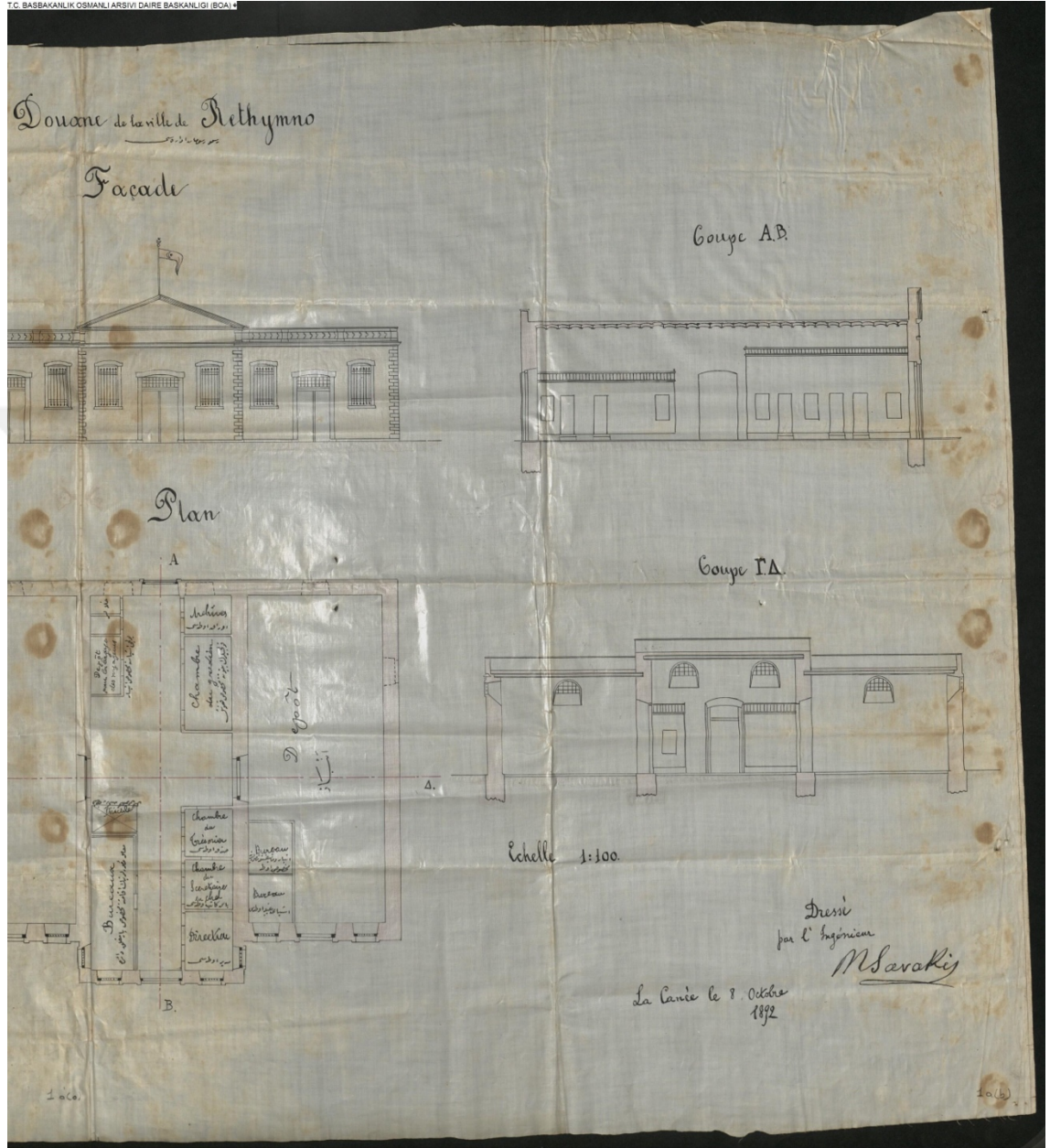
Ürün adı	Drahmi Cinsinden Değer						
	1901	1902	1903	1904	1905	Toplam	Ortalama
Zeytin	3.103.059	2.645.577	5.012.190	3.311.013	4.594.037	18.665.876	3.733.175
Keçiboynuzu	1.022.330	1.386.931	1.136.589	1.260.853	1.331.830	6.138.533	1.227.707
Şarap	598.676	401.077	530.154	1.198.855	740.095	3.468.857	693.771
Kuru üzüm	334.332	527.810	1.356.924	1.328.334	1.119.587	4.666.987	933.397
Narenciye	79.179	170.799	276.334	724.738	565.702	1.816.752	363.350
Badem	137.027	243.269	162.206	264.138	167.101	973.741	194.748
Portakallar	49.279	66.262	108.600	7.237	160.170	463.548	92.710
Mandalina	35.869	34.391	62.643	62.139	58.653	253.695	59.739
Ham deriler	109.170	195.880	170.029	186.991	210.118	872.488	174.498
Kozalar	144.898	149.584	186.727	104.989	180.877	767.075	153.415
İpek	63.643	43.591	48.489	87.178	81.162	324.063	64.813
Meşe palamudu	53.391	166.325	217.051	178.978	219.807	835.552	167.110
Peynir, mizithra vb.	59.031	113.875	67.889	133.335	97.774	471.901	94.351
Sabun	1.027.331	807.918	924.851	915.226	976.808	4.652.134	930.427
Bal ve petekler	32.651	40.046	35.100	57.412	48.706	213.915	42.783
Akovat	16.732	15.043	24.030	14.117	12.092	82.014	16.403
Trux (şarap istasyonu)	69.647	78.790	68.308	92.527	87.403	396.675	79.335

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

404

EK-18: Resmo Limanı'nda yeni yapılacak gümrük binasının iç ve dış planları.¹⁴³¹

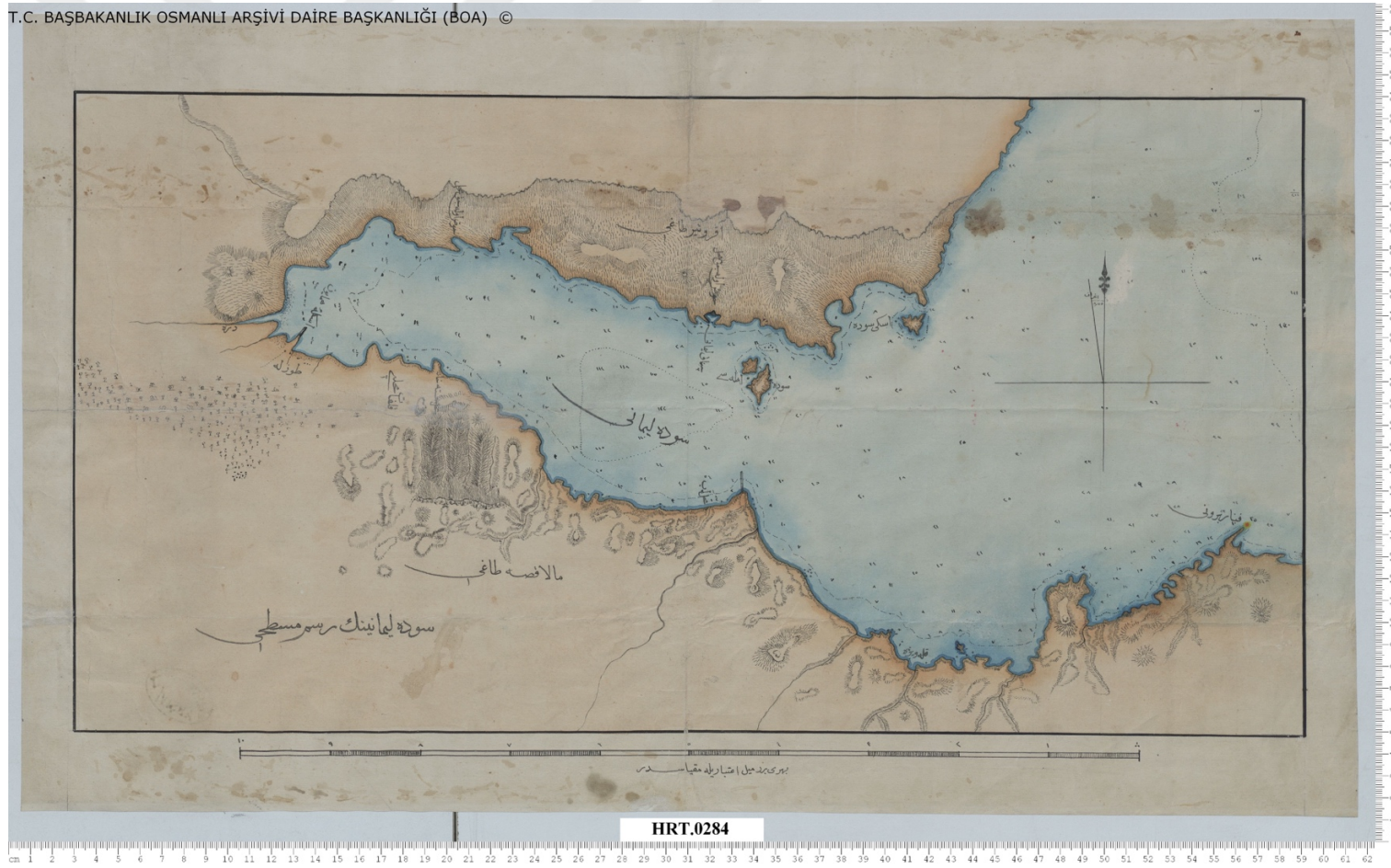

Y.PRK.ŞD.00002.00016.001

¹⁴³¹ BOA, Y..PRK.ŞD., 2/16, leff 2.

EK-19: Girit'in en büyük körfez ve limanlarından olan Suda'nın hidrografik haritası.¹⁴³²

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

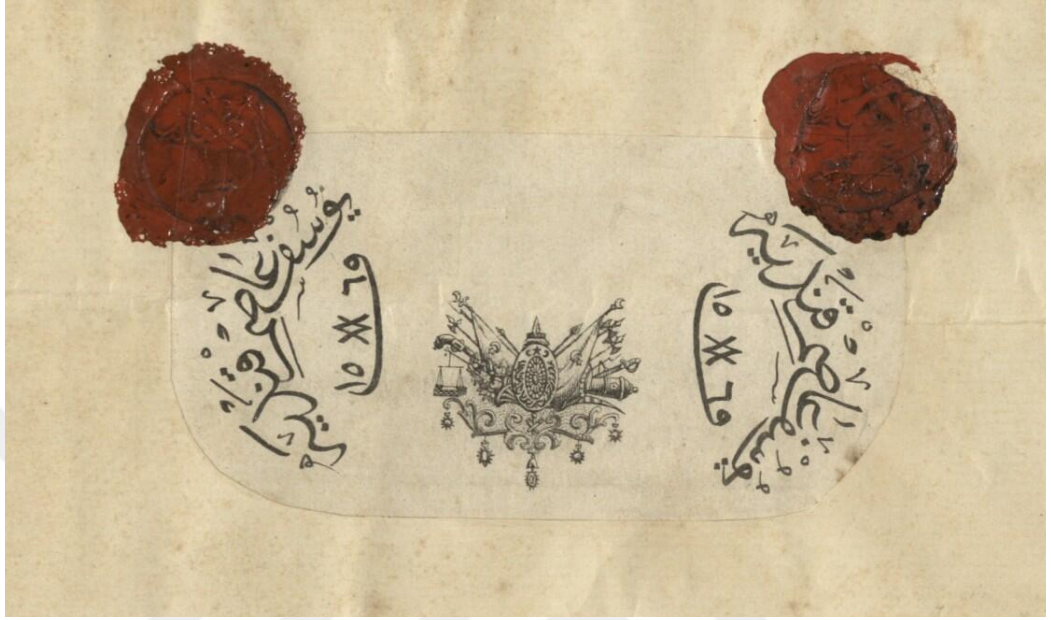

¹⁴³² BOA, HRT.h., 284.

EK-20: Girit Rüşûmat Nazırı Mehmed Şakir Efendi'nin hizmet cetveli.¹⁴³³

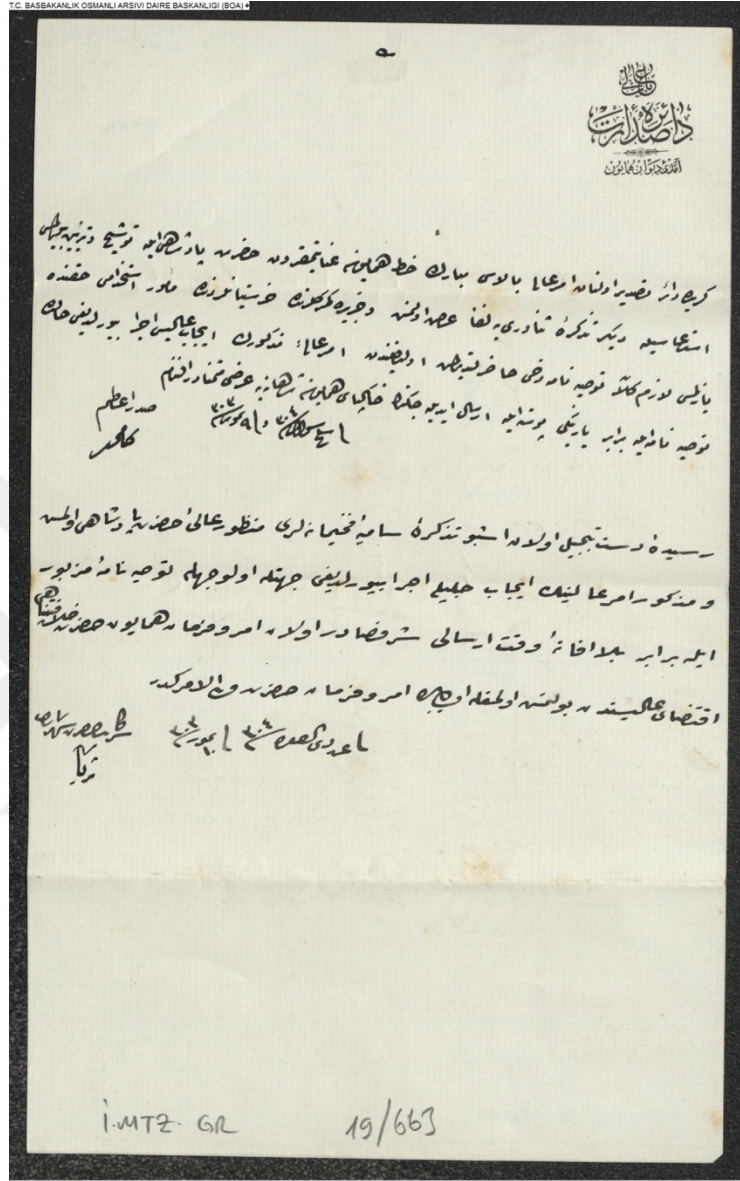
T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

EK-21: Kandiye’de sabun imalatı yapan fabrikanın alamet-i farikası.¹⁴³⁴

¹⁴³⁴ BOA, DH.MKT., 313/71, leff 3.

EK-22: Girit gümrüklerinde Hristiyan memurlarının iştiham olunmasına dair belge.¹⁴³⁵

İ.MTZ.GR.00019.00663.001

¹⁴³⁵ BOA, İ.MTZ.GR., 19/663.

ÖZGEÇMİŞ

2014 yılında Adnan Menderes Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünden mezun oldum. 2014-2015 döneminde pedagojik formasyon eğitimi alarak, Aydın Lisesi'nde stajyer tarih öğretmeni olarak görev yaptım. 2015-2017 yılları arasında Adnan Menderes Üniversitesi'nde yüksek lisans eğitimimi tamamladım. Hemen ardından 2017 yılında Ege Üniversitesi'nde doktora eğitimime başladım. 2023 yılında Ege Üniversitesi'nden doktora derecesi ile mezun oldum.

Yüksek Lisans Tezi:

Uğur Avcı, **XIX. Yüzyılda Çine Kazası'nın Demografik Yapısı**, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Aydın, 2017.

Doktora Tezi:

Uğur Avcı, **Girit Adası Ekonomisi ve Girit Gümrük Gelirleri (1838-1913)**, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, İzmir, 2023.

Yayınlarım, içerisinde bulunduğum projeler ve görev aldığım sempozyumlar şu şekildedir:

Yayınlar:

1.Kitaplar:

Uğur AVCI, **Aydın İli'nde Ahîlik Kültürü ve Ahîler**, Aydın Esnaf ve Sanatkarlar Odaları Birliği Başkanlığı, Aydın, 2019, (Kemal Ramazan HAYKIRAN, Rabia TUNCAY, Münevver PEÇİNKAYA YILDIRIM, Ayşegül TEKTAŞ ile).

Uğur AVCI, **Sicill-i Ahvallerde Aydın Doğumlu Memurlar (1834-1890)**, Kriter Yayınları, İstanbul, 2022, (Mehmet BAŞARAN ile).

2.Makaleler:

Uğur AVCI, “Salnâmelerdeki Balyambolu'dan Günümüzdeki Beydağ'a Bir Karşılaştırmalı Analiz”, **İzmir Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 8, 2018, ss. 25-72, (Doç. Dr. Tuncay Ercan SEPETCİOĞLU ile).

Uğur AVCI, “1841 Nüfus Sayımında Karasu Kazası”, **Geçmişten Günümüze Sakarya, Tarih, Kültür, Toplum, Uluslararası Sakarya Sempozyumu (23-25 Kasım 2017) Bildiriler**, Ed. Mehmet Yaşar Ertaş, Mükerrerem Bedizel Aydın, Arif Bilgin,

Sakarya Büyükşehir Belediyesi, Sakarya Kitaplığı, Adapazarı, 2018, ss. 519-551, (Doç. Dr. Aysun SARIBEY HAYKIRAN ile).

Uğur AVCI, “Tanzimat Dönemi’nde Tire’de Aşiretlerin İskânı ve Yerleşim Birimleri (Sarılar ve Girenizli Örneği)”, **Uluslararası Küçük Menderes Araştırmaları ve Tire Tarihi Sempozyumu (7-8 Mayıs 2018) Bildiriler**, Cilt: 1, Ed. Murat Sanus, Ali Özçelik, Tire Belediyesi Kültür Yayınları, Tire, 2018, ss. 263-276, (Doç. Dr. Aysun SARIBEY HAYKIRAN ile).

Uğur AVCI, “XIX. Yüzyıl Ortalarında Aydın Sancağı’nda Kızılışıklı Aşireti’nin Tipoloji Kayıtları”, **İpek Kumaşa Yazılmış Bir Ömürdü Tarih: Prof. Dr. Serap Yılmaz’a Armağan**, Ed. Aysun Saribey Haykiran, Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, Tanju Demir, Hüseyin Üreten, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları, Aydın, 2021, ss. 467-510.

Uğur AVCI, “Nazilli ve Civarında Bir Yörük Topluluğu: Horzum Aşireti”, **Kuruluşunun 100. Yılında Geçmişten Geleceğe Nazilli Sempozyumu**, Ed. Tuncay Ercan Sepetcioğlu, Sedat Akkurnaz, Akademisyen Kitabevi, Ankara, 2022, ss. 289-308.

Uğur AVCI, “Mülkiyelilerin “Baba”sı: Aynîzâde Hasan Tahsin (1876-1962)”, *Anasay*, Yıl: 7, Sayı: 23, 2023, ss. 171-199.

Uğur AVCI, “Yalnızlığın Işıkları: Bodrum ve İstanköy Deniz Fenerleri”, **Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 20, Sayı: 51, 2023, ss. 33-48.

Görev Aldığı Sempozyumlar:

Geleneksel Türk Mezar Taşları 1. Ulusal Sempozyumu, 24-26 Mart 2017, Kuşadası/AYDIN.

II. Girit Araştırmaları, Türkiye’de Giriş Araştırmaları Sempozyumu, International Symposium on Cretan Studies (ISCreS), 1-3 Şubat 2019, Kuşadası/AYDIN.

Projeler:

19. Yüzyılın İlk Yarısında Aydın Merkez Köylerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projesi, Araştırmacı (2016-2017).

Aydın'da Ahîler ve Ahîlik Kùltürü (XIII.-XVII. Yûzyıllar), Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projesi, Araştırmacı (Şubat-Aralık 2018).

II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Dünyasında Salgın Hastalıklarla Mücadelede ve Koruyucu Sağlık Politikalarında Aşı ve Aşılama, Ege Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projesi, Araştırmacı (2022-2023).

